

VESZPRÉMI TÖRTÉNELMI TÁR

VESZPRÉM, 1989. II.

Egy útegparancsnok jelentést tesz Rakovszky vezérőrnagynak (1942. jún. 27.) Hadtörténelmi Múzeum (Budapest) gyűjteményéből.

Nádasdy-címer a nádasdladányi r. k. templom (1870 körül)

Főszerkesztő:

Dr. Praznovszky Mihály

Szerkesztő:

Veress D. Csaba

Kötetünk szerzői:

Biró Katalin (régész, MTI Régészeti Intézet, Budapest); Ertel, Christine (régész, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Kommission zur Erforschung des Römischen Limes im Gebiete von Ober- und Niederösterreich. Wien, Austria); Fülöp Gyula (főiskolai tanár, Államigazgatási Főiskola, Veszprém); Gläser, Roland (régész, Archeologisches Institut der Universität Heidelberg, Német Szövetségi Köztársaság); Huszár János (ny. szakfelügyelő, helytörténész, Pápa); Knapp Éva (történész–könyvtáros, ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest); Molnár András (levéltáros, Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg); Molnár László (történész, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest); Perémi Ágota (régész, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém); Rainer Pál (régész, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém); Regénye Judit (régész, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém); Tölgyesi József (igazgató, Báthory István Általános Iskola, Veszprém); Tüskés Gábor (MTA–Humboldt Alapítvány ösztöndíjasa, Budapest); Veress D. Csaba (történész-muzeológus, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém); Vizi László Tamás (történész, igazgatóhelyettes, Tóparti Gimnázium, Székesfehérvár.)

Kötetünk lektorai:

Cs. Dax Margit (régész-muzeológus, igazgatóhelyettes, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém); Hudi József (levéltáros, Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém); Kalicz Nándor (régész, MTI Régészeti Intézet, Budapest); Kubinyi András (egyetemi docens, ELTE Régészeti Tanszék, Budapest); Máthé Gábor (főiskolai tanár, Államigazgatási Főiskola Jogi Tanszék, Budapest); Praznovszky Mihály (történész-muzeológus, igazgató, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém); Tóth Dezső (könyvtáros, Veszprém); Veress D. Csaba (történész-muzeológus, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém.)

VESZPRÉMI TÖRTÉNELMI TÁR II.

A

VESZPRÉM MEGYEI
MÚZEUMI IGAZGATÓSÁG
KIADVÁNYA (1989)

ELŐSZÓ

Mi lesz velünk? Ezt a kérdést kell feltennem magamnak – szigorúan a múzeumra gondolva – amikor újra köszöntöm az Olvasót. 1989 novemberét írjuk, rögzítem a hiteles dátumot a történelmi hűség és dokumentáció kedvéért. Mire az Olvasó kezébe veszi múzeumi tudományos folyóiratunk legújabb számát, 1990 tavasz lesz. De vajon lesz-e akkorra még múzeum? Hihetetlenül gyorsan változik minden körülöttünk. Reméljük, tán a jövő nemzedékei értékelik: ebben az ellentmondásos, helyenként fenyegető tempójú évtizedben s annak is a végén nekünk volt bátorságunk nem az elillanó értékű és súlyú, hatalmi küzdelmekben görcsülő politikával foglalkozni – hanem következetesen vállaltuk és végeztük eredendő feladatainkat: múltunk kutatását, emlékeinek megőrzését és bemutatását.

Ezt igazolják folyóiratunk e számának főbb fejezetei is. Hiszen a régészek feltáró munkája során pl. egy honfoglalás-kori temető értékes leleteit mentettük meg és mutathatjuk be. Márpedig a magyar honfoglalás valahogyan nem kedvelt területe volt – no nem a szaktudományban – hanem a politikának. Az abszurdításba hajló félelem baráti és testvéri szomszédaink reagálásától odáig vezetett, hogy minden nacionalistának tűnt, amit magyar volt. (Miközben körülöttünk hatalmas morva és dák birodalmak nőttek ki a semmiből, maguk alá gyűrve minden más nemzetiségű történelmi emléket.)

Vagy van-e állandóbb érzelem a hazaszeretetnél? S van-e cselekvésre

készítetebb? Pedig napjaink botcsinálta politikusai mindenre hivatkoznak csak éppen erre nem amikor cselekvésre hívnak. Thury Györgyöt – akiről nagyívű munka olvasható a kötetben – nem kellett hívni. Számára a haza szeretete és védelme azonos értékű, felismert és megélt fogalmak voltak, s ha nem is tudta gondolatait s érzelmeit szép és szószátyár dikciókkal kifejezni, hát annál hatásosabb volt lovasrohama vagy éppen híres kardvágása.

Más világban s más körülmények között áldozták életüket – vagy áldozták fel őket – azok a veszprém megyeiek, akik a doni csatamezőn maradtak örökre. Négy évtized ki nem mondott, de a nemzetben mindig is ott lappangó – s éppen ezért a mindenkori ügyeskedő politikán átlátó – népi megítélést fogalmazott pontos tények alapján pontos mondatokba a történész: mindenki áldozat, akit szándéka, akarata ellenére, megtévesztő demagógiával kényszerítettek embertelen cselekvésre.

És a sort még folytathatnánk e vékonyka kötet más írásainak a megemlékezésével. De hát végtelen ez a lista, hiszen szerte az országban, számos múzeumban, tudományos intézetben születnek ilyen indíttatású tudományos művek.

A tudományos szó ne tévesszen meg itt senkit. Ez a megvalósítás igényességét, magas szintjét jelenti. A lényeg nagyon is hétköznapi: a bizonytalan jelenben felmutatni a biztos múlt értékeit, hogy a jövő is létrejöhessen. Reménykedjünk benne.

DR. PRAZNOVSZKY MIHÁLY

RÉGÉSZET

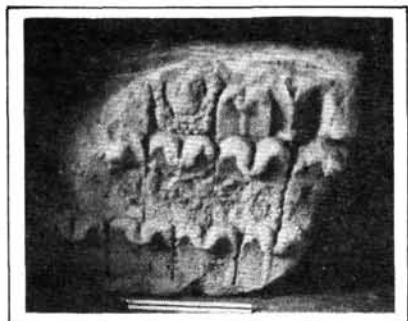
- 3 S. PERÉMI Ágota Honfoglalás-kori köznépi temető Veszprémben.
Ein Friedhof aus der Zeit der Ungarischen Landnahme in Veszprém.
- 18 GLÄSER, Roland–
REGENYE Judit A vonaldíszes kerámia és a lengyeli kultúra telepe Kúpon.
Siedlung der Linienbandkeramik und der Lengyel-Kultur in Kúp.
- 34 T. BIRÓ Katalin A kúp-egyési neolitik lelőhely kőeszközei.
From stone artifacts of neolithic place of occurrence of Kúp-egyés.
- 42 ERTEL, Christine Spätromische Kopfkapitelle im Lapidarium von Tihany.
Későrómai oszlopfők a tihanyi kőtárban.

HADIKRÓNIKA

- 48 V. MOLNÁR László Thury György palotai és kanizsai kapitányságának története.
Beitrag zur Geschichte der Hauptmannschaft von Thury György in Palota und Kanizsa.
- 60 VIZI László Tamás A végvári rendszer kiépülése a Győri Főkapitányság területén.
(Különös tekintettel az 1568–1593 közti időszakra.)
Ausbau des Grenzfestungssystems zur Zeit der Türkenherrschaft im Region von Hauptkapitänenschaft in Győr. (Mit besonderem Rücksicht auf die Zeitraum 1568–1593.)
- 79 VERESS D. Csaba Veszprém megyeiek a doni fronton. (1942 április – 1943 június).
I. rész.
Soldaten aus Komitat Veszprém auf der Front am Don (von April 1942 bis Juni 1943.) Teil I.
- 98 HUSZÁR János Ejtőernyős-krónika. (1938–1941.)
Fallschirmjäger-Chronik (1938–1941.)

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

- 114 RAINER Pál A Nádasdy, valamint a rokon Nádasdi Darabos és Gersei Pethő családok címere az idők folyamán.
Die Wappen der Familie Nádasdy und der Familien Nádasdi Darabos und Gersei Petheő.
- 125 FÜLÖP Gyula Veszprém megye önkormányzati igazgatása a felszabadulástól a tanácsok megalakításáig. (1945–1950.)
Selbstverwaltung von Komitat Veszprém nach der Befreiung bis Entstehung der Komitatsrat. (1945–1950.)
- 139 TÜSKÉS Gábor–
KNAPP Éva Padányi Biró Márton és a dunántúli protestantizmus.
Herr Bischof Marton Biró von Padányi und die protestante Religion in Pannonien.
- 146 MOLNÁR András Egy zalai kisdíák emlékei a reformkorból. (Részletek Galsai Kovách Ernő emlékirataiból.)
Erinnerungen eines jungen Schülers aus Komitat Zala über Stadt Pápa in der Reformzeitalter – erste Hälfte der XIX. Jahrhundert. (Details aus den Erinnerungen Ernő Kovách Galsai.)
- 149 TÖLGYESI József Dorosmai János emlékezete. (1886–1966.)
Erinnerungen an János Dorosmai. (1886–1966.)

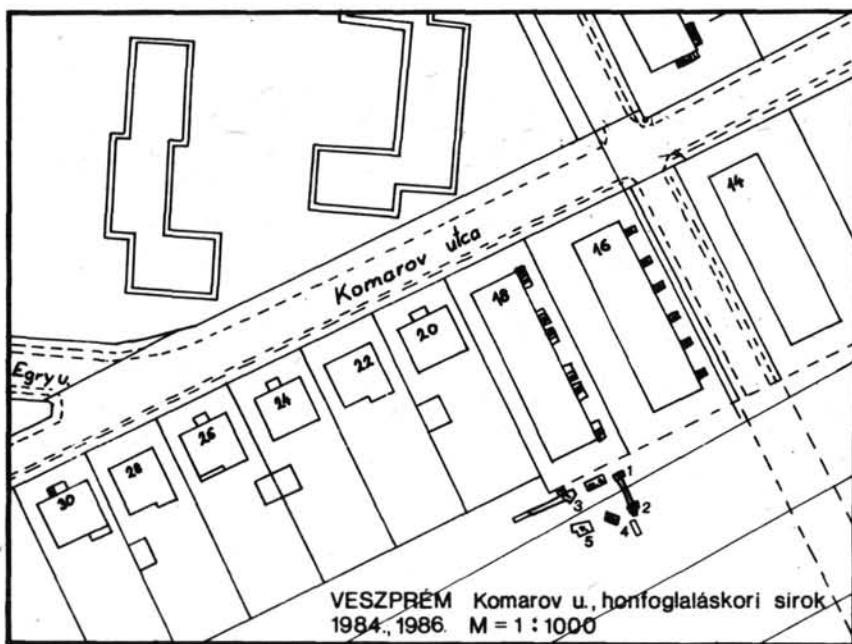

S. PERÉMI ÁGOTA

HONFOGLALÁS-KORI KÖZNÉPI TEMETŐ VESZPRÉMBEN

A honfoglaláskori temető Veszprém nyugati részén, ennek külterületén levő Komarov utcában, a Balatonfűrés felé vezető úttól nyugatra eső részen került elő. Itt az 1960-as évek végétől részben lakótelep, részben családi házak épültek fel. A Komarov utca páros, bal oldalán 1972–1973 között társasházak épültek. Az első sírokra a 18. számú ház alapozási munkái közben bukkantak. A leletek egy részét összegyűjtötték és a múzeumba szállították. Ez első sorban Salamon Tamásnak, a VVE tanárának köszönhető, aki a leletek mellé egy vázlatos helyszínrajzot is mellékelte.¹ Ezen feltűntette a sírok helyét és az egy-egy sírhoz tartozó leleteket. A múzeumban ennek alapján leltározták be az anyagot, melyre a későbbiek során részletesen is kitérünk.² Ekkor nem került sor leletmentésre. Később, ásatásunk alkalmával, a lakók elmondták, hogy a 12 méter hosszú ház mindkét hosszanti alapjánál, valamint a kettő között is találtak sírokat, melyek egymástól nagyjából 5–6 méterre helyezkedtek el. Ez alapján legkevesebb mint 10–12 sír pusztulhatott el.

1984-ben a múzeum tudomására jutott, hogy ezen a területen újabb lakóházak építését tervezik. A temető szempontjából veszélyeztetett rész a 16., 18., 20. számú háztól délre eső terület volt. (1. ábra) Itt az építkezések megkezdéséig a Városi Tanács bérlelhető hobby-teleket alakított ki. Ez megnehezítette és behatárolta munkánkat. A rendelkezésre álló terület egy nagyjából 10 méteres sáv volt. Egy kisebb hitelesítő és mentő ásatást 1984 őszén tudunk elkezdeni.³ Ennek során a 16. számú háztól délre eső részt alaposan átkutattuk, de itt sírokra nem bukkantunk. A szomszédos, 18. számú ház mögötti részen négy sírt találtunk. Az első két sír a ház ÉK-i alapjával nagyjából egy vonalban helyezkedett el. Ezeket a lakók elmondása szerint a 70-es években „amatőr kutatók” tették tönkre. A 3. sír a ház DNy-i alapjával egy vonalban került elő. A 4. sír pedig a 2. sírtől ÉNy-ra helyezkedett el. Így bizonyossá vált, hogy az építkezés során három sírsor pusztult el. Az 1. és 3. sír közti részen

1. ábra. Veszprém, Komarov u. (Helyszínrajz.)

meszes gödröt ástak, így itt már nem találtunk semmit. A 20. számú ház mögötti részen kijelölt kisebb árkunk sem hozott eredményt, bár állítólag a telken a 60-as évek közepe táján szintén találtak sírokat. A leletek elkallódtak. A terület további feltárását, a hitelesítő ásatást részben a hobby-telek, részben a szűkre szabott anyagi lehetőségeink miatt nem volt módunk folytatni.

Újabb, igen csak rövid ideig tartó ásatásra csak 1986 végén került sor, melynek során mindössze arra volt lehetőségünk, hogy a 3. sír sorának és az 1–2. sír sorának folytatásában egy-egy kutatóárkot húzzunk.⁴ Az első árokban a 3. sírtől DK-re 6 méterre előkerült az 5. sír. A másik árok nem hozott eredményt. Újabb feltárássra, további kutatásra sajnos nincs módunk, így újabb eredmények, amennyiben a temető még tovább terjed, feltehetőleg csak az építkezések figyelemmel kísérése során várhatók.

Az eddig nyert tapasztalatok alapján megállapíthatjuk, hogy a sírok szabályos sorokat alkotnak, egymástól 5–6 méterre helyezkednek el. A dél-északi irányú sorok között a távolság 2–4 méter között van. A sírok tájolása ÉNy–DK-i. A sírmélység 100–120 cm között váltakozik.

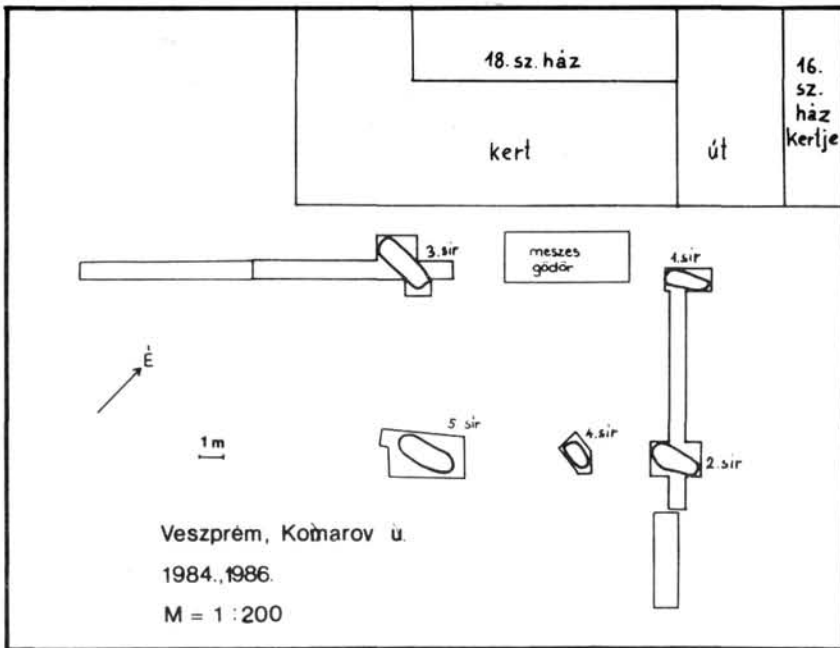
Sírleírások

1. sír

A 18. számú ház dél-keleti sarkától déli irányba 750 cm-re (2. ábra) A sír bolygatott földjében összetört, visszadobált csontokat találtunk. Melléklet nem került elő. A sír nagyjából Ny–K-i tájolású volt, méretét pontosan már nem tudtuk megállapítani. (Körülbelül 175 cm hosszú lehetett). Sírmélység 132 cm.

2. sír

Az 1. sírtől délre, 6 méterre, vele egy vonalban került elő. (2. ábra) A teljesen feldúlt sírban visszadobált csontokat és egy bronz S-végű karikát találtunk (I. tábla 1.). Karika átmérő: 1,6 cm. A sír tájolása Ny–K-i volt, hossza körülbelül 210 cm lehetett. Sírmélység 136 cm.

2. ábra. Veszprém, Komarov u. (Helyszínrajz.)

3. sír

Idősebb nő. Sírmélység 126 cm. Tájolása ÉNy-DK-i. Sír hossza 235 cm., szélessége 75 cm. Váz hossza 155 cm. A rossz megtartású váz hanyatt fektetett, nyújtott helyzetben került elő. Erősen töredékes koponyája oldalra billent, részben szétcsúszott. Karcsontjai a váz mellett szorosan helyezkedtek el. A lábfejsontok már nem voltak meg. (3. ábra). A koponyától kissé balra vékony bronz huzalból hajlított *fülbevalókarika* volt. (I. tábla 3.) Á.: 1,1 cm.⁵ Hasonló, de vastagabb bronz szálból készült *fülbevalókarika* a koponya csontjain belül. (I. tábla 2.) Á.: 1,3 cm. A bal medencecsont felett egyenes, egyélű *vaskés*. (I. tábla 4.) H.: 7,2 cm. A bal kéz ujjcsonton rovátkolt felületű bronz *pántgyűrű*. Két vége egymásra van hajlítva. (I. tábla 5.) Á.: 2,2 cm. A lábcsontok végénél korongolt, apró kavicsal soványított, kívül-belül vörösré égetett, helyenként fekete foltos *agyag edény*. Kissé kihajló pereme legömbölyített, több helyen is töredékes. Vállán szabálytalan elmosódó hullámvonal díszítés van. Alja ferdén van levágva. (4. ábra.) Sz. á.: 9,2 cm, F. á.: 7 cm, M.: 9,3 cm.

4. sír

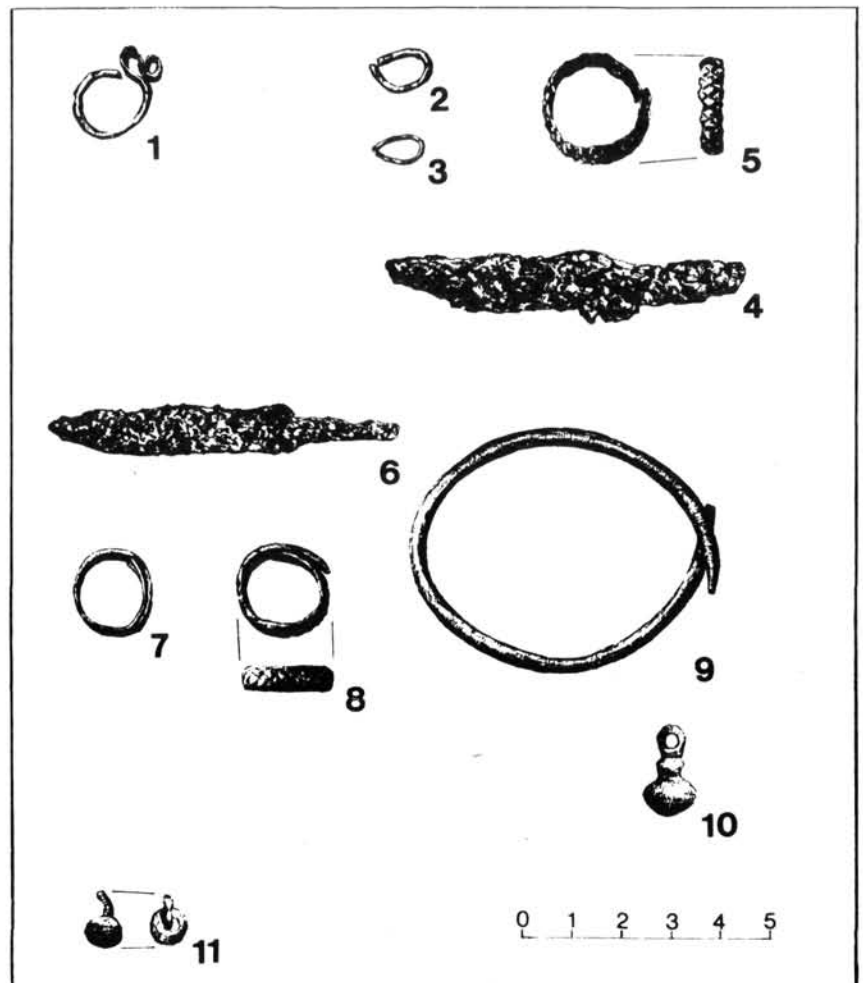
Kislány. Sír mélysége 102 cm. Tájolás Ny-K-i. Sír hossza 145 cm, szélessége 80 cm. Váz hossza 95 cm. (5. ábra.) A rossz megtartású váz hanyatt fektetett, nyújtott helyzetben

került elő. Koponyája északra billent. Jobb oldali orsócsontja elcsúszott a felkarcsont irányába. Az állkapocs alatt tömör, bronz, öntött *füles gomb*. (I. tábla 10.) H.: 1,8 cm. A jobb alkarcsont mellett rovátkolt

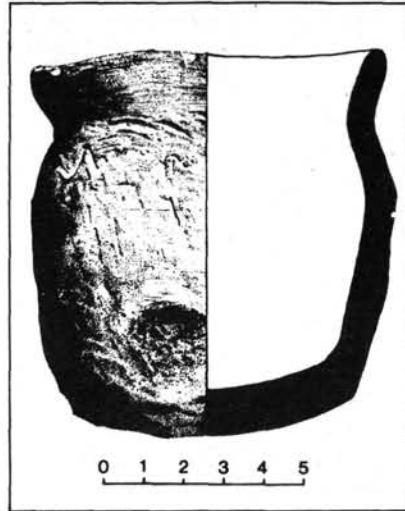
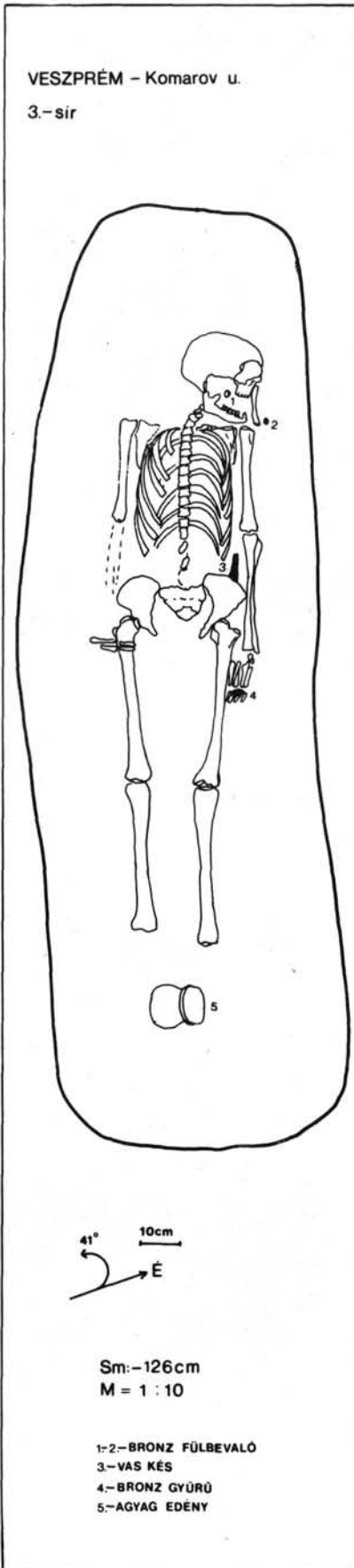
felületű bronz *pántgyűrű*, díszetlen végei egymásra vannak hajlítva. (I. tábla 8.) Á.: 1,9 cm. Jobb alkarcsont mellett kerek átmetszetű bronz huzalból hajlított *karperec*. Hegyessedő végei egymásra vannak hajlítva. (I. tábla 9.) Á.: 6,2 cm. A bal kézujjcsonton lapos, bronz huzalból készült *gyűrű*. Végei szorosan egymásra vannak hajlítva. (I. tábla 7.) Á.: 1,7 cm. A bal combcsont külső oldalán egyélű, nyéltüskés *vas kés*. (I. tábla 6.) H.: 7,1 cm. A bal lábcsontok mellett két *tojás*. A bal lábfejsontokra helyezve korongolt, jól iszapolt, közepesen soványított, kívül-belül feketére égett, helyenként vöröses-barna foltos *agyag edény*. Erősen kihajló pereme egyenesre van levágva. Fenék felé kissé szűkül. Vállán egyszeres hullám-, alatta egyenes vonalköteg díszíti. Fenékén elmosódott fenékbélyeg látszik. (6. ábra.) Sz. á.: 8,1 cm, F. á.: 6,8 cm, M.: 8 cm.

1. tábla. Veszprém, Komarov u.

1-2. sz. sír, 2-5 - 3. sz. sír, 6-10 - 4. sz. sír, 11 szórvány.

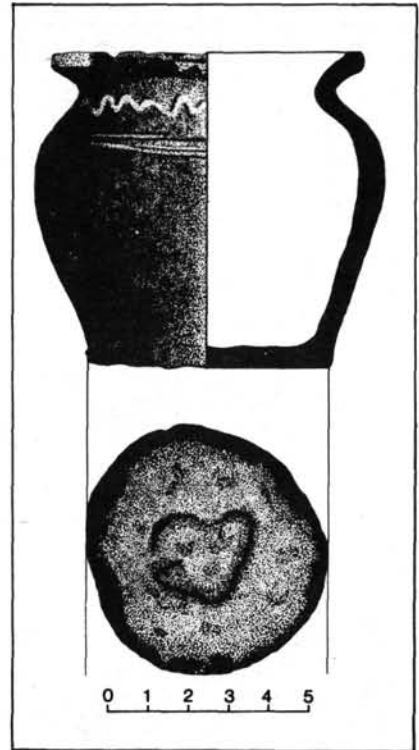
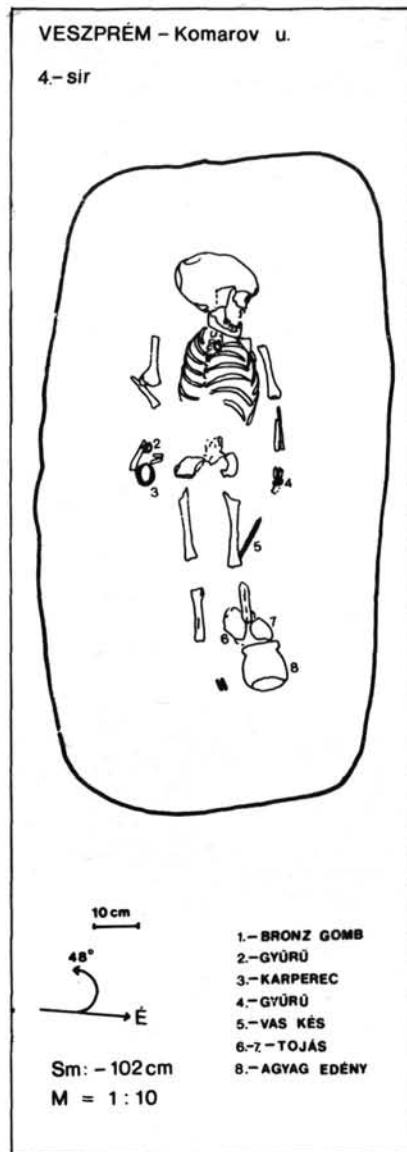

3. ábra. 3. sz. sír.

4. ábra. 3. sz. sír edénye.

5. ábra. 4. sz. sír.

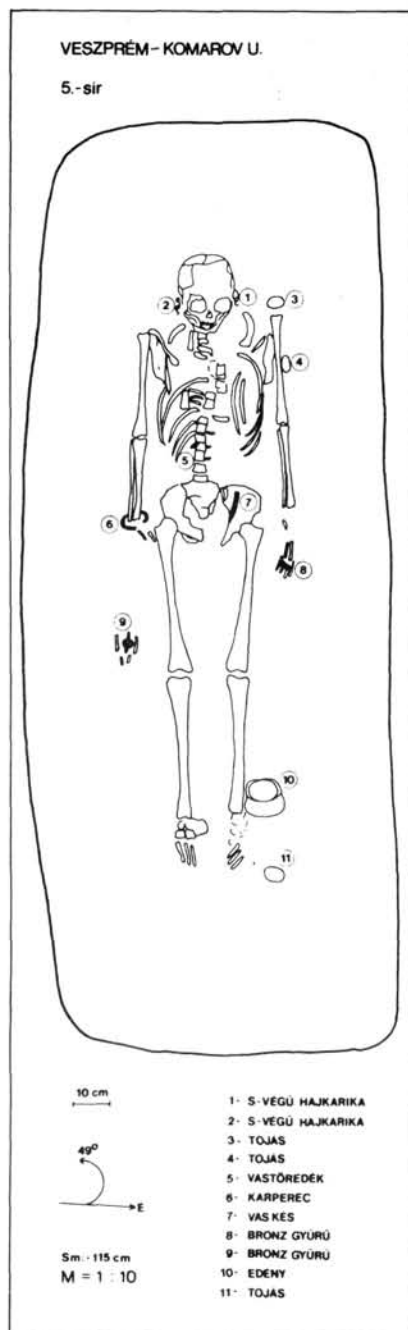
6. ábra. 4. sz. sír edénye.

Szórvány

A 3. sír kutatóárkában egy aranyozott, tömör, bronz gomb (?) töredéke került elő. (I. tábla 11.) H.: 1,1 cm. Sírnak vagy más objektumnak nem volt nyoma.

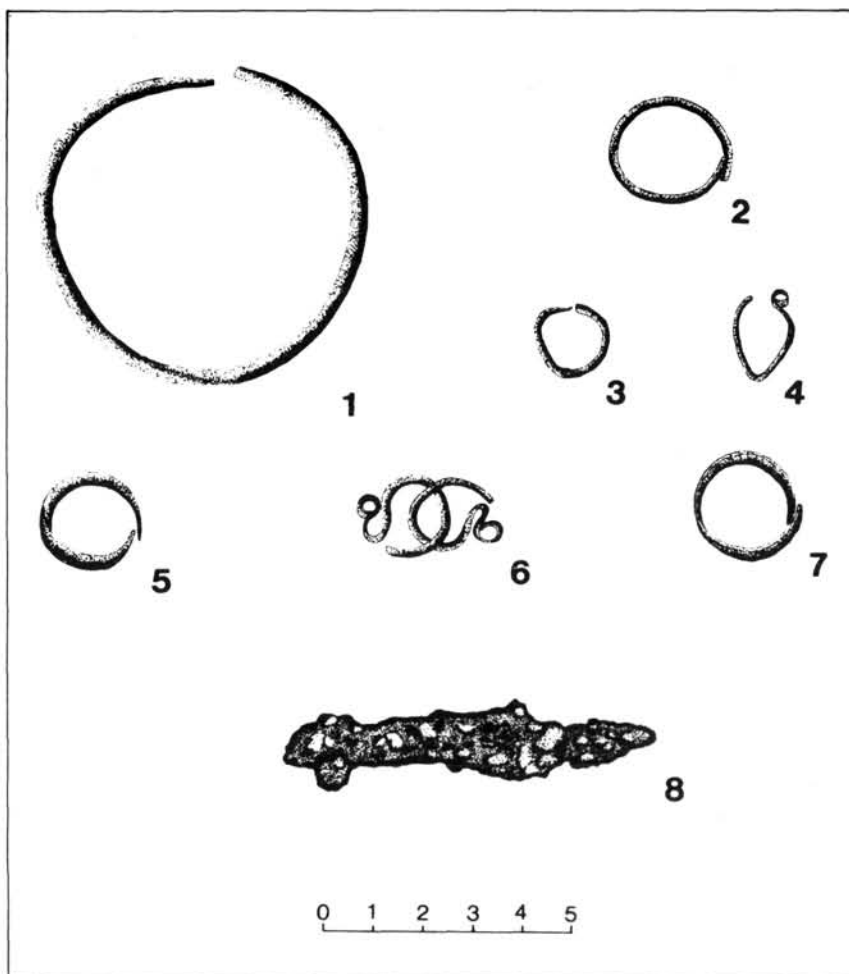
5. sír

Nő. Sírmélység 115 cm. Tájolás Ny-K-i. Sír hossza 245 cm, szélessége 98 cm. Váz hossza 163 cm. A rossz megtartású váz hanyatt fektetett, nyújtott helyzetben volt a sírban. A karcsonok a váz mellett helyezkedtek el. A csigolyák és a bordák a mellkasi részen teljes össze-visszaságban kerültek elő, bár bolygatásnak vagy állattúrásnak nem volt nyoma. A jobb kezujcsontok a combcsont alsó végéig csúsztak le. (7. ábra.) A koponya bal oldalán két egymásba akasztott bronz *S-végű hajkarika* volt. Az egyik vékonyabb, a másik kissé vastagabb bronz huzalból van hajlítva. Utóbbi vége szélesen el van kalapálva. (II. tábla 6.) $\bar{A}_1$: 1,7 cm, $\bar{A}_2$: 1,8 cm. A koponya jobb oldalán szintén két *karika*. Az egyik vastagabb bronz huzalból van hajlítva, három darabra tört. A másik vékonyabb, bronz huzalból hajlított, pödörött végű *karika*, ugyancsak három darabra tört. Ugyanitt egy vastagabb ezüst huzalból készült, egymásra hajló végű *fülbevalókarika* is volt. Való-

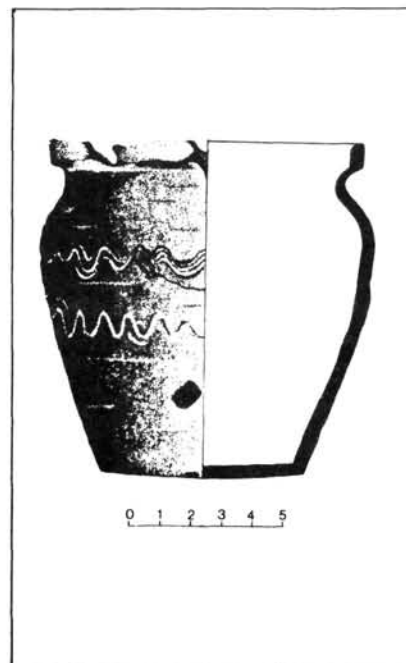
7. ábra. 5. sz. sír.

szinüleg a két első karika egymásba volt akasztva. (II. tábla 2., 3., 4.) $\bar{A}_1$: 1,6 cm, $\bar{A}_2$: 1,8 cm, $\bar{A}_3$: 2,5 cm. A bal felkarcsont felső végénél (vállnál) *tojás*. A bal felkarcsont közepe táján, annak külső oldalán szintén *tojás*. A jobb oldali bordasor alsó ívénel szétmálott, meghatározhatatlan *vas tárgy*. A jobb alkarcsontokon kerek átmetszetű, vastag bronz huzalból hajlított *karperec*. Egyik vége kissé elkeskenyedik, egyenesre van levágva. Másik vége szintén elkeskenyedik, hegyben végződik. (II. tábla 1.) $\bar{A}$: 6,7 cm. Felületén „S” sod-

II. tábla. Veszprém, Komarov u.
1-8 - 5. sz. sír.

8. ábra. 5. sz. sír edénye.

ratú lenszálat, textil nyomokat találtak. A bal medencecsonton erősen korrodált, egyélű *vas kés*. Két darabra tört. (II. tábla 8.) H.: 7,5 cm. A bal kézujjcsonton vékony, bronz lemezből hajlított *pántgyűrű*. Középen kiszélesedik, keskenyedő végei egymásra vannak hajlítva. (II. tábla 5.) $\bar{A}$: 2 cm, V.: 0,9-0,5 cm. A jobb kézujjcsonton vékony, bronz *pántgyűrű*. Kissé elkeskenyedő végei egymásra vannak hajlítva. (II. tábla 7.) $\bar{A}$: 2,2 cm. A bal lábszárcsontok végénél korongolt, jól iszapolt, finoman soványított, csillámos anyagú, vöröses-barna, helyenként fekete foltos *agyag edény*. Kihajló pereme egyenesre van levágva, hiányos. Fenék felé kissé szűkül. Vállán kétszeres hullám-, alatta szintén hullámvonal díszítés van. Felületén eredetileg is meglévő lyuk van. (8. ábra.) Sz. á.: 10,4 cm, F. á.: 7,1 cm, M.: 11,2 cm. Az edénytől kissé keletebbre *tojás*.

Az 1972–1973-ban összegyűjtött anyag

A leletanyagot, mint arról már szó volt, Salamon Tamás gyűjtötte össze, mellékelve egy vázlatrajzot. (9. ábra.) A hitelesítő ásátás során előkerült sírok, valamint a meszes gödör elhelyezkedése alapján nem tudtuk az általa bejelölt sírok helyét pontosan beazonosítani. A rajzon három sírsor vehető ki, melyet a mi ásátásunk is igazolt. A teljesen bizonytalan „9?”-es jelölésű rész talán már a 16. számú ház telkére esik, ahonnan csak egy edény ismert, melyet valószínűleg tévesen jegyeztek fel. A hitelesítő ásátás során itt sírt nem találtunk. Az egy-egy sírhoz tartozó leletekkel kapcsolatban is felmerültek bizonytalanságok, kételyek, azért a későbbiek során az anyagot rendeltetésüknek megfelelően fogom tárgyalni, leírni. Mindezek ellenére szükségesnek látszik a leletek sírok szerinti rövid felsorolása is. Hozzá kell még tenni, hogy a leletek egy kisebb része még 1973 előtt került be a múzeumba. Egy edényt Sepsi Sz. Levente ajándékozott a múzeumnak, egy edényt pedig az 1986-os ásátás alkalmával adtak át. A részletes leírás során ezt külön is jelezni fogjuk.

1. sír: agyag edény. (III. tábla 1.)
1. sír „alatti” (K-re) sírból: Ezüst fülbevalókarika, két bronz gyűrű, egyik árkolással díszített, vas kés, agyag edény. (III. tábla 2.)
2. sír: fenékbélyeges agyag edény. (III. tábla 3.)
2. sír „alatti” (K-re) sírból: két ezüst és egy törött bronz S-végű karika, két bronz gyűrű, egyik díszített, vas kés, két agyag edény. (III. tábla 4., 5.)
3. sír: leletről nem tudunk. A sír helye a rajzon jelölve van. (9. ábra.)
4. sír: sodrott nyakperec, bronz pántgyűrű, bronz karperec. (IV. tábla 1.)
5. sír: két bronz fülesgomb, egy bronz pityke, üveg- és kauri kagylóból fűzött nyaklánc, agyag edény. (IV. tábla 2.)
6. sír: leletről nincs tudomásunk. (9. ábra.)
7. sír: csak a rajzon jelölve. (9. ábra.)
8. sír: ezüst karika töredéke, vas kés (két darabban), agyag edény. (IV. tábla 3.)
9. sír: (?) bronz karperec, üveggyöngyök és kauri-kagylóból fűzött nyaklánc. (IV. tábla 4.)

Szórvány: fonott, bronz karperec, lant alakú bronz csat, 13 darab kisebb-nagyobb bronz vagy ezüst karika, edénytöredékek. (IV. tábla 5.)

Az 1972–1973-ban gyűjtött leletek részletes leírása

A leltárkönyvben az anyag három helyen szerepel. A leletek zöme a 76.33.-as szám alatt van beletárolva. Ennek általános meghatározása: „Veszprém – Komarov u. 4943/15. hrsz. telekkel Ny-felé szomszédos telken. Telekrendezéskor került elő 1973-ban. Salamon T. közvetítésével került be a múzeumba.” Az ettől eltérő leltárkönyvi bejegyzést külön közlöm. Ugyancsak külön szerepel az egyes tárgyak leírásakor a sírszám is.

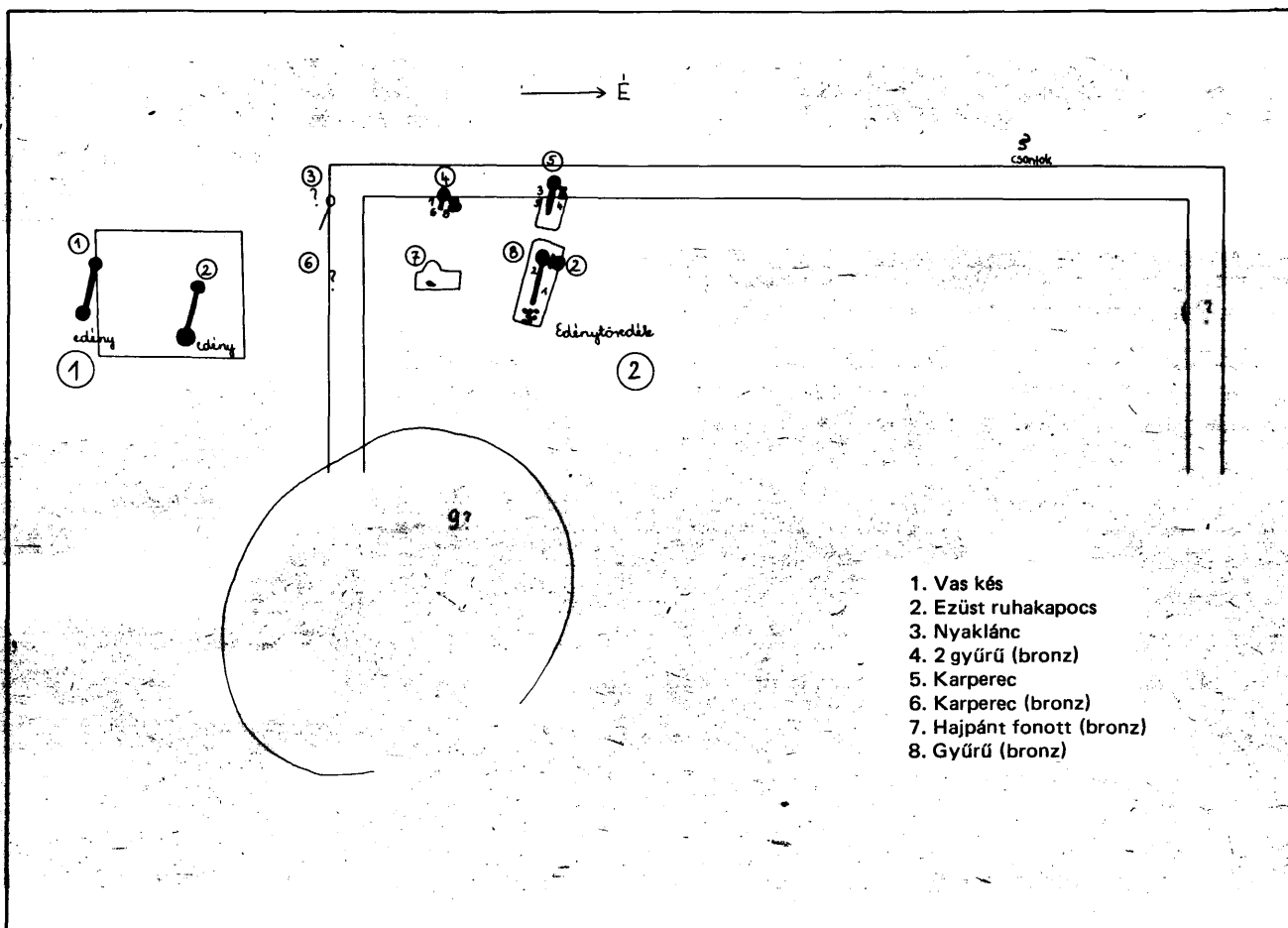
I. Fülbevalókarikák, S-végű karikák

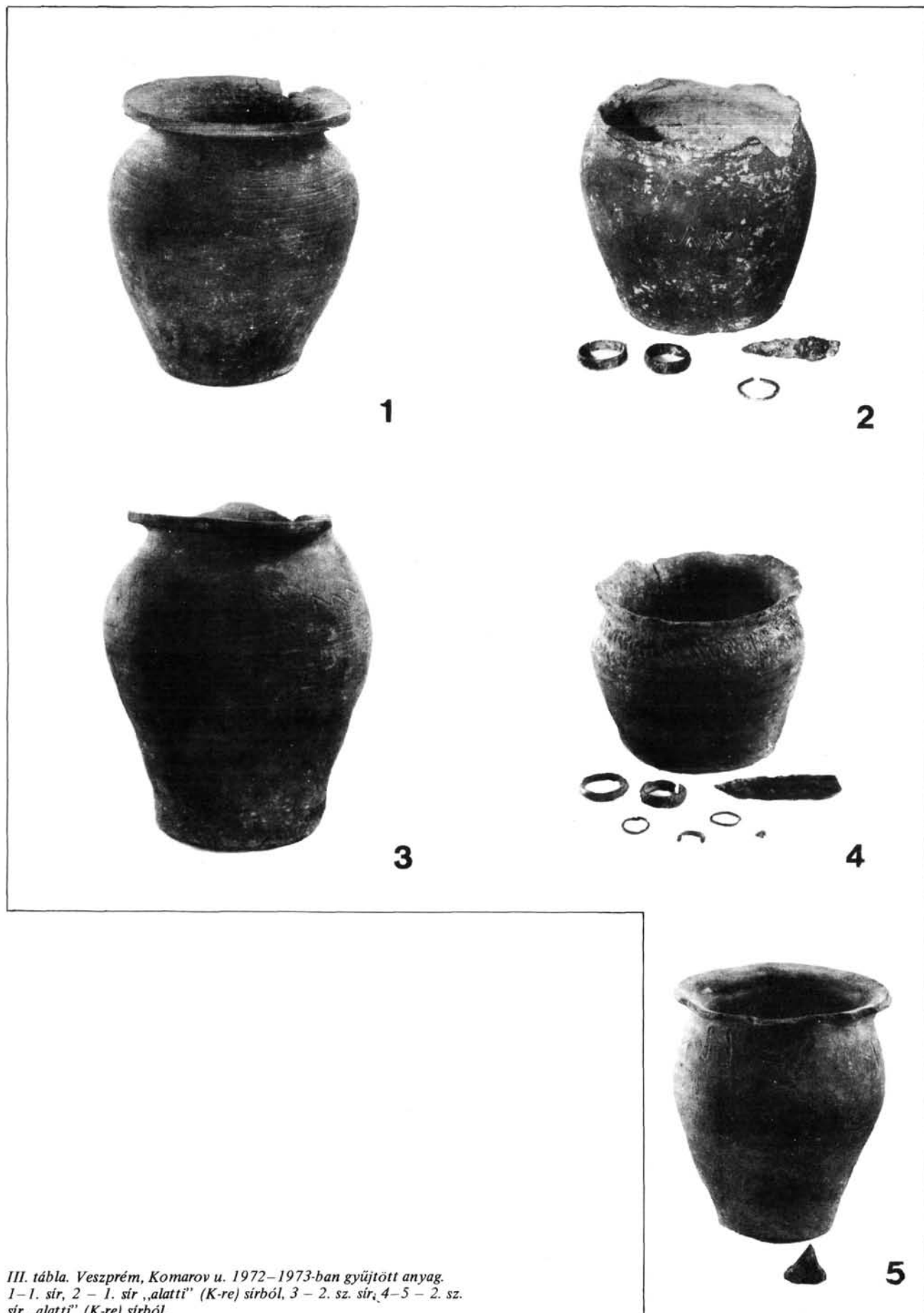
1. Négy darab, kerek átmetszetű bronz huzalból hajlított fülbevalókarika (V. tábla 1–4.) Á₁: 2,4 cm, Á₂: 2,1 cm, Á₃: 1,8 cm, Á₄: 1,1 cm. Leltárkönyvi bejegyzés: Szórvány. Leltári szám: 76.33.14.⁶

2. Vastagabb bronz huzalból készült bepödrött végű karika. Visszalkalapált vége letörött. (V. tábla 5.) Á.: 1,1 cm. L. b.: 2. sír „alatti” K-re a sírból. L. sz.: 76.33.3.4.

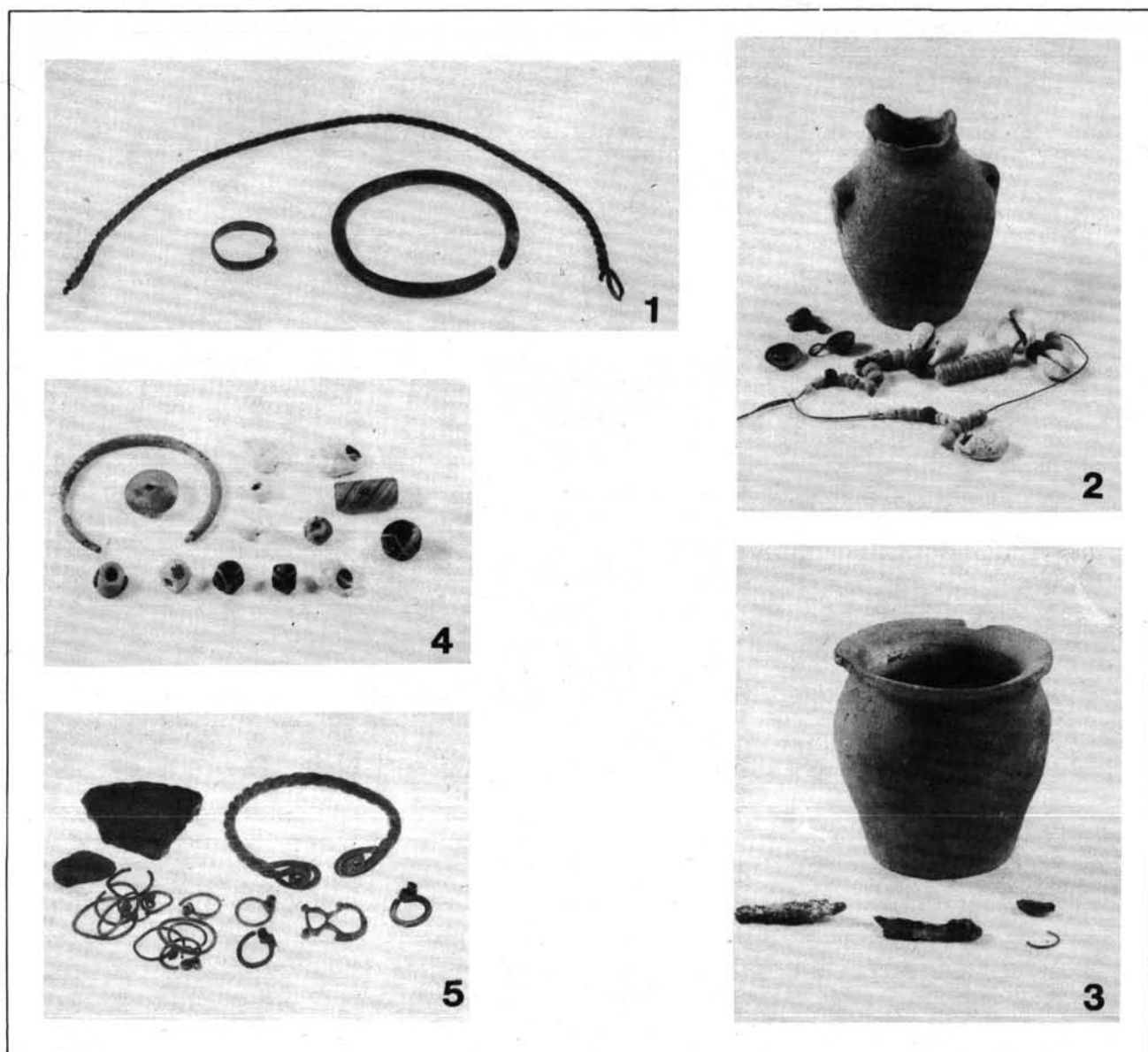
3. Hét darab S-végű karika. (V. tábla 6–12.) Ezen belül a 7. és 9. számú ezüsből, a többi bronz hu-

9. ábra. Az 1972–73-ban előkerült sírok helyszínrajza. (Salamon T. után.)

III. tábla. Veszprém, Komarov u. 1972-1973-ban gyűjtött anyag.
 1-1. sír, 2 - 1. sír „alatti” (K-re) sírból, 3 - 2. sz. sír, 4-5 - 2. sz.
 sír „alatti” (K-re) sírből.

IV. tábla. Veszprém, Komarov u. 1972–1973-ban gyűjtött anyag.

1–4. sz. sír, 2 – 5. sz. sír, 3 – 8. sz. sír, 4 – 9. sz. sír, 5 – szórvány.

zalból készült. A 7. számú S-díszé összelapult. A bronzból készültek kivételben hasonlóak, kivéve a 12. számút, ahol a visszahajló S-díszítés szélesen elkalapált. Á.₁: 1,3 cm, Á.₂: 1,7 cm, Á.₃: 1,6 cm, Á.₄: 1,2 cm, Á.₅: 1,5 cm, Á.₆: 1,5 cm, Á.₇: 1,4 cm. L.b.: Szórvány. L.sz.: 76.33.11.

4. Ezüst huzalból hajlított fülbevalókarika. (V. tábla 13.) Á.: 1,6 cm. L.b.: Szórvány. L.sz.: 76.33.13.

5. Vékony ezüst huzalból készült, törött fülbevalókarika. (V. tábla 14.) Á.: 1,2 cm. L.b.: 8. sír. L.sz.: 76.33.7.2.

6. Vékony ezüst huzalból hajlított S-végű karika. (V. tábla 15.)

Á.: 1,4 cm. L.b.: Szórvány. L.sz.: 76.33.12.

7. Két darab vékony ezüst, kissé egymásra hajló végű fülbevalókarika. (V. tábla 16–17.) Á.₁: és Á.₂: 1,3 cm. L.b.: 2. sír „alatti” (K-re) sírból. L.sz.: 76.33.3.3.

8. Ezüst huzalból hajlított fülbevalókarika. (V. tábla 18.) Á.: 1,8 cm. L.b.: 1. sír „alatti” (K-re) sírból. L.sz.: 76.33.1.4.

II. Gyűrűk, gombok, karperecek

1. Nyitott, díszítetlen, bronz pántgyűrű. Végei kissé egymásra hajlanak. (VI. tábla 1.) Á.: 2,2 cm. L.b.: 1. sír „alatti” (K-re) sírból. L.sz.: 76.33.1.2.

2. Nyitott, bronz pántgyűrű. Felülete rácsmintával díszített. (VI. tábla 2.) Á.: 2,2 cm. L.b.: 1. sír „alatti” (K-re) sírból. L.sz.: 76.33.1.3.

3. Nyitott, bronz pántgyűrű, rácsmintával díszített. Végei kissé elkeskenyednek, díszítetlenek. (VI. tábla

3.) Á.: 2,2 cm. L.b.: 2. sír „alatti” (K-re) sírból. L.sz.: 76.33.3.1.

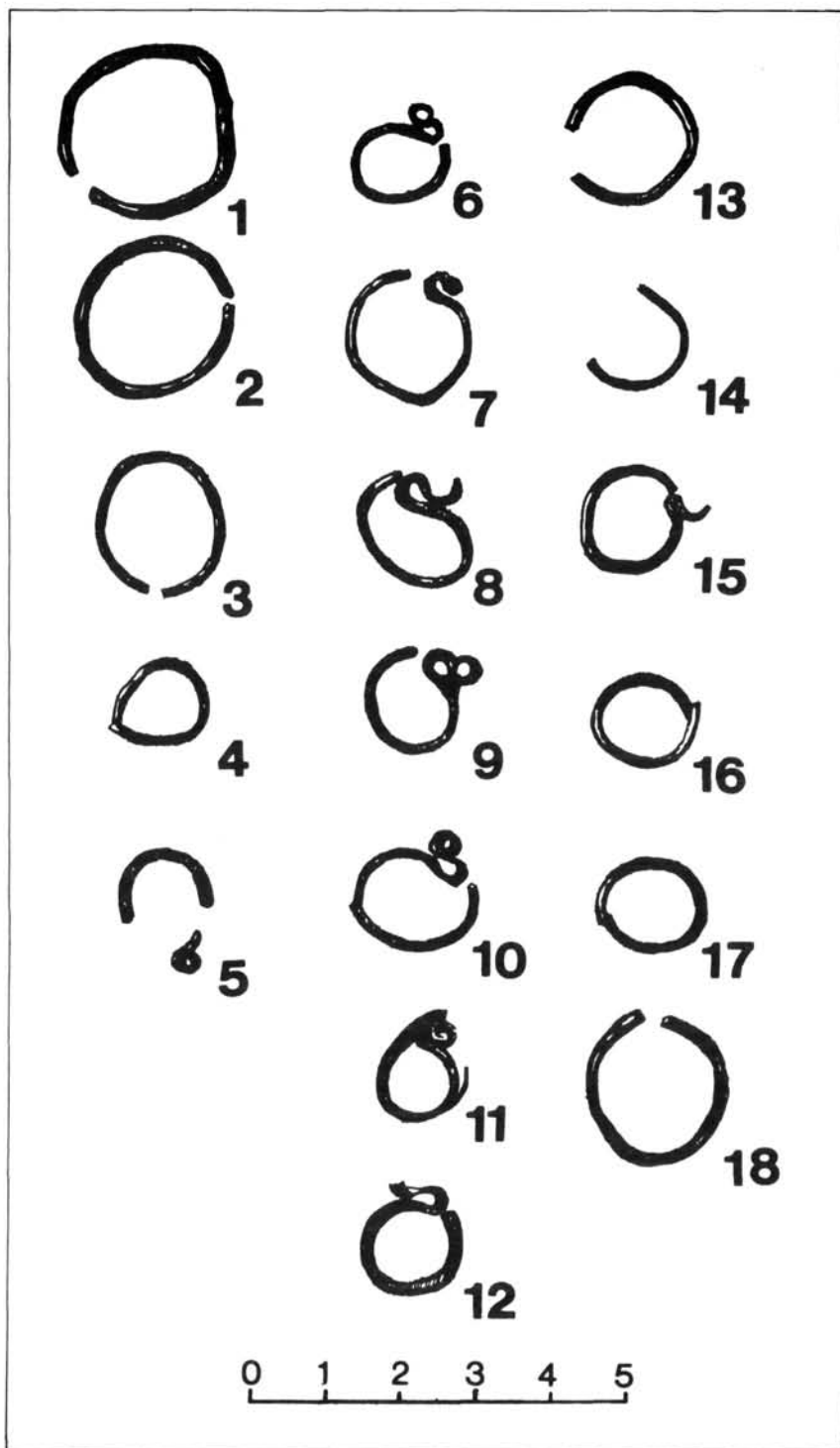
4. Háromszög átmetszetű, rossz ezüst zárt pántgyűrű. Felületén középen bordadisz látható. (VI. tábla 4.) Á.: 2,2 cm. L.b.: 2. sír „alatti” (K-re) sírból. L.sz.: 76.33.3.2.

5. Háromszög átmetszetű, nyitott, bronz pántgyűrű egymásra hajló végekkel. Külső felületén bordadisz van. (VI. tábla 5.) Á.: 1,8 cm. L.b.: 4. sír. L.sz.: 76.33.5.3.

6. Bronz, füles félgömb. Nyakrészen kis bordadisz van. Kiszélesedő középrésze kis hegyesedő félgömbös dudorba végződik. (VI. tábla 6.) H.: 1,7 cm. L.b.: 5. sír. L.sz.: 76.33.6.5.

7. Bronz, füles félgömb, szabályos gömb fejjel. (VI. tábla 7.) H.: 1,7 cm. L.b.: 5. sír. L.sz.: 76.33.6.4.

8. Öntött, bronz, lant alakú csat. Félköríves peremét rovátkolás díszíti. Középen erősen beszűkül. Vége felé kiszélesedik, két bütyökben zá-

V. tábla. Veszprém, Komarov u.

Fülbevalók, S-végű karikák.

1-4 76.33.14., 5 - 76.33.3.4., 6-12 - 76.33.11. 13 - 76.33.13., 14 - 76.33.7.2., 15 - 76.33.12., 16 - 17 - 76.33.3.3., 18 - 76.33.1.4.

6. Kerek, bronz pityke. Középen kidudorodik. Hátoldalán kis fülecske szolgált a felerősítésre. (VI. tábla

8.) H.: 2,2 cm. L.b.: Szórvány. L.sz.: 76.33.10.

9.) A.: 1,3 cm. L.b.: 5. sír. L.sz.: 76.33.6.3.

10. Kerek átmetszetű, vastag, bronz huzalból hajlított karperec. Végei kissé elkeskenyednek. (VI. tábla 10.) A.: 5,5 cm. V.: 0,4 cm. L.b.: 4. sír. L.sz.: 76.33.5.1.

11. Kerek átmetszetű, bronz huzal-karperec. Felülete több helyen is megsérült. Végei elkeskenyednek. (VI. tábla 11.) A.: 6,7 cm. V.: 0,4 cm. L.b.: 9. ? sír. L.sz.: 76.33.8.2.

12. Három bronz szálból sodort karperec. Mindkét vége hurokban

végződik, mely spirálisan visszahajló szállal van kitöltve. (VI. tábla 12.) A.: 6,8 cm. L.b.: Szórvány. L.sz.: 76.33.9.

III. Nyakdíszek, kések

1. Nyaklánc: 4 db kauri kagyló, 3 db sötét színű, gömbölyű gyöngyszem, rácsurgatott, egymást keresztező vonaldíszrel. Ezeken belül kis rozettával díszítve. 1 db fehér, gömbölyű gyöngyszem, 1 db hosszúkás, hengerded, barna és fehér ráfolyatott díszítésű üvegyöngy, 1 db zöld, átfürt, kettős kónikus üvegyöngy. Ide tartozik egy kettétört, szürkés színű, sárga pöttyös és barna ráfolyatásos díszű üvegyöngy. (Ezt a rajzoló az alább tárgyalandó nyaklánc gyöngyei közé rajzolta, balról a 8.). L.b.: 9. ? sír. L.sz.: 76.33.8.1. (VII. tábla 1.)

2. Nyaklánc: 5 db kauri kagyló, nyolcosztatú rúdgyöngy, világos, sárgászöld színű, töredékes, négyosztatú, világos színű gyöngy, 2 db három és 2 db kétosztatú, világos, szürkésfehér gyöngy, 4 db sárga színű ikergyöngy, 4 db kis méretű, fehér gyöngyszem, 1 db gömbölyű, fekete színű és 1 db világos zöld színű gyöngyszem, 1 db vöröses-barna, kónikus üvegpasztá gyöngy, 1 db barnás színű, többszögű üvegpasztá gyöngy, 1 db gömbölyű bronz szem. (VII. tábla 2.) Az utolsóként említett darab valószínűleg nem tartozott a nyakláncához. L.b.: 5. sír. L.sz.: 76.33.6.2.

3. Két, vékony bronz szálból sodort nyakpercc. Egyik vége hurkos szerkezetű, a másik letörött. (VII. tábla 3.) A.: 15,3 cm. L.b.: 4. sír. L.sz.: 76.33.5.2.

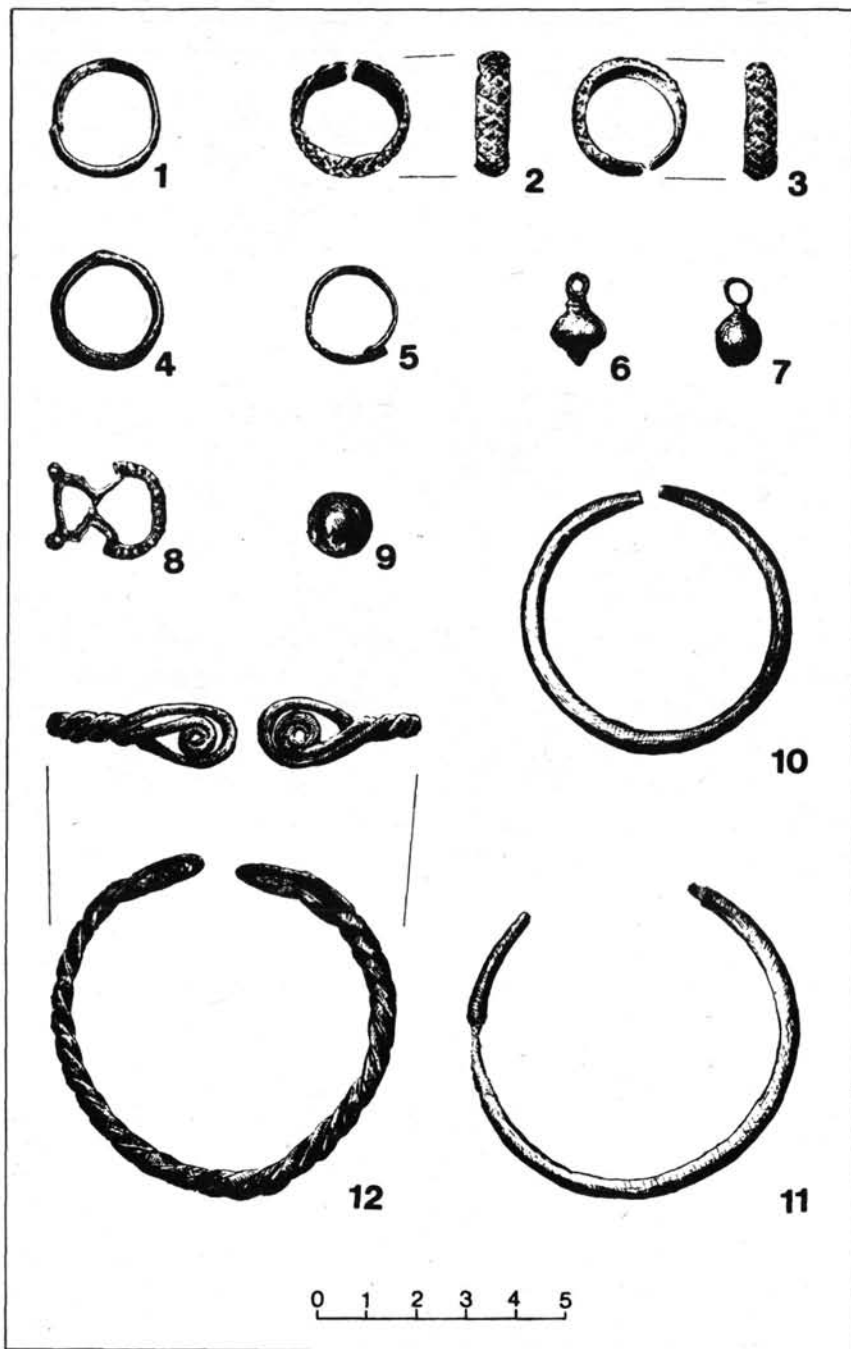
4. Egyélű, vas kés töredéke. (VII. tábla 4.) H.: 6,1 cm. L.b.: 2. sír „alatti” (K-re) sírból. L.sz.: 76.33.3.5.

5. Egyélű, vas kés igen töredékes darabjai. (VII. tábla 5.) H.: 7,5 cm. L.b.: 8. sír. L.sz.: 76.33.7.3.

6. Egyélű, vas kés töredéke. (VII. tábla 6.) H.: 4,5 cm. L.b.: 1. sír „alatti” (K-re) sírból. L.sz.: 76.33.1.5.

IV. Edények

1. Korongolt, jól iszapolt, csillámos anyagú, kívül-belül feketére égett, helyenként barna foltos edény. Kihajló pereme töredezett. A fenék felé kissé szűkül. Vállon nagyívű hullámvonal, alatta szabálytalan, helyenként a hullámvonalat is metsző egyenes vonalak díszítik. Az edény belső felületén erősen bemélyedő, valószínűleg simítófától származó nyomok vannak. (10. ábra.) Sz.á.: 7,6 cm, F.á.: 6,4 cm, M.: 10,2 cm. Winkler György ajándéka.

VI. tábla. Veszprém, Komarov u. Gyűrűk, gombok, karperecek.

1 - 76.33.1.2., 2 - 76.33.1.3., 3 - 76.33.3.1., 4 - 76.33.3.2., 5 - 76.33.5.3., 16 - 76.33.6.5., 7 - 76.33.6.4., 8 - 76.33.10., 9 - 76.33.6.3., 10 - 76.33.5.1., 11 - 76.33.8.2., 12 - 76.33.9.

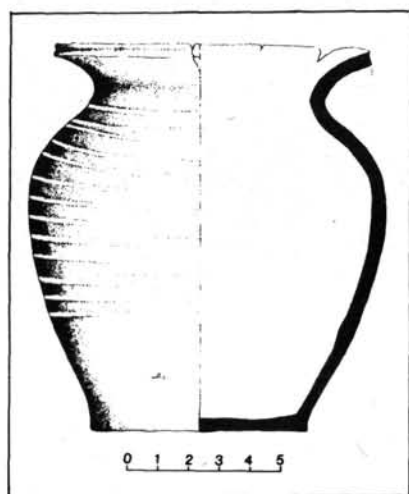
2. Korongolt, vöröses-barna, helyenként fekete foltos edény. Jól iszapolt edény. Erősen kihajló pereme egyenesre vágott, egy helyen töredezett. A fenék irányába kissé beszűkül. A válltól kezdődően felületét kb. 2/3-ad részben egyenes vonalkötegek díszítik. (11. ábra.) Sz.á.: 10,5 cm, F.á.: 7 cm, M.: 12,5 cm. Megjegyzés: 1. sír. Magántulajdon.

3. Korongolt, apró kavicsal soványított, vörös színű, helyenként fekete foltos edény. Kihajló peremének széle kissé visszahajlik, felfelé összesímitott (felálló), több helyen sérült. Felületét a nyak alatt kettős, szabálytalan hullámvonalköteg, alatta egyenes vonalköteg díszíti. (12. ábra.) Sz.á.: 10,1 cm, F.á.: 8,4 cm, M.: 8,2 cm. Megjegyzés: 2. sír „alatti” (K-re) sírból. Magántulajdon.

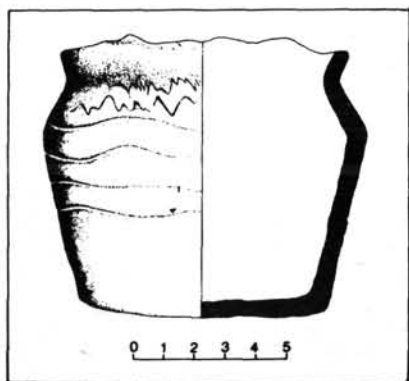
4. Korongolt, finoman iszapolt, vöröses-barna színű edény. Erősen kihajló pereme ferdén levágott, töredékes. Fenék felé szűkül. A perem alatt szabálytalan, nagyívű hullámvonal, alatta egyenes vonalköteg díszíti. Fenékén elmosódott bélyeg nyoma

10. ábra. Szórvány edény. (Winkler Gy. ajándéka.)

11. ábra. 1. sz. sír edénye. (1973)

12. ábra. 1. sz. sír „alatti” sírból való edény. (1973)

látszik. (13. ábra.) Sz.á.: 10,1 cm, F.á.: 6,1 cm, M.: 11,6 cm. L.b.: 2. sír „alatti” (K-re) sírból? vagy szórvány. L.sz.: 76.33.4.

5. Korongolt, jól iszapolt, vöröses-sárgás színű edény. Töredékes pereme kissé kihajlik, legömbölyített, alatta kidudorodó gyűrű van. Fenék felé kissé szűkül. Két oldalán kis fülcsek vannak kiképezve. A fülek

között, illetve alatt kettős, elmosódott hullámvonalköteg díszíti. (14. ábra.) Sz.á.: 3,3 cm, F.á.: 3,9 cm, M.: 7,3 cm. L.b.: 5. sír. L.sz.: 76.33.6.1.

6. Korongolt, apró kavicszal soványított, vékony falú, vöröses-barna színű, fekete foltos edény. Pereme erősen töredékes, kissé kihajló. Fenék felé kissé szűkül. Felületét kettős hullámvonalköteg díszíti. Fenekén elmosódott bélyeg nyoma látszik. (15. ábra.) Sz.á.: 9,8 cm, F.á.: 8,7 cm, M.: 10,2 cm. L.b.: 1. sír „alatti” (K-re) sírból. L.sz.: 76.33.1.1.

7. Korongolt, vöröses-barna színű, szürke foltos, helyenként kikopott felületű edény. Erősen kihajló pereme ferdén van levágva, hiányos. Fenék felé kissé szűkül. Vállán szabálytalan hullámvonal, alatta egyenes vonalköteg díszíti. Alján fenékbélyeg van. (16. ábra.) Sz.á.: 10,7 cm, F.á.: 8,6 cm, M.: 15,3 cm. L.b.: 2. sír. L.sz.: 76.33.2.1.

8. Korongolt, vöröses-barna színű, helyenként fekete foltos edény. Erősen kihajló pereme egyenesre van vágva, töredékes. Fenék felé kissé szűkül. Vállán elmosódott hullám-, alatta egyenes vonalköteg díszíti. Alján fenékbélyeg van. (17. ábra.) Sz.á.: 9,3 cm, F.á.: 6,9 cm, M.: 9,5 cm. L.b.: 8. sír. L.sz.: 76.33.7.1.

9. Korongolt, vöröses-barna színű, helyenként fekete foltos edény. Erősen kihajló pereme egyenesre van levágva, hiányos. Fenék felé szűkül. Vállán szabályos hullám-, alatta egyenes vonalkötegek díszítik. (18. ábra.) Sz.á.: 9,3 cm, F.á.: 6,6 cm, M.: 12,2 cm. L.b.: Szücs-Ézsiás-féle társasházi telkén 4943/15. hrsz. Sepsz Sz. Levente ajándéka. L.sz.: 73.15.1.⁷

10. Az alábbi edénytöredékek a leltárkönyvi bejegyzés szerint: Salamon Tamás ajándéka. 4943/15. hrsz. Ny-i szomszédjának telkén.

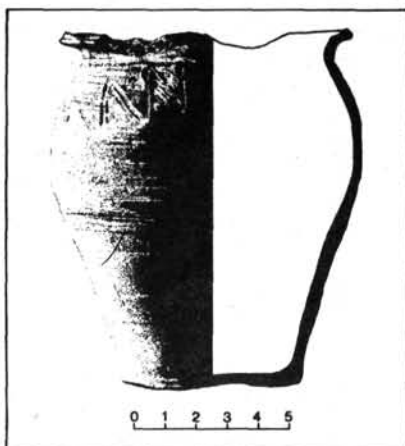
Nagyobb edény hat töredéke. Korongolt, apró kavicszal soványított, vöröses-barna színű, belül feketére égett. L.sz.: 73.38.1.

a) Több darabból ragasztott töredék, a nyak kis részével. Felületét nagyívű, kétszeres hullám-, alatta egyenes vonalköteg díszíti. (VIII. tábla 1.) Belső átmérő: 14,9 cm, M.: 9,4 cm,

b) Faltöredék, a perem kis részével. Felületét kétszeres hullám-, alatta egyenes vonalköteg díszíti. (VIII. tábla 2.) Sz.: 3 cm, M.: 4,1 cm,

c) Faltöredék, egyenes vonalköteg dísszel. (VIII. tábla 4.) Sz.: 3,8 cm, M.: 4,1 cm,

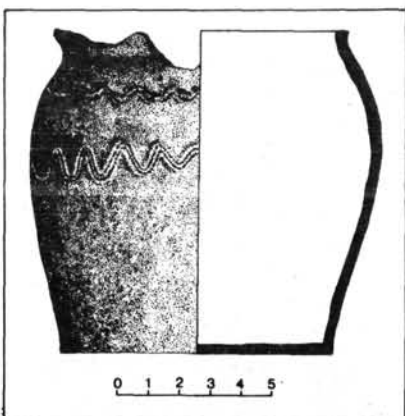
d) Két-két darabból ragasztott faltöredékek. (VIII. tábla 3., 6.) Sz.₁: 2,5 cm, M.₁: 6,1 cm, Sz.₂: 3 cm, M.₂: 5,8 cm,

13. ábra. 76.33.4. sz. edény.

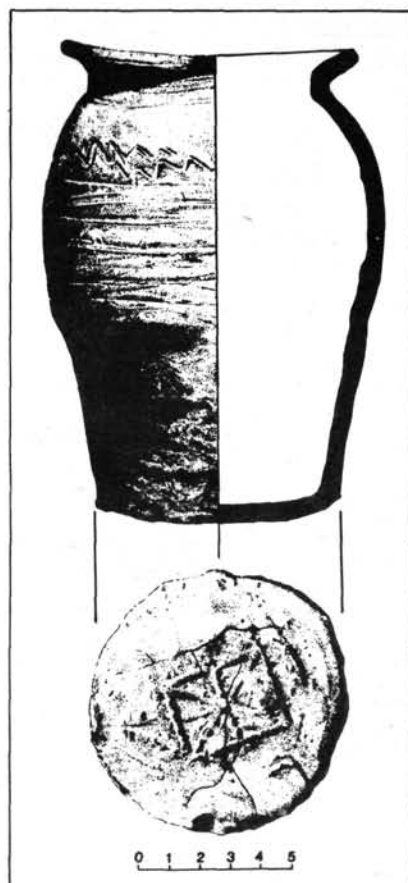
14. ábra. 76.33.6.1. sz. edény.

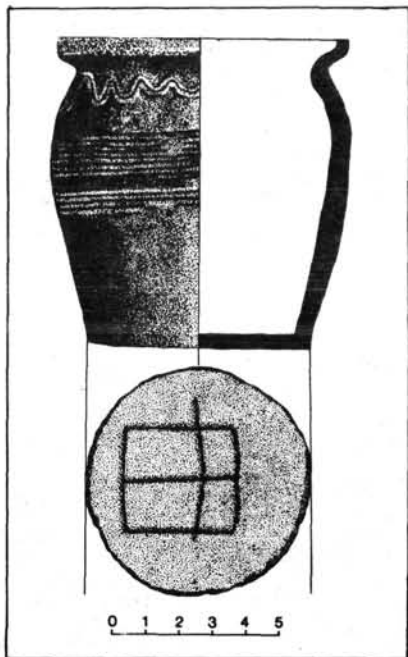
15. ábra. 76.33.1.1. sz. edény.

e) Fenéktöredék a fal kis részével és fenékbélyeg elmosódott nyomával. (VIII. tábla 5.) Á.: 7,7 cm, Sz.: 5,4 cm.

11. Belül feketére égett, vöröses-barna színű faltöredék, egyenes vonalköteg díszítéssel. (VIII. tábla 7.) Sz.: 5,6 cm, M.: 5,1 cm. L.sz.: 73.38.2.

16. ábra. 76.33.2.1. sz. edény.

17. ábra. 76.33.7.1. sz. edény.

12. Korongolt, finoman iszapolt, belül vörösre égett, vöröses-barna fal és fenék töredék (kb. az edény fele). Felületét többsoros egyenes vonalköteg díszíti. (19. ábra.) M.: 12,8 cm, F.á.: 7,1 cm. L.sz.: 73.38.3.

18. ábra. 73.15.1. sz. edény.

Az előzőekben ismertetett leletanyag alapján a Komarov utcai honfoglalás-kori temető a köznép temetkezési helye volt. Teljes egészében megegyezik a hasonló korú többi köznépi temető anyagával,⁸ de mint ismeretes, ezek általában igen nagy kiterjedésűek, több száz síros temetők.⁹ Esetünkben az elpusztult sírokkal együtt körülbelül 17–20 sírt ismerünk, ami a köznépi temetőknek csak töredékét jelenti. Kiterjedésére vonatkozóan csak keveset mondhatunk. Egyelőre úgy tűnik, hogy a temető első sora a 18. számú ház ÉK-i alapjával egyvonalban lehetett. Biztosan csak három sírsorról beszélhetünk, de a 20. számú ház telkén említett sír (sírok?) alapján legalább még egy sornak kell lennie.

Az eltemetettek korára és nemére vonatkozóan csak elsősorban a hiteles sírok adatai alapján következtethetünk. Eszerint két nő és egy kislány sír került elő. Valószínűleg a 2. sírban is nő nyugodott. (S-végű karika). Az összegyűjtött anyag alapján (két nyaklánc és egy nyakpercec) még három nő vagy kislány sírját tételezhetjük fel.

A hiteles sírok edény- és tojás-mellékletei, valamint a gyűjtött anyagban található nagy számú edénylelet arra utal, hogy az ide temetkezők zöme még pogány hitű volt.

A leletanyag semmiben sem tér el a többi köznépi temető anyagától. Az egyszerű, nyitott fülbevalókarikák, a pödrött végű és S-végű karikák bronzból vagy ezüsből igen gyakori leletei a köznépi temetőknek.¹⁰ A kutatók nagy része egyetért abban, hogy az elsőként említett fülbevalótípus a legelterjedtebb a honfoglalás idején, melyet az S-végű karika szorít ki a viseletből. Kialakulásának helyével, elterjedésével kapcsolatban eltérnek a vélemények. Szőke Béla helyi terméknek tartotta, tömeges elterjedését a magyarság megtelepedésével hozta kapcsolatba. Megjelenésének idejét a X. század 60-as éveire tette.¹¹ Kralovánszky Alán a kialakulás helyét a dunántúli területekre teszi, idejét pedig a X. század második felére.¹² Török Gyula az S-végű karika megjelenésének idejét a X. század végére teszi.¹³ Ettől némileg eltér Mesterházy Károly véleménye, aki szerint az S-végű karikák valószínűleg cseh területen alakulnak ki és a szláv etnikum közvetítésével kerül először a Dunántúlra, ennek északi részére és csak igen későn, a XI. századtól tömegesen az Alföldre.¹⁴ Hasonló véleményen van Szabó János Győző is.¹⁵ Mesterházy megfigyelése szerint a szlovákiai részekben a karikákat diadémszerűen viselték, míg az alföldi vidékeken a csimbókokat díszítették velük.¹⁶ Ezt a gyakori viseleti szokást lehetett

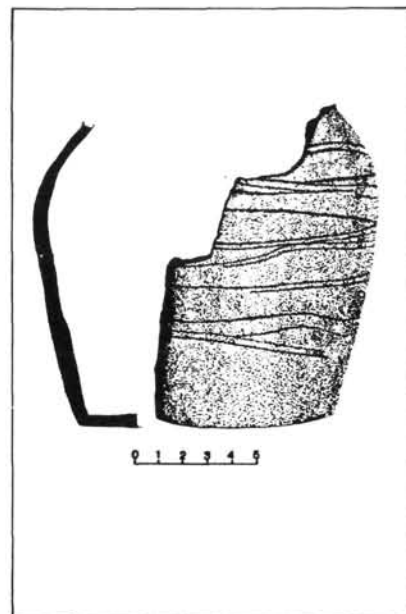
megfigyelni az 5. sír esetében, hol a két egymásba akasztott S-végű, illetve pödrött végű karikák a hajfonatot díszítették.¹⁷

Temetőkben különböző típusú gyűrűk kerültek elő, melyek szintén gyakran megtalálhatók az egyes köznépi temetők anyagában.¹⁸ A párhuzamok alapján az egyes típusok a X. század végére, a XI. század elejére keltezhetők.¹⁹ Ugyancsak a gyakori leletek közé tartoznak a füles gombok, mind tömör, mind félgomb változatuk²⁰, akárcsak a keleti eredetre visszavezethető lant alakú csatok.²¹ A példányunkhoz a legközelebb a Hódmezővásárhely-gorzai 12. sír darabja²² vagy pedig a bodrogvécsi (Somotor) példány áll.²³ Ruhadísz lehetett az igen egyszerű kivitelű bronz pityke, melyből valószínűleg több is lehetett a sírban.²⁴ A temetőkben előkerült nyakdíszek és karperecek szintén gyakori mellékletek. A nyakpercek általában csak a köznépi temetők női sírjaiban kerülnek elő.²⁵ Eredetével kapcsolatban felmerült a szláv²⁶ és a bizánci eredet is.²⁷ Elterjedésének idejét a X–XI. századra teszi a kutatás.²⁸

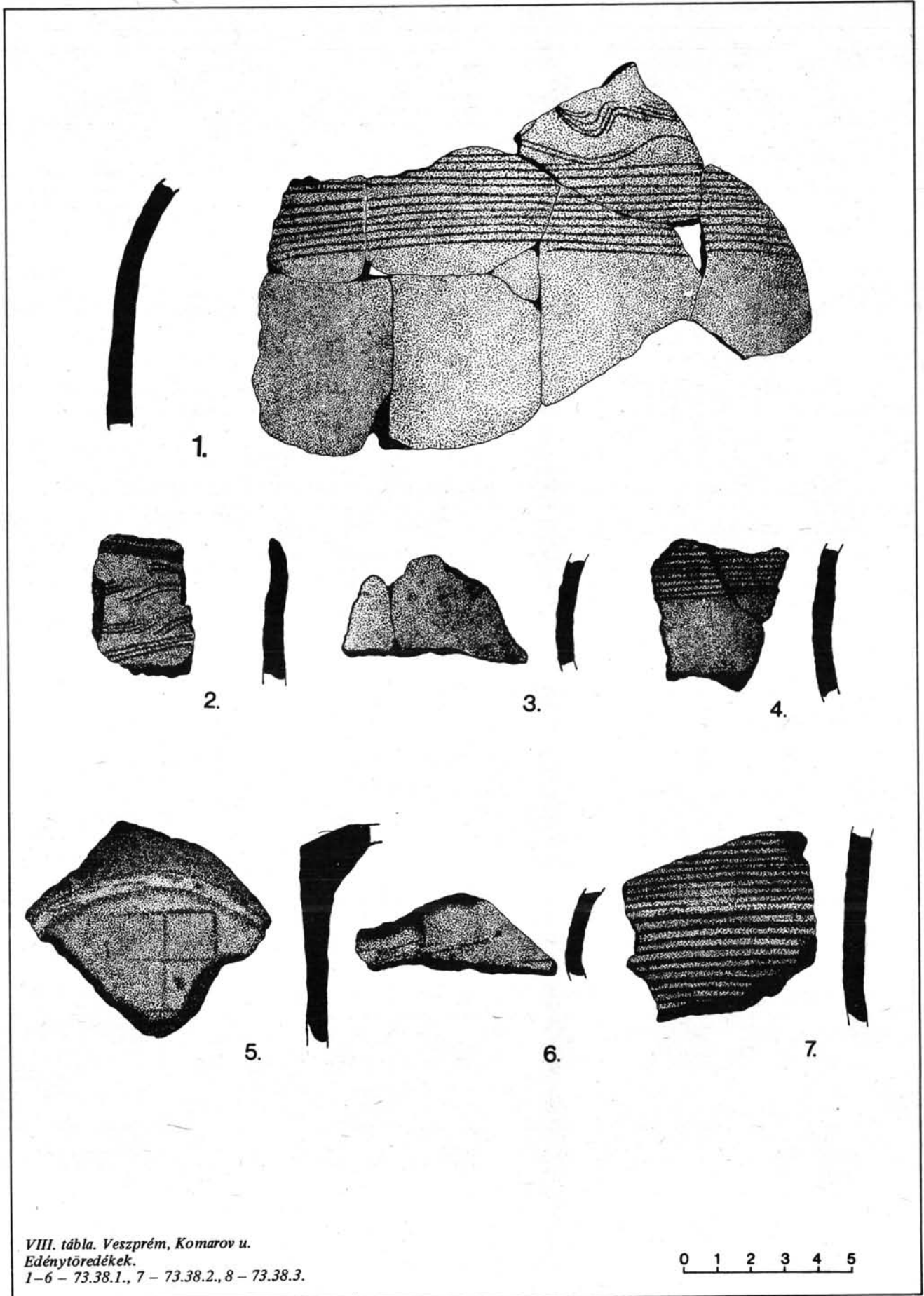
Temetők különböző típusai nagyjából egy időben voltak divatban, a X. század közepe táján.²⁹ A Komarov utcai sírokból két, általánosan elterjedt, karperec típus ismert.³⁰ Divatjuk a X. század végére tehető.³¹ A vas kések szintén a szokványos leletek közé tartoznak.³²

A teljesen feltárt nagy sírszámú temetők arról tanúskodnak, hogy az edények igen gyakori mellékletei a köznépi temetőknek.³³ Nagyobb számban való megjelenésüket egy-egy

19. ábra. 73.38.3. sz. edénytöredék.

temetőn belül a nem magyar etnikum túlsúlyba kerülésével magyarázzák a kutatók.³⁴ Esetünkben egy kivétellel az edényleletek az általánosan elterjedt típushoz tartoznak.³⁵ Külön kell szólnunk a 76.33.6.1. számú (5. sír) edénykeről, melynek nyak és fül kiképzése a szaltovo-majáki kultúrából eredeztetett típushoz áll közel.³⁶

Valószínűleg kerámiánk helyben készült. Temetőnkől kb. 500 méterre (Schönherz és Móricz utca kereszteződésénél) három edényégető kemence került elő 1970-ben. Az itt talált barnás-szürke korsó alakú, hullám- és egyenes vonalkötegdiszes edény (L.sz.: 70.21.1., M.: 20,5 cm, Sz.á.: 8,3 cm, F.á.: 7,7 cm), valamint a kemence sározásából előkerült cseréptöredékek alapján a X–XI. századra keltezhető. Felépítése: 4 cm vastag vörösre égett agyagköpenyben három sor vassalak és három sor finomra simított agyagréteg váltogatta egymást.³⁷

Végezetül még röviden szeretnék temetőnk kiterjedésével kapcsolatban felvetni egy lehetőséget. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy Veszprém honfoglaláskori lakossága kisebb csoportokban telepedett le.³⁸ Erre utalna a Komarov utcai temetővel együtt az azonos korú Sashegyi szőlők³⁹ vagy a Csatár-hegyi (Fehér J. telke) még feltárás alatt álló temető. A város területén előkerült és honfoglaláskorinak tartott temetők közül a Jeruzsálemhegyi⁴⁰ és a Madách I. utcai sírokat említhetjük.⁴¹ Ez utóbbi lelőhelyen a 39. számú ház előtt őskori gödrök kerültek elő 1985 májusában. Az egyikbe belevágva gyerek sír volt Ny–K-i tájolásban. A váz nagy részét az árokásáskor megbolygatták. Mellékletek: 2 db bronz S-végű karkica, vékony bronz gyűrűcske és erősen korrodált vas karikák. (L.sz.: 87.126.1–3.). A sír minden bizonynyal az 1927-ben és 1932-ben feltárt temetőrészhez tartozik.⁴² Ez is arra utal, akárcsak a többi esetben is, hogy sajnos az említett lelőhelyek nem tekinthetők teljesen feltártaknak. Így felvetett elképzelésünk egyelőre csak hipotetikus lehet.

Összefoglalva: a Komarov utcai honfoglaláskori temető a köznép temetkezési helye volt. Korát a X. század végére; a XI. század elejére tehetjük.

RÖVIDÍTÉSEK

Alterthümer . . . = Alterthümer des Frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig. 1905. I–III.

AAH = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae

A honfoglalási kor . . . = A honfoglalási kor hazai emlékei. Különnyomat „A honfoglalási kor történetének kútfői” millenniumi munkából. Budapest 1896.

Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő
Arch. Hung. = Archaeologia Hungarica
CAH = Communicationes Archeologicae Hungariae

Cumania = Cumania, Kecskemét.

DME = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen

Dolg. = Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
Egri MÉ = Az Egri Múzeum Évkönyve

FA = Folia Archaeologica

Slov. Arch. = Slovenska Archaeologia

Újabb tanulmányok . . . = Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907.

VBM = Veszprémi Bakonyi Múzeum

JEGYZETEK

- Külön is köszönetet mondunk Salamon Tamásnak, Sepsi Szücs Leventének, Winkler Györgynek.
- A leleteket K. dr. Palágyi Sylvia lel-tározta be.
- VBM Régészeti Adattára 18. 415–85.
- VBM Régészeti Adattára 18. 534–87.
- Rövidítések: Átmérő – Á., Hosszúság – H., Vastagság – V., Magasság – M., Száj átmérő – Sz., Fene-k átmérő – F.á., Szélesség – Sz.
- Rövidítések: Leltárkönyvi bejegyzés L.b., Leltári szám – L.sz.
- Az edény a leltárkönyvi bejegyzés szerint úgy tűnik, mintha a 16. számú telken került volna elő. Ez valószínűleg téves.
- Dr. Gyula TÖRÖK: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Arch. Hung. XXXIX. Bp. 1962.
SZÓKE Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok I. Budapest 1962. 27–99. o.
HAMPEL József: Újabb tanulmányok . . . 152–160. o., 41–51. t.
J. HAMPEL: Alterthümer . . . II. 868–875. o., 875–887. o.
Alterthümer . . . III. 517–520. t., 521–531. t.
KISS Attila: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Budapest 1983. 73–236. o., 309–422. t.
J. NEMESKÉRI–P. LIPTÁK–B. SZÓKE: Le cimetiére du XIe siècle de Képuszta. AAH. 1953. III.
- Halimba 926 sír, Fiad-Képuszta 383 sír (395 váz), Majs-Udvarirétek 1137 sír stb.
- SZÓKE B.: op. cit. 35–38. o. 86–89. o.
KISS A.: op. cit. 73. ábra 1–4. típusok. 160. o.
HAMPEL J.: Újabb tanulmányok . . . 42. t. 1–21. típusok, 81. t. 1–2.
- SZÓKE B.: op. cit. 86–89. o.

- KRALOVÁNSZKY Alán: Adatok az ún. S-végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. Arch. Ért. 84. (1957).
- Gy. TÖRÖK: op. cit.
- MESTERHÁZY Károly: Az S-végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében. DMÉ 1962–64. 103–105. o.
- SZABÓ János Győző: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája. A temető jellege. Egri MÉ XVI–XVII. 1980. 69–70. o.
- MESTERHÁZY K.: op. cit. 105–106. o.
- SZÓKE B.: op. cit. 38. o.
- U.ő.: op. cit. 63–65., 96., 97. o.
HAMPEL József: A honfoglalási kor . . . 81. o. 3a–3b.
HAMPEL J.: Újabb tanulmányok . . . 72. t. 4., 5. (17. sír), 43. t. 24. a–b, 26. a–b, 28. a–b, 31. stb.
Gy. TÖRÖK: i. m. 27. sír XXIV. t., 140. sír XXV. t., 607 sír XXXVI. t.
KISS A.: op. cit. 75. ábra 1., 7., 9., 14., 16. típusok 162. o.
- SZÓKE B.: op. cit. u. o.
- SZÓKE B.: op. cit. 79. o.
J. HAMPEL: Alte rthümer I. 401. o., 1101. ábra.
KISS A.: op. cit. 73. ábra 47., 52. típusok 160. o.
KOVÁCS László: Honfoglalás-kori sírok Nagytarcsán. A homokbányai temetőrészlet. (Adatok a nyíltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kenyelek értékeléséhez) CAH 1968. 6. kép 1–2. (7. sír) 104. o.
- Gy. TÖRÖK: op. cit. 852. sír XII. t. KISS A.: i. m. 443. sír, 37. t., 345. o., 567. sír 52. t. 360. o., 634. sír 54. t. 362. o. Lelőhelykataszter: 203–204. o.
NÉMETH Péter: Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről 1969–1971. Arch. Ért. 100 (1973) 174. o.
FODOR István: Honfoglaláskori sírok Doroszlón. CAH 1981. 152. o., 2. kép 2.
László RÉVÉSZ: Lyraförmige Schnallen in dem Karpatenbecken. AAH. 1987. XXXIX. 257–285. o.
- BANNER József: Ásatások a hőmezővásárhelyi határ batidai és gorzsi részében. Dolg. 9–10. 1933–1934. LXXIV. t. 15.
- J. HAMPEL: Alterthümer . . . I. 766. ábra 305. o. II. 465. o.
- U.ő.: Újabb tanulmányok . . . 81. t. 3a–8.
- SZÓKE B.: op. cit. 52–55. o., 92–93. o.
HAMPEL J.: Újabb tanulmányok . . . 72. t. 1–2–3., 17. sír.
KISS A.: op. cit. 77. ábra 1. 164. o., 10. t. 9. 318. o., 23. t. 199. sír torquese 331. o. stb.
Gy. TÖRÖK: op. cit. 7–31. t.
- SZÓKE B.: op. cit. u. o.
- SZABÓ J. Gy.: op. cit. 52–62. o.
GÖMÖRI János: XI. századi temető Szakonyban. CAH. 1984. 98. o.
- SZÓKE B.: op. cit.

29. U.ő.: u. o.
 HAMPEL J.: Újabb tanulmányok... 44. t. 23., 24., 25., 40., 51., 52., 58. stb. típusok.
 KISS A.: op. cit. 73. ábra 10., 11., 19., 28., 32., 36., 37., 38., 40., 41., 43. típusok 160. o.
30. SZÓKE B.: op. cit. u. o.
 HAMPEL J.: Újabb tanulmányok... 81. t. 2.
 KISS A.: op. cit. 79. ábra 1. 166. o.
 SZABÓ J. Gy.: op. cit. 62–67. o.
31. SZÓKE B.: op. cit. u. o.
 SZABÓ J. Gy.: op. cit. u. o.
32. KISS A.: op. cit. 18. sír 9. t. 317. o., 29. sír 12. t. 320. o., 239., 238., 253. sírok 26. t. 334. o. stb.
 Gy. TÖRÖK: op. cit. 848., 776., 777. sírok IX. t., 614., 729. sírok X. t. stb.
 KISS A. szerint a késmellékletek nem jelentettek komolyabb értéket, viseleti vagy temetkezési szokás.
 KISS Attila: A magyar államalapítás
- telepítéseinek tükröződése dunántúli köznepi temetőikben. Arch. Ért. 95. (1968) 244. o.
33. Gy. TÖRÖK: op. cit. 7–31. t.
 KISS A.: Baranya megye... 487., 513. sír 66. ábra, 569., 678. sírok 151. és 159. o.
 BÁLINT Csanád: A magyarság és az ún. Bjelo brdó kultura. Cumania 4., 1976. 242. o.
 Ennek némileg ellentmond M. Rejholcova, hangsúlyozva a szláv etnikum fontos szerepét az edénymellékletes sírok esetében.
 Mária REJHOLCOVA: K problematike severnej hranice vyskytu tnz. Belobrdskych pohrebisk. Slov. Arch. 1982. XXX-I. 203–204. o.
34. KISS A.: A magyar államalapítás... 243–256. o.
 M. REJHOLCOVA: op. cit. u. o.
35. FODOR István: Verecke híres útján... Budapest 1980. 247. o.
36. Ibidem.
- DIENES István: A honfoglaló magyarok. Hereditas 1978. 37. o.
 MESTERHÁZY Károly: Honfoglalás-kori kerámiánk keleti kapcsolatai. FA XXVI. 1975. 99–117. o.
 A KOPERSKI–M. PARCZEWSKI: Das Altungarische reitergrab von Przemysl. (Südostpolend). AAH 1978.
37. Köszönetet mondok Cs. Dax Margitnak, aki a leletmentés adatait a rendelkezésemre bocsájtotta.
38. Hasonló megfigyeléseket tett Szabó J. Gy.
 SZABÓ J. Gy.: op. cit. 73. o.
39. Magyarország Régészeti Topográfiája 2. kötet. Veszprémi járás. Szerk. Éri István. Budapest 1961. 51/61 lh. 249. o.
40. U. o. 51/56. lh. 247–248. o.
41. U. o. 51/24. lh. 240. o.
42. Regénye Judit leletmentése. Régészeit Füzetek 1986. Ser. I. No. 39. 33–34. o.

ÁGOTA S. PERÉMI

EIN FRIEDHOF AUS DER ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME IN VESZPRÉM

In Westrand von Veszprém in Grundstück Komarov Strasse 18. wurden einige Gräben bei der Ausgrabung des Fundamentes eines Wohnhauses gefunden. Die Funden wurden gesammelt und mit einer Grobzeichnung der Stelle dem Museum übergeben. Fachgerechte Grabung wurde nicht gemacht. Ungefähr 10–12 Gräben wurden vernichtet.

Im 1984 haben die Mitarbeiter des Museums erfahren, dass in diesem Raum neue Wohnhäuser gebaut werden sollen. Sie haben mit ihren beschränkten finanziellen Basis eine Grabung gestartet um die Funden zu retten. Sie haben 4 Gräben gefunden. Die 1. und 2. waren im 70-er Jahren durch „Amateurforscher“ gestört. Aus der 3. und 4. konnten sie Funden herausholen. (I. Tafel 1., II. Tafel 2.) Im 3. und 4. Graben lagen eine ältere Frau und ein junges Mädchen mit den üblichen typischen Plebejer-Gegenständen. (Abbildung 1. 2.)

Neue kleinere Forschung war nur im 1986. Dann wurde ein fünftes Grab gefunden. Für vollkommene Aufdeckung besteht zur Zeit keine Möglichkeit. Nach der bisherigen Erfahrungen kann man feststellen, dass die Gräben regelrechte Süd-Nord orientierte Reihen bilden. Der Reihenabstand ist 5–6m. Die Peilung ist

Nordwest-Südost. Bisher sind 3 Reihen bekannt (unter Haus Nr. 18. sind parallel 3 Stück) aber bestimmt sind noch welche nach Süd und West. Die Suchen in Ost-richtung waren erfolglos.

Das gesammelte Material im 1972–73

Die Funden wurden angeblich getrennt nach Gräben gesammelt und gelistet, das wurde auch in Zeichnung markiert. Bei der Grabung konnten wir die genaue Stelle nicht identifizieren, die Zuordnung der Funden zu den Gräben ist auch unsicher. Wir geben doch die Zeichnungen und die selektierte Funden bekannt. (Abbildung 9., Tafel III.–IV.) Die detaillierte Beschreibung der Funden geben wir nach ihren Funktion an. I. Ohrringen, Ringen mit S-Ende. (Tafel V.) II. Ringe, Knopfen, Armbänder, (Tafel VI.) III. Halsschmucke, Messer. (Tafel VII.) IV. Gefaesse (Tafel VIII., und Abbildung 10–19.)

Vom Fundmaterial kann man trotz der mangelhafter Aufklärung feststellen, dass sie sind typisch für die Zeit der ungarischen Landnahme für die untere Volkschichten, jeder Typus ist allgemein.

Die Verbreitung ist in Verbindung mit Ansiedlung der Ungarentums. Die Plebejerfriedhof in Veszprém in Komarovstrasse kann man zum Mitte bis Ende der zehnten Jahrhundert datieren.

Beschreibungen der Gräben

Im 1. und 2. Graben waren nur zurückgeworfene gebrochene Kochenreste und ein Ring mit S-förmige Endung. Die Funden des dritten Grabes waren: an beide Seiten der Schaedel zwei Ohrgehäugen aus Bronze, ein Brozring, ein Eisenmesser, ein Tongefaess. (Abbildung 3. Tafel I. 2–5. Abbildung 4.) Ausserdem noch ein Knopf aus Vollbroze, zwei Brozringe, ein Bronzarmband mit Spitze, ein Eisenmesser, ein Tongefaess, ein Ei, (Abbildungen 5., Tafel I. 6–10., Abbildung 6.) sporadisch ein vergolpeter Brozknopf. (Tafel I. 11.) Die Funden des fünftes Grabes einer Frau waren: an beide Seiten der Schaedel zwei Ohrgehäugen, ein mit S-förmigem, die andere mit gedrehtem Ende, neben der Letzteren ein Silberring, drei Eier, korrodiertes Eisengegenstand, ein Armband aus Bronze, zwei Brozringe, ein Eisenmesser, ein Tongefaess (Abbildung 7., Tafel II. 1–8., Abbildung 8.)

GLÁSER, ROLAND
REGENYE JUDIT

A VONALDÍSZES KERÁMIA ÉS A LENGYELI KULTÚRA TELEPE KÚPON

1974. júniusában Mithay Sándor leletmentést végzett Kúp határában, az Egyes dűlőben.¹ A lelőhely a Pápától délre fekvő falu keleti szélén található, a Bittva patakra lejtő domb oldalában. 1974 előtt Kúp neolitikus lelőhelyként még nem volt ismert, csupán a falu közelebről meg nem határozott részéről említ „kővésők”-et egy Pápa településföldrajzát feldolgozó munka.² Meg kell jegyezni, hogy a lelőhely közelében lakó Szalai Kálmán nagyméretű magköveket talált, tehát nagy valószínűséggel innen származhattak az említett kőeszközök is. A leletmentésre azután került sor, hogy meggyfákat telepítettek a dombra, és a szántás megbolygatta a telepet. Az esetet Varju Domonkos tanár jelentette a pápai Helytörténeti Múzeumnak. A már elültetett fák miatt a leletmentés kiterjedése csak korlátozott lehetett, a magasfeszültségű távvezeték vonalában kínálkozott megfelelő szabad térség, ide fákat nem telepítettek, azonban itt is szántottak, aminek következtében a kultúrreteg 40 cm mélységben elpusztult. A távvezeték azóta áttelepítették. A helyválasztást befolyásolta továbbá az is, hogy a domb oldalában nem volt egyenes a megtelepedés. Az agyagos talaj helyenként kavicsosba vált át, és ezeken a szakaszokon egyáltalán nem volt felszíni lelet, sőt az ásás tanúsága szerint régészeti objektum sem. A gyümölcsösben lakó Szalai Kálmán több éves megfigyelései szerint két nagyobb települési folt található a domboldalon. Ezek egyikén kb. 100 m²-es területet tárt fel Mithay Sándor egy vonaldíszes gödörkomplexummal és egy lengyeli gödörrel, egy másik lengyeli gödör feltárására nem kerülhetett sor, mert túl közel voltak a fák. A feltárt terület északi szélé elérte a dombnak azt a kavicsos talajú szakaszát, ahol már nem volt megtelepedés, a keleti szélén szintén nem volt leletanyag.

A leletanyagot a pápai Helytörténeti Múzeum őrzi 88. 19. 1.—425. leltári számon.

1. gödörkomplexum:

Az I., II. és III. felület területét elfoglaló objektum (vagy objektu-

1. ábra: Kúp-Egyes, a lelőhely

mok) magja egy ÉK–DNY-i tengelyű, 4x3 m-es, a legmélyebb részén 1,30 m mély gödör (1/1.). Az egész objektum mérete 5x9 m, az előbbin kívül még 3 kisebb beásást tartalmaz: 1/2. A II. felület keleti fala mellett; 1/3. az előbbitől ÉNy-ra; 1/4. a III. felület keleti fala mellett. (2. kép).

Az objektumnak különösen a legmélyebbre nyúló részén (1/1) igen sok volt a leletanyag. A cserepek közt gyakoriak az egy edényhez tartozó töredékek. Állatcsont alig fordult elő. Ugyanez a helyzet a lengyeli gödörökben is, tehát talajtani okai lehetnek a csontanyag hiányának, nem pedig történeti. Az objektum DK-i sarkában laza szerkezetű foltot figyelt meg Mithay Sándor a szántott réteg alján. A vörös, égett foltok sora ÉNy-i irányban húzódott. Tekintve, hogy másutt patics nem került elő, az eke által széthúzott, elmállott omiadékról van szó, esetleg tűzhelyről. Az 1/1. gödörben a fekete, paticszemcsés, helyenként faszenes réteg nem található meg teljes mélységben, az aljától 30 cm-re éles vonallal záródik, ez alatt világosabb földben 1–2 cserép volt csupán, tehát az alsó 30 cm-es szakasz feltöltődése megelőzte a szemétgödörként való használatot.

2. gödör: (V. felület DNY-i sarka)

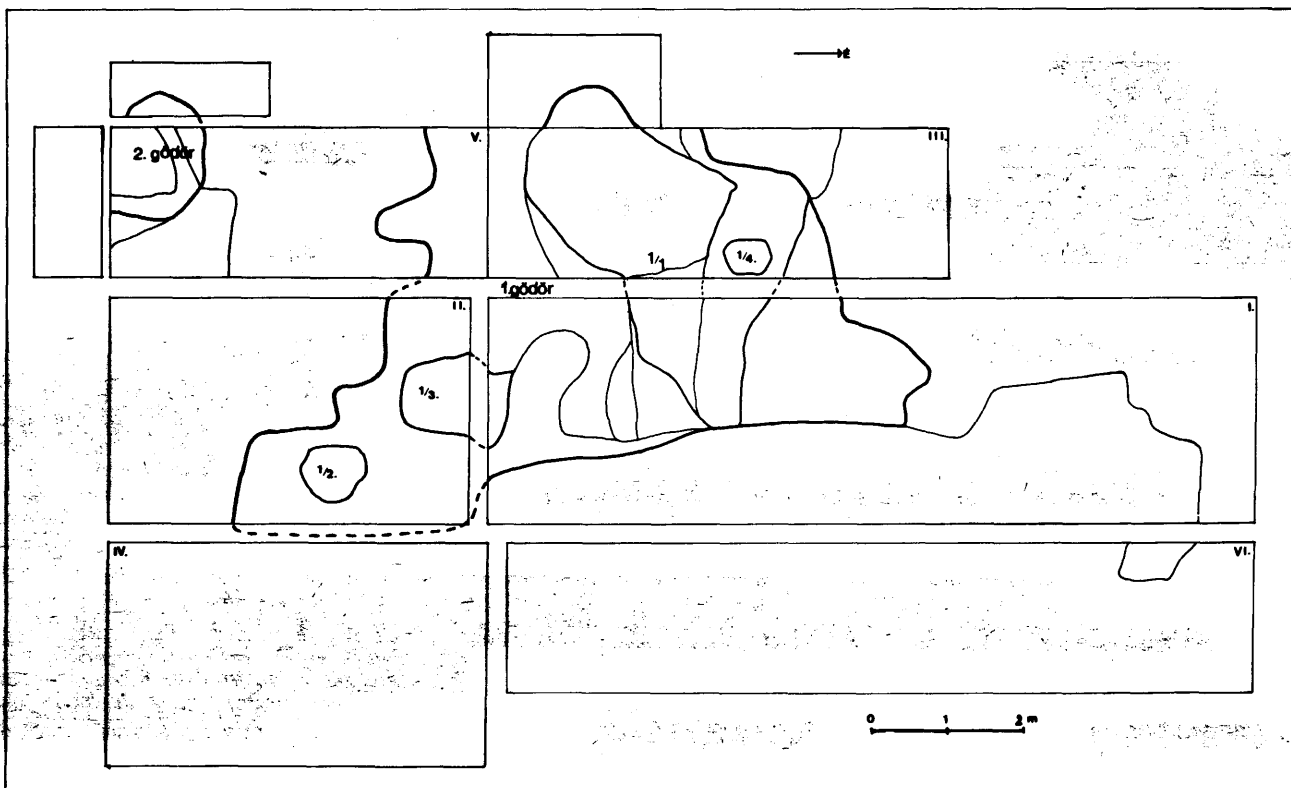
A feltárt terület DNY-i sarkában lengyeli leletanyagot tartalmazó gödör került elő. Méretei: 2x1,5 m, mélysége 1,20 m, az 1. gödörtől való távolsága 2,5 m.

3. gödör:

A III. felület kibővítésének ÉNy-i sarkában 60 cm mélységben az 1. gödörkomplexumhoz nem tartozó újabb gödör került elő lengyeli leletanyaggal. Teljes kiásására a fák közelsége miatt nem kerülhetett sor. A 2. képen a gödör nincs feltüntetve.

Az 1. gödörkomplexum anyaga³ szinte egyöntetűen a dunántúli vonaldíszes kerámiához tartozik. Néhány cserép az első szelvény harmadik ásónyomából, amely a gödör legfelső rétege, eltérő kidolgozásuk miatt a későbbi lengyeli telepről bekerült szórványleletnek tartható.

Az első gödörkomplexumból 61 cserép került elő, melyeknek díszítése és formája bizonyos következtetéseket enged meg kronológiai és kulturális kapcsolataikat illetően. Ezek közé tartozik egy vastagfalú tárolóedény néhány töredéke. A többi vonaldíszes anyag a harmadik szelvényben került napvilágra, a gödör feletti rétegből (2–3. ásónyom, 30–70 cm közötti mélységből), valamint a

2. ábra: A feltárt terület helyszínrajza

gödörrendszertől távolabb, a szelvény északi csücskéből.

A finom kerámia túlnyomórészt szürkés-sötétszürke színű, amely azonban a törésfelületen nem különül el élesen a szürkés-feketés magtól. Néhány esetben úgy tűnt, hogy a felszín eredetileg simított volt. Ritkábban előfordulnak olyan cserepek is, melyek sötétszürke színűek, törésfelületük viszont vörös. Ez a kerámia gyakori a DNy-Dunántúlon, ahol az ún. klasszikus VK⁴ jellegzetes típusaként tartják számon. Az edények közepesen finom csillámos agyagból készültek, és kavicsal, homokkal, ritkábban pelyvával soványítottak.

A durva kerámia általában világosbarna-vörösbarna, néha vöröses színű, sötétszürke-feketés maggal. Többnyire szerves anyaggal soványított, ritkábban kavicsal, melyek nagysága esetenként a 2 mm-t is eléri. Az előkerült cserepeken nem sikerült simításra vagy másfajta felületmunkálásra utaló nyomokat felfedezni.

Az edényformák között gyakoriak a tálak és a mély csészek (I. tábla 11–13.; V. tábla 1–3.), a bomba alakú edények enyhén (I. tábla 1–6.; II. tábla 1–6. 12.; IV. tábla 2–8.) vagy erőteljesebben szűkülő felső résszel (II. tábla 10.; IV. tábla 1.), a palackok ill. az alacsony nyakú bomba

alakú edények (V. tábla 4–7.), valamint a csőtálas formák (II. tábla 13–15.). Különleges formát képvisel egy kisméretű, félgömbös tál, melynek belsejében karcolt vonaldiszes minta látható. (I. tábla 8.)

A durva kerámiaanyagban csak nagy bomba alakú edények (IV. tábla 1–8.), gömbtestű, hengeres nyakú palackok – a nyak és a felső rész ívelten találkozik – (V. tábla 8., 10.) és egy durva, nagy kavicsal soványított tál (V. tábla 1.) határozható meg. Ehhez jön még az a nagy tárolóedény, amelynek nem határozható meg a formája.

A durva kerámia a legtöbb esetben díszítetlen csak ritkán fordul elő ujjbenyomás (IV. tábla 1. 8.), csipés (IV. tábla 4., 5., 8.) vagy körömbeccipés (IV. tábla 6–7.). Ezek két bütyök között vannak szabálytalanul döntve vagy egy sorban a perem alatt futnak körbe.

A finom kerámia díszítése mélyen bekarcolt, U-profilú, 2–3 mm széles vonalakkal áll. Néha előfordulnak 1 mm széles vonalak is, de mindig csak a kottafejes díszítésű, finoman kidolgozott, kavicsal és homokkal soványított, szürke-világosszürke színű cserepeken, a törésen szürke-sötétszürke maggal. Egy a perem alatt körbefutó vonal határolja a díszített sávot. A fő díszítés egy vagy két párhuzamos vonalból álló fekvő, egymásba kapcsolódó S-formájú spirálmotívumok (I. tábla 11., II. tábla 17.), meander-

szerű (I. tábla 4.), rombusz alakú motívumok és meander- vagy spirálszerű elemek. Rövid vízszintes vonalak (II. tábla 16., V. tábla 9.), V-alakú vonalak vagy kampóformájú elemek (I. tábla 2., 9., 12., II. tábla 17., V. tábla 6.) mint ékmotívumok fordulnak elő.

A kottafejes nélküli széles vonalak legjobb párhuzamai a D-Dunántúlon találhatóak. Például a fekvő, egymásba kapcsolódó meanderszerű motívumok⁵ és a kampóformájú elemek tipikusak a dél-dunántúli klasszikus DVK-ban, mint Becsehelyen (I.)⁶, Kustánszegen,⁷ Pári-Altackeren,⁸ Görgetegen⁹ vagy Keszthely-Dobogón.¹⁰ De ugyanígy felbukkan a motívum É-Dunántúlon is mint például Győr-Pápai vámnál¹¹ és Galgahévíz-Ligeti földeken.¹² A VK többi területéről kevés párhuzam ismert. Burgenlandból csak két cserep említhető, amelyek sajnos régi ásatásból származnak és kronológiailag nem pontosan meghatározhatóak.¹³ További analógia ismert Csehországból Nové Dvory 3/83. gödréből. A kísérő kerámia, különösképpen a díszítések és a többször előforduló edényforma profilálan kihajló peremmel itt a motívumot egy korábbi ill. legkorábbi VK kontextusba utalják.¹⁴ Hasonló ékmotívumok a nyugati VK-ban is előfordulnak. Ott, például a Középső-Neckar területén, úgy látszik, hogy csak a második fázisba tartozó (W. Meier-Arendt szerint) kerámián fordul elő.¹⁵ Való-

jában a motívum nem hasonlítható pontosan össze, mert a kampóformájú elemek inkább M-formát képeznek. De ezek az elemek mint ékmotívumok a publikációk szerint ott ritkán fordulnak elő, és főmotívumként csak a DNy-Dunántúlon ismertek. A klasszikus DVK más motívumai és díszítésmódjai a DNy-Dunántúlon kívüli lelőhelyeken Veszprém 51/60.-on,¹⁶ Vaszar-Tóréten¹⁷ és máshol is megtalálhatók. A széles vonalú U-profilú díszítés jellemző az egész Közép-Európa korábbi VK-jára.¹⁸ A széles bekarcolt vonallal díszített kerámia kottafejek nélkül viszonylag egységes képet mutat. Jellemzőek a perem alatt körbefutó vonalak, ékmotívumok és íves főmotívumok. Három edény mégis eltér a szokásos típusoktól. Az egyik egy tál, amelynek a kissé befelé lesímitott pereme és lapos, felfelé szélesedő formája (I. tábla 11.) hasonlít a kustánszegi tálhoz.¹⁹ A forma a legrégebbi VK kónikus tájaihoz áll közel. A két párhuzamos vonalból álló fekvő, egymásba kapcsolódó S-spirálok a legrégebbi VK-ban is megtalálhatók,²⁰ de a Bicske-Bina típusú legrégebbi VK-ban idáig még nem fordultak elő.

A kúpi és a kustánszegi edény²¹ nem pelyvával soványított, habár kevés pelyva kimutatható az agyagban és a soványítás, kidolgozás és szín alapján inkább a DNy-i illetve klasszikus VK-hoz kapcsolható. A lapos, felfelé szélesedő tálforma nem ismeretlen a klasszikus VK-ban, habár több a meredek falú forma. A fekvő, egymásba kapcsolódó S-spirálok a továbbiakban még a kottafejes kerámiától a zselizi csoport középső fázisáig kimutathatók. A másik edény valószínűleg egy kissé bomba alakú edény alsó része, amely a kúpi anyagban többször is előfordul. Három vagy több vonalból álló kötegek díszítik az edénytestet, váltakozva vízszintes és függőleges irányban körben elhelyezve (I. tábla 10.). Ennek a motívumnak szintén a legrégebbi VK-ban vannak párhuzamai, de ugyanúgy előfordul a korai kottafejes kerámiában is.²² Munkaterületemen a belül díszített kis csésze egyedülálló (I. tábla 8.). A Bicske-Bina típusú legrégebbi VK-ban előfordulnak belül besímitott vonalak a meredek falú tálakon.²³ A kottafejes és zselizi kerámián a kis tálformákra jellemző az edény belsejének díszítése. Ugyanaz mondható el a Kárpát-medencére és Csehországra vonatkozóan.²⁴ A DNy-dunántúli VK-anyagban ilyen díszítés még nem fordult elő. Ezért ez a három edény a kontinuitás bizonyítéka lehet a legrégebbi VK és a kottafejes kerámia

között, tipológiailag hidat alkotnak a két fejlődési fázis között.

Hasonló problémát vet fel a bomba alakú edény (II. tábla 17.). A két darab összetartozása, azok kiegészése, soványítása és színe alapján nagy valószínűséggel biztosra vehető. A profil és a díszítés alapján pedig rekonstruálható a cserepek eredeti helyzete az edényen. A vonal mentén folytonos spirálisra valló rekonstrukciót ajánl a dunántúli területről az ún. klasszikus DVK-hoz tartozó Pári-Altacker²⁵ lelőhelyű edény hozható fel párhuzamul. Nyugaton a legrégebbi VK-ban Libánból,²⁶ a régebbi VK-ban a Rajna-Majna térségéből²⁷ vagy a kottafejes kerámiában Bylanyból²⁸ ismertek analógiák. De a motívum K-Magyarország VK-csoportjában is elterjedt.²⁹ A különálló kottafejekkel kombinált széles vonalak és a folytonos spirális – egy olyan motívum, amely a klasszikus VK-ban és a kottafejes VK-ban fordul elő – világosan mutatják a tipológiai kapcsolatot a két csoport között és egyszerűsített össz-közép-európai összefüggésbe állítják azokat.

Az eddig leírt anyagtól külön kell választani az erőteljesebben szűkülő szájú bomba alakú edények töredékeit, amelyek díszítése kottafejekkel kombinált több párhuzamosan körbefutó vonalból áll (II. tábla 1–6.). A DNy-Szlovákiából³⁰ vagy Ausztriából³¹ ismert analógiák a kialakult kottafejes kerámiához sorolhatók, és a Dunántúlon sincsenek még meg a korai kottafejes kerámia csoportjában.³² Az egyértelműen keskenyebb vonalak, a több egymás alatt levő kottafej, és a perem alatt kötegek körbefutó vonalokból álló díszítés tipológiailag megkülönböztetik ezeket a cserepeket a különálló kottafejekkel díszített kerámiától (II. tábla 16–17.). Viszont az edényformának tökéletes párhuzamai vannak a jellegzetes kúpi anyagban és ugyanígy a DNy-dunántúli VK-ban.³³ Az edényforma egyébként tipikus a Kárpát-medence nyugati részének valamennyi fiatalabb vonaldiszes kerámiájára.³⁴ Különleges az a bomba alakú edény,³⁵ amelyet körbefutó vonalak díszítenek szabályos távolságban kis, hosszúságú kottafejekkel megtűzdelve (II. tábla 10.). Ez a kottafejforma ritkán fordul elő a Dunántúlon. DNy-Szlovákiában ugyanolyan ritkán jelenik meg a kottafejes kerámia középső fázisához tartozó leletek társaságában. Ezzel szemben ez a kottafejforma jól ismert a „nyugati” kottafejes kerámiában Csehországban, ahol végül a Šárka csoportban lesz jellegzetes.³⁶ Ebben az összefüggésben még két kis cserépre (II. tábla 12.) kell a figyelmet felhívni, ame-

lyeket egy több szorosan egymás mellett párhuzamosan futó vonalokból álló szalag díszít. A vonalak szélessége kevesebb, mint 1 mm. Külön karcolták be őket, nem több csúcsú eszközzel, mint ahogy a zselizi csoportban tipikus.³⁷ Anyaga és soványítása kissé finomabb, amennyire szabad szemmel megfigyelhető. Késő kottafejes, vagy a zselizi csoporthoz tartozhat, noha más utalás nincs a késő VK zselizi típusú településre a lelőhelyen.³⁸

A kúpi 1. gödörkomplexum szélessége és benne levő különböző korú beadások alapján, de a benne levő anyag különbözősége miatt sem tekinthető egy komplexumnak. A később belekevert lengyeli cserepeken kívül a kottafejes cserepek kiesnek a gödör inventáriumából. Ezek egy része az első felület 3–5. ásonyomából kerültek elő, azaz a gödör északi részéről, 40–100 cm-es mélységből, másik része az 1/4. gödörből, a harmadik szelvényből. Ez a gödörrel azonban stratigráfiailag szétválaszthatatlan a gödörkomplexumtól, illetve egészen bizonytalan a helyzete. Ez azt jelenti, hogy a leleteket csak tipológiailag lehet megkülönböztetni.

Összefoglalva elmondható, hogy a kúpi leletek tipológiai szempontból kevert képet mutatnak, amely kronológiai következtetéseket tesz lehetővé.

A széles vonalú kerámia az első települési fázist jelenti, amelynek jó kapcsolatai mutathatók ki a DNy-Dunántúlon és Nyugaton. Tipológiailag ehhez áll közel az a néhány cserép, illetve edény, amelyeket különálló kottafejek és széles vonalak díszítenek. A tipológiai rokonság a két csoport között arra utalhat a Dunántúlról származó hasonló leletegyütteseket figyelembe véve, hogy ez a kerámia – a korai kottafejes kerámia – Kúp első települési fázisához tartozik.

A kialakult kottafejes kerámia cserepei a második települési fázisba sorolhatók. A bizonytalan tipológiai beosztás következtében eldöntetlen marad, hogy a kis hosszúságú kottafejekkel díszített edény és a két zselizi jellegű cserép egy harmadik, önálló települési fázist jelölnek vagy még a második fázisához tartoznak. Intenzívebb terepbejárásra és nagyobb ásatásra lenne sürgősen szükség ahhoz, hogy a lelőhely településtörténetét megnyugtatóan tisztázzin lehessen.

A 2 lengyeli gödör egykorú, anyaguk teljesen azonos: téglavörös, szürke, sárga vagy barna színű, homokkal és kavicsal soványított, helyenként érdes felületű, jól égetett kerámia. Igen kevés közte a vékony falú, kis

edénytöredék. Ezek sárga vagy szürke színűek, szintén homokkal soványítottak, néhány esetben vörös festés is megfigyelhető rajtuk. Festésnyomot a durva kerámián nem találunk, azon kizárólag plasztikus díszítést alkalmaztak.

A töredékek alapján rekonstruálható formák:

1. magas hengeres nyakú, vagy enyhén tölcseres nyakú hasas edények (váza alakú edények) (VI. tábla 4., VIII. tábla 2.) Fül és bütyök nélküli edények töredékei tartoznak ide nagyobb, és kisebb, zömökebb változatban. Megtalálhatóak mindkét gödörben, a másodikban több példányban. A forma a kultúra II. fázisában igen gyakori,³⁹ több változatban él a III. fázisban⁴⁰ és a késő lengyeli korú kultúrákban.⁴¹

2. füles edények töredékei (amfóra, fazék)

a) Elsősorban a 2. gödörben fordulnak elő kihajló peremű, ívelt vállú (enyhén vagy élesen profilált) töredékek a nyakról induló és a vállra támaszkodó szalagfüllel. (VII. tábla 6., 9.) A szalagfülek peremen, valószínűleg elhelyezve megjelennek már a II. fázis végén,⁴² a III. fázisban és az ezzel egyidős kultúrákban pedig mindenütt megtalálhatóak.⁴³

b) A 3. gödörben egy peremről induló hurkafüles töredéket sikerült találni. (VII. tábla 1.) Raczky Pál hangsúlyozza ennek a formának a kronológiai fontosságát: a korai fázisban ismeretlen jelenség.⁴⁴ E. Ruttkay a II. b fázisban tartja jellemzőnek,⁴⁵ a szlovák kutatás szerint a Moravany átmeneti fázisban jelenik meg.⁴⁶

c) Egy nagy edény (fazék) egyenes falú, füles töredéke. (VI. tábla 13.)

d) A füles edények töredékei közt kell megemlíteni a csőrös füleket. Mindkét gödörben volt ilyen enyhén ívelt (VI. tábla 5.), illetve kinyúló, szögletes változatban. (VI. tábla 6.) A morva festett kerámián előforduló csőrös fülek tipológiai sorában az I. b, ill. a II. a fázisban találhatók analógiák ehhez a két formához.⁴⁷

e) Lecsiszolódott szélű, ovális alakú füles töredék (VIII. tábla 3.) – korábban simítónak tartott, újabban nehezékek meghatározott tárgya,⁴⁸ a lengyeli kultúra minden fázisában megtalálható.⁴⁹

3. Alacsony hengeres nyakú, hasas forma, vállán kis bütyökkel (kis fazék) (VI. tábla 2.) a 3. gödörből. A II. fázis óta használt típus.⁵⁰

4. Tálak töredékei

a) Csonkakúpos aljú tál rátett rövid, hengeres nyakkal a 2. gödörből.⁵¹ (VII. tábla 13.)

b) Enyhén kihajló peremű, profilált tál⁵² (X. tábla 8–10.)

c) Behúzott peremű tál.⁵³ (VI. tábla 7., X. tábla 16.) a lengyeli kultúra II. fázisának végén jelenik meg,⁵⁴ a morva festett kerámiában pedig a II. a periódusban.⁵⁵ A szlovák kutatás hangsúlyozza, hogy ez a típus már a Ludanice csoport felé mutat.⁵⁶

d) Rövid nyakú, gömbös testű tálak erősen profilált válltöredékei.⁵⁷ (VI. tábla 9., X. tábla 14.) J. Vladár és O. Krupica szerint ez új forma a Nitra-Brodzany csoportban.⁵⁸

5. Csőtálpas tál (VII. tábla 4., VIII. tábla 10.) Magas és alacsony csőtálp-töredékek egyaránt előfordulnak, a tálrész csonkakúpos. (VI. tábla 1.)

6. Konkrét formához nem köthető töredékek

a) Ívelt, nagyméretű oldaltöredék a korai fázisra jellemző kis bütyökkel (VII. tábla 3.)

b) Egyenes peremű edények a perem alatt közvetlenül bütyökkel (fazék vagy tál) (IX. tábla 1.) A bütykök közt előfordul két oldalról benyomott hosszúkás típus is (VII. tábla 10.), a késői lengyeli fázis egyik jellemzője.⁵⁹

c) Enyhén kihajló peremű S profilok (valószínűleg fazék) (X. tábla 2., IX. tábla 6–7.) A peremek gyakran bevagdaltak, (IX. tábla 2–3.) előfordul továbbá egyenesre vágott és duzzadt perem is. Az előző két megoldást alkalmazták a lengyeli kultúra egész ideje alatt, az utóbbi késő lengyeli lelőhelyeken fordul elő.⁶⁰

7. Agyagkanál (VIII. tábla 7., 12., IX. tábla 22.) Félgömbös, rövid nyélcsoves kanalak voltak mindkét gödörben. Két töredék az átlagosnál nagyobb méretű, a kanál átmérője 8 cm.⁶¹ (VIII. tábla 6.)

8. Orsógomb, egy átfűrt cserépdarab.⁶²

9. Finom kerámia.

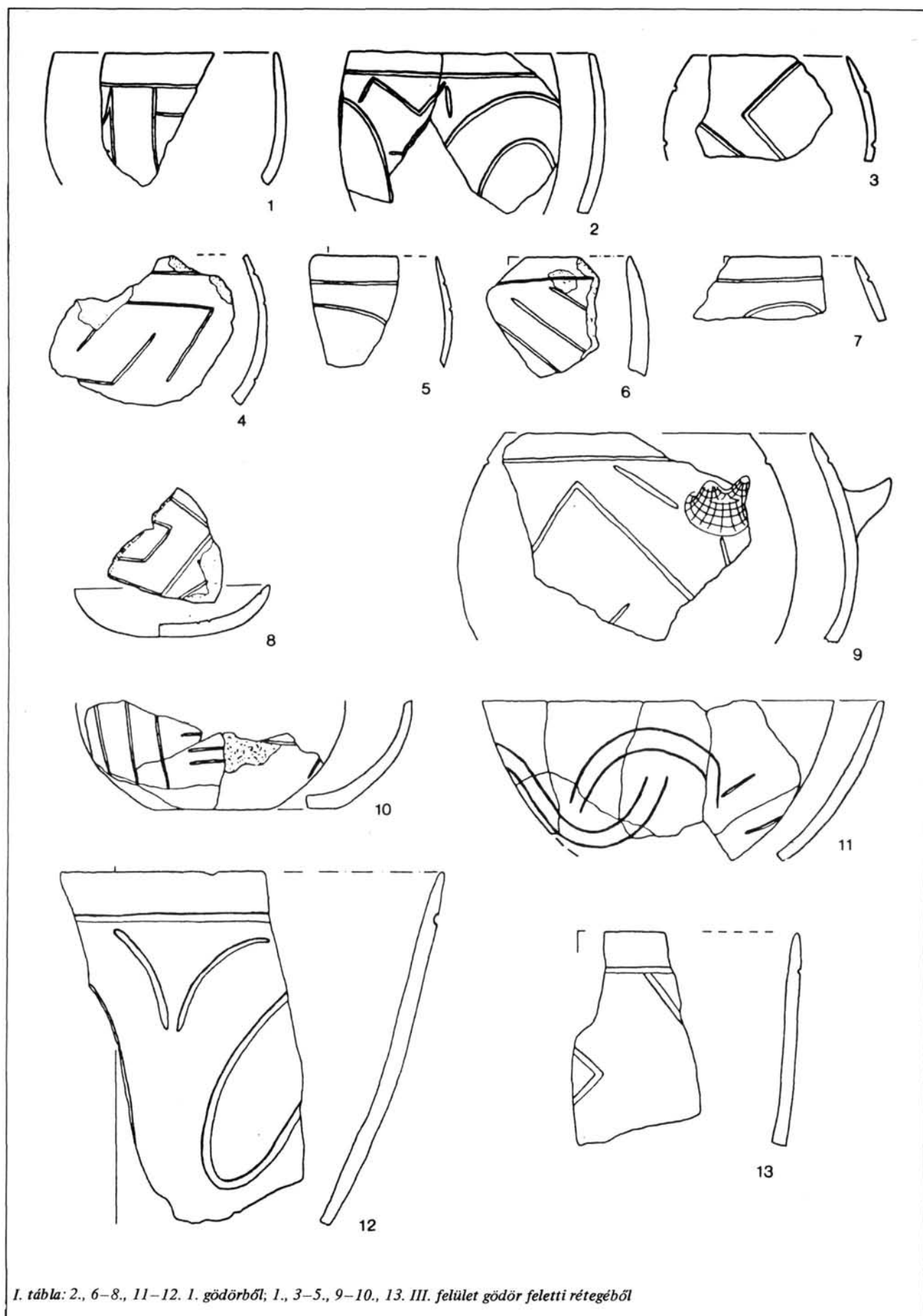
Néhány darab igen vékony falú, sárga, illetve szürke színű töredék is volt a gödrök anyagában, finoman ívelt pohár (IX. tábla 11.), továbbá hengeres nyakú kis edény (IX. tábla 15.) töredékei, a felszíni anyagban pedig egy domború vállú töredék éles hasvonallal, azon kis bütyökkel. A töredékek egy részén halványan vörös festés nyomai láthatók. (IX. tábla 11., 12., 13., 15.) Kizárólag a finom kerámián alkalmaztak festést, vörös színűt. A téglavörös, homokkal soványított anyagú, jó minőségű kerámián egyedül bütyköket találunk díszítésként, ezek közt van kerek, az edényfelületből kiálló fajta (VI. tábla 12.), a lengyeli kultúra II. fázisának jellemzője,⁶³ valamint lapos tetejű kisebb (VI. tábla 2.) és nagy, kerek (X. tábla 4.) változatban, sőt a felszíni anyagban átfűrt kerek bütyök is. Ezzel szemben hiányzik a szarv alakú, a kóni-

kus és a kagylós típus. A lapos tetejű bütyök,⁶⁴ a perem alatti hosszúkás, a 2 oldalról benyomott bütyök, továbbá a d) típusú tál a késői lengyeli fázisban tűnik fel.⁶⁵ Az edényformák közül a peremről induló fülű amfóra, a szalagfüles edény és a behúzott peremű tál a kultúra II. fázisának végén jelennek meg és a III. fázisban gyakoriak. A pasztózus fehér festés hiánya a II. fázisnál későbbre keltezi a küpi gödröket, tehát a Veszprém – Felszabadulás úti telep idejére.

Pontosabban korhatározást az anyag nem tesz lehetővé. Jelentősége abban áll, hogy a lengyeli kultúra Veszprém megyei településterületének jobb megismeréséhez hozzájárul, hiszen korábban teljesen lakatlannak vélt területen fekszik a lelőhely.

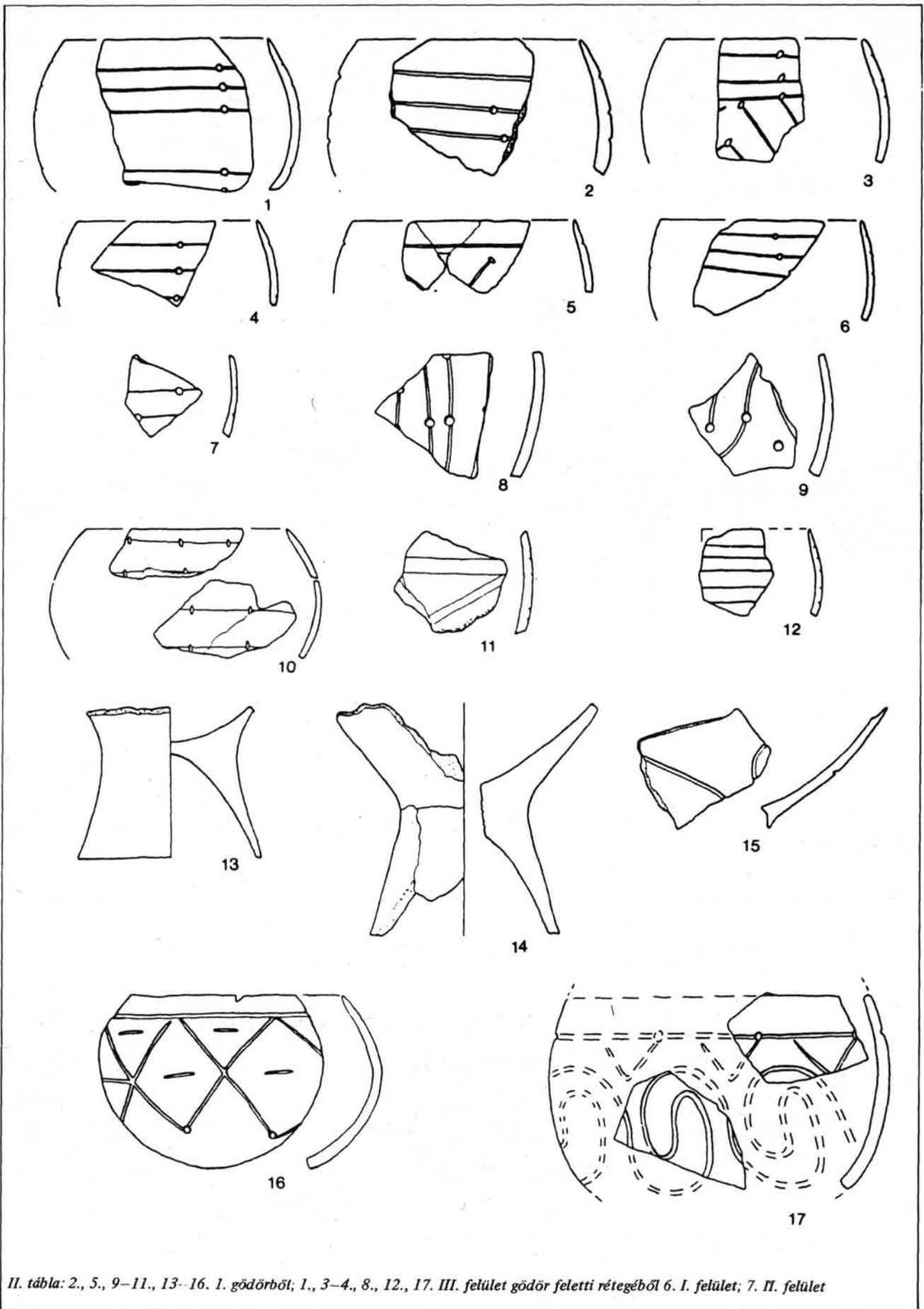
JEGYZETEK

1. Köszönjük Mithay Sándornak a leletanyag átadását.
2. BOGNÁR I. E.: Pápa településföldrajza, Pápa, 1943.
3. Ezen a helyen szeretnék köszönetet mondani Dr. Mithay Sándornak és Regénye Juditnak az anyag publikálásra való szíves átengedéséért, továbbá megköszönöm a veszprémi Bakonyi Múzeum igazgatóságának, hogy évkönyvükben közölték ezt a cikket. Egyidejűleg szeretném Németh Margit szíves segítségét is megköszönni, aki magyarra fordította a cikket. A leletek részletes ismertetésére a diszsertációim keretében fog sor kerülni. (R. Gläser)
4. KALICZ N.: Funde der ältesten Phase der Linienbandkeramik in Südransdanubien. Mitt ArchInst. 8/9, 1978/79, 29 f és 13. tábla 1–3. Uő.: Neuere Forschungen über die Entstehung des Neolithikums in Ungarn. Symposium „Problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe” Krakow 1979 (1980), 97 ff, különösen 117. A szélesen bekarcolt dél-dunántúli vonaldíszes kerámiát a „korábbi vonaldíszes kerámia” (Flomborn/Ačkovyval analóg), illetve „klasszikus vonaldíszes kerámia” kifejezés jelöli itt. Ez a kifejezés rokon értelmű MAKKAY J., A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei (Budapest, 1982.) által használt „dél-dunántúli vonaldíszes kerámia”-val. Az ottani használattól eltérően ebben a szövegben a „klasszikus vonaldíszes kultúra” a szélesen bekarcolt dél-dunántúli vonaldíszes kultúrát általában jelöli, míg a „déli nyugat-dunántúli vonaldíszes kultúra” egy helyi variációt jelent, amelynek fő jellemzője a kámpomotívum. A „korábbi vonaldíszes kultúra” fogalmát az ehhez kapcsolódó kronológiai előítéletek miatt kerüljük.
5. Pl. Balatonendréd és Keszthely–Dobogó lelőhelyekről ismert.

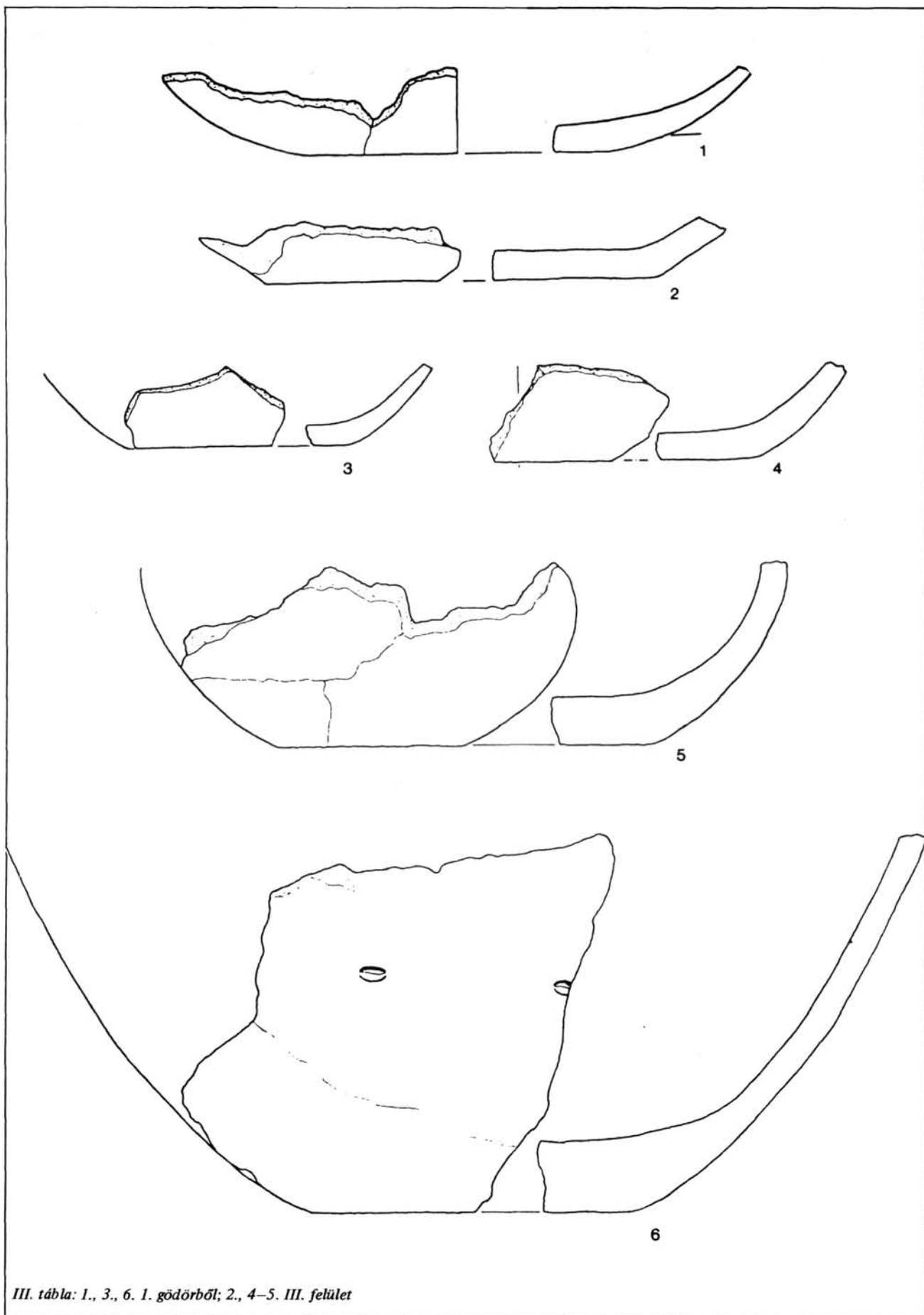

I. tábla: 2., 6–8., 11–12. I. gödörből; 1., 3–5., 9–10., 13. III. felület gödör feletti rétegéből

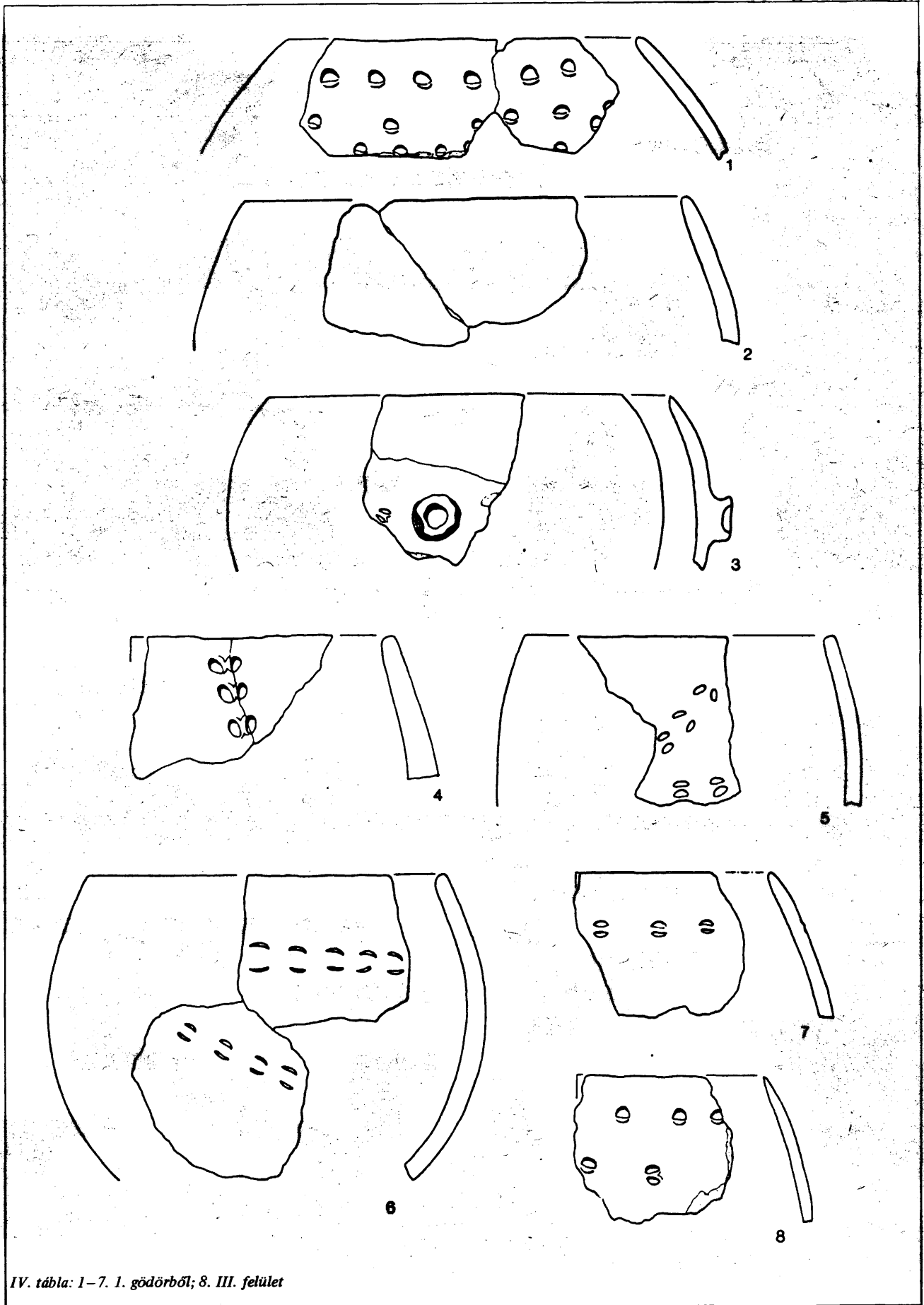

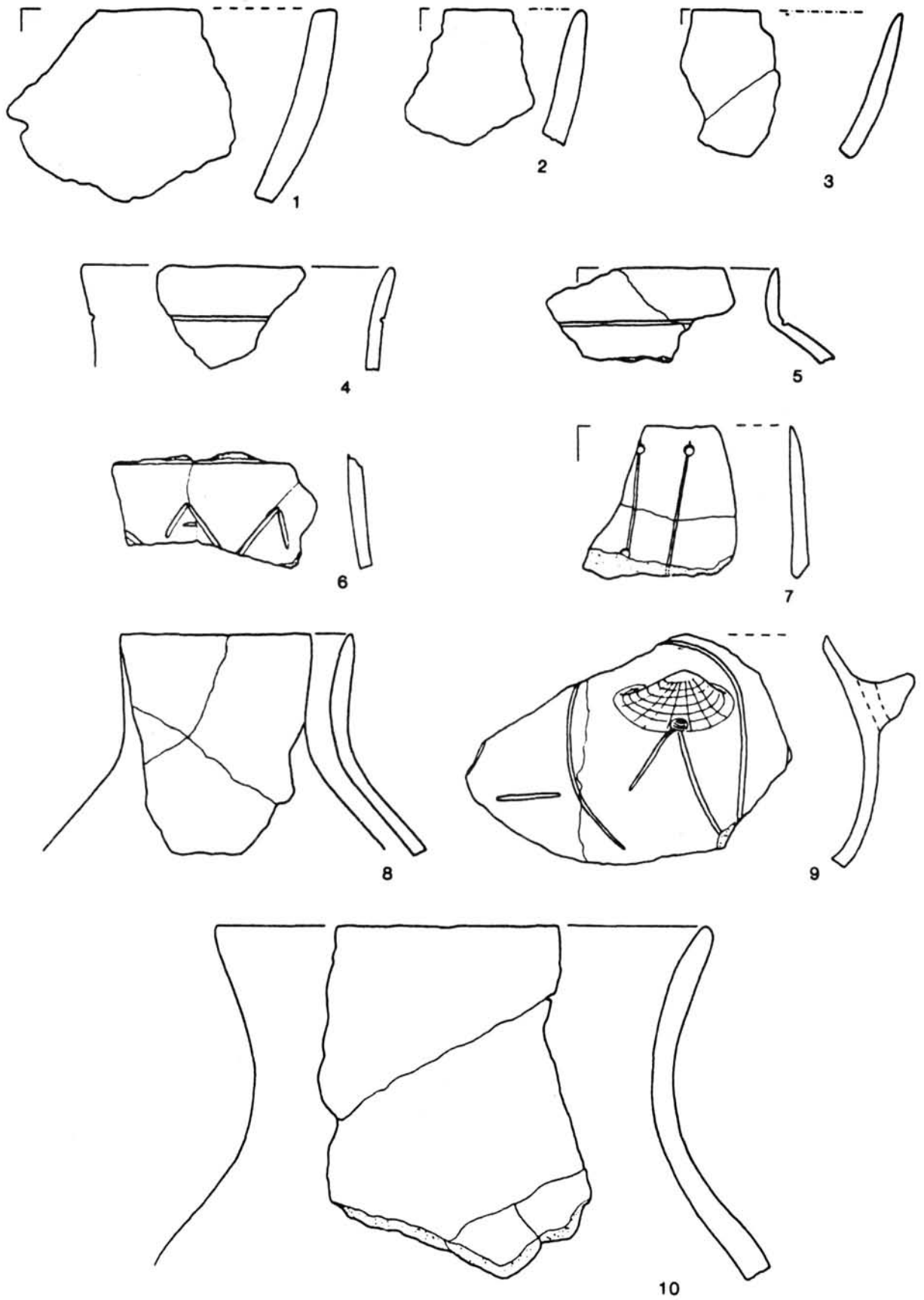
II. tábla: 2., 5., 9-11., 13-16. 1. gödörből; 1., 3-4., 8., 12., 17. III. felület gödör feletti rétegéből 6. I. felület; 7. II. felület

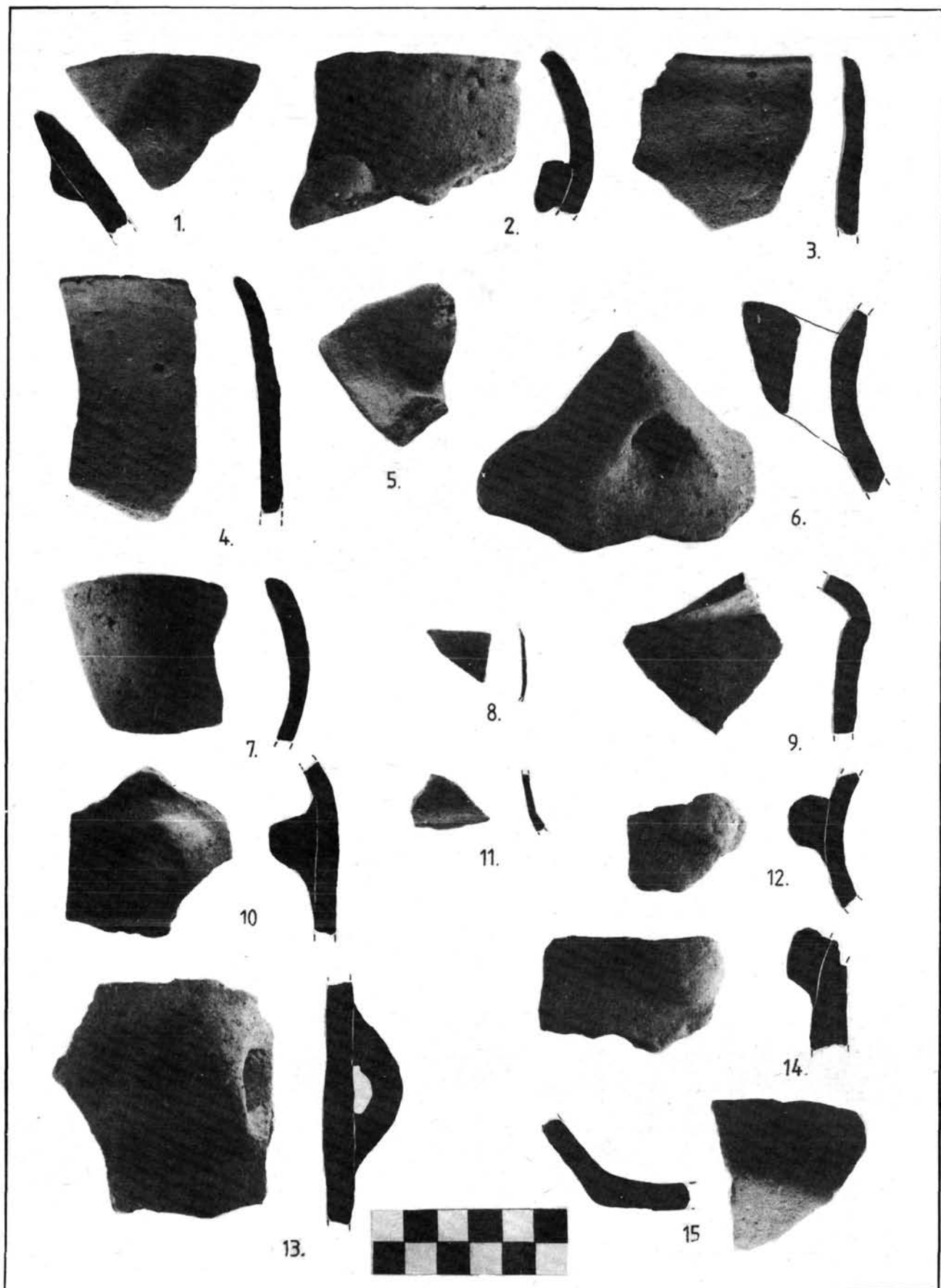
III. tábla: 1., 3., 6. I. gödörből; 2., 4–5. III. felület

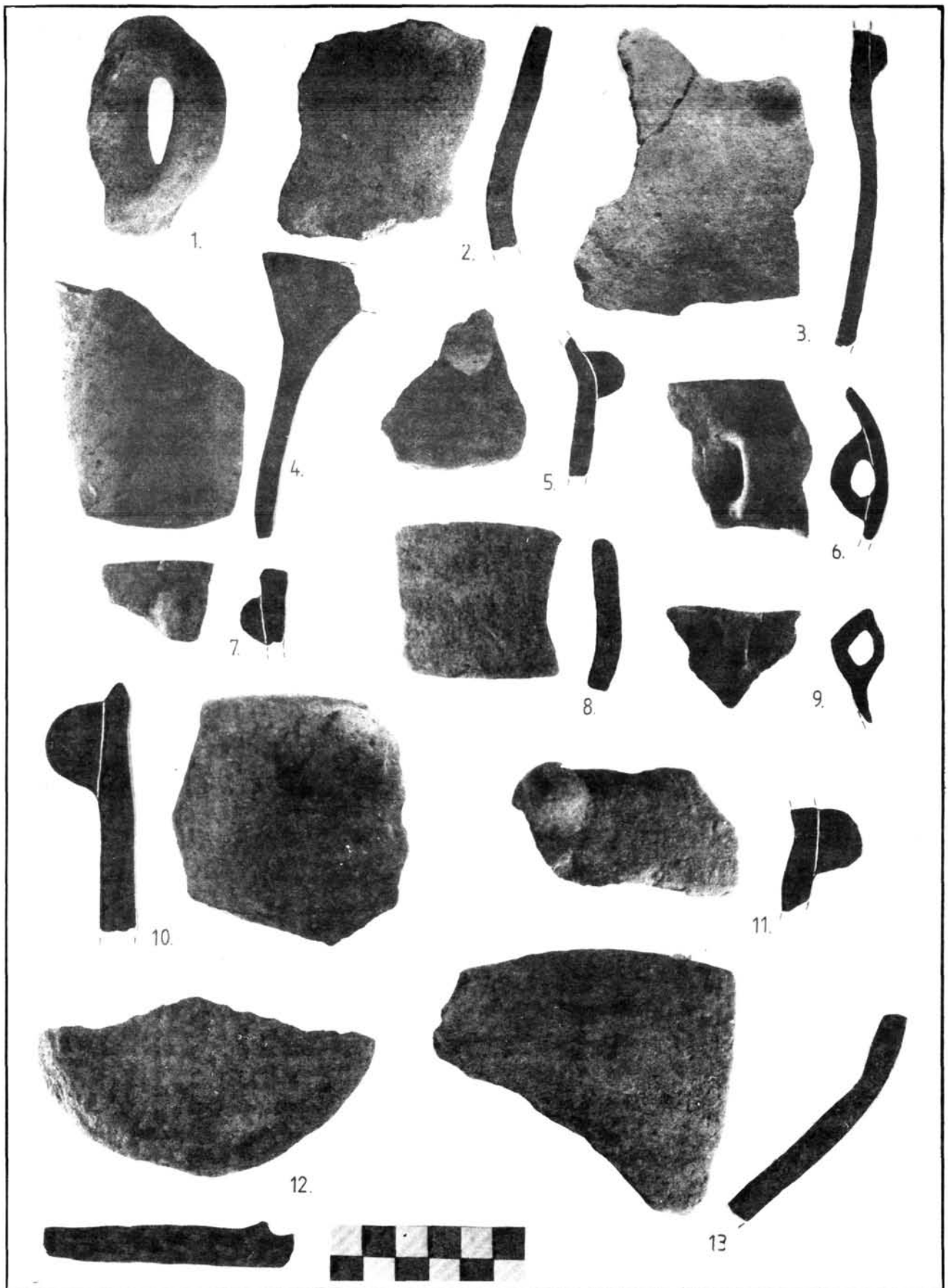
IV. tábla: 1-7. 1. gödörből; 8. III. felület

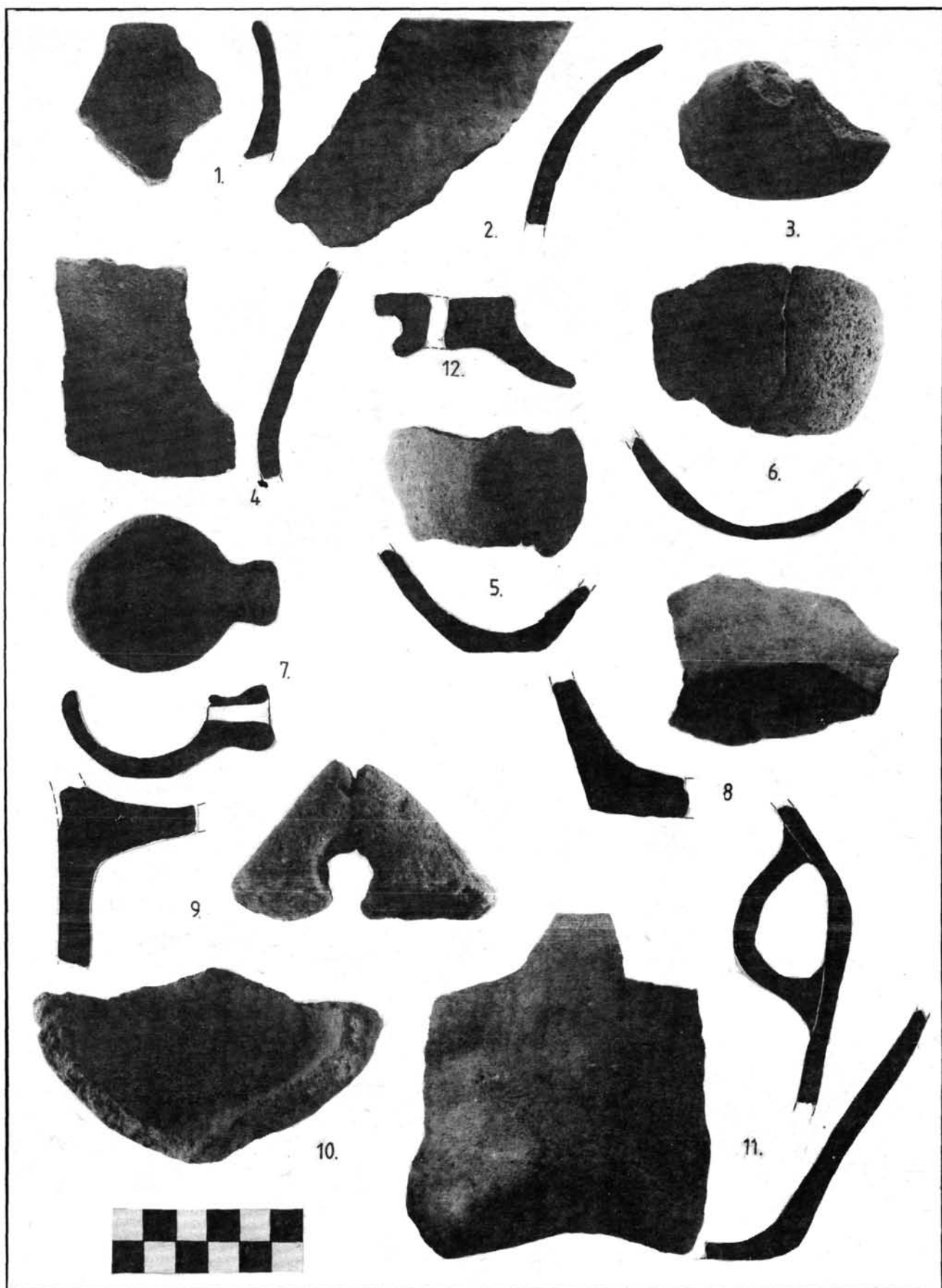
V. tábla: 2., 6–10. 1. gödörből; 1., 4–5. III. felület; 3. II. felület

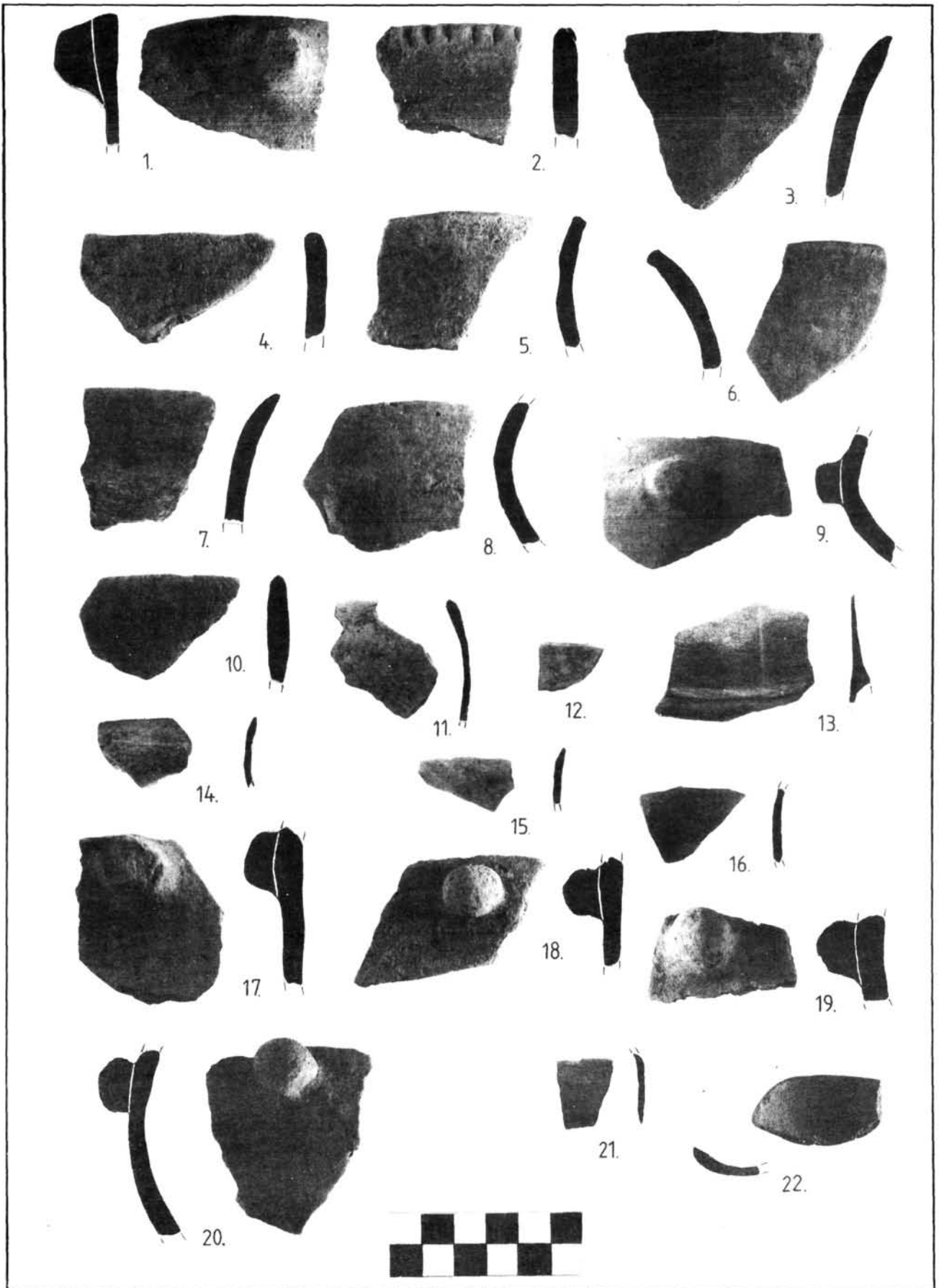
VI. tábla: III. felület kibővítése, 3. gödör

VII. tábla: 1-4., 12. III. felület, 3. gödör; 5-11., 13. V. felület, 2. gödör

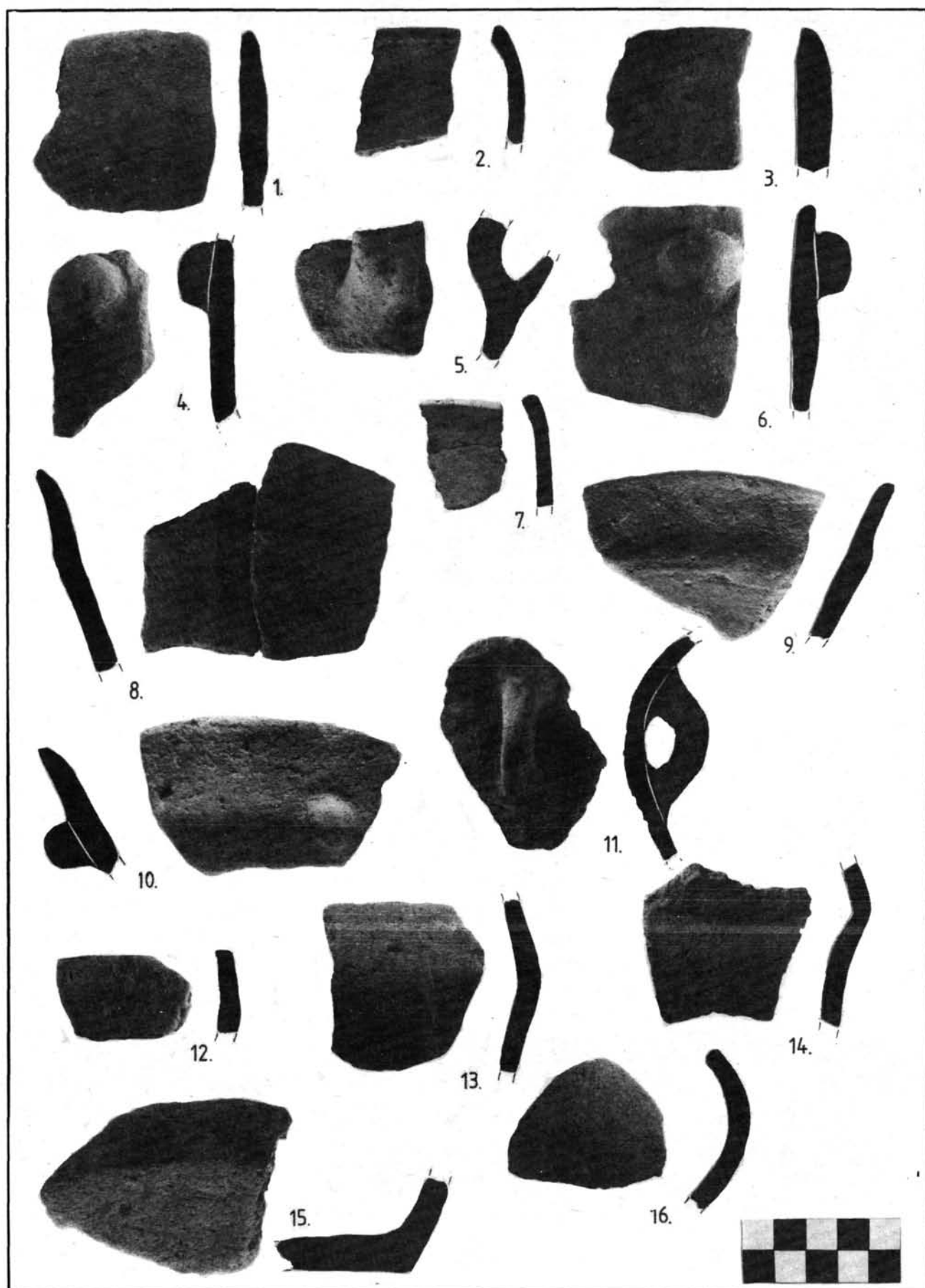

VIII. tábla: V. felület, 2. gödör

IX. tábla: V. felület, 2. gödör

X. tábla: V. felület, 2. gödör

6. KALICZ N.: MittArchInst. 7, 1977, 119 f, 48. tábla 1.
7. KALICZ N.: MittArchInst. 8/9, 1978/79, 13. tábla 1.
8. TORMA I.: Neolithische Siedlung und Gräberfeld, kupferzeitliche Siedlung, bronzzeitliche Siedlung Párltacker. MittArchInst. 2., 1971, 27 ff, 7. tábla 10–11.
9. DRAVECZKY B.: Neuere Angaben zur Verbreitung der Linienbandkeramik im südlichen Teil von Transdanubien. Acta Ant. et Arch. X, 1965 (1966) 35 ff, 7. tábla 2. Az ábrát 180°-kal el kell fordítani.
10. Sági Károly ásátása, 1960. MRT 1 (1966) 1. tábla 5. 11.
11. MITHAY S.: Zselizi típusú leletek a Győr, Pápai vámi újabb-kőkori lakótelepen (Funde Zselizer Typus auf einem jungsteinzeitlichen Siedlungs-ort bei der Pápaer Maut in Győr). Arrabona 8, 1966, 5 ff, IX. tábla 5.
12. Közöletlen, az aszódi múzeumban található 82. 25. 1. leltári számon.
13. Antau-Rupa, a lakógödör A. OHRENBERGER, Jungsteinzeit des Burgenlandes (közöletlen disszertáció, Wien, 1949.) XXIV. tábla 20. A „lakógödör” egyszerű karcolt díszítésűn kívül tartalmaz kottafejes és zselizi díszítésű cserepeket is. Haschendorf-Galgenberg. A. OHRENBERGER, im. 399 ff LXIV. tábla 7. Az anyag egy Hallstatt telep által megbolygatott gödörből való. Ohrenberger közlése szerint csak egyszerű vonaldíszes cserepek fordultak elő.
14. I. PAVLÚ–J. RULF–M. ZÁPOTOCKÁ: Theses on the Neolithic site of Bylany. PA LXXVII, 1986, 288 ff, különösen 343 ff, 17. ábra 2.
15. Pl. Offingen, Kr. Waiblingen. Fundber. BaWü 5, 1980, 111. tábla 8.
16. MRT 2 (1969) 1. tábla 1–5.
17. MRT 4 (1972) 1. tábla 1. 16.
18. Ačkóví típus Csehországban, Flomborn nyugaton ún. kottafejes előtti vonaldíszes kerámia Ausztriában, Tichy szerinti I. b fázis Morvaországban, vagy korábbi vonaldíszes kultúra DNy-Szlovákiában (Pavúk 1980, 35–37. ábra, Hurbanovo)
19. KALICZ N.: 1978/79, 13. tábla 2.
20. Pl. Quitta 1960, 10. ábra, Hrotovice.
21. Egyes mintái alapján még a legkorábbi vonaldíszes kultúrába sorolható lenne.
22. Boskovsteyn, Prstice, hasonló Hurbanovo vagy Bicske.
23. MAKKAY J.: Excavations at Bicske. I. The early Neolithic – The earliest Linear Band Ceramic. Alba Regia XVI, 1978, 9 ff. VII. tábla, IX. tábla 1., XII–XIV. tábla.
24. Ld. belső díszes cserepek Győr, Pápai vám (Mithay, Arrabona 8, 1966, X. tábla). A csehországi kottafejes kerámiához ld. Pavlú–Zapotocká, Bylany AI, 198, 11984.11986, 143, 09210; 298, 15202. objektum.
25. TORMA I.: MittArchInst. 2, 1971, 7. tábla 11.
26. V. Moucha: Arch.Rozhl. XXV, 1973, 540 ff, 1. ábra 1., rö. I. tábla. Egy fi-
- noman bikónikus edényről van szó a törésvonalán 3 függőlegesen átfúrt füllel, a díszítés egyszerű, folyamatos spirálból áll, amelyet a peremről induló rövid, függőleges vonalak szakítanak meg.
27. Pl. Griedel, Quitta 1960–II, 4f ábra; talán Friedberg, Quitta, 1960, 19b ábra.
28. PAVLÚ–ZÁPOTOCKÁ, Bylany AI, 230, 16037; 238, 12987. objektum.
29. KALICZ–MAKKAY, 1978. 152. tábla 12.–Szakálhát; 188. tábla 7. 10.; 187. tábla 5.; 172. tábla 14. Bük.
30. J. PAVÚK: Chronologie der Želiezovce-Gruppe. Slov. Arch. XVII–2, 1969, 269 ff, 3–6. ábra.
31. Pl. Pulkau (G. Trnka, Siedlungsreste der Jüngerer Linearbandkeramik aus Pulkau, p. B. Hollabrunn, NÖ. Arch. Austr. 64, 1980, 53 ff, 1. kép, 23., 2. kép 1., 3., 18., 3. kép 10.), Gnadendorf/Ch. Neugebauer Maresch, Neolithische und urnenfelderzeitliche Siedlungsstelle bei Gnadendorf, PB Mistelbach, NÖ. FÖ 21, 1982, 107 ff, 9. ábra 5., 6., 12. ábra 4), Frauenhofen/E. Lenneis, Siedlungsobjekte der Notenkopfkemik aus Frauenhofen, Ried Milchtaschen, p. B. Horn, NÖ. Arch. Austr. 68, 1984, 29 ff, 7. tábla 54/1.
32. Ld. pl. Győr, 72. gödör, vagy az abai leőhely anyagát, mindehhez a letkési vagy a sukorói klasszikus kottafejes komplexumok anyagát.
33. A különös bomba forma előfordul pl. Becsehelyen, Kustánszegen, Balatonendrédén, stb. A bomba alakú edényeknek azonban túlnyomó többségben meredekebb falú profilja van, azaz nem annyira behúzott a pereme. Ugyanez megfigyelhető a korai kottafejes edényeknél is.
34. J. PAVÚK: Slov. Arch. XVII–2, 1969, 288.
35. Rajzban rekonstruálva; a perem- és oldaltörédek falvastagsága közötti különbség az edényformálás során keletkezett egyenetlenségekre vezethető vissza. A két darab összetartozása kétségtelen.
36. Sl. VENCEL: Studie o Sareckém Typu. Sbornik Národního Muzea i Práze A XV–3, 1961, 93 ff. hasonló E. Lenneis i. m. 44., 29. jegyzet.
37. J. PAVÚK: Slov. Arch. XVII 1, 1969, 295.
38. Tulajdonképpen a területnek csak egy kis része volt szisztematikusan kutatva, és a helyi lehetőségek nem teszik lehetővé a szisztematikusan te repbejárását.
39. J. Pavúk beosztását követve. J. PAVÚK: Nové nálezy lengyelskej kultúry zo Slovenska. Slov. Arch. XIII–1, 1965, 48., 1. ábra 5. Raczky Pál szerint ez a típus egy korai lengyeli profil továbbfejlesztett változata: RACZKY, A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon, Arch. Ért. 1974, 198.
40. VLADÁR–KRUPICA: Spätlengyel Keramik aus Brodzany. Slov. Arch. XVIII–2, 1970, 370. III/C. változat.
41. M. ZÁPOTOCKÁ: Die Stichbandkeramik zur Zeit des späten Lengyel-Horizontes. Študijné Zvesti 17, 1969, XXII. ábra 4., XXVI. ábra 5. KOŠTUŘÍK: Die Lengyel-Kultur in Mähren. Studie Arch. UČA Věd v Brně 1972/6, 6. ábra 19, 22.
42. TOČÍK: Offene Siedlung der Lengyel-Kultur in Komjatice. Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur Nitra-Wien, 1986, 274.
43. J. PAVÚK: Súčasný stav štúdia lengyelskej kultúry na Slovensku. Památky Archeologické LXXII, 1981, 12. ábra, 13–14. RACZKY P.: op. cit. 15. kép, 1., 2., 4. ZÁPOTOCKÁ: op. cit. XXIII. 1. SÜSS: Zum Problem der zeitlichen Stellung der Münchshöfener Gruppe. Št. Z. 17, 1969, 398. és 3. kép 11., 4. kép 10., 13. VLADÁR–KRUPICA: op. cit. 270.
44. RACZKY: op. cit. 198.
45. E. RUTTKAY: Das Neolithikum in Niederösterreich. Forschungsberichte zur Ur- u. Frühg. 12. 1985.
46. PAVÚK: Pam. Arch. 1981, 12. ábra 14.
47. KOŠTUŘÍK: op. cit. 22. ábra 42.
48. LICHARDUS–VLADÁR: Spätlengyelzeitliche Siedlung- und Grabfunde aus Nitra. Slov. Arch. XVIII–2, 1970, 415.
49. Ibidem 306.
50. PAVÚK: Slov. Arch. 1965, 4. ábra 15.
51. POBORSKY: Der gegenwärtige Forschungsstand der Kultur mit mährischer bemalter Keramik. Slov. Arch. XVIII–2, 1970, H tábla 10.
52. VLADÁR–KRUPICA: op. cit. 9. ábra 5.
53. U. o. 7. ábra 2. SÜSS: op. cit. 402., 5. ábra 3.
54. TOČÍK: op. cit. 274. RACZKY: op. cit. 198. szerint a II. periódusban válik gyakorivá. KALICZ: Einige probleme der Lengyel-Kultur in Ungarn. Št. Z. 17, 1969, 184. szerint a Vinča C–D időszakban gyakori.
55. KOŠTUŘÍK: op. cit. 1. ábra 1., 6.
56. VLADÁR–LICHARDUS: op. cit. 306.
57. VLADÁR–KRUPICA: op. cit. 11. ábra 7., 15., 370. I/d típus.
58. Ibidem 364.
59. Ibidem 370., 10. ábra 11., 13., 12. ábra 18.
60. Ibidem 10. ábra 7. VLADÁR–LICHARDUS: op. cit. 308.
61. Hasonló OHRENBERGER: Die Lengyel-Kultur in Burgenland. Št. Z. 17, 1969, 303., 1. ábra 11.
62. VLADÁR–KRUPICA: op. cit. 8. ábra 7. ZÁPOTOCKÁ: op. cit. XXIV. ábra 1. RACZKY: op. cit. 12. ábra 1.
63. KALICZ: op. cit. 198.
64. RACZKY: op. cit. 200.
65. Ld. 59. jegyzet.

Kézirat lezárva: 1988-ban.

ROLAND GLÄSER
JUDIT REGENYE

SIEDLUNG DER LINIENBANDKERAMIK UND DER
LENGYEL-KULTUR IN KÚP

Im Jahre 1974. führte Mithay Sándor eine Rettungsgrabung in der Flur von Kúp (Komitat Veszprém), wo eine neolithische Siedlung durch Pflanzung von Obstbäumen gestört wurde. Der Fundort befindet sich auf dem steilen Hügelhang beim Bach Bittva. Es wurde etwa 100 m² mit einem linienbandkeramischen Grubenkomplex und 2 Lengyel-Gruben ausgegraben. Das Fundmaterial ist im Museum von Pápa aufbewahrt. (Inv. Nr. 88. 19. 1–425.)

Grubenkomplex Nr. 1.

Größe: 5x9 m, Tiefe: 1,30 m.

Dazu gehören Grube 1/1 im Block I., II., und III.

Größe: 4x3 m,

Grube 1/2. im II. Block, Grube 1/3. im II. Block,

Grube 1/4. im III. Block. (2. Abb.)

Grube Nr. 2.

In der südwestlichen Ecke des V. Blockes, Größe: 2x1,5 m, Tiefe: 1,20 m.

Grube Nr. 3.

In der Erweiterung des III. Blockes. Die Grube konnte nicht wegen der Bäume völlig ausgegraben werden. Bei dem in Kúp gefundenen linienbandkeramischen Material handelt es sich im Wesentlichen um den Inhalt eines Grubenkomplexes mit verschiedenen Eintiefungen, dazu um Funde aus dem Bereich oberhalb der Grube. Da sich die einzelnen Teilgruben stratigraphisch nicht voneinander trennen lassen, bleibt nur eine typologische Gliederung der Funde übrig. Danach lassen sich zwei Besiedlungsphasen unterscheiden:

Die erste Phase wird repräsentiert durch Keramik mit grauer-dunkelgrauer Oberfläche und entweder grauem-schwarzen oder, seltener, rötlichem Kern, die mit breiten Ritzlinien verziert ist. Die Ware mit rötlichem Kern begegnet uns vor allem in Südwest-Transdanubien in der von N. Kalicz „klass. Lbk“ genannten Gruppe. Schalen und tiefe Schüsseln, Kumpfe, Flaschen mit niederem, abgesetzten Rand oder – in der größeren Ware – mit weicher Profilierung bilden das Formenrepertoire. Die Verzierung ist nach oben immer durch eine umlaufende Linie begrenzt. Die Ornamente bestehen aus liegenden S – Spiralen, Mäanderhaken parallelen Linienbündeln und fortlauf-

enden Spiralen. Kurze, horizontale Linien, Bögen und Haken werden als Zwickelmuster verwendet, wobei vor allem die Haken deutlich in den südwest-transdanubischen Raum weisen. Zu dieser Phase dürften auch noch Scherben mit einer Verzierung aus breiten Ritzlinien und vereinzelt Notenköpfen (Taf II, 16–17) gehören. Ornamente und Verzierungstechnik stellen eine Verbindung mit der westlichen Lbk, besonders der Phase Flomborn/Ačkovy her.

Der zweiten Phase läßt sich die Notenkopfkeramik zuweisen, die eine Verzierung aus umlaufenden Linienbündeln mit untereinander sitzenden Notenköpfen aufweist. Das nachweisbare Formenrepertoire beschränkt sich in Kúp auf Kumpfe mit stark einziehenden Oberteil und Wahrscheinlich Schüsseln auf niederem Hohlfuß (Taf II, 13–15). Durch die feinere Magerung mit Steinchen und Sand und die dünneren, jetzt eher V-förmigen Ritzlinien läßt sich diese Keramik gut von der ersten Besiedlungsphase absetzen.

Ein Problem stellt das Gefäß TafII,10 mit seiner Verzierung aus kleinen, länglichen Einstichen dar, die in dieser Form im Karpatenbecken fremd scheinen und deren Vergleiche eher in der Notenkopfkeramik Böhmens zu finden sind. Auch die zwei Scherben mit Zseliz-artiger Verzierung (Taf. II. 11–12) wirken gegenüber der Notenkopfkeramik der Phase 2 fremd, sind aber zu wenig charakteristisch, um eine dritte Besiedlungsphase in Kúp zu postulieren.

Das Fundmaterial der zwei Lengyel Gruben ist einheitlich. Die Formen sind:

1. Gefäße mit hohem, zylindrischem Hals oder mit leichtem Trichterhals (Vase) (T. VI. 4., VIII. 2.)
2. Henkelgefäße (Amphore, Topf)
  - a) Bruchstücke mit ausladendem Hand, gewölbter Schulter, Bandhenkel (T. VII. 6., 9.)
  - b) Bruchstück mit Henkel am Rand, (T. VII. 1.)
  - c) Bruchstück eines grossen Topfes mit gerader Wand, und mit Henkel. (T. VI. 13.)
  - d) Schnabelhenkel (T. VI. 5., 6.)
  - e) sg. „Glätter“ (T. VIII. 3.)

3. Bauchige Formen mit niedrigem, zylindrischem Hals mit einem Buckel auf der Schulter (Kleintopf) (T. VI. 2.)

4. Schüsseln

a) mit konischen Unterteil und kurzem, zylindrischem abgesetztem Hals (T. VII. 13.)

b) mit leicht ausladendem Rand, profiliert (T. X. 8–10.)

c) mit eingezogenem Rand (T. VI. 7., X. 6.)

d) mit kurzem Hals und gewölbtem Unterteil (T. VI. 9., X. 14.)

5. Röhrenfusschüssel (T. VII. 4., VIII. 10.)

6. Bruchstücke von undefinierbaren Formen

a) grosse, gewölbte Gefäßwand mit einer Warze (T. VII. 3.)

b) Randstücke mit Buckel gleich am Rand (Topf oder Schüssel) (T. IX. 1., VII. 10.)

c) Bruchstücke mit S-Profilierung (Topf) (T. IX. 6., 7., X. 2.)

7. Löffel (T. VIII. 7., 12., IX. 22.)

8. Spinnwirtel (halb durchbohrt)

9. feine Keramik: kleine Becher mit ganz dünner Wand, zylindrischem oder ausladendem Rand, manchmal rot bemalt. (T. IX. 11–15.)

Die Keramik ist von guter Qualität, ziegelrot, braun, gelb oder grau, mit Sand gemagert. Nur Buckel kommen als einzige Verzierungsart in folgenden Formen vor: es gibt grosse runde (T. X. 4.), kleinere mit flacher Oberfläche (T. VI. 2.), runde, die aus der Gefäßwand ausspringen (T. VI. 12.) und im Oberflächenmaterial, auch durchbohrte Öse. Im Gegensatz dazu fehlen die hornartigen, muschelförmigen und konischen Typen. Zwei von den Buckeltypen, der mit flacher Oberfläche und der längliche, von beider Seite eingedrückte Buckel unter dem Gefässrand, weiterhin die Schüssel von Typ d. kommen erst in der späten Lengyel-Phase auf. Die Amphore mit Henkel am Rand, das Gefäß mit Bandhenkel, und die Schüssel mit einbezogenem Rand erscheinen am Ende der II. Phase der Kultur, und sind üblich in der III. Phase. Das Fehlen der weissen Pastosbemalung datiert die Gruben nach der II. Phase der Lengyel-Kultur.

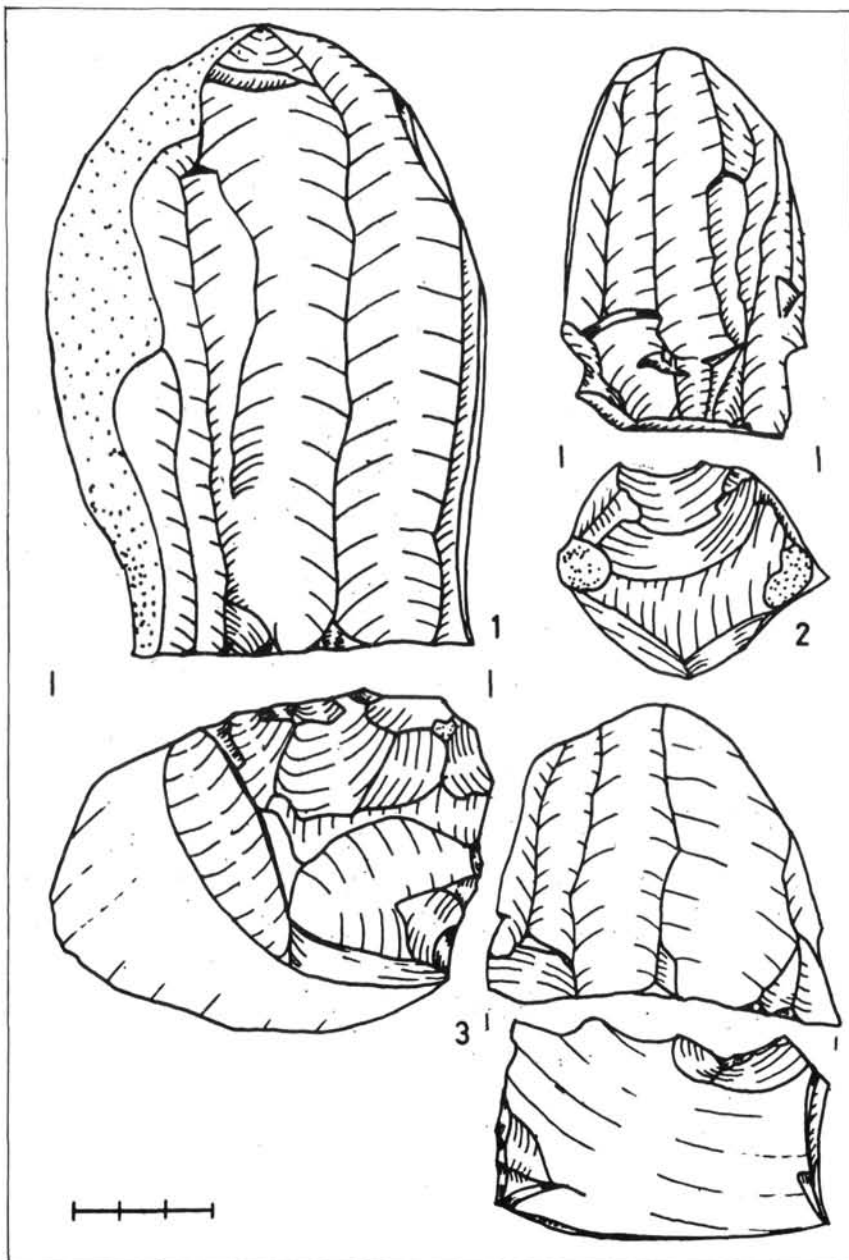
T. BIRÓ KATALIN

A KÚP-EGYESI NEOLIT LELŐHELY KÖESZKÖZEI

A Kúp – egyes lelőhely középső és későneolitik leletanyagában jelentős a kőeszközanyag szerepe, mind mennyiségi, mind minőségi szempontból.

Kúp igen közel helyezkedik el Magyarország egyetlen olyan nyersanyaglelőhelyéhez, amely a szoros értelemben vett „tűzkő” nyersanyagot szolgáltatja. A kitűnő minőségű, nagyméretű pengék készítésére is alkalmas tűzkő a Nagytevel község határában emelkedő Tevel-hegyen található.¹ A szürke–halványszürke, koncentrikus mintázatú, fehér cortexes tűzkő („teveli tűzkő”) általában könnyen felismerhető, jellegzetes anyag. Leginkább az ún. „volhyniai kova” egyes változataira hasonlít. A teveli feltárásban felsőkréta (szenon) pados mészkőben találjuk, nagyméretű gumók és lencsék formájában. A tevel-hegyi feltárás egyetlen ismert lelőhelye Magyarországon. Valószínűleg éppen a kúpi neolitik lelőhely életének idejére tehető ennek a sajátos nyersanyagnak széles körű elterjedése a régészeti lelőhelyeken.² A nyersanyag elterjedésében a kúpi lelőhely egykori lakói feltehetően jelentős szerepet játszottak, erre utal a már felszíni gyűjtésből megismert, kiemelkedő szépségű és nagyságú kúpos pengemagkövek, amelyhez az eddig ismert magyarországi anyagból csak a híres nyírlugosi depot-lelet hasonlítható (3–4., 1. ábra). A felszíni gyűjtés anyagát, ami 75. 1–19. illetve 80. 2.2. leltári számon a Pápai Helytörténeti Múzeum gyűjteményében található, a vonaldiszes kerámia kultúrájához tartozó pattintott kőeszközökről készített munkám kapcsán már alkalmam volt feldolgozni. A mostani közléshez az ásatási anyag feldolgozása ad alkalmat.

A leletanyag összesen 196 db kőeszközből áll, ebből 146 db a dunántúli vonaldiszes kerámiához (DVK) köthető leletanyaggal került elő, 19 db a lengyeli kultúrához köthető kerámiaanyaggal együtt került elő, a már vizsgált 31 db felszíni lelet, amelyet korábban láttam, a PHM leltárkönyve szerint a DVK anyaghoz köthető. Ezt az ásatási felületekből származó anyag vizsgálata is meg erősíteni látszik.

1. ábra. Nagyméretű magkövek, teveli szürke tűzkőből.

Az 1985-ben feldolgozott anyag jellegzetességei következők voltak:

- a helyi teveli tűzkő jelentős felhasználása, helybeli megmunkálása,
- az egész Dunántúlon elterjedt bakonyi középső-jura radiolaritok felhasználása,
- tipológiai szempontból a félkésztermékek és technológiai típusok túlsúlya (1. táblázat).

Az azóta vizsgált anyag zöme, különösen a DVK anyag ezúttal is technológiai típusokból áll, és a nyersanyag anyagösszetétele is hasonló ké-

pet mutat (2. táblázat). A lengyeli anyagban arányában több a kész eszköz, kevesebb a technológiai jellegű típus (gyártási hulladék és félkész termék), és jóval kevesebb a helyi teveli tűzkő mennyisége (3. táblázat).

Nyersanyagfelhasználás

Helyidegen anyagot a kúpi kőeszközök között csak a csiszolt kőeszközök anyagában találunk, egy db északi (valószínűleg krakkói jura) tűzkő eszköz kivételével. Ez az eszköz valószínűleg kész importdarabként került a lelőhelyre, ebből a nyersanyagból szilánk, gyártási hulladék nem került elő. Az eszköz tipikus, elsősorban a középső neolitikum kései időszakából ismert forma (meredeken retusált szélű pengefűró.) A nyersanyag nagyobb mennyiségben jelen van az egykori jelentősebb lelőhelyek közül a Szécsény-Ültetési lelőhely anyagában, ezzel a lelőhellyel nem csak a krakkói jura tűzkő megléte, de a kúpos nagyméretű pengemagkő előfordulása, valamint a szécsényi lelőhelyen a teveli tűzkő és a bakonyi radiolaritok jelenléte is összeköti.⁴

A pattintott kőeszközök zöme a helyi teveli tűzkőből, vagy a Bakony hegység különféle radiolarit-változataiból (összesen 88 db) áll. A helyi nyersanyag dominanciája még inkább szembevetendő, ha nem a darabszámot, hanem az egyes nyersanyagokból készült termékek súlyát vesszük figyelembe. A radiolaritok között dominál a jó minőségű, szép szentgáli tűzkő. Megfigyelhető továbbá, hogy a radiolaritok feldolgozottsági foka nagyobb, viszonylag több közöttük a morfológiai értelemben „eszköznek” tekinthető típus (teveli tűzkő: 9/100, radiolarit: 10/88) és a penge (teveli tűzkő: 8/100, radiolarit: 13/88). Magkő, nyersanyag és szilánk tekintetében ugyanakkor szembevetendő a teveli tűzkő túlsúlya. Mindez arra utal, hogy a közeli teveli tűzkő feldolgozása – amint ez logikus is – a nyersanyagfeldolgozás korábbi fázisában (gumóforma) kezdődött, és a legkorábbi stádiumtól, a begyűjtéstől kezdve a telepen folyt, míg a radiolaritok már bizonyos mértékig feldolgozott formában kerültek oda, valószínűleg magkőként, ahol helyben készítették belőlük eszközöket. A telep lakói nem szűkölködtek a jó minőségű nyersanyagban, valójában a teveli tűzkő a magyarországi nyersanyagfélések között az egyik legjobb minőség. Az egyetlen importeszköz nem rendszeres nyersanyagellátás, hanem alkalmi, esetleg többszörös közvetítés eredményeként létrejött kapcsolat eredménye.

Különbségek mutathatók ki ugyanakkor a DVK és a lengyeli kultúra eddig előkerült eszközei, valamint az egyes felületek kőeszköz-anyaga között is. Mivel a terület nem teljesen feltárt, ezek az adatok a továbbiakban a későbbi feltárások eredményeinek megfelelően módosulhatnak. A jelenlegi adatok alapján úgy tűnik, hogy a lengyeli kultúra idején itt a kőeszköz-készítő tevékenység jóval kisebb mértékű és jelentőségű volt. Erre nem csak a mennyiségi adatok utalnak, hanem az is, hogy a technológiai jellegű típusok aránya a vizsgált anyagban jóval kisebb (2. ábra.)

Az egyes feltárt felületek között, úgy tűnik, a kőeszköz-készítés szempontjából legjelentősebb az I. felület anyaga. Mind a hat darab újraösszeállítható szilánk ill. magkő innét került elő (1/3 és 1/4 szintből). Köztük 4 db teveli tűzkő, feltehetően egy gumóhoz tartoznak, és két apró radiolarit szilánk (3. ábra). A második felületről származó kevés számú kőeszköz-anyag viszont magas feldolgozottsági fokú, köztük az összes sarlófényes eszköz (4 db) közül 3-at találunk. Az eszközök aránya magas (50%, 4. táblázat). Ide

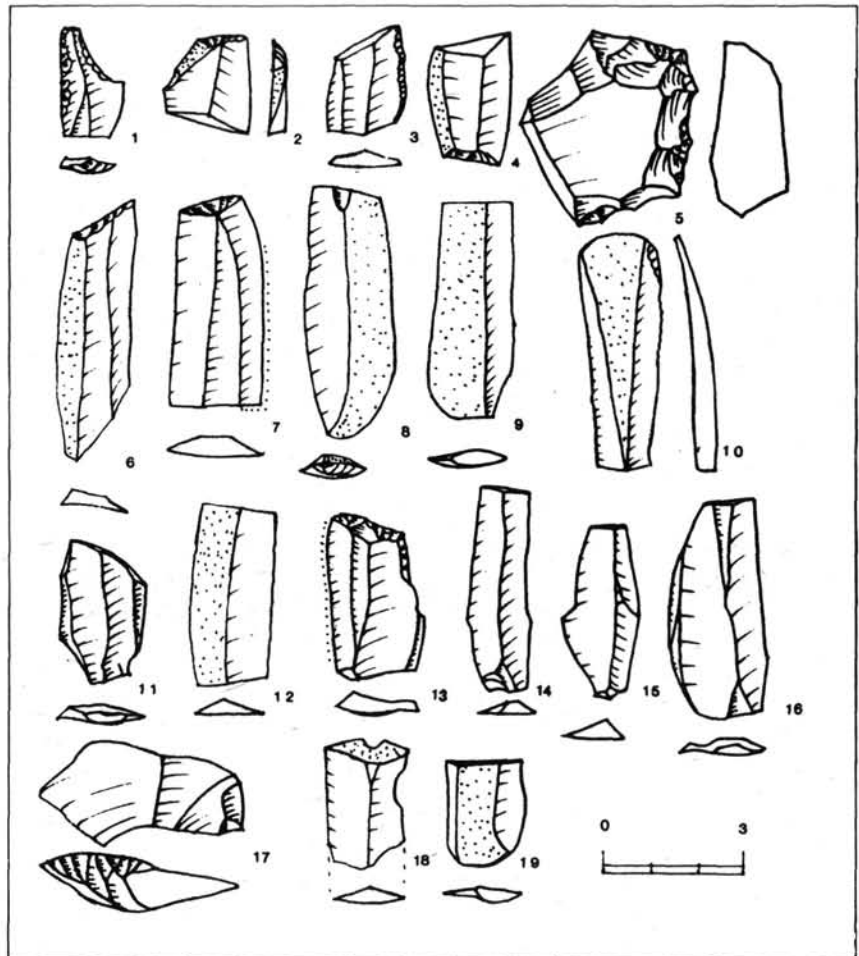
minden bizonnyal a már elhasznált eszközök kerültek. A harmadik felület ismét jelentős mennyiségű szilánkot eredményezett, innét azonban nem sikerült egymáshoz tartozó darabokat találni. Feltűnő ugyanakkor az égett anyag jelentős mennyisége (15 db).

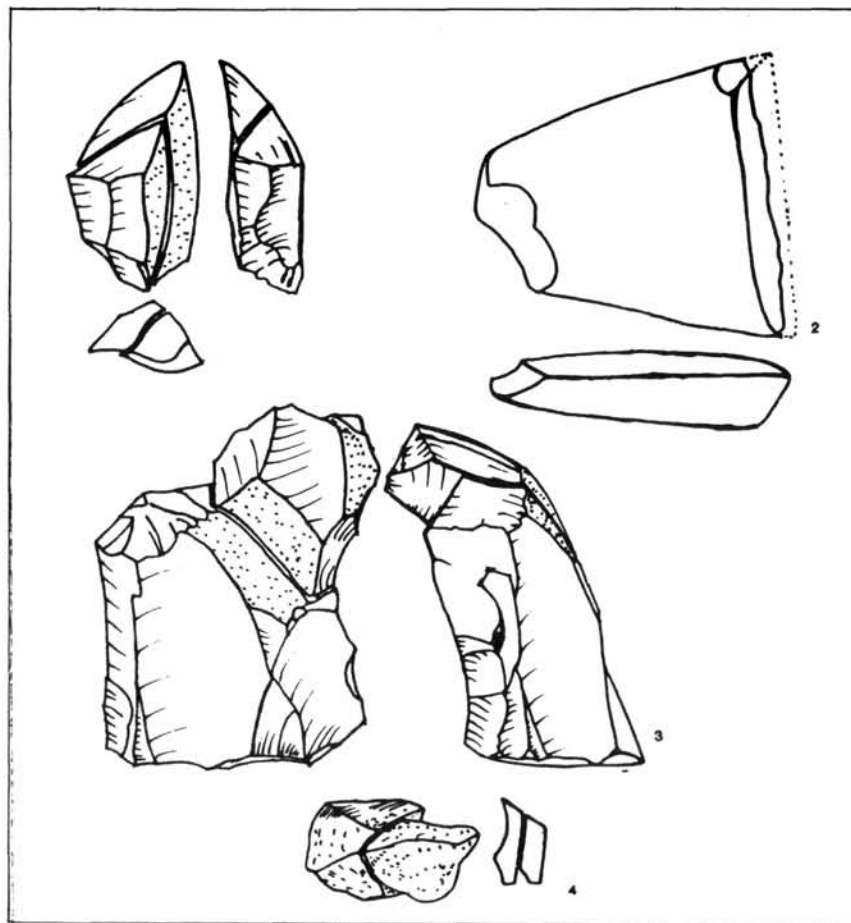
A kúpi kőeszközök tipológiai vizsgálata

DVK

A kúpi leletanyag kiemelkedő darabjai a nagyméretű kúpos pengemagkővek. Elsősorban a felszíni leletanyagból kerültek elő, további nagyméretű gömbölyded szilánkmagkővekkel együtt (1. ábra). Hasonló magkőveket Magyarországon a nyirlugosi obszidián magkő-depotleletből,³ valamint a szécsény-ültetési zselizi telepről⁴ ismerünk. Ezek az újabb adatok a nyirlugosi magkőlelet keletkezése során kialakult vélemények^{3,5}

2. ábra. Teveli tűzkő eszközök a vonalászes kultúra kőanyagában.

3. ábra. Újraösszeállított darabok.

sorában Patay álláspontját erősítik, aki a nyirlugosi depót a neolitikum (? bükki kultúra) idejére teszi. A nagyméretű kúpos pengemagkővekről a pengéket minden bizonnyal nem kemény ütővel, hanem nyomásos pengeválasztási technikával „szedték le”. Hillebrand a 12 db nyirlugosi magkő esetében mintegy 360 leválasztható pengét tételez fel, figyelembe véve, hogy a kúpi anyag mechanikai tulajdonságai nem teszik lehetővé olyan finom megmunkálását, mint az az obszidián esetében lehetséges, a 6 db kúpi pengemagkőről kényelmesen kinyerhető pengék számát 100 körülire tehetjük. A kúpi anyag csak vaskosabb pengék készítésére alkalmas, amire a pengenegatívok szélesebb sávja is utal. Nyilvánvalóan a kőzetanyag bősége miatt maradtak ezek a remek magkővek felhasználatlanok, sajnos, a lelőköri körülmények nem adnak lehetőséget annak eldöntésére, hogy esetleg raktárkészletként tárolták-e őket a telep lakói.

A további magkővek közül a 6. sz. (3. ábra) magkő azért jelentős, mert az I. felületről előkerült szilánkanyag jelentős része közvetlenül (refitting útján) vagy közvetve ehhez kapcsolható. A magkő gömbölyded, közepesen használt szilánkmagkő, kortexnyomokkal. Nyersanyagban szegényebb helyen bizonyára jobban „megbecsülték” volna, itt azonban hamar felhagytak a próbálkozással. Az ásatási anyagból előkerült másik teveli tűzkőből készült magkő is gömbölyded, és a szilánkok leválasztása után valószínűleg ütőkőként is használták. A harmadik, ásatásból előkerült DVK magkő „szentgáli” radiolaritból készült, valószínűleg kúpos pengemagkő erősen elhasznált maradéka. A távolabbi nyersanyag jobb kihasználását mutatja a radiolaritból készült további három, már csak magkőmaradéknak tekinthető darab is.

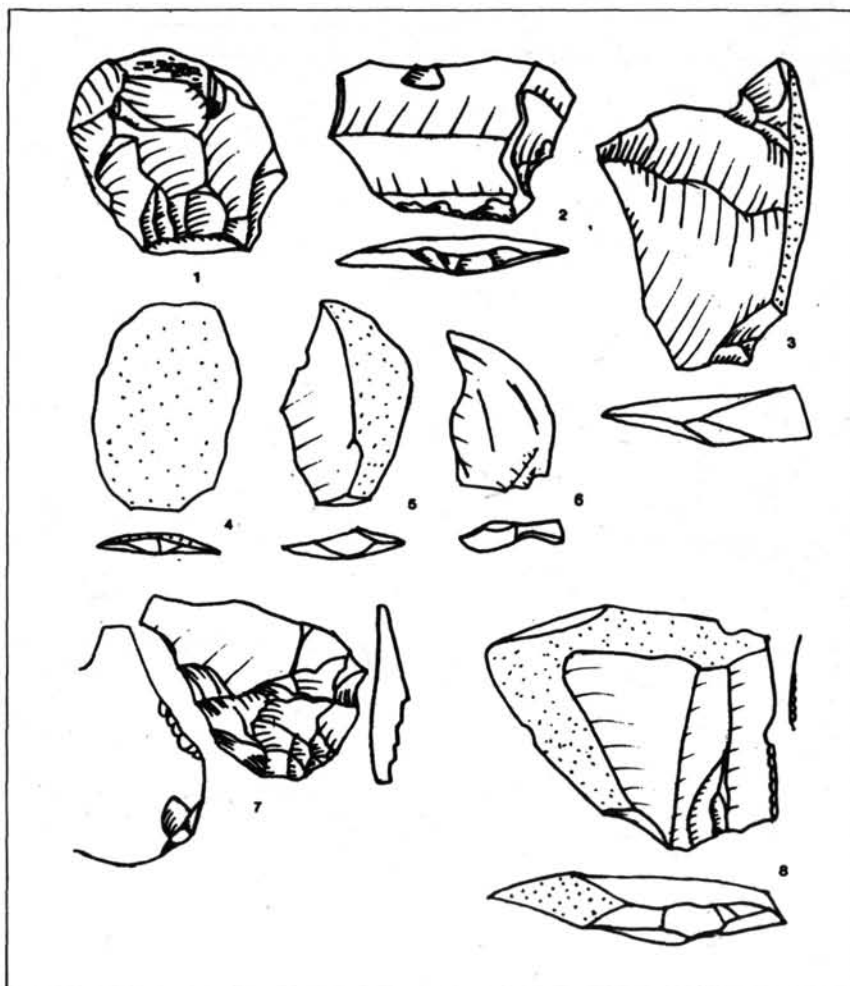
A szilánkanyag, különösen a teveli tűzkő esetében zömében a speciális kúpos magkővek készítésének hulladéka. A helyi mesterek jó hatékonysággal dolgoztak, a keletkezett hulladékból viszonylag kevés az amorf szilánk és pattinték, magas a kés jellegű és pengeszerű szilánkok aránya, amelyek szintén felhasználhatók. A ténylegesen használt darabok

számát itt is célszerű lenne további vizsgálatokkal tisztázni. A fejlett magkőtechnikát bizonyítják továbbá a pengék, különösen a 5/1–3. ábrán látható, valószínűleg azonos darabokból készített, a standardizáltság magas fokát mutató három penge. Ezek „szentgáli tűzkőből” készültek, ami önmagában is jelentős, hiszen a radiolaritból ilyen hosszú, keskeny pengék előállítására csak nagyon fejlett technika és anyagismeret mellett lehetséges. Egyben azt is bizonyítja, hogy a távolabbi területről (kb. 30–40 km) származó nyersanyag megmunkálása helyben történt, ha nem is „nyers tömbökből”, hanem valószínűleg „pre-core” (előmagkő) és alacsonyabb feldolgozottságú magkőformákból. (Az újra összeállított radiolarit szilánk is erre utal, 3/4. ábra). A teveli tűzkővön szerzett technológiai tapasztalatokat a szentgáli nyersanyagban is hasznosították. (Összehasonlításképpen, a bakonyi radiolaritokra specializálódott penge, főként mikropenge készítő műhelyek alapvetően más formákat produkálnak.^{4,6})

A kések – a teveli tűzkő kortexes voltából adódóan, különösen a természetes hátú kések – fontos elemei a leletgyűttesnek, és alapformaként szolgálnak számos retusált eszköznek. A pattintékok aránya a teljes anyag mennyiségéhez képest kevés, ennek okát valószínűleg a fejlett kőeszközszilánkolási technikában kereshetjük, bár lehet, hogy összefügg a begyűjtési stratégiával is.

A DVK anyagban előforduló eszközök (2., 4. ábra)

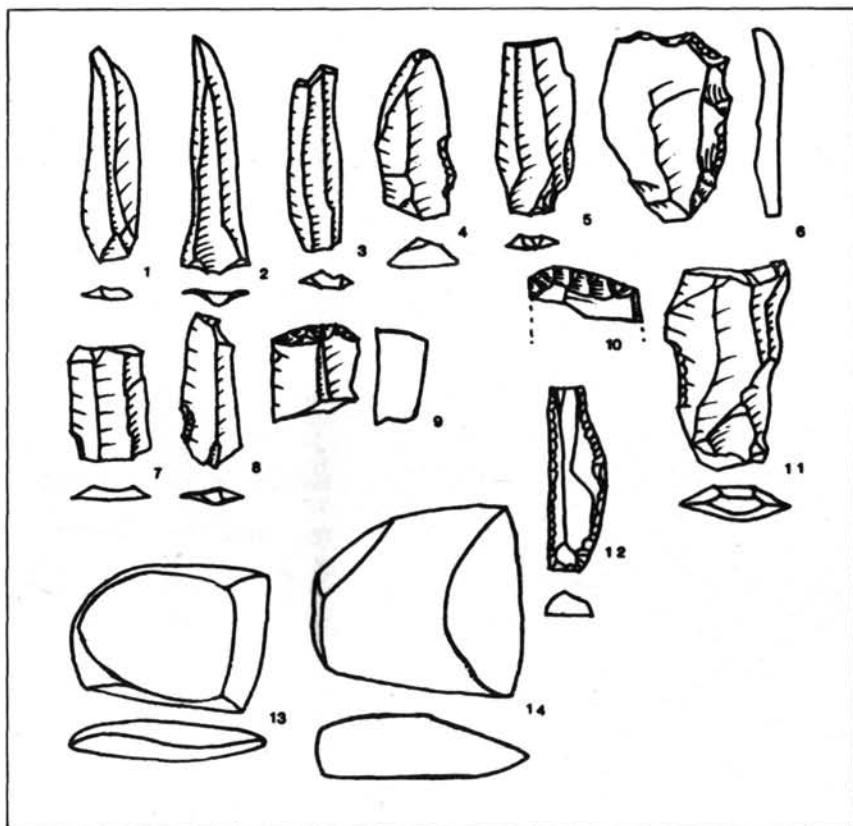
A leletanyagban, különösen a teveli tűzkőből készült darabok között több olyan retusált példány van, amelyeket atipikus vagy rontott eszközként határozhatunk meg. A morfológiai értelemben vett eszközök közt legjelentősebb a csonkított pengék és kések szerepe, gyakran sarlófényvel, esetleg kettősen csonkítva. Ezek kizárólag teveli tűzkőből készültek. A következő jelentős csoport a vakarók csoportja (4 db), ami viszont egy kivétellel szentgáli tűzkőből készül. A választás nyilván nem véletlen, hanem az anyag tulajdonságairól alkotott ismereteken (megmunkálhatóság, felhasználhatóság) alapul. A pattintott kőeszközök között ezen kívül találunk 3 fúrót, egy szegletes vakarót és egy trapéz formájú retusált eszközt, ez utóbbi a középső neolitikum kései fázisának egyik legjellemzőbb eszköztípusa. A csiszolt kőeszközök széles élű vésők (3/2., 5/13–14. kép) általánosan elterjedt neolitik típusok.

4. ábra. Technológiai típusok teveli tűzkőből. (DVK)

**A lengyeli kultúrához tartozó
kőeszközök (6. ábra)**

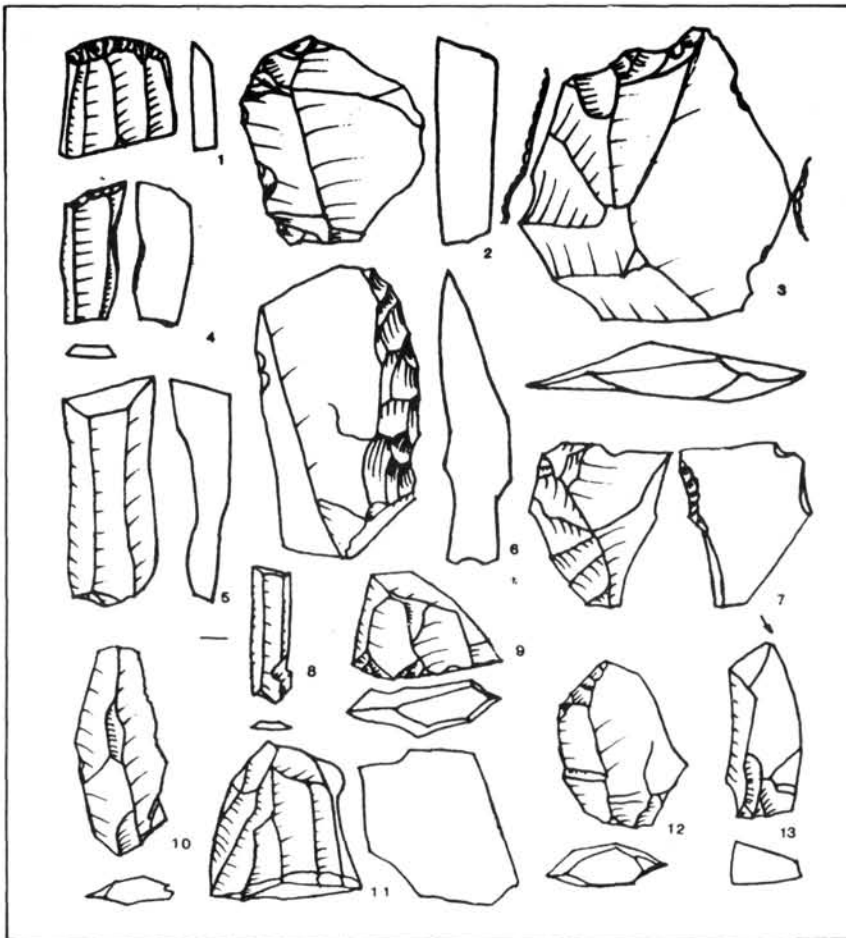
A lengyeli anyag jóval kisebb, de az eszközök terén – kis mennyiségéhez képest – változatos. A leletanyagban a bakonyi radiolaritok dominálnak (14/19). Az egyetlen pengemagkő is radiolaritból készült, formája a Szentgál-füzikuti magkövekre emlékeztet, a magkőmaradék és a penge-, pengeszerű szilánk-formák ennek megfelelőek. Az eszközök között legjellemzőbb a rövid, hüvelyk köröm alakú vakaró pengeszerű szilánkon, ami az eddig ismert, a lengyeli kultúrához köthető anyagban vezérformának tekinthető,⁷ ha nem is kizárólag ehhez a periódushoz köthető. Az eszközök között retusált szilánk, csonkított szilánk és penge, véső és egy kevésbé kidolgozott szilánkvakaró is megtalálható. A halványzöld metamorf kőzetből készült széles élű, keskeny fokú vésőhöz hasonló formák pl. a Sé-i anyagból is ismertek.

5. ábra. Távolabbi nyersanyagból készült eszközök a vonaldíszes kultúra kőanyagában. 1-11: dunántúli radiolarit, 12: északi (krakkói jura) tűzkő, 13-14: csiszolt kőeszközök metamorf kőzetből.

Összefoglalás

A kúpi kőeszközök vizsgálata az ásatási anyag alapján megerősíti a korábbi megállapításokat a DVK anyaggal kapcsolatban, a lengyeli kőanyag a későneolitik kőeszközegyüttesek sorába jól illeszkedik, de sokkal kisebb jelentőségű. A nyersanyag alapvetően helyi illetve nem túl távoli területről származik, kivéve az északi tűzkőből készült fúrót és a metamorf kőzetekből készült csiszolt eszközöket. A lelőhely jelentősége, mint a teveli tűzkő egyik feldolgozási központja a középső neolitikumban, kiemelkedő a vonaldíszes leletanyagaink között.

6. ábra. A lengyeli kultúra kőnyaga.

JEGYZETEK

1. BIRO 1984: T. Biró Katalin, Az őskőkori és őskori pattintott kőeszközök nyersanyagának forrásai. (Sources of lithic raw materials for chipped implements in Hungary). *Archeológiai Értesítő* 111. p. 42–52.
2. BIRO 1987: T. Biró Katalin, Actual problems in lithic raw material studies in Hungary. Comments on the distribution maps. *Sümege Proceedings* p. 142–160.
3. HILLEBRAND 1928: Hillebrand Jenő, A nyirlugosi obsidiannucleus depotletről. *Archeológiai Értesítő* 42. p. 39–42.
4. BIRO 1987: T. Biró Katalin, Chipped stone industry of the Linearband Pottery Culture in Hungary. *Archaeologia Interregionalis* 240. Warsaw – Cracow. University Press 1987. p. 131–167.
5. PATAY 1976: Patay Pál, Les matières premières lithiques de l'âge du cuivre en Hongrie. *Acta Archaeologica Carpathica* 16. 229–238.
6. BIRO 1986: The Szentgál workshop complex. Preliminary report. *Sümege Papers* p. 101–106.
7. BACSKAY – BIRO 1984: Bácskay Erzsébet – Biró Katalin, A lengyeli lelőhely pattintott kőeszközéről. *Béni Balogh Ádám Múzeum Évk.* p. 43–67.

1. táblázat

A felszíni gyűjtésű régi anyag típus/nyersanyag megoszlása

Type/raw material distribution of the surface collected material from Kúp (after Biró 1987)

Típus	Nyersanyag								Összesen
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	
magkő	2	1							3
pengemagkő	6								6
magkőmaradék	1		1						2
magkőperem-szilánk	1								1
használt élű szilánk	1								1
hornyolt szilánk	2								2
penge	1								1
nyeles penge		1							1
nyeles késpenge		1							1
természetes hátú kés	1								1
pengeszerű szilánk	4	1		1					6
kettősen csonkított penge	1								1
pengevakaró		1							1
csiszolt balta								2	2
Összesen:	22	5	1	1	–	–	–	2	31

2. táblázat

Az ásatásból származó DVK kőeszközök típus/nyersanyag megoszlása
 Type/raw material distribution of Transdanubian Linear Pottery lithics from the excavated material

Típus	Nyersanyag								Össze- sen
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	
Nyersanyag és maradáka	2				4	2			8
magkő	1	1							2
magkő-ütőkő	1								1
magkőmaradék	1	2							3
szilánk	27	21	2						50
pattinték	8	8			1				17
penge	6	6	2	1					15
kés	6								6
pengeszerű szilánk	9	8	1	1					19
pengeszerű pattinték	2	2							4
retusált félkész formák	3	2	1						6
csonkított késpenge	2								2
sarlófényes csonkított penge	1								1
sarlófényes csonkított, retusált késpenge	1								1
fúró	1	1	1				1		4
vakaró	1	2							3
kaparó	1								1
trapéz	1								1
csiszolt eszköz								2	2
Összesen									
db	74	53	7	2	5	2	1	2	146
súly (g)	882		235				2.5	51	1530.5

3. táblázat

A lengyeli kőeszköz anyag típus/nyersanyag megoszlása
 Type/raw material distribution of the Lengyel lithics from Kúp

Típus	Nyersanyag								Össze- sen
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	
nyersanyagtöredék					1				1
pengemagkő		1							1
magkőmaradék		1							1
szilánk	1				1				2
penge		2							2
mikropenge	1				1				2
pengeszerű szilánk	1								1
retusált szilánk	1	2							3
csonkított szilánk									1
csonkított penge		1							1
véső					1				1
szilánkvakaró		1							1
vakaró pengeszerű szilánkon					1				1
csiszolt véső								1	1
Összesen:	4	9	—	—	5	—	—	1	19

4. táblázat

A teljes anyag típus/nyersanyag megoszlása
Type/raw material distribution of the Kúp lithics

Típus	Nyersanyag								Összesen:	
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	db	%
nyersanyag- és maradéka	2				3	1			6	3.1
magkő	9	3							12	6.2
magkőmaradék	2	3	1						6	3.1
szilánk	31	21	2		1				55	28.1
pattinték	8	8			1				55	8.7
penge	8	9	2	1	1				17	8.7
kés	7	1							8	4.1
pengeszerű szilánk	15	9	1	2					27	13.8
pengeszerű pattinték	3	2							5	2.6
retusált félkész formák	4	3							7	3.6
csonkított, retu- sált sarlófé- nyes késpenge	1								1	0.5
csonkított szilánk		1							1	0.5
csonkított penge		1							1	0.5
kettősen cson- kított penge	1								1	0.5
sarlófényes cson- kított penge	1								1	0.5
csonkított késpenge	2								2	1.0
fúró	1	1	1				1		4	2.0
véső					1				1	0.5
vakaró	1	4			1				6	3.1
kaparó	1								1	0.5
trapéz	1								1	0.5
csiszolt eszköz								5	5	2.6
Összesen:	100	67	8	3	10	2	1	5	196	100%

5. táblázat

Az ásási felületekről előkerült anyag megoszlása (DVK kőeszközök)
Distribution of the lithic material according to excavation units (LBC lithics)

a) nyersanyag szerint

Felület	Nyersanyag					Összesen
	1.	2-5.	6.	7.	8.	
I. felület	34	32			2	68
II. felület	6	5		1		12
III. felület	34	30	2			66
Összesen:	74	67	2	1	2	146

b) típus szerint

Felület	A(1-9)	B1	B2	B3	B4	B5	B6	B7	B8	C	D-O	P	égett	sarló- fényes	Össze- sen
I. felület	2	2		21	8	10	5	9	2	3	4	2	1	1	68
II. felület				2		2	1	1		2	4			3	12
III. felület	6	1	3	27	9	3		9	2	1	5		15		66
Összesen:	8	3	3	68	17	15	6	21	4	6	13	2	16	4	146

Típuslista: A(1-9) nyersanyag és maradék
B félkésztermék 1 magkő, 2 magkőmaradék, 3 szilánk, 4 pattinték, 5 penge, 6 kés, 7 pengeszerű szilánk, 8 pengeszerű pattinték.

C(1-9) retusált félkésztermék

D-O pattintott eszközök (s. s, morfológiai eszköztípusok)

P csiszolt eszközök

Nyersanyaglista (1-5. táblázathoz:)

1. Teveli tűzkő
- 2-5. bakonyi radiolaritok
  - 2: Szentgáli típus
  - 3: Hárskúti típus
  - 4: Urkút-eplényi típus
  - 5: egyéb színváltozatok
6. Egyéb helyi nyersanyagok
7. Északi tűzkő (Krakkói Jura tűzkő)
8. metamorf kőzet (zöldpala-féleségek)

KATALIN T. BIRÓ

FROM STONE ARTIFACTS OF NEOLITHIC PLACE OF ACCURENCE OF KUP-EGYES

The archaeological material recovered from the Kup site involved, according to the analysis of the pottery and the settlement features, two different horizons, reflected in the lithic assemblages as well. The material attributed to the Linarband Pottery Culture contains unusually high amount of stone artifacts, mainly the evidence on the local processing of the Upper Cretaceous Tevel flint outcropping

in the immediate vicinity of the site. Outstanding pieces of the assemblage are the huge blade cores made of this material. Among the non-local materials, radiolarite of the Bakony sources lying some 30 kms far from the site was extensively used. A borer made of Jurassic Craców flint completed the chipped stone assemblage.

The Lengyel stone tool assemblage is relatively poor compared to the abundance of LBC lithics here as well as the general amount of stone tools recovered from Lengyel sites, comprising a higher ratio of morphological tool types, fitting well into the general image on Lengyel lithics.

CHRISTINE ERTEL

SPÄTRÖMISCHE KOPFKAPITELLE IM LAPIDARIUM VON TIHANY

Vom 14. bis zum 21. 9. 1986 fand in Bad Deutsch-Altenburg, Österreich, der 14. Internationale Limeskongreß statt. Zu diesem Anlaß hielt ich einen Vortrag mit dem Thema: „Korinthische Kapitelle aus pannonischen Limesorten“, dessen Ergebnisse der folgende Aufsatz mit besonderer Berücksichtigung einiger Kapitelle im Lapidarium von Tihany wiedergibt. Zugleich möchte ich an dieser Stelle meine tiefe Dankbarkeit ausdrücken für die freundliche und tatkräftige Unterstützung, die meine Arbeiten über die römische Architektur in der Provinz Pannonien zu jeder Zeit und überall in Ungarn begleitet. Ich danke auch besonders dafür, daß ich hier zum ersten Mal einen Beitrag in einer ungarischen Fachzeitschrift veröffentlichen darf.

Es ist ziemlich schwierig, sich Zugang zum Wesen der spätromischen Architektur in den Provinzen zu verschaffen. Auch in unserer Provinz Pannonien wurden uns die erhaltenen Denkmäler häufig ohne Kommentar überliefert. Teilweise handelt es sich um Oberflächenfunde, die oft nur mit Mühe einer bestimmten römischen Ansiedlung, aber fast nie einem bestimmten Gebäude zugewiesen werden können. Dies gilt auch für unsere Beispiele in Tihany. Die alten Inventarbücher des Museum Carnuntinum geben den Fundort der meisten dort verwahrten Architekturstücke mit der lapidaren Auskunft „Carnuntum“ an. Während die Versäumnisse der früheren Zeit durch die noch wenig entwickelten Methoden der jungen Wissenschaft erklärt werden können, muß man gegen eine im Raum Carnuntum trotz des 1987 erwirkten Verbots noch immer gebräuchliche „landwirtschaftliche“ Maßnahme, das Pflügen bis zu einer Tiefe von 0,80 m, schärfste Anklage erheben. Auf diese brutale Art und Weise sind in den letzten 20 Jahren eine beträchtliche Anzahl von steindenkmälern, darunter auch unser Beispiel Abb. 4, zu Tage gefordert und meist gleichzeitig schwer beschädigt worden.

Ein Großteil der römischen Architekturteile in Pannonien hat also den Zusammenhang mit Ort und Zeit ihrer Entstehung verloren und damit zugleich einen Teil ihrer Identität. Wenn nun auch noch die äußere Erscheinungsform der Stücke die Verwandtschaft mit den gewohnten Formen der „klassischen“ römischen Architektur nur mehr bedingt erkennen läßt, ist Tür und Tor geöffnet für mißverständliche Interpretationen jeder Art. Wie die gesamte provinziälromische Kunst trifft die spätromische Architektur im besonderen das ästhetizistische Vorurteil, das sich aus der Kunstbetrachtung des 19. Jhs. erhalten hat. Eine grundlegende Verwechslung von formalen und qualitativen Ausgewerten liegt noch heute unserer unreflektierten Anschauungsweise zugrunde. Man ist übereingekommen, daß z. B. die augusteische Architektur „schön“ ist, natürlich ist die römische Architektur in Pannonien nicht so schön. Aus diesem meist unbewußten Gefühl heraus erhält die Beschreibung provinziälromischer Architektur fast automatisch einen pejorativen Charakter mit Ausdrücken wie „erstarrt“, „vergröbert“, „vereinfacht“, „barbarisch“, „primitiv“.¹ Das bloße Faktum des Abweichens von einem Vorbild wird negativ registriert.

Der Versuch, provinzielle römische Kapitelle mit stadtrömischer Architektur zu vergleichen, ist in einigen Fällen möglich, bei einer ganzen Reihe von Stücken, zu denen auch die hier besprochenen zählen, von vornherein zum Scheitern verurteilt. Ihr Eigencharakter überwiegt so stark, daß man sie nur miteinander, aber kaum mit fremden Stücken in Verbindung bringen kann. So urteilt man auch gerechter und angemessener.

Trotz der alten Forderung Hampels aus dem Jahre 1911, der eine gründlichere Untersuchung der provinziälromischen Architektur forderte, weil ihm die von Rom und Kleinasien beherrschten Erkenntnisse unvollständig erschienen², und Schobers, der 1930 das „Walten eines selbständigen Gestaltungsprinzipes“³

anerkannte, das es „herauszuschälen“ gelte, sind umfangreichere Versuche in dieser Richtung erst in der letzten Zeit entstanden⁴. Ich versuchte in meiner Dissertation an der Technischen Universität Wien, die Entwicklung der spätromischen korinthischen Kapitelle in Pannonien darzustellen⁵ und ihren Eigencharakter zu erfassen.

Spätestens in severischer Zeit, die mit ihrer regen Bautätigkeit vielerlei Gelegenheit für die Baumeister und Steinmetzen zu verschiedensten Tätigkeiten bot, wird deutlich, daß neben der „offiziellen“ korinthischen Normalform, die seit dem 2. Jh. n. Chr. in repräsentativem Rahmen und an politischen Brennpunkten, wie z. B. Zentren des Kaiserkults, städtischen Forums- und Kapitolsanlagen⁶ getreu den stadtrömischen Regeln und sogar den Vorschriften Vitruvs ausgeführt wurden, eine ganze Reihe anderer, eigenwilliger Kapitellformen existiert.

Es kann nicht die Rede sein von einem einheitlichen Entwicklungsgang im Sinne einer allmählichen Vereinfachung, wie man geneigt wäre anzunehmen und wie man andernorts glaubte, nachweisen zu können.⁷ Vielmehr beweisen datierte Beispiele, daß neben Kapitellen mit vollständigem korinthischen Apparat gleichzeitig auch sehr einfache Blattkapitelle hergestellt wurden.

Das Kapitell Abb. 1 entstand im Zuge des severischen Umbaus des Forums der Zivilstadt von Aquincum. Es hat kräftige Voluten mit weit herausgedrehten Schnecken, einen stark geschwungenen Abakus und deutlichen Kalathosrand, aber – so weit auf der Ergänzung sichtbar – keine Caules und Helices. Die inneren Kelchblätter biegen sich als glatte Zungen einander leicht zu, hinter ihnen beginnen die Voluten. Trotz der leichten Reduktion des korinthischen Normalaufbaus ist die Wirkung des Kapitells im Sinne der traditionellen Formsprache außerordentlich überzeugend.

In völlig anderer Weise präsentiert sich das Kapitell Abb. 2. Auf dem Abakus ist der Konsul Valerius Comazon inschriftlich erwähnt, so daß das Kapitell exakt in das Jahr 220

* trotz des 1987 erwirkten Verbots noch immer

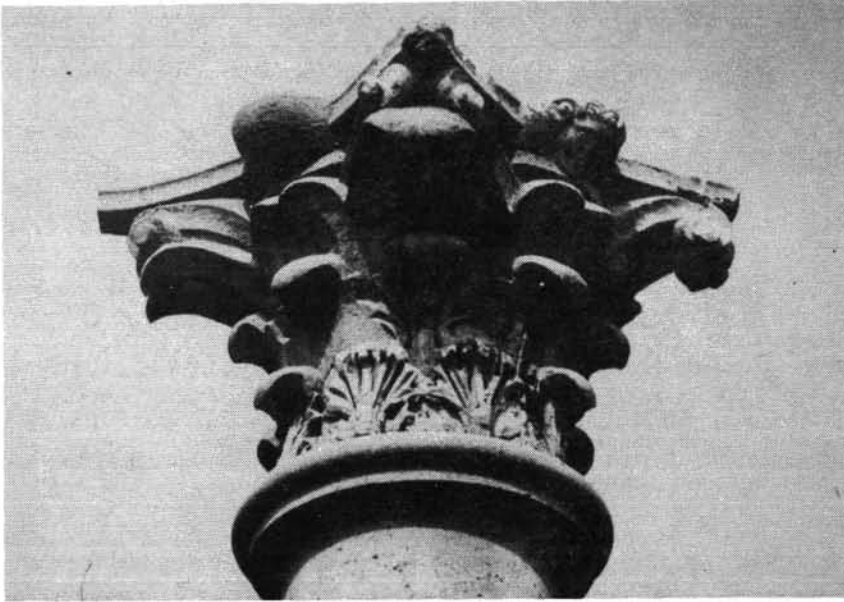

Abb. 1 Ergänztes Kapitell auf dem Forum der Zivilstadt von Aquincum. (B. Kuzsinszky, BpR 12 (1937) 74, Abb. 4.

*Imp(eratore) Caes(are) M.
Aur(elio) Antonino Aug(usto)
III et Val(erio) Comazonte
co(n)s(ulibus) . . .*

Abb. 2 Kapitell aus der Zivilstadt von Aquincum. (B. Kuzsinszky, BpR 5(1897) 137

n. Chr. datiert werden kann.⁸ Der wohl auch zugunsten der Inschrift erhöhte Abakus ruht auf einem niedrigen Kranz von vier kräftigen Blättern, die die Ecken unterstützen, und vier Lanzettblättchen in den Mittelachsen.

So entstanden also mehr oder weniger gleichzeitig Kapitelle mit völlig andersartigem und unterschiedlich vollständigem Instrumentarium. Keinesfalls darf man annehmen, daß einfache Blattkapitelle aus dem Unvermögen und Unverständnis der

Abb. 3 Kapitell im Lapidarium von Tihany. (S. Palágyi, S. Tóth: A római és középkori kőtár katalógusa. Tihanyi Múzeum. 1976. Nr. 9.

Werkleute heraus entstanden sind, denn in dieser Zeit der Hochblüte der pannonischen Provinz wird man doch die Ausführung eines Stückes mit offizieller Inschrift keinem Stümper überlassen haben. Offensichtlich war also auch das Erscheinungsbild eines so einfachen Kapitells ernsthaft beabsichtigt. Die Einheit von Formwillen und tatsächlich erreichter Form ist eigentlich völlig selbstverständlich und muß nur deshalb betont werden, weil man sehr lange nie ein anderes als ein klassisches Stilwollen für möglich gehalten hat.

Aus diesem Grund wurden sowohl die Bedingungen des pannonischen Klimas⁹ als auch die wenig günstigen Eigenschaften der lokalen Steinvorkommen¹⁰ für die unkonventionelle Formsprache der meisten Stücke verantwortlich gemacht, aber nicht der Schaffende Mensch.

Diese beiden Stücke am Ausgangspunkt der Entwicklung der spätrömischen Architektur zeigen auf, daß die Vollständigkeit einer gewissen Anzahl von Bauteilen des Kapitells weder Ziel noch Kriterium für den nun entstehenden Formenschatz ist. Es bestehen gleichzeitig nebeneinander alle möglichen Abstufungen mehr oder weniger im Sinne des korinthischen Normalaufbaus vollständiger Stücke völlig unabhängig von ihrer Zeitstellung.

Das Fortschreiten der Zeit und die Wandlung des Stils drücken sich in anderen Erscheinungen aus: Blätter und Rankenwerk verändern sich in Form und Funktion, Vorder- und Hintergrund vermischen sich, die Masse des Kalathos dominiert.

Das Kapitell in Tihany Abb. 3. bietet ein ganz neues Bild. Die Volu-

tenpaare sind zu einem Girlandenmotiv verschmolzen, das gleichmäßig auf- und abschwingend den kubischen Kalathos umfaßt, ohne in Beziehung zu den Blättern zu stehen. Ein schmaler Abakusrand beschließt die geraden Seitenflächen, tritt aber nicht als selbständiges Element in Erscheinung. Die an den Ecken hochgezogenen Voluten mildern die entstehende Würfelform.

Dieses Kapitell verfügt grundsätzlich über die gleichen Bauteile wie unser Beispiel Abb. 1, aber sie sind völlig verschieden interpretiert. Die Illusion des pflanzlichen Aufwachsens wird aufgegeben. Die dicken Blätter sind scharf gekerbt, keine Ranken oder Blüten entspringen ihrem Kranz, die aufstrebende Bewegung des Wachstums wird durch das neutrale Girlandenmotiv gebremst. Die Voluten übernehmen in dieser Form keine Stützfunktion. Zum Halbkreis verwachsen können sie weder Last aufnehmen noch abgeben.

Auch unser Beispiel Abb. 1 ist mit Kopfdarstellungen geschmückt: Sie nehmen die Stelle der Abakusblüte ein, die am Schnittpunkt der Achsen von senkrechter Säule und waagrecht Architrav und zugleich an der Berührungslinie zwischen vortretendem Kalathos und zurückschwingendem Abakus eine der wichtigsten Nahtstellen der Säulenordnung bezeichnet. Durch die Reduzierung und Umdeutung des Rankenwerks entsteht zusätzlicher Platz in der oberen Mittelzone des Kapitells. Die Kopfdarstellung auf dem Kapitell in Tihany Abb. 3 ist daher größer. Sie ruht auf dem geraden Hintergrund, keine gegensätzlichen Bewegungen müssen hier aufgefangen, kein Aufstreben bekrönt werden. Das Zusammenspiel der vielfältig differenzierten Bauglieder des korinthischen Kapitells wird durch die massige Kraft des kubischen Kalathos abgelöst.

Das trifft auch für das Pilasterkapitell aus dem Legionslager Carnuntum Abb. 4 zu. Die Blätter haben ihre Selbständigkeit verloren. Die Hochblätter sind nur noch im oberen Bereich voneinander getrennt, der Blattkörper unterhalb des Blattüberfalls ist mit dem Kalathos verschmolzen und nicht mehr spürbar. Umso mehr betont ist die Reihe der Überfälle, die sich zu einer dekorativen Borte zusammenschließen. Die überfallenden Blattspitzen sind gerade abgeschnitten, die hintere Blattrippe teilt den Blattwulst herzförmig. Auch diese Blätter sind weniger Abbildungen von Pflanzenteilen als künst-

Abb. 4 Kapitell aus dem Legionslager Carnuntum im Schloss Ludwigstorf, Bad Deutsch Altenburg.

liche Dekorformen. Die niedrige Kelchzone wird wieder von einer Kopfdarstellung, Blättern und an den Ecken von verdrängten Resten des Rankenwerks eingenommen. Ein breites, gerades Stämmchen mit Mittelgrat und Schaftsäum verzweigt sich in einen Ausläufer zur Mitte, der nach kurzem an den Abakus, d. h. den oberen Rand des Kapitells stößt, und einen nach der Seite, der seine Fortsetzung in einem hängenden Kolbenelement findet. Diese Eckausbildung erinnert stark an die Form des ursprünglichen Werkblocks. Die Masse des Kalathos dominiert, eine Unterscheidung zwischen Kalathos und appliziertem Schmuckglied ist kaum mehr möglich. Auch diese Erscheinung bedeutet eine ganz wesentliche Abweichung von der Idee des korinthischen Kapitells: Wie in der Geschichte Vitruvs die Bärenklaubblätter den Korb umhüllten¹¹, so sollen auch die steinernen Blätter den Kalathos umkleiden. Nun verschmelzen aber beide Elemente zu einer untrennbaren Einheit. Die bisher zwischen Blattwerk und Kapitellkörper liegenden Hohlräume werden ausgefüllt, zylindrisch zurückweichende Körper zum Würfel geweitet. Wie eine zähe Masse beginnt der Kalathos aufzuquellen und zu zerfließen¹².

Ganz unverhohlen tritt uns die Würfelform bei dem Kapitell in Tihany Abb. 5 entgegen. Die Volutenbänder setzen tiefer an als bei dem Kapitell Abb. 3, sodaß ein höherer würfelförmiger Kalathosrest ver-

bleibt. Es entsteht noch mehr freier Raum, der von den Kopfdarstellungen nicht annähernd ausgefüllt wird. Nur auf einer Seite ist zusätzlich eine Jagdszene mit einem Hund und einem Hasen angedeutet. Die Köpfe haben übergroße Ohren und lange, gerade Hälse, aber keine erkennbaren

Gesichtszüge mehr. 13

Bei vielen Kopfkapitellen sind die dargestellten Köpfe nicht zu identifizieren, in einzelnen Fällen können sie aber sehr wohl ein religiöses oder politisches Programm repräsentieren. Wie die ägyptischen Religionen im allgemeinen, wurde auch Jupiter Ammon herangezogen, um die römische Staatsmacht zu versinnbildlichen und zu stützen. Sein Bild ist nicht nur an dem Kopfkapitell aus dem Forumsbereich von Aquincum zu finden, sondern es wird auch auf den Fora von Aquileia, Triest, Pula und Zadar in diesem Sinne verwendet¹³.

Bei dem Kopf auf dem Beispiel Abb. 4 ist jedoch nicht eindeutig festzustellen, ob es sich um einen bärtigen Männer- oder um einen Löwenkopf handelt¹⁴. Die breite, hoch angesetzte Nase und die kleinen Augen sprechen fast für die letztere Annahme. Die Gesichter auf unserem Beispiel Abb. 3 sind flächig zerteilt, mit übergroßen Augen und einem scharf abgetrennten Haaransatz. Sie erinnern an Darstellungen auf „einheimischen“ Grabsteinen. Barkóczi beschreibt die Art dieser Augenausbildung und die eckige Nasenform als typisch frühestens für die Tetrarchiezeit¹⁵. Obwohl dieser zeitliche Ansatz für unsere Beispiele Abb. 3 bis 9 ziemlich gut zu passen scheint, ist doch bei der

Abb. 5 Kapitell im Lapidarium von Tihany. (Katalog Nr. 7.)

Datierung nach einem isolierten und für die Architektur eher marginalen Formdetail Vorsicht geboten.

Die Volutengirlanden auf dem Kapitell Abb. 5 sind straffer und schmaler als bei dem Beispiel Abb. 3. Ein Vergleich mit einem Kapitell aus Carnuntum Abb. 6 ermöglicht die Erklärung dieser Formerscheinung. Dieses Stück besteht aus zwei Blattkränzen und der Abakusplatte. Aus dem mittleren Kranzblatt wachsen gerade Volutenwülste, die die Hochblätter schräg überschneiden und ohne Einrollung, nur mit einem leichten Überfall, an den Abakusecken enden. In diese obere Blatt-

Abb. 6 Kapitell im Museum Carnuntinum. Inv. Nr. 3946.

zone sind also zugleich Elemente der korinthischen Kelchzone integriert und die beiden oberen Kapitellzonen der Normalform gleichsam ineinander geschoben. Eine dritte Kapitellzone entfällt hiermit.

Zweiteilige Kapitelle treten in dieser Zeit häufig auf. Auch unsere Beispiele Abb. 3, 5, 7 und 9 zeigen, daß nun die „natürliche“ Abfolge von Blatt und Ranke nicht mehr beachtet werden muß, sondern daß Blätter ohne Ranken und umgekehrt Ranken in beliebiger Beziehung zu den Blättern angeordnet werden können.

Die Anordnung der Ranken in der Form unseres Beispiels Abb. 6 wurde allerdings erst durch einen kleinen Kunstgriff ermöglicht. Um die Volutenbänder an einem mittleren Kranzblatt beginnen lassen zu können, mußten beide Blattkränze verdreht werden, denn „normalerweise“ gibt es kein mittleres Kranz-

blatt, sondern nur ein Hochblatt in der Mittelachse, zu dessen beiden Seiten die Caulesstämmchen mit den Voluten und Kelchblättern entspringen. Umgekehrt können die Blattkränze natürlich erst dann verdreht werden, wenn auf die streng funktionale Abfolge der Kapitellglieder kein Wert mehr gelegt wird. Auch bei den Kapitellen in Tihany steht immer ein Kranzblatt in der Mittelachse. Die Anordnung von Blättern und Volutenbändern ist also genau gleich wie bei dem Kapitell aus Carnuntum, nur sind hier auch die Hochblätter entfallen, die aber auch dort schon durch die Überkreuzung entwertet werden. Durch die Aufgabe der funktionellen Zusammenhänge entstehen schließlich dort Leerzonen, wo früher die Illusion der spielerischen Lastübertragung durch elegante Pflanzengebilde entstand.

Das Kapitell in Tihany Abb. 7 ist ähnlich aufgebaut wie das Beispiel Abb. 5. Wieder schmücken gerade Volutenbänder den würfeligen, aber weniger hohen Kalathos. Während aber bei den Stücken Abb. 3 und 5 die Würfecken unter den hochgezogenen Voluten abgeschragt sind, bleibt hier der untere Kubusrand durch den Blattschmuck hindurch spürbar: Die Eckblätter sind dort abgeknickt. Auf ihnen steht mit je einem Bein auf den beiden Blättern eine kleine menschliche Figur mit einer knielangen, rockähnlichen Bekleidung. Kopf und Oberkörper sind abgeschlagen, das Motiv ist auch nur an einer Kapitelcke zu erkennen. Ebenso wie in der Mittelachse des Kapitells wurden auch an den Ecken sehr gern figurale Darstellungen angebracht, meist an-

Abb. 7 Kapitell im Lapidarium von Tihany. (Katalog Nr. 8.)

Abb. 8 Kapitell vor dem Freilichtmuseum in Petronell.

stelle der Voluten, deren Stützfunktion viel abwechslungsreicher und phantasievoller durch mythologische Gestalten oder die verschiedensten Tier- und Fabelwesen übernommen werden konnte, man denke nur an die köstlichen Pegasoi des Mars-Ultor-Tempels in Rom¹⁶. Die korinthische Normalform allein bietet ja kaum Möglichkeit zur Abwechslung.

Unser Beispiel Abb. 7 ist nun tatsächlich ein „Würfelkapitell“ ebenso wie die anderen Stücke in Tihany. Kein einziges Formelement ist jedoch an ihnen, das im Vergleich zu anderen spätrömischen Kapitellen so

Abb. 9 Kapitell im Museum Carnuntinum ohne Inv. Nr.

fremd erschiene, daß eine Datierung in römische Zeit abgelehnt werden müßte¹⁷. Soweit der Fundort bekannt ist, bei dem Kapitell Abb. 3, konnten auch dort keine Rückschlüsse über eine mittelalterliche Zeitstellung des betreffenden Stückes gewonnen werden¹⁸.

Wie die Untersicht des Kapitells aus Carnuntum Abb. 8 zeigt, ist die Würfelform auch solchen Stücken immanent, die in ihrer Kelchzone die Illusion des gerundeten Kalathos noch aufrecht erhalten. Schwerfällig lösen sich aus seiner Masse die Voluten, die schwache Abakusplatte wird von der massigen Vorwölbung mit nach vorn gezogen, anstatt zurückzuschwingen. Die kleine Abakusblüte steht über dem großen Leerraum auf dem zylindrischen Kalathos. Wieder sind die Blattkränze verdreht, sodaß die Leerzone in der Mittelachse besonders weit nach unten reicht. Die gewaltige Kubatur dominiert das Erscheinungsbild. Obwohl der Steinmetz die korinthischen Bauglieder einigermaßen konventionell anordnet, scheint eine innere Zähigkeit sich der Formung zu widersetzen.

Wie die beiden letzten Beispiele Abb. 9 und 10 zeigen, ist die beschriebene Entwicklung keine Sackgasse. Keineswegs ist es so, daß das korinthische Kapitell, eine der wichtigsten Leitformen der antiken Kunst, nun endlich verbraucht ist. Das Kapitell aus Carnuntum Abb. 9 zeigt wieder die bekannte Vorliebe für kubische Formen. Die Überleitung zur runden Säulenform findet auch hier erst im unteren Teil des Kapitells statt. Ganz ähnlich wie bei den Beispielen aus Tihany bleibt der obere Teil des Kalathos

als Würfel stehen. Noch stärker verkehrt sich jedoch jetzt das Verhältnis zwischen Schmuckelement und Hintergrund: Die Blätter sind in die Würfelmasse eingetieft, anstatt auf sie aufgelegt. Auch die Blattkränze sind wieder verdreht, in der Kapitellmitte und an den Ecken entstehen Leerräume.

Ein Vergleich mit einem weiteren Kapitell in Tihany Abb. 10 zeigt nun das Ziel des beschriebenen Entwicklungsganges. Es stammt aus dem 13. Jh. und weist doch mehr antike Merkmale auf als das römische Stück. Es hat einen zylindrischen Kalathos, eine Kalathoslippe und eine Abakusplatte. Das Verhältnis zwischen Hintergrund und Schmuckelement ist klar. Offensichtlich besteht also eine enge Verwandtschaft zwischen spätrömischen und mittelalterlichen Kapitellformen, eine Ähnlichkeit, die fallweise so groß ist, daß die Gefahr der Verwechslung und falschen Datierung entsteht. Aus dieser Erkenntnis heraus muß die Neubewertung der spätrömischen Architektur erfolgen: Sie ist keine hilflose Nachahmung des Alten, sondern Vorbereitung des Neuen, keine Verspätung in Hinsicht auf die korrekte Übernahme der Formen einer zentralistischen Hochkultur, sondern ein früher Schritt zu deren Weiterentwicklung. Die scheinbar minderwertige Kopie eines anerkannten Vorbildes ist ein Fingerzeig in die Zukunft und ein Hinweis auf die beständige Verwandlung auch der Vorbilder. So darf man wohl behaupten, daß die römische Architektur in Pannonien als Teilbereich der spätantiken Kunst

Abb. 10 Kapitell im Lapidarium von Tihany. (Katalog Nr. 60.)

„vom Standpunkte universalhistorischer Betrachtung der Gesamtkunstentwicklung einen Fortschritt und nichts als einen Fortschritt bedeutet und daß sie, nur mit dem beschränkten Maßstabe der modernen Kritik beurteilt, sich als Verfall darstellt, den es tatsächlich in der Geschichte nicht gibt“.¹⁹

ANMERKUNGEN

1. A. SCHÖBER: Zur Entstehung und Bedeutung der provinzialrömischen Kunst. ÖJH 26 (1930) 9 ff
2. J. HAMPEL: Apulumi oszlopfők. AE 31 (1911) 228
3. A. SCHÖBER: a.a.O. 9
4. A. Kiss, Pannonische Architektur-elemente und Ornamentik in Ungarn, Budapest 1987
H. THÜR: Die Architektur des Tempelbezirkes auf dem Pfaffenberg bei Carnuntum. Ungedr. Diss. Wien 1979

5. Ch. ERTEL: Korinthische Kapitelle aus Carnuntum (Streu- und Altfunde) und die Entwicklung der spätrömischen Kapitelle in Pannonien. Ungedr. Diss. TU Wien 1984
6. z. B. auf dem Pfaffenberg, s. H. Thür, a. a. O.
7. H. KÄHLER: Die römischen Kapitelle des Rheingebietes. RGF 13 (1939)
8. CIL 10486, W. LIEBENAM: Fasti Consulares Imperii Romani. Bonn 1909, 28, A. Degrassi, I Fasti Consolari dell'Impero Romano. Rom 1952, 61
9. G. GOSZTONYI: A budapestkörnyéki római kori oszlop- és pillérfejezetek. L'Annuaire Aquincense Diss. Pann. II (1941) 253
10. H. THÜR: a. a. O. 15
11. VITRUV: De architectura libri decem. 86, 17
12. E. WEIGAND: Neue Untersuchungen über das Goldene Tor in Konstantinopel. AM 39 (1914) 22
13. E. MERCKLIN: Antike Figuralkapitelle. Berlin 1962, 4. M. Ch. Budischovsky, Jupiter Ammon et Me-

duse dans les forums du nord de l'Adriatique. Aquileia Nostra XLIV, 1973, 201 ff

14. Ch. Ertel, Kopfkapitelle aus Carnuntum. Mitt. d. Freunde Carnuntums 4/1983, 104 ff.
15. L. BARKÓCZI: Beiträge zur Steinbearbeitung in Pannonien am Ende des 3. und zu Beginn des 4. Jhs. Fol. Arch. 24 (1973) 88
16. E. MERCKLIN: a. a. O. 251 f., Abb. 1179
17. A. KISS: Balaton-környéki római épülettagozatok. AE 87 (1960) 218, Datierung korrigiert: A. Kiss a.a.O. (1987), 129
18. E. THOMAS: Römische Viellen in Pannonien. Budapest 1964, 18. Taf. V
19. A. RIEGL: Die spätrömische Kunstindustrie. Wien 1927, 11

ABKÜRZUNGEN:

AM = Athenische Mitteilungen
RGF = Römisch-Germanische Forschungen

CHRISTINE ERTEL

KÉSŐRÓMAI OSZLOPFŐK A TIHANYI KÖTÁRBAN

1986. szeptember 14–21. között tartották meg az ausztriai Bad Deutsch Altenburgban a 14. Nemzetközi Limeskongresszust. Ezen alkalommal tartottam egy előadást, amelynek témája: „Korinthuszi oszlopfők a pannóniai Limes mellett” volt. Ebből olvashatunk most rövid összefoglalót, különös tekintettel a tihanyi múzeum kőtárának (lapidáriumának) néhány oszlopára.

A római építészet töredékei Pannóniában, a megtalálás helyét tekintve, elvesztették identitásuk egy részét.

Az egész provinciális római művészet-hoz hasonlóan az építészetet is esztétikai előítélet sújtja. Ez a 19. század művészet-szemléletéből ered, amely már leírásában is önkéntelenül pejoratív szóhasználatot használ. Csak az utóbbi időben történt kísérlet arra, hogy pontosan meghatározzák a pannóniai korinthuszi oszlopfők sajátos karakterét.

Elsősorban a „severusi” időszak (isz. 193–235) az, melynek élénk építészeti tevékenységében igazolható a „hivatalos” korinthuszi normálforma mellett egy egész sor önálló formájú oszlopfő, pl. néhány nagyon egyszerű levéldíszes formájú. Ebből következik, hogy nem lehet a megítélés kritériuma a korinthuszi oszlopfők teljessége, a fejlődés nem a bonyolulttól az egyszerűbb felé halad. Mindkettő egyidejűleg létezik, és önálló formakészlet meglétét bizonyítja.

A tihanyi kőtár oszlopfőinél meglepő a kocka alakú kalathosz. Ennek geometriai éleit csak kevésbé enyhítik az alsó levélszorosok, vagy egyenesek, melyek a középtengelyben V-alakú szalagokká alakulnak át. Ezek keretezik a kalathosz-kocka képfelületét, melyet a fej ábrázolás csak részben tölt ki. Az arcok leegyszerűsítettek, vagy elnagyoltak.

A későrómai oszlopfőknél a kalathosz változásai gyakran előfordulnak. A ko-

rinthuszi kehelyzóna nem rendelkezik statikai funkcióval a későrómai időszakban. Új díszítőelemekben oldódik fel, melyek tetszőleges kapcsolatban lehetnek a levélszorosúval. Az oszlopfő növény jellegének illúziója és a játékos teherátvitel már nem jellemző.

A funkcionális összefüggések megszűnése után üres terek keletkeznek. Az oszlopfej szilárdan megalapozott feladatai is megszűnnek, az oszlopok és keresztartók tengelykeresztződése a hengeres kalathosz, az abakuszlap.

A tihanyi kőtár oszlopfői tényleg (római) „kocka alakú oszlopfők”, ezek stílusváltásra utalnak, ami a későantikból átvezet a korai középkori formákba. A bonyolult régi építési és jelentésrendszer leváltják az új, durva, masszív formák. Így ezek a darabok kevésbé a régi virágzás utánéréseinek tekinthetők, hanem inkább a jövőbe való előretételeknek példái.

V. MOLNÁR LÁSZLÓ

THURY GYÖRGY PALOTAI ÉS KANIZSAI KAPITÁNYSÁGÁNAK TÖRTÉNETE

A „magyar Cid”-nek nevezett Thury György személye egyaránt elválaszthatatlan a 16. századi dunántúli törökellenes küzdelmekben kiemelkedő jelentőségű palotai és kanizsai vár történetétől. A történelmi emlékezet mélyrétegeinek felkutatásával jelen tanulmányunk arra vállalkozik, hogy felidézze a „nagy törökverő” pályafutásának két legizgalmasabb korszakát, tevékenységének palotai és kanizsai időszakát. „Összekötő láncszemként” egy rendkívüli életút szolgál, amely feltétlenül méltó az utókor figyelmére.

A palotai vár élén

A Hont megyéből származott Thury György életútjának legkorábbi szakaszát illetően csak meglehetősen hiányos adatokkal rendelkezünk. Óseiről tudjuk, hogy már az Árpád-korban jeles vitézek voltak: nagyapja, Thury Miklós, Mátyás király (1458–1490) seregében szolgált, és apja, Gábor is kimagasló hadiérdemeket szerzett.

Thury György a család három fiúgyermeké (testvérei: Farkas és Benedek) közül a legidősebb volt és a források szerint sohasem járt iskolába, így valószínűleg írni sem tanult meg. Az ő „iskolája” a végvári élet lett, ahol a hadi ismereteket és a korabeli vítézi szellemet igyekezett elsajátítani.¹

Tehetsége és rendkívüli ereje révén fényes katonai karriert futott be, hiszen az egykori újvári, drégelyi és sági (ahol Várdai Pál püspök szolgálatában állt) „huszár főlegényből” előbb lévai kapitány, majd Bars megyei főispán lett. Tudiuk róla, hogy 1552. augusztus 11-én, Jakusits Ferencsel együtt ő is részt vett Teufel Erasmus (a magyarok csak Ördög Rézmánnak nevezték) vezetésével a palásti csatában, ahol jelentős érdeme volt az olasz csapatok megmentésében. Ezt követően Podmaniczky Rafael meghívására a palotai vártartomány gazdasági ügyeinek irányítója, majd kapitánya lett.² Egyelőre, sajnos még nem ismeretes, pontosan mikor került Thury György Palotára, de az okleveles források alapján feltételezhető, hogy még 1554. október 17-e előtt.³

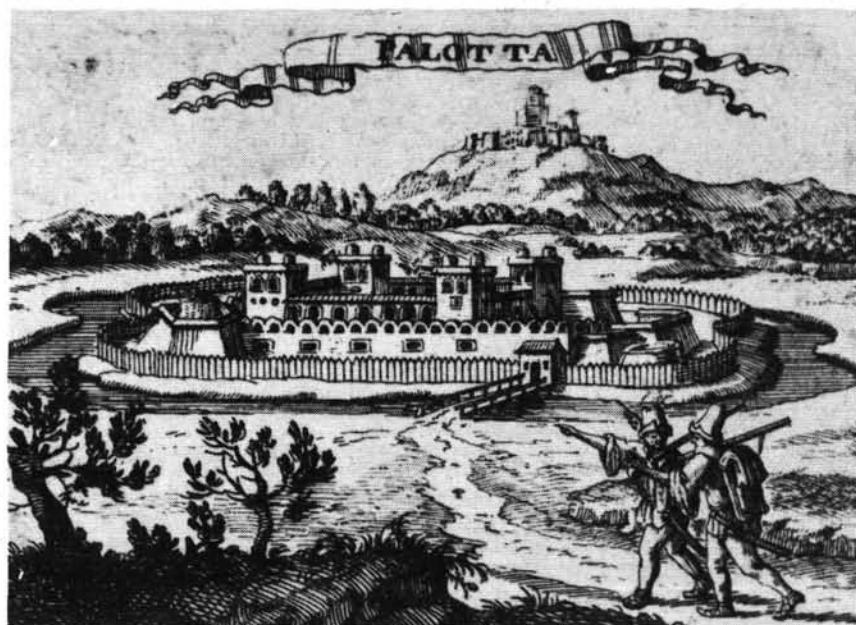
1. ábra. Miksa császár, Thury György és Schwendi Lázár. (Ismeretlen német mester munkája.)

Palota várának zilált anyagi helyzete és a fehérvári bég egyre ismétlődő támadásai kényszerítették a Podmaniczkyakat arra, hogy egy ízigvérig katonamester állítsanak a helyőrség élére. Így esett a választásuk a híres törökverő vitézre, Thury Györgyre, aki 1554 őszén Palotán el is foglalta hivatalát. Innen jelentette október 18-án: „... nem éjszakai félhomályban a török elfoglalta a várhoz tartozó megerősített palánkot és mind lovaink, mind hadiszereink és egyéb dolgaink a kezére jutottak, olyannyira, hogy egyeseknek közülünk . . . egyáltalán nem maradt lova”.⁴ Ezzel az akcióval a fehérvári törökök a portyázó harcokban élenjáró palotaiakra érzékeny csapást mértek, mivel az adott viszonyok között a lovak hiánya egy időre a vár egész őrségét megbénította.

Az 1550-es évek közepétől a palotaiakra is egyre nehezebb feladat hárult a törökellenes küzdelmekben, hiszen a mindennapos fegyveres harcok mellett az őrségnek egyre fontosabb szerepe lett az ellenség hadmozdulatainak, valamint készülődéseinek állandó szemmel tartása. A ne-

hez megpróbáltatások ellenére a várőrség zsoldhátraléka egyre nőtt és nem volt túlzás, amit ezzel kapcsolatban Thury György jelentett Podmaniczky Rafaelnek: „... ha ugyan is sem Nagyságod nem jön segítségünkre, sem fizetségünket meg nem adják, nem csak Nagyságod szolgálatára leszünk képtelenek, de még nagyobb szegénységre és koldusbotra jutunk.”⁵ 1559. június 29-én a király, meghallgatva a palotai vitézek panaszait, végre arról intézkedett, hogy a pozsonyi kamara haladéktalanul fizessen ki számukra 200 forintot, mivel a várőrség helyzete valóban rendkívül súlyos.

Podmaniczky Rafael 1559. február 9-i halálát követően a magyar kancellária és a kamara azonnal eljárást indítottak, hogy Palota várát a hozzá tartozó vártartománnyal együtt kincstári tulajdonba vegyék, s ennek végrehajtására Gregoróczy Vincét, valamint Gall Ádámot bízták meg. Thury azonban – Podmaniczky Rafaelnek tett esküjére hivatkozva – a várat nem volt hajlandó átadni és arra kérte a királyt, várja meg, amíg az özvegy őt kötelezettsége alól feloldja, s akkor Palotát az uralkodó kezére juttatja. A vár átvételének előkészítésére a magyar kancellária által kiküldött Gregoróczy Vince hamarosan összeállította Palota teljes leltá-

2. ábra. Palota vára. (Van der Nyport metszete, 1686.)

rát, amely szerint a bástyákat és a falakat akkor mindössze kilenc ágyú és 147 kézi lőfegyver védte.

Palota tulajdonosának megváltozását követően az őrség egy része el akarta hagyni a várat, ezért Thury György – akit az uralkodó továbbra is meghagyott kapitányi tisztében – 1559. április 22-i levelében az 5000 forint zsoldhátralék megfizetését kérte a királytól, mindezt azzal indokolva, hogy „... a várban levő gyalogosok nagy része kilép a szolgálatból, tehát helyükbe másokat kell fogadnom. Alázatosan könyörgök Felsőgednek, hogy az előírt összegnek legalább egy részét most megadni parancsolná, a többit pedig később Nyitra vármegye adójából... A vár nagy kiterjedésű, s így nagyobb őrség kell ide. Én a magam hasznát nem keresem, hiszen ha lehetne, kész volnék Felsőgednek 100 forintért is szolgálni. De mivel Palota vára a török torkában vagyon, elegendő katonaság nélkül képtelen vagyok annak megtartására.”⁷

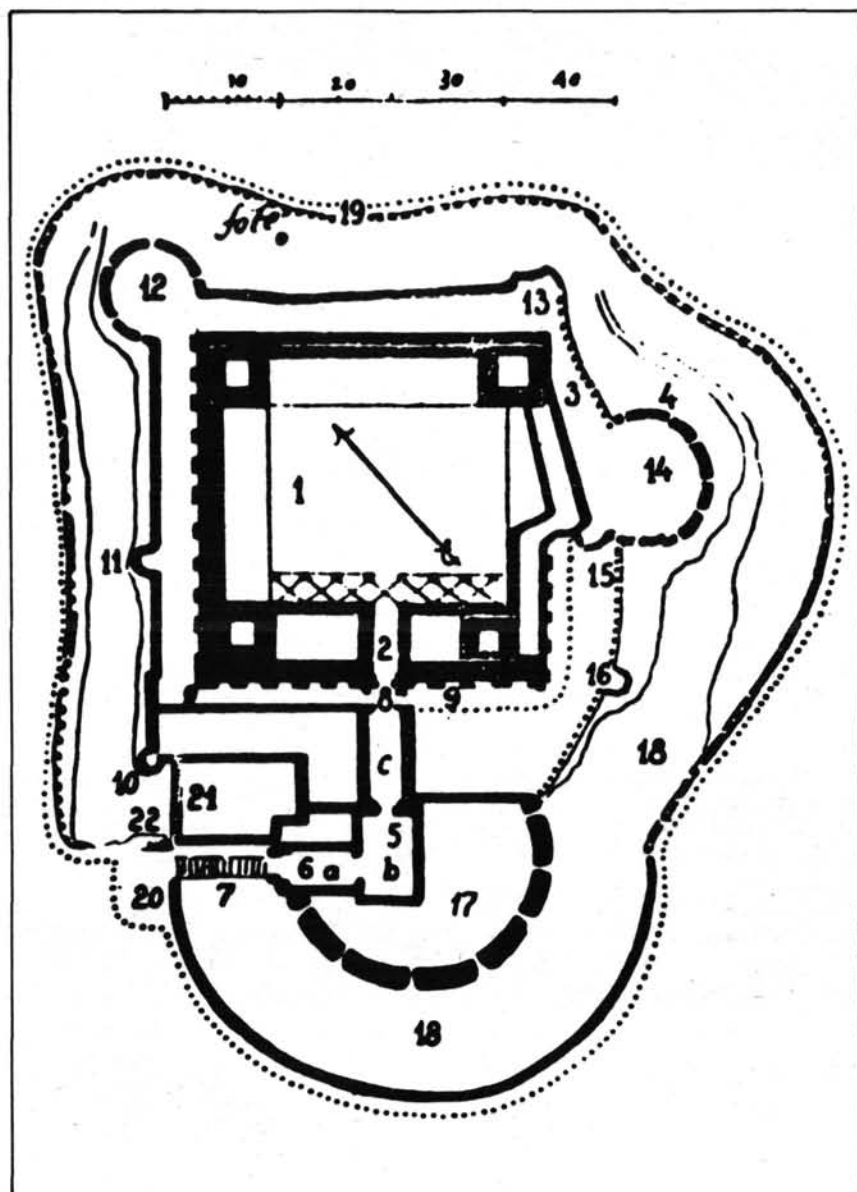
A fizetlenség miatt az udvar úgy igyekezett a helyzeten segíteni, hogy a várhoz tartozó falvakat az egyes jelesebb vitézeknek adományozta. Így kapta meg például Thury György Berhidát és Kajárt (ma: Balatonfőkajár), íródeákja, Alistály Márton pedig két hódoltsági falut, Papkeszít és Vinyolát.⁸ A fokozódó török veszélyre való tekintettel 1561-ben a bécsi Udvari Haditanács kénytelen volt kifizetni az évi 5000 forint zsoldjárdékot a várőrségnek, 1562-ben pedig 4000 forintnyi posztót és

1000 forint készpénzt küldött a számukra. Ezen kívül a sikeres portyázások és a kótyavetyék is rövid időre mérsékelni tudták a várbeli katonák nyomorát.

Az 1560-as évek elején a szomszédos török helyőrségek parancsnokai mindent megtettek, hogy akár cselrel vagy katonai erővel bevegyék Palotát. A várat főként Hamza fehérvári bég szerette volna elfoglalni, akinek oroslánrésze volt az 1561-es és 1562-es Palota elleni támadásokban.

A Haditanács azonban mindezek ellenére mégsem vette komolyan Thury György állandó kérelmeit, amelyekben a zsoldhátralék további megfizetését sürgette az uralkodótól. Ezzel magyarázható, hogy végül a palotai kapitány megunt a reményte-

3. ábra. Palota várának alaprajza. (Giulio Turco 1569. évi felmérése nyomán.)

lennek látszó szélmalomharcot, s így 1565. december 3-án beadta a lemondását. A király egy időre még maradásra bírta, de Thury szilárdan elhatározta, hogy az első lehetséges alkalommal megváltik palotai parancsnoki állásától. Ezt azonban az 1566-os esztendő nagy török hadjárata és várfoglalásai egy időre elhalasztották, annál is inkább, mivel Arszlán budai pasa június 5-én 7–8000 fős seregével Palotát is ostrom alá vette. A törökök ugyanis arra számítottak, hogy a vár falai sokáig nem állhatnak ellen az erős ágyúzásnak, ezért az 500 főnyi védőt gyorsan megadásra kényszeríthetik. A heves ágyúzás ellenére azonban a várórség Thury parancsnoksága alatt mindaddig hősiiesen kitartott, amíg a 14 000 főnyi felmentő sereg június 16-án Salm gróf vezetésével meg nem érkezett.

A történekről Zrínyi Miklós „Szigeti veszedelem” c. eposzának második énekében így írt:

„Magszállá Palotát vezér ennyi néppel,
Sok ágyúval, elég tüzes mesterséggel,
Időt nem mulatván, sok ágyúlövessel,
Móré bástyát törni kezdé keménységgel.

Azért nagy ágyúkkal gyorsan elrontatá,
Az Móré bástyáját, s földhöz hasonlítá,
Lovára felugrék, trombitát fújata,
Ostromnak az tábort bástyának indítá.

Száguld az bástyához, az kapitányt szűdja,
Esti denevérnek és lopónak híja,
De neki megfelelt Turi György ágyúja,
Mert jó lovát alatta ketté szakasztá.

Ha gyorsan jancsárok el nem kapták volna,
Az másik ágyú magát lütte volna,
Gyalázzattal azért onnan elszalada,
Részegségnek mindenkor az az jutalma.

De az Luftis aga igen megijeszté,
Mert keresztény hadat, hogy siet, hirdeté,
Arszlán sátorokat gyorsan fölszedeté,
Félve és rettegvén onnan elsiete.

Ez lén vége Palota megszállásának,
Ez lén vége Arszlán vezér haragjának.
Jó hire marada Turi kapitánnak,
Ezután békessége lész Palotának.”⁹

A kanizsai várparancsnok

A palotai győzelmet követően Thury immár végérvényesen lemondott kapitányi tisztségéről, s helyét unokaöccse, Thury Márton vette át.¹⁰ Ezután egy ideig nem találkozunk nevével a történeti forrásokban, de

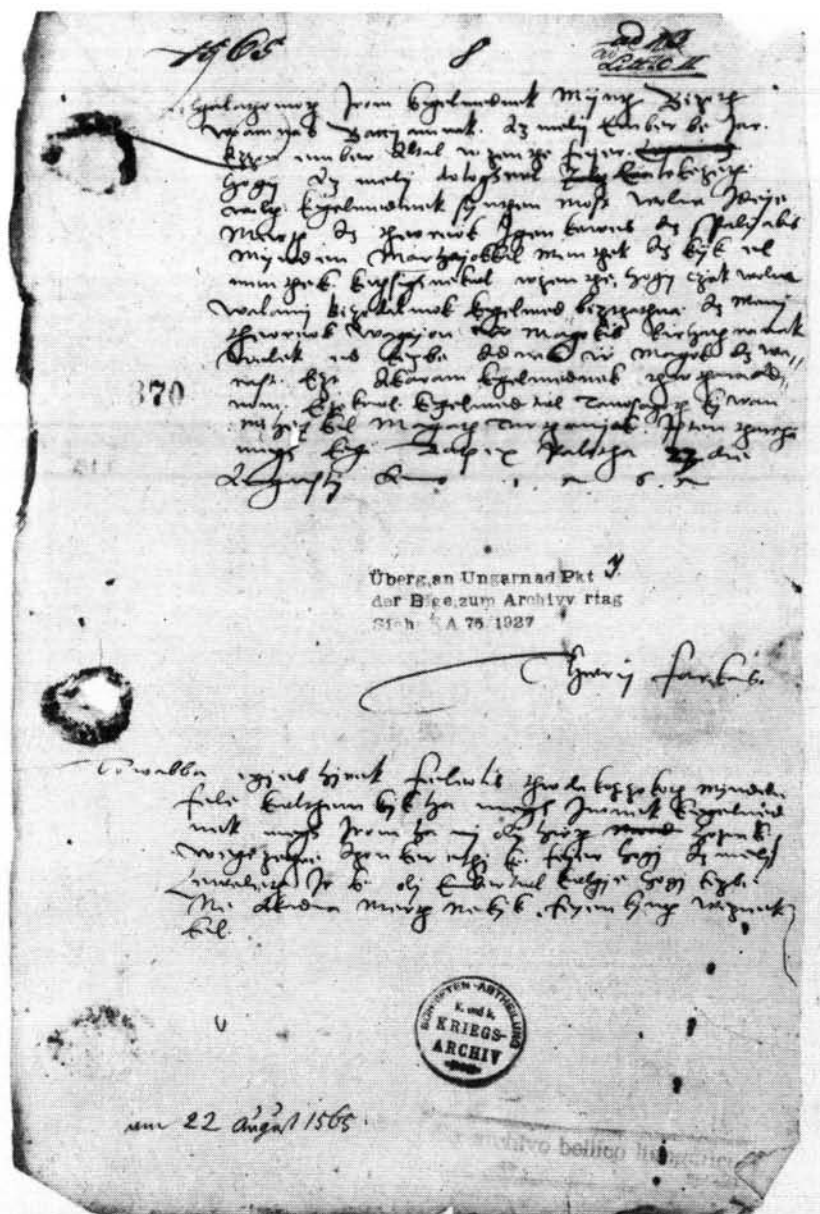
a következő évtől már mint kanizsai kapitány szerepel. Thury György ki-nevezése azonban minden bizonynyal nem ment egykönnyen, hiszen 1567 szeptemberében az uralkodó már felajánlotta neki a kanizsai kapitányságot, és azt hosszas tárgyalások követték. Mivel az idevonatkozó iratanyag jelentős része elveszett, csak arra lehet következtetni, hogy Thury feltételekhez kötötte a kapitányság elfogadását.

Az alkudozások során a király neki adományozta a hódoltságban fekvő Tolna mezővárost, valamint a kihalt Kolos család birtokait.¹¹ Feltételezhetjük, hogy a birtokadományozások azt a célt szolgálták, hogy Thury fogadja el a nem csekély felelősséggel és veszéllyel járó kanizsai kapitányságot. Erre azonban még jóideig nem volt hajlandó és csak abba egyezett bele, hogy – mint a du-

nántúli főkapitány, Török Ferenc helyettese – Kanizsára költözzön.

Thury György kanizsai kapitánysága az I. Miksa császár és II. Szelim szultán közötti fegyverszünet, majd a drinápolyi béke (1568. február 17.) megkötését követő időszakra esik, s ezért ennek megfelelően kell értékelni tevékenységét. Neki is – mint bármelyik királyi vár kapitányának – szerteágazó feladatai voltak: gondoskodnia kellett a rábízott erősség állagáról, karbantartásáról, a katonák megfelelő ellátásáról, felszereléséről, harci kedvéről, s nem utolsósorban meg kellett védeni a környező falvak lakosságát a török csapatok portyáitól, rajtaütéseitől, s

4. ábra. Thury Farkas 1565. augusztus 22-i levele Palotáról Thury Györgynek. (Hadtörténelmi Intézet Levéltára: 1565/12. sz. i.)

biztosítania kellett számukra a termelőmunka feltételeit.

Thury György meglehetősen nehéz időszakban került Kanizsa élére, mivel egyre nagyobb nehézségekbe ütközött a vár földből és fából készült védműveinek rendszeres karbantartása, korszerűsítése, valamint az őrség zsoldjának folyamatos biztosítása.¹² Ezért merült fel már 1566. december 2-án, hogy az uralkodó – megfelelő kárpótlás fejében – kincstári tulajdonba veszi a várat, amelynek védelme és fenntartása súlyos terheket rótt Kanizsai Orsolyára és férjére, Nádasdy Tamás nádorra.

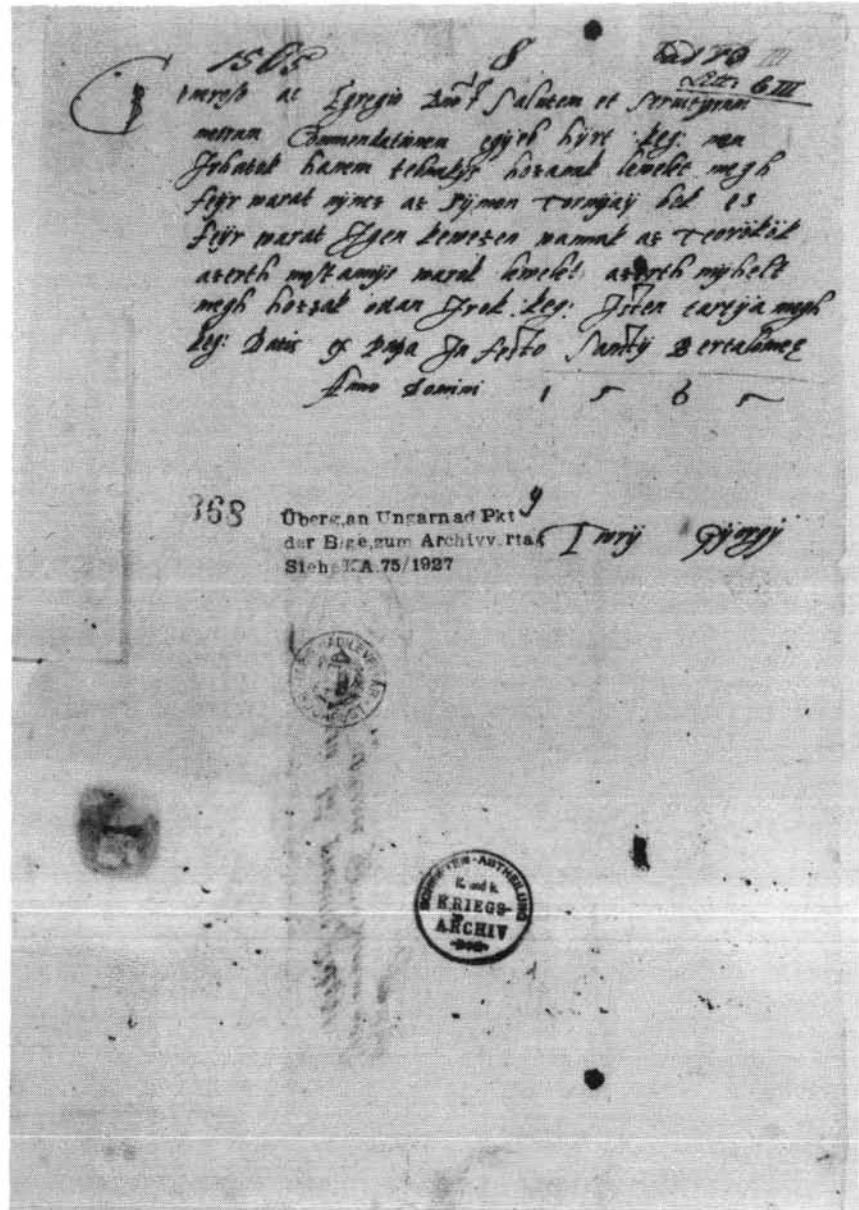
Kanizsa átadása az uralkodó számára azonban nem ment egykönnyen, és több mint egy év telt el addig, amíg az állagában erősen megrongálódott várat a királyi biztosok átvették. Rendkívül nagy szükség lett volna pedig a gyors intézkedésre, hiszen – bár 1567 januárjától fegyverszüneti tárgyalások folytak a Habsburg uralkodó és a szultán között – Kanizsa környékén mind gyakoribbá váltak a török csapatok portyázásai, lesvetései. Ráadásul, a korabeli források arról tanúskodnak, hogy a kanizsai őrség az 1566–67-es évben szinte teljesen fizetetlen volt.

Ezek a körülmények egyre inkább világossá tették, hogy Kanizsa várát az uralkodónak minél hamarabb kincstári tulajdonba kell venni, mivel féltő volt, hogy a vár különben az ellenség kezére jut. Ezért 1567. október 9-én tárgyalások kezdődtek I. Miksa és Nádasdy Tamásné megbízottjai között, akik részletesen megállapodtak a vár átadásának feltételeiről. A szerződő felek a megállapodás végleges szövegét 1568. január 24-én írták alá és ennek megfelelően Kanizsáért cserébe Nádasdy Tamásné a sokkal jövedelmezőbb Borsmonostort (a Sopron megyei ciszterek egykori birtokát), továbbá a Nyitra megyei Csejte várát – három mezővárosból és 10 faluból álló uradalmával együtt – kapta.¹³

A kanizsai vár

Kanizsát az uralkodó számára Steinhart királyi biztos vette át, aki a várról és annak felszereléséről pontos kimutatást készített. Ebből tudjuk, hogy a vár az északi szélesség $47^{\circ}1'37''$, valamint a keleti hosszúság $35^{\circ}48'12''$ alatt helyezkedik el: 161 875 m² (azaz kb. 28–30 magyar hold) területen.¹⁴

A kincstári tulajdonba jutott vár egy megközelítően 200 magyar hold kiterjedésű szigeten feküdt, amelyet mocsaras, lápos terület vett körül.

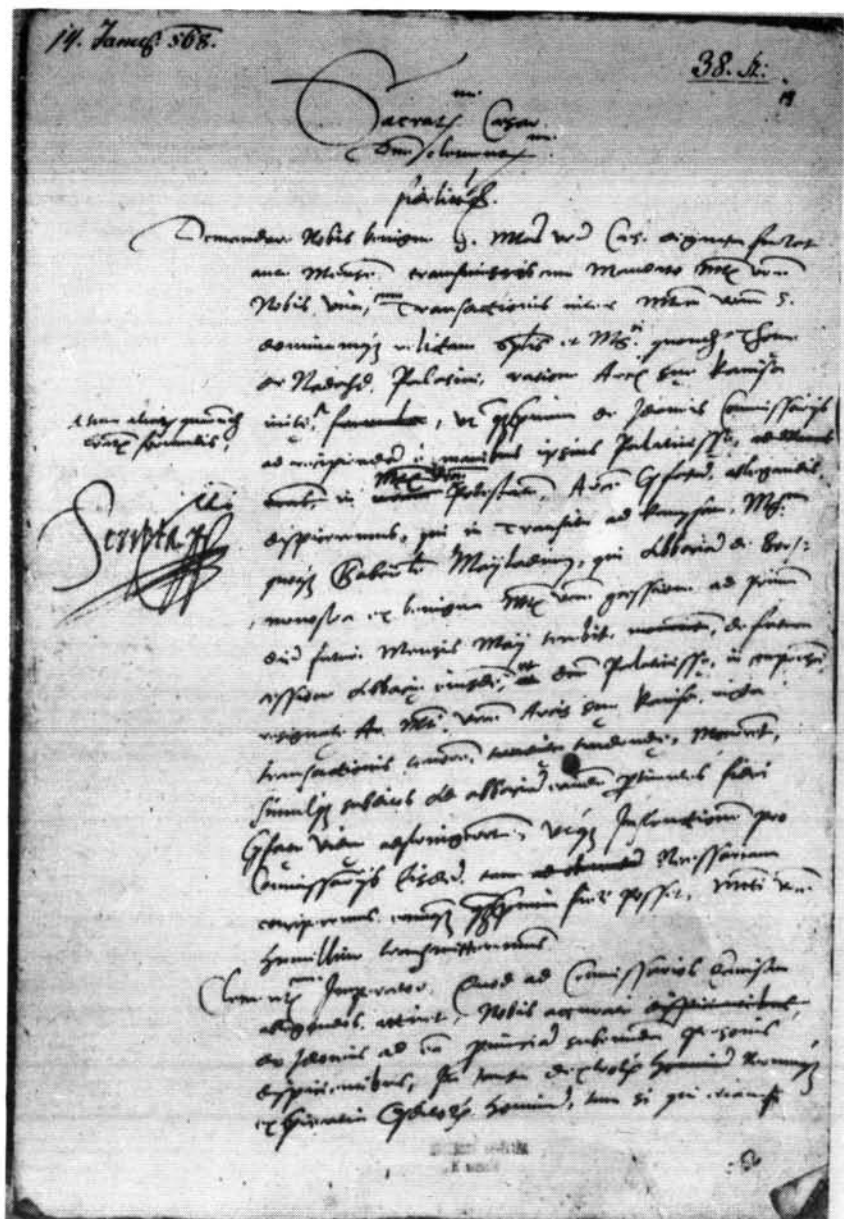
5. ábra. Thury György 1565. augusztus 24-i levele Jakusith Ferenchez. (Hadtörténeti Intézet Levéltára: 1565/13. sz. i.)

A vár maga szabályos ötszöget képezett – mindegyik sarkában jól kiépített, ágyúkkal védett földbástyákkal –, amelyet egy négy öl (kb. 8 méter) széles, illetve két öl mély árok választott két részre, az ó- és újjárra. Ezen az árkon – amely kétsorosán hegyesre faragott palánkkal volt szegélyezve – folyt keresztül egy kis patak, amit később a vár körül futó hatalmas árkokon vezettek el. Az óvár jóval kisebb, de magasabb területen feküdt, mint az újjár, egyikből a másikba felszedhető, széles híd vezetett egy tornyos kapun keresztül, ahonnan az őrszemek az egész környéket könnyen megfigyelhették.

Az óvárban volt a Kanizsai család, illetve később a király által kinevezett kapitányok főúri díszszel rendezett lakhelye, de itt éltek a földesúr tisztjei családjukkal együtt, és a várőrség is. Az óvár keleti részében volt található: a Ferenc-rendiek emeletes klostroma, a templom, a fegyver- és élelmiszerraktár, a löportorony, továbbá a börtön épülete.

Az újjárban laktak a kézművesek, a cselédség, itt álltak a műhelyek, az istállók, a pajták, a mézszárszékek, a tűzifarakások, a széna- és szalmakazlak, valamint a temető.

Az egész várat vastag palánkfal vette körül, a sarokbástyákon általában 3, de szükség esetén 6–8 ágyút is elhelyezhettek. A várfalon belül mintegy 10 öl széles, téglával és kavicssal kirakott út vezetett körbe, továbbá hegyes karókból álló kettős palánk övezte a vár belső területét.

6. ábra. Miksa császár 1568. január 14-i határozata a kanizsai vár kincstári tulajdonba vételéről. (Országos Levéltár.)

Kívülről, a várfalaktól nem messzire húzódtott az állandóan vízzel teli árok, s ezen túl már csak a Bajcsáig terjedő, derékig érő, süppedős mocsár volt látható, amelyet a Kanizsa patak vize táplált és távolabbról egy nagy tónak látszott. A mocsáron át fából kirakott út vezetett a várba, amit veszély esetén könnyen és gyorsan fel lehetett szedni. A mocsarat olyan dúsan benőtte a nád és a sás, hogy a várat majdnem láthatatlanná tette.¹⁵

Az állandó átépítések következtében a 16. század közepére a kanizsai vár kétségtelenül a magyar végvárrendszer egyik számottevő erősségévé fejlődött. A vár katonai jelentőségét

és erejét impozáns adataival is illusztrálhatjuk. A hatalmas ötszög alakú építmény – amely a korabeli rajzokon és ábrázolásokon egy elnyúló teknőre emlékeztet – szemközi oldalai mintegy 350, bástyái pedig kb. 420 méterre voltak egymástól. A korabeli vár egyébként mintegy fél kilométerre feküdt a középkori várostól, amely ez idő tájt kb. 350x400 m kiterjedésű volt.¹⁶

A Ferabosco itáliai hadmérnök által 1568–1578 között átépített erősség felettébb imponáló méreteket tükröz, hiszen az emeletes belső vár – amely bizonyíthatóan egy homokdombra, erős kőalapozással, faragatlan mészkőlapokból épült – 35,4x38,5 m nagyságúra tehető.¹⁷ A középső vár 57x110, a külső pedig 191–198x62–85 m méretű volt, s a bástyaélek hosszúsága meghaladta a 20 métert. A külső vár védelmére –

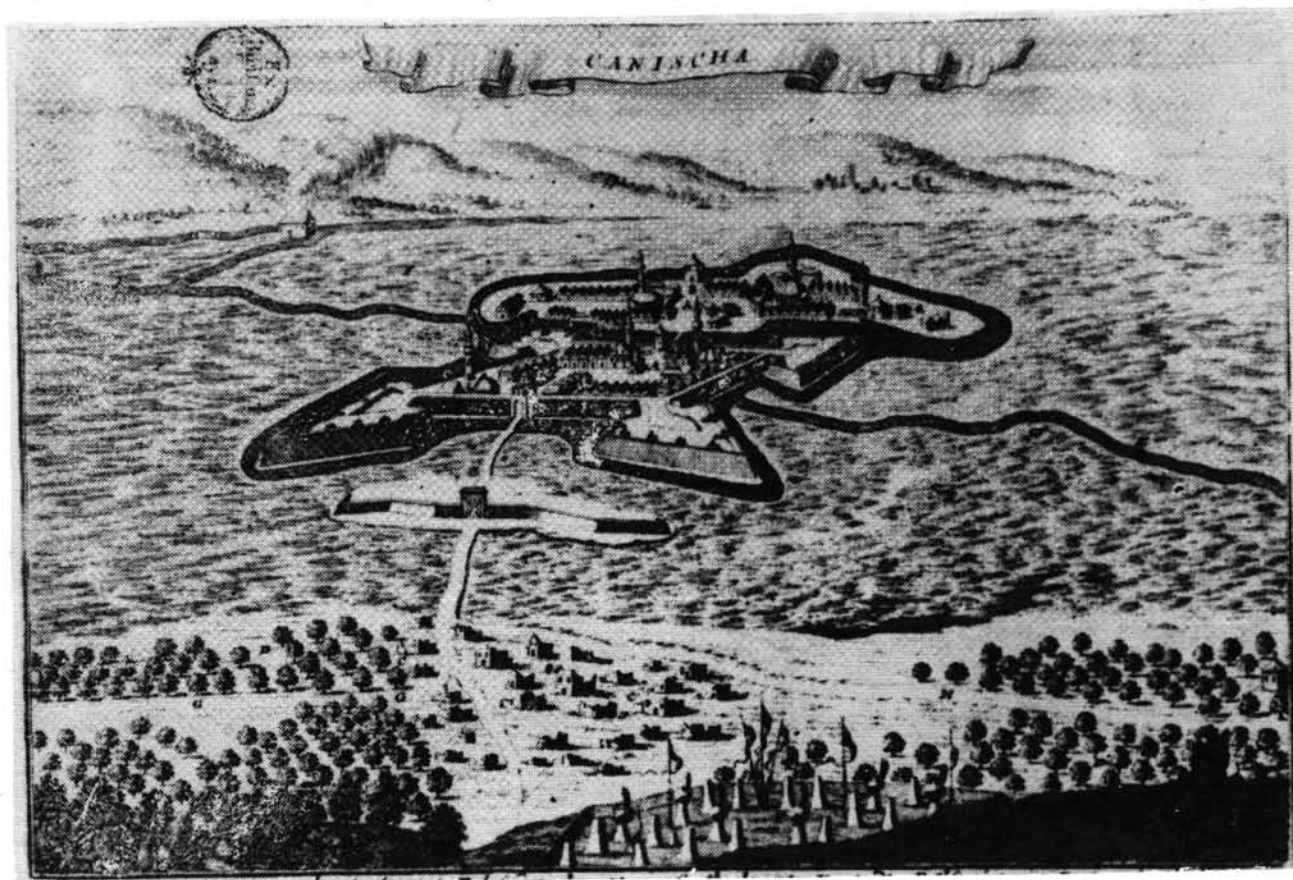
Méri István számítása szerint – megközelítően 4800–5000 darab, 18–20 cm vastagságú facölöpöket vertek le, s ezek átlagosan 2–2,5 öl hosszúságúak lehettek. Ezt bizonyítják a különböző átépítési tervek, valamint a Ferabosco-féle 1577–1578. évi jelentések is.¹⁸

A vár átadásának időszakából, 1568-ból a források arról tanúskodnak, hogy Kanizsához 35 falu (possessió, vagy portio) tartozott 348 főnyi lakossággal, akik közül 290 jobbágy (colonus) és 58 zsellér (inquilinus) volt. A vártartomány lakossága azonban az állandó harcok következtében folyton csökkent, amit az is bizonyít, hogy az 1530-as urbárium adatai szerint Kanizsához még 36 falu tartozott, 1805 főnyi lakossággal. Az 1563-as összeírás azonban már csak 31 falut és 697 jobbágyot, illetve zsellért említ, akiknek a száma 1568-ban 348-ra csökkent.¹⁹ A népesség gazdasági helyzetének részletes megismeréséhez az alábbi táblázat szemlélteti:²⁰

	1530-ban	1563-ban
egésztelkes	10	4
féltelkes	453	109
negyedtelkes	1330	258
nyolcadtelkes	12	3
jobbágy, ismeretlen teleknagysággal	–	50
zsellér	–	107
teljesen nincstelen	–	45
mentességet élvez	–	121
	1805	697

A 16. század közepétől a vártartomány lakossága körében egyre nagyobb vagyoni differenciálódás figyelhető meg, amit főként a zselléresedés és a pauperizáció jelez. Mindez kétségtelenül összefügg a földesúr saját kezelésben levő majorsági (allodiális) birtokainak növekedésével és az ún. második jobbágyos intézményének magyarországi megjelenésével. Ettől az időszaktól egyre gyakrabban találkozunk a forrásokban olyan fogalmakkal, mint „deserta” (üres, elhagyott), „combusta”, vagy „detrictus” (felgyújtott), amelyek arra utalnak, hogy az állandósuló harcok során számos falu, így a környéken: Gelse, Ujnép, Illő, Almaszeg – teljesen megsemmisült.

Mindezek következtében a vártartomány jövedelmei meglehetősen szerények voltak, mint ahogyan azt az 1566. évi inventárium is mutatja. Eszerint: a kimutatás készítői a fenti időpontban Kanizsán 473 forint 48

7. ábra. Kanizsa vára. (Ismeretlen német mester rézmetszete. 1698.) Magyar Történelmi Képcsarnok.

dénár készpénzt, 62 hordó (1087,5 köből 71 pint) bort, 646,5 köből búzát, 365,5 köből rozst és 333 hold zabföldet irtak össze. Az 1569-es inventárium adatai a vár összes felszerelésének értékét 1692 forint 80 dénár, a magtárakban őrzött gabonát és a takarmányt pedig 1449 forint 8 dénár, becsülte.²¹ Ezek összege (3141 forint 88 dénár) meglehetősen kevésnek tűnik, ha összevetjük a többi magyarországi vártartomány jövedelmével. Ismeretes pl., hogy ez idő tájt Eger várának 45 falu jobbágyai adóztak és a saját jövedelmei is meghaladták a 10–12 ezer forintot, mégis az uralkodó kénytelen volt időnként egyéb állami és egyházi adókat biztosítani a várórség ellátására.²² Érdekességképpen említhetjük meg, hogy 1569-ben a kanizsai vár értékét – beleszámítva a Nádasdyaktól átvett hadifelszereléseket – az összeírók 3973 forint 58 dénár, becsülték, s ez az összeg még a jóval kisebb csejtei várénál is kevesebb.²³ Ez utóbbi értéke 2159 forint 90 dénár volt több, mint Kanizsáé, s ott 1577-ben 532 forint 94 dénár készpénzt, valamint 3984 mérföld gabonát említ az inventárium.²⁴

A kanizsai várjövendelmek közül eddig a vártartományból származó bevételekkel foglalkoztunk, de nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ezenkívül nem csekély összeget jelentett a megyétől behajtott hadiadó (subsídium, contributio) is, amelynek nagysága portánként általában két forint volt. Zala megye a hadiadót szinte teljes egészében Kanizsának fizette, de a nehéz körülmények miatt nem mindig rendszeresen, s ezért adóhátraléka egyre jelentősebb összeget tett ki. Ilyenkor a végvári kapitányok gyakran fegyveres erővel hajtották be a nekik járó pénzt, s ez érthetően további nézeteltéréseket eredményezett a megyei hatóságok és a várórség között.

Nem kis vitákat váltott ki a vár fenntartására előírt zalavári és kapornaki apátság, valamint a győri püspökség szepetneki uradalma egyházi tizedeinek behajtása sem, amin úgy igyekeztek segíteni, hogy „árendába” (bérbe) vették azokat. Ugyanígy bérelték 1569-től a veszprémi püspök, majd 1570-től a zágrábi káptalan bizonyos tizedeit is, amelyekből 2–300 forintnyi hasznuk származott.²⁵

A továbbiakban Kanizsa hadifelszereltségét, katonai erejét és a várórség létszámát kívánjuk vizsgálni, összevetve mindezt saját jövedelmével, gazdasági ellátottságával, de szól-

ni szeretnénk az irányítás, valamint az ügyintézés kérdéseiről is. Ez utóbbiak kapcsán általában ismeretes, hogy a korabeli várak vezetése két részből tevődött össze. Így, egyfelől magába foglalta a katonai ütőképesség állandó biztosítását, más részről pedig folyamatosan gondoskodni kellett a vár belső rendjéről, a gazdasági vérkeringés folyamatosságáról, a jövedelmek beszedéséről, elosztásáról, továbbá a falak, bástyák és egyéb védművek rendszeres karbantartásáról, javításáról is. A vár irányítása tehát felettebb szerteágazó és bonyolult feladat, amelyet természetesen egy ember képtelen volt ellátni.

Kétségtelen tény, hogy a feladatok végrehajtásának nagyobbik része, valamint az ezekkel járó felelősség elsősorban a mindenkori kapitányra hárult. Ezt jelzi az is, hogy a király és a kamara a legfontosabb ügyekben – kevés kivételtől eltekintve – rendszerint a vár élén álló parancsnokkal leveleztek. A vár irányítását illetően azonban lényeges különbséget kell tennünk a királyi tulajdonba kerülése előtti és utáni időszakában. Nádasdy Tamásné idejében a – magánkézben levő – vár tényleges vezetését Szalay Lénárt és Szele Jakab gazdatisztek, tisztartók látták el.²⁶ Az 1567 utáni években aztán egyre jobban szétvált egymástól a vár gazdasági és katonai irányí-

tása, s ettől az időtől kezdve az ügyintézés is lényegesen szakszerűbb lett. A gazdasági irányítás, és ezzel szoros kapcsolatban a pénzkezelés, a királyi kamara felügyelete alá került, s immár ez gondoskodott a vár karbantartásáról, a szükséges élelem- és takarmányszállításokról, valamint a nélkülözhetetlen lőfegyverekről, ágyúkról és a puskaporról is.²⁷

A vár királyi tulajdonba kerülésével lényegesen megváltozott annak személyzete és létszáma is. Így pl. egy 1564-es leltár alapján tudjuk, hogy Kanizsa várában és a hozzá tartozó majorságokban mintegy 100 főre tehetjük a személyzet létszámát, akik közül harmincheten végeztek katonai, illetve egyéb irányító (praefectus, provisor, porkoláb stb.) tevékenységet, a többiek pedig mint mesteremberek (szakácsok, pékek, ácsok, molnárok) és szolgák dolgoztak. Az 1568-as összeírás azonban már csak 85 főnyi várnépet említ, akik közül ötvenhárom tevékenykedtek közvetlenül a vár falain belül.

A várnép fizetése – munkakörüktől függően – az adott időszakban meglehetősen nagy eltéréseket mutat, de Kanizsa királyi birtokba kerülésétől fogva valamelyes növekedés figyelhető meg. Szele Jakab tisztartó pl. évi 200, Thöke Benedek porkoláb 93,75, Nagy Benedek udvarbíró (provisor) 60 forint fizetést, továbbá lovaik számára szénát, takarmányt és abrakot kaptak.²⁸ Nagy Benedek számára – a fentiekén kívül – még évi 20 köböl búza, négy szolgájának pedig napi 1/2 font hús, kenyér és 1/2 pint bor járt. A fentiek is világosan jelzik, hogy a korabeli vár életében a provisor az egyik legfontosabb személy volt: ő végezte ugyanis a jövedelmek felbecslését, a jobbágyság adójának beszedését, illetve a kamarához történő eljuttatását. Ezen kívül az udvarbíró feladata volt: az uradalom népei felletti bírások, valamint a vár vendégeinek fogadása.

A várral kapcsolatos összes dologban a döntő szó azonban a mindenkori kapitányt illette meg, akinek joga volt a gazdasági ügyekbe való beleszólás is. „A jövedelmek behajtásáról a vár mindenkori kapitánya tartozott gondoskodni, aki e célból egyaránt igénybe vehette a megyei szolgabírókat (iudex nobiliorum), adószedőket (dicator), sőt a királyi harmincadosokat is. Magát az e tekintetben követendő eljárást is azon utasítás (instructio) szabta meg, melyet a királyi kamarától, mint a hadiadók, katonai és várbeli kiadások és jövedelmek terén legfőbb hatóságtól minden kapitány azonnal kézhez kapott, amint hivatalát elfog-

alta.”²⁹ Ha a provisor és a várnép között esetleges súrlódások támadtak, akkor a döntési joggal ugyan csak a kapitány rendelkezett.

Minden korabeli várban – a kapitányon és a provisoron kívül – a levelezések és egyéb dokumentumok említést tesznek még számos más tisztségről is, így a fegyvertári gondnok (armamentarius), az élelmezési felügyelő (annonarius, Proviantverwalter), az építőmester és a számtartó (literatus, rationista, contrascriba, deák) hivataláról, akik ugyancsak a parancsnoknak voltak alárendelve.³⁰

A fegyvertári gondnok feladata volt a vár hadifelszerelésének pontos nyilvántartása. Ennek alapján tudjuk, hogy 1566. június 9-én Kanizsán 14 ostromágyút, 1 tarackot, 2 „mózsárgyút”, 111 puskát, 23 pajzsot és 87 kopját tartottak nyilván. A vár állapotát jelzi a löporral való ellátottsága is: ugyanebben az időpontban 35 puska-, 365 tarack- és 517 „szakállas golyóbis” állt a védők rendelkezésére. 1568. február 10-én újabb leltár készült a vár hadifelszereléséről, ez azonban minden bizonnyal nem teljes, mert csak 7 ágyút, 952 golyót és 32 puskát említ. A két leltár összehasonlításából az is kiderül, hogy amíg a vár magánkézben volt, addig is a felszerelésnek megközelítőleg a fele a királyi tulajdonát képezte, ami egyébként nem egyedi eset a kor viszonyai között.³¹

Korábban már utaltunk arra, hogy Kanizsa vára a törökellenes küzdelmekben kétségtelenül rendkívül fontos szerepet töltött be, mivel Szigetvár eleste után szinte az egész dél-dunántúli részek védelme ráhárult. Ennek a funkciójának megfelelnie nem volt könnyű, mivel Kanizsa nem tartozott a legjobban ellátott várak közé. A fennmaradt adatok tanúbizonyossága szerint Kanizsa hadifelszereltségét illetően megközelítően Szigetvárral egyezett meg, ahol 1542-ben a vár felszereléséhez mindössze 15–16 használható ágyú és 128 szakállas puska tartozott.³² Csupán az összehasonlítás kedvéért említjük meg, hogy pl. Eger várának viszonylag kitűnő hadifelszereltségét 1552-ben 4 nagy bombaágyú, 14 faltörő tarack, 345 szakállaságyú (hozzá mintegy 17 000 lövedékkel) és 287 puska jelezte.³³

A 16. század második felében – így Thury György kapitánysága idején is – a kanizsai várőrség létszámát körülbelül 1000 főre tehetjük. Ezt látszik bizonyítani az az 1574-es hivatalos kimutatás, amely szerint a fenti időpontban 400 huszárnak, 400 hajdúnak, és 300 német puskásnak kellett a várban szolgálnia.³⁴ Nagyjá-

ból hasonló adatot közöl 1571-ben Forgách Ferenc, aki szerint: Thury 500 lovassal és 200 gyalogossal indult a portyázó török üldözésére.³⁵ Carolus Rym konstantinápolyi követ viszont azt jelentette levélben, hogy a kanizsai várkapitány – végzetes kimenetelű vállalkozásában – 150 lovassal és 300 gyalogossal vett részt.³⁶

A fenti adatok alapján az látszik reálisnak, hogy a törökellenes harcok időszakában Kanizsán mintegy 800–1000 főnyi katonaság teljesített szolgálatot, akik közül a magyar gyalogosok havi 2, a lovasok 3 forint 20 dénárt kaptak.³⁷ Ebből a zsoldból – persze, ha megkapták – kellett a katonáknak élelmükről, ruházatukról és lovaik ellátásáról is gondoskodniuk. Ha nem tudtak zsoldot fizetni a várőrség tagjainak, akkor minden nap átlagosan 2 font kenyert, 1 font húst, 1 pint bort vagy sört, lovaiknak pedig bizonyos mennyiségű szénát és zabot biztosítottak. A korabeli árak érzékeltetésére említjük meg, hogy 1568-ban 1 köböl (60 kg) búza 1 forintba, a rozs, árpa, zab pedig 40 dénárba került.³⁸

A 16. század utolsó harmadában a kanizsai várban átlagosan 250–300 főnyi német katonaság is tartózkodott, akik közül a gyalogosok havi 4, a lovasok 6–8 forint zsoldban részesültek.³⁹ Thury György kapitánysága idején Augustinus Rachel és Johannes Berlen parancsnoksága alatt szolgáltak, akik a kanizsai magyar őrséggel közösen gyakran indultak portyázásokra, bár azt az 1567-től életbe lépett fegyverszünet szigorúan tiltotta. Meg kell azonban jegyezni, hogy az idegen (német, flamand, valon) és a magyar katonaság között időnként kisebb-nagyobb súrlódásokra került sor, s ezek ilyenkor fegyveres összeütközésekké fajultak. A kapitányok azonban mindenkor arra törekedtek, hogy ezeket a konfliktusokat bármi áron megszüntessék és a várőrség egységét helyreállítsák.

Ilyen körülmények között viselte Thury a kanizsai kapitányságot, amely a vár hadászati fontossága révén nem csekély jelentőséggel bírt a dél-dunántúli törökellenes küzdelmekben. A parancsnoki teendők el látása azonban számos akadályba ütközött, mivel tevékenységének keretét és lehetőségét a drinápolyi békekötés okmányai pontosan körülhatárolták.⁴⁰ Mint ismeretes, 1567 januárjától béketárgyalások folytak Miksa király és Szelim szultán között, s ezek során főként a hódoltasági falvak felosztásának kérdését vizsgálták. A hosszú alkudozások után végül 1568. február 17-én kötötték meg a drinápolyi békét, ame-

8. ábra. Kanizsa vára 1664-ben. (Lucas Schnitzer rézmetszete.) Magyar Történelmi Képcsarnok.

lyet nyolc évre fogadtak el. Ennek értelmében Miksa vállalta évi 30 ezer aranyforint fizetését a Porta számára, mindkét oldalon szigorúan megtiltották a végvári őrségek közötti szokásos párviadalokat, a kétféle adózó falvak jobbágyaira vonatkozóan pedig elrendelték, hogy mind a török, mind a magyar birtokosok egyelőre elégedjenek meg az előírt adóösszeg felével, mert különben ezek a területek teljesen elnéptelenednek. A tárgyalások során nem kis vitát váltott ki az újabb várak építésének kérdése is, hiszen mindkét fél jogot formált arra, hogy saját területén további erődítményeket emelhessen, továbbá a régieket korszerűsíthesse.

A drinápolyi béke – minden túlzás nélkül – mérföldkőnek tekinthető a 16. századi törökellenes harcok történetében, hiszen ezt követően mintegy negyed évszázadon keresztül, egészen a tizenöt éves háború kirobbanásáig (1593) ténylegesen szüneteltek a nagyobb várháborúk, s ezeket a végvári katonaság mindennapos küzdelmei, a lesvetések és portyák váltották fel. Igaz, a nagyobb hadjáratok ez idő alatt teljesen szüneteltek, de valóságos fegyvernagyváltásról beszélni azonban túlzás lenne, mivel a fenti korszakot – s a kiala-

kult sajátos állapotokat a hódoltság területének peremrésein – sokkal inkább a „farkasbéke” jelzővel jellemezhetjük.

A vár korszerűsítése

1567 szeptemberétől, Thury György kapitányi kinevezésétől a legfontosabb feladata Kanizsa várának korszerűsítése lett. Közismert, hogy az ilyen jellegű munkálatok óriási terhet róttak a környék jobbágyására, mivel a korabeli várak állaga az állandó harcok és az időjárás viszontagságai következtében gyorsan romlott, ezért a várfalak, a bástyák, a sáncok és egyéb védművek javításáról, karbantartásáról folyamatosan kellett gondoskodni.⁴¹ Ilyen esetekben a kincstár jónevű külföldi építészeket küldött a helyszínre, akik pontosan kijelölték az erődítési feladatok menetét, de az építőanyagok szállítását és a munka minden fázisának végzését azonban az ingyen munkára („gratuitus labor”) kirendelt környékbeli jobbágyok végezték. Ezért már 1567 szeptemberében az Udvari Haditanácshoz (Hofkriegsrat) írott levelében Thury György élelmet, municiót, valamint a vár megerősítését kérte, s ezt 1568 januárjában újból megismételte. A tényleges erődítési munkálatok még ez év tavaszán megindultak, s ennek során Thury nagy figyelmet fordított arra, hogy az építőmunkásoknak az előírt járandó-

ságot rendszeresen kitzessék. Nem kerülte el figyelmét az sem, hogy a várőrség katonái a nekik járó zsoldot pénz, élelem vagy posztó formájában megkapják, ezért a Haditanácshoz írott leveleiben állandóan a hátralékok mihamarabbi kifizetését sürgette. Az uralkodó rövidesen írásban választott Thury kérelmére és még márciusban utasította a pozsonyi kamarát a kanizsaiak zsoldhátralékának kifizetésére. Erre haladéktalanul szükség is volt, hiszen a nagyfokú fizetlenség miatt a várőrség katonái – hogy megélhetésüket biztosítsák – nem egyszer a környékbeli lakosságtól fegyveres erővel szereztek gabonát és vágóállatokat. Erről tanúskodik az uralkodó 1568. május 8-án Batthyány Boldizsárhoz – ez idő tájt Török Ferenc távollétében a főkapitányi teendőket végezte – írott levele, amelyben elrendelte a zsoldhátralék azonnali kifizetését a kanizsai végváriak („castellanus”) számára, amennyiben azok az erőszakal elrabolt jószágokat visszaadják.⁴²

Az Udvari Haditanács 1568 nyarán Petrus (Pietro) Ferabosco és Salustio Peruzzi építészeket küldte Kanizsára, hogy az ottani munkákat vezessék és a környező mocsarak egy részét lecsapolják. Az építőmunkások bérének kifizetésére az év második felében a Haditanács 4000, a katonák számára pedig 500 forint kiutalását rendelte el.⁴³

Ferabosco terveinek tényleges kanizsai végrehajtói Polath Jeromos – 1556-ban Győrben, mint építési írnok (Bauschreiber) szerepelt –, valamint Poppendorf Ferenc voltak, akik közül az utóbbit az uralkodó később a dunántúli várak felügyelőjévé (superintendens) nevezett ki. Poppendorf Ferencet nem sokkal később a Haditanács is tagjává választotta, 1577-től pedig Bécs erősítésének modernizálását irányította.

Az 1568-at követő évtizedben a fentiek kivételén olyan jeles építészek dolgoztak még Kanizsán, mint Antonio Albertinus, Joseph Scavino, Ottavio Baldigara (1571-ben), Carlo Theti, Giovanni Arconato és Thomas Siebenbürger. Ez idő tájt írnokokként tevékenykedtek még itt Jobst Wolf és Hans Müller, fizetőmesterek pedig Philipp Awer, illetve úda, Jacob Kücher voltak.

A vár korszerűsítési építkezéseivel párhuzamosan természetesen a törökkel vívott harcok nem szüneteltek, amiről 1568. február 11-i levelében Thury György is beszámolt az uralkodónak. E szerint a kanizsai katonák közül – akik fáért és szénáért mentek ki a várból – néhányat a törökök levágtak, egyet pedig a szigetvári béghez hurcoltak. Thury a fegyverszünetre hivatkozva azonnal követelte a fogoly katonák kiadatását, de a török parancsnok erről hallani sem akart, sőt cinikusan azt válaszolta, hogy nekik is szükségük van jó és gyors lovakra. Április 25-én Thury arról tett jelentést, hogy a megelőző nap a koppanyi és a simontornyai bég csapatai egészen Kanizsáig nyomultak előre és a helybeli lakosok közül többet el akartak hurcolni. A kanizsaiak azonban üldözőbe vették a portyázó törököket, lecsaptak rájuk, s a harcban az egyik agát is elfogták. Ezt az iratot rendkívül értékes forrásnak tartjuk, hiszen első ízben számol be Thury György kanizsai sikeréről.⁴⁴

Thury György katonai sikerei érthetően egyre nagyobb elégedetlenséget keltettek a magyarországi török pasák körében, ezért állandóan panaszt emeltek ellene a bécsi Udvari Haditanácsnál, sőt Ibrahim, a Porta követe elmozdítását is sürgette. Ezt azonban az uralkodó elutasította, mivel tisztában volt azzal, hogy nélkülözhetetlen szüksége van olyan megbízható kapitányra, mint Thury, aki a török harcmodor minden fortélyát ismeri. E nélkül ugyanis képzetlenség lett volna megvédeni a környéket a török állandó rajtaütéseitől, portyázásaitól, amelyek szinte lehetetlenné tették a termelőmunka folytatását.

1569-ben és 1570-ben Thury számos levelében sürgette az uralkodótól a katonák több hónapos zsoldhátralékának kifizetését, arra hivatkozva, hogy az éhező és nyomorgó végváriakkal mind nehezebb megvédeni a várat a fokozódó török támadásoktól. Mivel kérelmei és panaszai legtöbbször süket fülekre találtak, ezért 1569. július 18-án Thury elbocsátását és a kanizsai szolgálatból való felmentését kérte a királytól.⁴⁵ Miksa azonban hallani sem akart hűséges kapitánya szándékáról, s így felmentésébe nem egyezett bele.

Thury tehát kénytelen volt Kanizsán maradni, ahol ezekben az években egyre nyilvánvalóbbá vált a magyar és a német katonaság közötti ellentét. A német zsoldosok kétségtelenül jobb ellátása és rendszeres fizetettsége gyűlöletet és ellenszenvet váltott ki a magyar végváriak szemében. Ráadásul az idegen zsoldosok nem szívesen vettek részt az ún. mezői harcokban, mivel képtelenek voltak eredményesen küzdeni a náluk sokkal mozgékonyabb török könnyűlovassággal. Ezeket az ellentéteket jelzi, hogy az Udvari Haditanács 1569. április 3-án írásban szólította fel Thuryt, hogy szüntesse meg a magyar és a német katonaság közötti ellentéteket. További súlyos problémát jelentett, hogy a kanizsai német provisor meglehetősen durván és erőszakosan bánt a környék magyar jobbágyaival, akik közül a súlyos terhek miatt mind többen szöktek el más vidékekre. A Kanizsa környéki elnéptelenedés és pusztasodás olyan komoly gondot jelentett, hogy a kérdéssel maga az uralkodó is kénytelen volt foglalkozni. Előbb október 10-én információt kért Thurytól, majd október 31-én utasította a parancsnokot, hogy a vártartományban lakott parasztokat sürgősen hívja vissza, és biztosítson azok számára 3 évi teljes kiváltságot. A vár erősítési munkái – ha nehézkesen és lassan is – 1569-ben tovább folytatódtak, s ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni Miksa királynak egy március 16-i levelét, amelyet a kiskomáromi kapitányhoz, Majtényi Lászlóhoz írt: *„Kanizsára fog jönni tanácsosunk és fő-fegyvertárnok mesterünk, Poppendorf Ferenc, hogy megtekintse annak a helynek a fekvését és megállapítsa, mire van szüksége a várnak, azaz mészt, gerendákat, szegeket, pénzt és egyebet rendeljen el a mi utasításunkra. Hasonlóan megbízzuk őt azzal, hogy vizsgálja meg, mennyi szurokra és ágyúra van szüksége a helynek és gondoskodjék ezek megrendeléséről.”*⁴⁶

Az 1570-es esztendőben Thury további sikeres harcokat folytatott a portyázó török csapatok ellen és valójában nem sokat törődött az Udvari Haditanács utasításaival, amelyek pedig szigorúan megtiltották az összecsapásokat. A szomszédos török főtisztek levelei állandóan panaszokkal illették a kanizsai kapitányt, mivel az – bár a törvények határozottan tiltották – számos legvitézebb katonájukat győzte le a bajviadalok során. A korabeli levelezések és dokumentumok szerint messze földről érkeztek híres török vitézek azért, hogy megvívjanak a legyőzhetetlen Thury Györggyel, akit a kortársak a „magyar Cid”-ként emlegettek. E párvialalok a legszigorúbb utasítások ellenére is megtörténtek, bár azokat Miksa király fejvesztés terhe mellett tiltotta meg.⁴⁷

1570-ben is mind nagyobb gondot jelentett Thury számára a vár karbantartási és korszerűsítési munkáinak elvégzése, valamint az építőmesterek rendszeres fizetése. Takáts Sándor adataiból tudjuk, hogy ebben az évben német építőmesterek vezették a munkákat, akiknek irányítása alatt – az 1569. évi 27. tc. értelmében – Zala megye 683 portája után ugyanannyi jobbágy dolgozott évi 12 napon keresztül. Wesenstein császári építőmester 1570-ben azt jelentette ezen munkákkal kapcsolatban, hogy Kanizsán akkor öt sövényépítéssel emelt és földdel töltött bástyája volt, továbbá ugyanígy készültek a tömör palánkfalak is.⁴⁸ Valószínű azonban, hogy az építkezések folytatását Thury csak erőszakkal tudta elérni, mivel később ezzel kapcsolatban mentegetőzni kényszerült az Udvari Haditanácsnál. Sajnálatos, hogy az idevonatkozó levelei már nem állnak rendelkezésünkre, de következtetni tudunk, hogy az éhező és fizetetlen építőmunkásokat csak fegyveres erővel lehetett rávenni a javítási feladatok elvégzésére. Ezzel a nagyfokú fizetlenséggel magyarázható ugyancsak, hogy Zala megye rendjei mind gyakrabban emeltek panaszt a kanizsai végváriak ellen, akik hogy szerény megélhetésüket biztosítsák, fegyveres erővel szereztek élelmet a környékbeli jobbágyoktól. Ebben a válságos helyzetben, június 25-én rendelte el Miksa király, hogy a várőrség katonáinak nyomorát némiképpen enyhítse, a zágrábi káptalan tizedeinek beszédési jogát. Mindezek ellenére a következő időszakban sem javult lényegesen a várőrség élelmészésének helyzete, ezért Thury elhatározta, hogy lemond parancsnoki tisztéről, s ezt a szándékát októberben közölte is az Udvari Haditanácsal. Az udvar azonban nem vett tu-

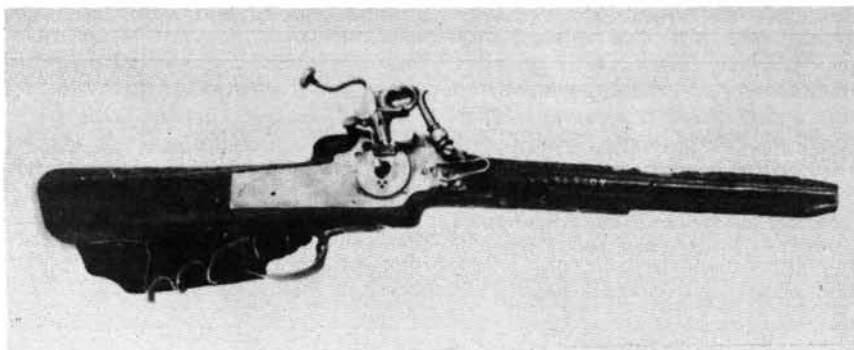
domást Thury lemondási kérelméről, de úgy igyekezett maradásra bírni, hogy helyette kifizette a keszői vár bérleti díját.⁴⁹

A kanizsai várórség rossz ellátottsága ellenére számos sikert ért el a törökellenes harcok során, amelyekről a budai pasák sorozatos panaszlevelei is említést tettek. Így például Carolus Rym konstantinápolyi követ arról értesíti a császárt, hogy a török panaszok szerint Thury György a kanizsai végváriak egy részével elfogta a berzencei ágát, s fogságba vetette. Augusztus 13-án pedig a kanizsaiak megtámadták az egyik portyázó török csapatot, rövid küzdelemben legyőzték és kiszabadították a magyar foglyokat. Hasonló eset történt szeptember 14-én is, amikor a török Segesd környékén fosztogatott. Thury értesülve a történetekről, lovascsapatával üldözőbe vette az ellenséget és a rendkívül heves küzdelemben megfutamtotta azt.⁵⁰

Thury György számára nem kis feladatot jelentett a környező török helyőrségek csapatainak féken tartása, valamint annak megakadályozása, hogy az ellenség új palánkvárat építsen, vagy a lerombolt régieket helyreállítsa. Ezekben az években ugyanis a törökök Marcali, Szenyér, Zákány, Csurgó és Segesd határában építettek sövényből, gerendákból és földből palánkvárat. Ezek ellensúlyozására Thury Szécsény, Udvarhely és Csákány vidékén emeltetett néhány hét leforgása alatt olyan erődítményeket, ahonnan a török minden mozgását nyomon követhették.

A „magyar Cid” halála

Sajnos, az 1571-es esztendő már nem hozott olyan sikereket a kanizsai kapitány számára, mint a megelőző időszak. Április 2-án ugyanis a kiváló végvári parancsnokot, korának leghíresebb bajvívó tisztjét a szomszédos török várórségek csapatai lesre csalták, s az egyenlőtlen küzdelemben megölték. Halálával kapcsolatban több verzió ismeretes, amelyek természetesen különböző megvilágításba helyezik Thury tragikus kimenetelű akcióját. Így Carolus Rym konstantinápolyi követ 1571. június 19-i jelentésében arról számol be, hogy a Portán szerzett értesülései szerint Thury György április 2-án 150 lovasal és 300 gyalogossal portyára indult azzal a szándékkal, hogy a környező falvakba érkező törököket megakadályozza az adószedésben. A kanizsai kapitány, a gyalogosokat maga mögött hagyva, lovasságával előre vágta, és nem vette észre, hogy kelepcebe került, s az ellenség lesre csalta.

9. ábra. Thury György puskája.

Thury hosszú ideig hősiiesen küzdött, közvetlen közelében számos ellenséges katonát levágott, de végül megsebesült, s az egyenlőtlen harcban megölték. „Jelen hónap 10-én Őfelsége boldog emlékezetű kanizsai kapitányának, Thury György úrnak a fejét igen sok csapástól megcsontkítva és szétarabolva, majd összevarrva a közös diván elé hozták 9 másik fejjel együtt, valamint 14 fogollyal, 3 zászlóval és 2 kézidobbal. A pasa Thury fejét kézbe vette, gondosan megtekintette, szakállát megsimogatta, majd meghagyta, hogy Thury György fejét vigyék ki a bűnös foglyokkal együtt a háromevezősoros hajókhöz és tisztességgel temessék el.”⁵¹

A 16. századi humanista történetíró, Istvánffy Miklós szerint: „Már közeledtek a húsvéti ünnepek, amikor Ali bég (Szigetvár parancsnoka) egyik lovasvezérért, Malchust (Malucs) erős török csapatokkal Kapor-nok felé küldte, hogy pusztítsanak, utasítva őt, hogy különböző alkalmas helyeken leseket állítson, s mindenképpen azon legyen, hogy az óvatlanul előnyomuló Thury azokba belessék. Thury, amikor megtudta, hogy a törökök a közelben tartózkodnak, még éjjel elindult Iszeb faluhoz, előcsapataikat utolérte, s harcba bocsátkozott velük, azokat szétszórta és megfutamtotta, igen sokat megölt közülük, s negyvennyolcat élve elfogott . . . Orosztony falunál, mely Rajk és Kiskomárom között, ezektől körülbelül egyenlő távolságra fekszik, nagy számú ellenségre bukkant, mely az erdőben rejtőzködött. Kemény harc kezdődött, majd hirtelen Malchus a leshelyről több mint 600 lándzsás lovassal ki-tört . . . Itt, az iszapos, csúszós helyen Thury lova összerogyott, mire az ellenség körülvette. Thury vitézül védi magát, s az alatt egy idegen lovat, mely gazdátlanul odafut, gyep-lőjénél megragadva ráugrani iparkodik, de nem sikerül, s a földre zuhan . . . Amikor a törökök azt kiabál-

ják, hogy ne akarjon elpusztulni, s engedjen balszerencséjének, ő erre, harcolva, mit sem válaszol, lándzsákkal, puskákkal, kardokkal, s egyéb fegyverrel mindenünnen támadják. Végül, amikor már övéi is elhagyják, s szerencséje is cserbenhagyta, egy szablya hatalmas ütésétől megsebesülve – egy Memi nevű török mérte rá – összerogyott és meghalt . . . A gyalogosok, hallván vezérük lekasza-bolását, Kanizsára igyekeztek . . . Temetést Zrínyi György, Miklós fia rendezett neki, de csak kifosztott és fej nélküli testét tudták eltemetni.”⁵²

A fentiekben kívül ismeretes még Forgách Ferenc leírása is Thury haláláról, miszerint: „Thury gyakori kirajzásaival a török vidéket rettegésben tartotta és jelentős károkat okozott az ellenségnek. Emiatt a szigeti bég cselet készítet elő: egy titkos levelet küldött hírnökkel a kapitányhoz, amelyben azt juttatta kifejezésre, hogy ő keresztény szülők gyermeke, s úgy érzi, vissza akar térni az igazi vallásra. Megkérdezi tehát Thury Györgyöt, hajlandó-e őt tanácsokkal és segítséggel támogatni. Thury mindent elhísz, Miksának is megírja, és javasolja a segítségét. Megállapodnak egy napban, amelyiken György elmegy a béghez, az pedig török segélycsapatok kíséretében Miksának esküt tesz . . . Thury 500 válogatott magyar lovassal, 200 gyalogossal a megbeszélten napon elindul. A szigeti bég pedig, miután a budai helytartótól segítséget kapott, György elé ment. Mihelyt György észrevette, hogy más történt, mint amit várt, csatára készül, és így a leghevesebb szenvedéllyel, a legádázabb küzdelemben kezdenek, mivel az egyik az életéért és üdvéért küzd, a másiknak pedig a legkeményebb és legádázabb ellenségtől, a törökök számára a legfélelmetesebb embertől kell megszabadulnia. Végül a tülerő győz, György, bár igen bátran harcol, elesik, és a többiek is majdnem mind.”⁵³

Érdekes végigolvasni, hogyan számol be Szokoli Mehmed nagyvezér Miksa császárnak 1571 második felében Thury György haláláról: „Kü-

lönben pedig az mondatott, hogy Szigetvár, Pécs, Koppány szandzsákbéjei seregesen Thury György ellen mentek. Ámde ez a dolog nem úgy van, amint királyi felségednek előterjesztették. Ez a Thury György soha nem maradt nyugton, hanem az egész világ tudja, hogy mindig gonoszságban járt és szokása volt valamennyi úton lesben állni, minden szandzsákbéget, ki azon vidéken ment, megtámadni. Mikor mostanában a szigetvári bég változott és odautazott, az említett Thury György gonoszát forralt ellene. Az említett bég csak a gonoszság elhárítása ellen cselekedett. Ő pedig, szokása szerint, a béget megtámadta, ezért jött fejére a baj. Erről az oldalról a bégek nem mentek oda, s a túlsó oldal határain belül nem voltak, ez olyan világos, mint a nap. Királyi felségednek kik ilyeneket jelentenek, nem mondanak igazat, és csak a két fél között az egyenlenséget kezdeményezik.”⁵⁴

Ugyancsak forrásértékűnek tekinthető a török túlerő és a kanizsai kapitány hősiességét illetően az „Az vitéz Turi György haláláról” c. korabeli vers, amelynek szerzője – egyes feltételezések szerint – Alistály Márton volt.⁵⁵

„... Sok török főlovakat levág vala,
Kit az törökök igen bánnak vala,
De megölni mégsem akarják vala,
Ha elevenen megfoghatják vala.

De lám a jó vitéz magát gondolá,
Az egyik kezében fegyverét fogá,
Az másikkal az sisakot megoldá,
Kész meghalni, fejéből el-kirázá.

Mind halálig csak Jézust kiált vala,
Az ellenségöt igen vágja vala,
Sokat környüle lehullatott vala,
Az hitetlen vakmerő pogányokba.

...
Lón az viadal Alsó-Orosztonnál
Ugyanottan az kis folyó pataknál,
Veszedeleme történék ott a Sárnál,
Igy feje vétetik ott az füzfánál.
Kapá fejét bég, az Portára küldé,
Császár tőle igen jó néven vevé.

...
Körülvaló község is mind siratja,
Valaki közülük szavokat hallja,
Minden ember Turi Györgyöt kiáltja,
Kicsiny, öreg, mind egyaránt óhajta.

Kár lón vitéz most itt neked meghalnod,
Mer Zaláság azt bizonynal megbánod,
Vagy az, hogy a földet te pusztán hagyod,
Vagy az, hogy az adót nekik megadod.”

A Thury halála utáni közvetlen eseményekről Istvánffy Miklós előadásából értesülünk: „A gyalogosok, hallva vezérük lekaszabolását, Kanizsára iparkodtak . . . Kibontott zász-

lókkal, elől haladva a lovas és fegyveres gyalogos csapatok, mint atyjukat és jötevőjüket igaz könnyekkel megsiratva temették el Kanizsán . . . Ily szomorú vége lett ennek a pártatlan férfinak. Halálának oka inkább a pusztuló Magyarország, mint ő maga volt. Valószínű, hogy ötvenkét éves volt, s a kiváló harcos – dicsőségén kívül – hamarosan már a mérsékelt és érett vezér hírnevét is kétségtelenül elnyerte volna.”⁵⁶

A kiváló katona halálát követő napokban gróf Salm Eck – a Haditánács utasítására – Kanizsára ment, hogy kivizsgálja a történeteket, majd azokról 1571. április 14-i jelentésében számolt be az uralkodónak. A kapitány halálának körülményeit a budai pasának is megírta, aki azonban elutasította a felelősségrevonást, mivel véleménye szerint: „Thury úrnak semmiféle tette se tartozik rá, s az méltán bűnhődött, mert a béke pactumai ellenére cselekedett.”⁵⁷

Thury halála után meglehetősen méltatlanul bánt az uralkodó az egykori kapitány családjával, hiszen Forgách Ferenc történetíró szerint: „Holta után nem fizették meg maradvékainak jámbor szolgálóját, hogy Kesző kastélt, mit Maximilián császár neki adott vala, feleségétől, gyermekeitől, List János kedvéért, ki akkor győri püspök vala, azontúl elvevék tőlük.”⁵⁸ Ebben jelentős szerepe volt a család gyámjának, Thury Benedek palotai kapitánynak is, aki a vagyon egy részét magának szerette volna megszerezni. Ily módon semmizték ki a híres törökverő örököseit, három leányát és fiát, akik – egyes források szerint – két házasságból születtek. Közvetlen rokonairól még annyit jegyeztek fel a krónikák, hogy testvérei, Benedek és Farkas (Wolfgang) palotai, illetve pápai, unokaöccse, Márton pedig veszprémi kapitányként szolgáltak.⁵⁹

Thury halálát követően minden ingó- és ingatlan vagyonáról pontos jegyzéket készítettek, amely szerint az 2776 forint 15 dénárt tett ki. Katonai szolgálata idején, lévai, palotai és kanizsai kapitányként megközelítően havi 100 forintnyi zsoldot kapott a kamarától, amelyet még természetbeni járandóságként meghatározott mennyiségű búza, zab, só és bor egészített ki. A fenti összeget azonban a királyi kamara aligha fizette ki számára rendszeresen, hiszen ezért is kapta meg Keszőt bérlet formájában, amelynek 270–280 hold földjének terményeivel szabadon rendelkezett.

A fentiekén kívül jelentős jövedelemforrást képeztek Thury számára az előkelő foglyokért kapott váltságdíjak. Így például tudjuk, hogy Arsz-

lán agáért 3000, egy másik török főtisztért pedig 1500 forint sarcot kapott.⁶⁰ A váltságdíjak összegén természetesen meg kellett osztoznia a várórség katonáival is, hiszen a fogolyszerzést mindenkor közösen hajtották végre. További számottevő összeget biztosított Thury számára a kanizsai vártartományból való részesedése, valamint hatalmas ménese is, amelyből 1565-ben 140 csikót adott el Salm Miklós grófnak.⁶¹ Mindezek ellenére a kanizsai kapitány összes jövedelme nem haladta meg egy korabeli magyar köznemes vagyonát, ráadásul a befolyt összegeket ő szinte kizárólag katonái fizetésére és ellátására fordította. Halálával a dél-dunántúli törökellenes küzdelmek lelkes és energikus szervezőjét, korának kétségtelenül egyik legkiválóbb végvári tisztjét veszítette el a nemzet.

JEGYZETEK

1. Thury György életére és katonai pályafutására vonatkozóan: MÜLLER Veronika: Thury György kanizsai kapitánysága. Zalaegerszeg. 1973, HUSZÁR Pál: Thury György szerepe a dunántúli végvári harcokban, 1554–1566. Várpalota. 1974, VERESS D. Csaba: Várak a Bakonyban. Bp. 1983, LUKINICH Imre: Adatok Thury György kapitány életéhez. Hadtörténelmi Közlemények. 1937, TAKÁTS Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922, ISTVÁNFFY Miklós: A magyarok történetéből Bp. 1962. 356–365.
2. Thury György várpalotai kapitányságáról: HUSZÁR Pál op. cit., VERESS D. Csaba op. cit., SZIJ Rezső: Várpalota. Bp. 1960.
3. HUSZÁR Pál op. cit. 14.
4. LUKINICH Imre: A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. Bp. 1937–1943. IV. kötet 591–592.
5. Ibidem 591.
6. Ibidem 95–96.
7. HUSZÁR Pál op. cit. 19–21.
8. SZIJ Rezső op. cit. 79.
9. ZRÍNYI Miklós: Szigeti veszedelem (szerk.: Klaniczay Tibor). Bp. 1984. 30–36.
10. MÜLLER Veronika op. cit. 10–16.
11. SZAKÁLY Ferenc: Tolna megye 40 esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). Tolna megyei levéltári évkönyv (Szerk.: Puskás Attila). Szekszárd. 1969. 62–63, uő.: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1982. 102–103, TAKÁTS Sándor: A nagy Thury György. Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 120.
12. V. MOLNÁR László: A kanizsai vár. Honismeret. 1986. 5. sz. 42–46.
13. MÜLLER Veronika op. cit. 35–36.
14. BĀLOGH János: Nagykanizsa város és vidékének hadtörténelmi múltja. Nagykanizsa. 1897. 75.

15. A kanizsai vár összefoglaló történetéről: V. Molnár László: Kanizsa vára. Bp. 1987.
16. A XVI. századi vár régészeti feltárását az 1950-es években Méri István régész végezte el, de ásátásának eredményei ez idáig még nem kerültek az olvasóközönség elé. Méri István 1976-ban bekövetkezett halála után hagyatéka Kovalovszki Júlia tulajdonába került, aki a régészeti feltáró munka anyagát átdolgozta, kibővítette, s a kézirat ebben a formájában remélhetőleg a közeljövőben publikálásra kerül.
- Megtisztelő volt számomra, hogy Kovalovszki Júlia szíves jóváhagyásával a Méri-féle tudományos dokumentációt áttanulmányozhattam, amelyből számos értékes információt meríthettem (lásd: Méri István: A kanizsai várásítás. (Vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához.) Sajtó alá rendezte: Kovalovszki Júlia, kézirat. Nagykanizsai Thury György Múzeum.)
17. Itt szeretnék ismételtelen köszönetet mondani Horváth László régésznek, a nagykanizsai Thury György Múzeum igazgatójának, aki a XVI. századi vár építéstörténetére vonatkozóan számos értékes adattal szolgált számomra.
18. MÉRI István op. cit. 17., 29., 31., 19., 41., 48., 58., 64., 65., 67., 82., 88., 93., 108.
19. MAKSAJ Ferenc: Urbáriumok (XVI–XVII. század). Bp. 1959. 133–148.
20. MÜLLER Veronika op. cit. 41.
21. Ibidem 44–45.
22. SOÓS Imre–SZÁNTÓ Imre: Eger vár védelme 1552-ben. Bp. 1952. 17–18.
23. MÜLLER Veronika op. cit. 50.
24. SZENDREY János: Váraink rendszere és felszerelése a XVI. és XVII. században. HK. 1888. 97–98.
25. DEMKÓ Kálmán: Magyarország hadi-ereje a XVI. században. HK. 1917. 205.
26. Kanizsai Orsolya, Nádasdy Tamás ne-jének gazdasági utasításai. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. 1904. 66–71.
27. SZEGŐ Pál: Végváraink szervezete a török letelepedéstől a 15 éves hábo-rú kezdetéig, 1541–1593. Bp. 1911. 75.
28. MÜLLER Veronika op. cit. 52–53.
29. SZENDREY János op. cit. 99.
30. DEMKÓ Kálmán op. cit. 337.
31. OL. E. 185. Nádasdy család levél-tára. F. 17. 1566. június 9. Kanizsa várának inventárium, Müller Veronika i. m. 55–59.
32. CSILLAG Ferenc: Magyar és török fegyverek a XVI. század közepén. HK. 1966. 4. sz. 841.
33. SOÓS Imre–SZÁNTÓ Imre op. cit. 39.
34. TAKÁTS Sándor: Thengöldi Borne-missza János. HK. 1914. 235.
35. FORGÁCH Ferenc: Magyar História, 1540–1672. Pest. 1866. 521.
36. MÜLLER Veronika op. cit. 61.
37. DEMKÓ Kálmán op. cit. 320–322.
38. PERJÉES Géza: Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. 62.
39. TAKÁTS Sándor: Bajvivó magyarok. Bp. 1963. 232.
40. MÜLLER Veronika op. cit. 62–63.
41. A korabeli magyarországi várak kar-bantartásáról: Fodor Pál: Török vár-erődítési munkák Magyarországon a 16–17. században. HK. 1979. 3. sz., Gerő László: Magyarországi várépíté-szet. Bp. 1955, uő.: Magyar várak. Bp. 1968, uő.: Várépítésetünk. Bp. 1975, Marosi Endre: Gondolatok a magyar várépítés történetéről. HK. 1970. 2. sz., uő.: Itáliai hadiépíté-szek részvétele a magyar végvárrend-szer kiépítésében 1541–1592 között. HK. 1974. 1. sz., Szántó Imre: A ma-gyar végvári rendszer kiépítése és fénykora, 1541–1593. Bp. 1980, Takáts Sándor: A magyar vár. Száza-dok. 1907, uő.: Magyar erősségek. (Rajzok a török világból). Bp. 1915.
42. MÜLLER Veronika op. cit. 70–71.
43. Pietro Ferabosco életéről és kanizsai tevékenységéről: Pataki Vidor: A XVI. századi várépítéset Magyaror-szágon. A Bécsi Magyar Történelmi In-tézet évkönyve. Bp. 1931. 113–114., 122–123., MAGGIORETTI, Leon Andrea–BÁNFI, Flórió: Pietro Fera-bosco. HK. 1933, MAROSI Endre: Itáliai hadiépítésetek részvétele a ma-gyar végvárrendszer kiépítésében 1541–1592 között. HK. 1974. 1. sz.
44. MÜLLER Veronika op. cit. 71–72.
45. TAKÁTS Sándor: Bajvivó magyarok. op. cit. 261–262.
46. MÜLLER Veronika op. cit. 74–77.
47. TAKÁTS Sándor: Bajvivó magyarok. op. cit. 263–266.
48. uő.: Rajzok a török világból. 73.
49. MÜLLER Veronika op. cit. 78.
50. Ibidem 79–81.
51. Ibidem 81–83.
52. ISTVÁNFFY Miklós: A magyarok történetéből. (Ford.: Juhász László. A szöveget válogatta, bevezette és jegyzetelte: Székely György). Bp. 1962. 363–365.
53. FORGÁCH Ferenc: Magyar história. 521.
54. KARÁCSON Imre: Török–magyar oklevéltár, 1553–1589. Bp. 1914. 97.
55. „A vitéz Thury György haláláról” c. költemény 11., 38., 40., 42., 46., 64. és 68. versszakai, HORVÁTH János: „Thury György éneke”. Iro-dalomtörténet. 1917, Fegyvert s bá-tor szívet. (Válogatás hat évszázad magyar katonaverseiből). Válogatta: Tabák András. Bp. 1984. 35–38.
56. ISTVÁNFFY Miklós op. cit. 364.
57. MÜLLER Veronika op. cit. 86–87.
58. FORGÁCH Ferenc op. cit.
59. SZIJ Rezső op. cit. 93.
60. EÖR-DARMAY Zsolt: Törökverő Thury György ingóságai, 1571. Szá-zadok. 1870. 725.
61. MÜLLER Veronika op. cit. 96.

LÁSZLÓ V. MOLNÁR

BEITRAG ZUR GESCHICHTE DER HAUPTMANNSCHAFT
VON THURY GYÖRGY IN PALOTA UND KANIZSA

Der Autor möchte in dieser Studie an einen der berühmtesten Degen der Grenzfestungen zur Zeit der Kämpfe gegen die Türken im 16. Jahrhundert György Thury erinnern, den die Zeitgenossen „ungarischen Cid“ nannten und einige Beiträge über seine Tätigkeit in Palota und Kanizsa bekanntgeben. Die Studie gründet auf einer reichen Quellenbasis und beschäftigt sich mit den Umständen, unter welchen der hervorragende Türkenbesieger, der aus dem Komitat Hont stammte, und zuerst als „erster“ Husar in Ujvár, Drégely und Ság diente, dann als Kapitän von Léva und als Komitatsobergespan von Bars tätig war, nach Palota kam, und mit seinem ständigen Kampf gegen die türki-

schen Garnisonen in der Umgebung. Der Autor schreibt ausführlich über die Geschichte des Zurückschlages des durch den Budaer Pascha Arslan, am 5.-ten Juni 1566 eingeleiteten Angriffs, über das heldenhafte Standhalten des Palotaer Hauptmanns, über seine aussergewöhnlichen militärischen Tugenden und über die Ursachen seiner Abdankung vom Kapitänsrang.

Im weiteren beschäftigt sich László V. Molnár mit der Tätigkeit von György Thury in Kanizsa und erinnert an die erfolgreichen Streifzüge des legendären Offiziers, an die Instandhaltung und Modernisierung der von ihm verteidigten Grenzfestung. Im Zusammenhang damit

schreibt er über die von Pietro Ferabosco, Sallustio Perruzzi, Ottavio Baldigara und Ferenc Poppendorf geleitete Bautätigkeiten und über die imposanten Ausmassen der durch hervorragende Ingenieur-offiziere modernisierten Kanizsaer Festung.

Am Ende der Studie gibt er eine erschütternde Beschreibung über den Tod des „ungarischen Cid“-s am 2.-ten April 1571 in der Nähe von Orosztony, und gibt die diesbezüglichen Äusserungen von Zeitgenossen, u. a. die des Botschafters in Konstantinopel Carolus Rym, des Grosswesirs Sokoli Mehmed und die Berichte der Historiker Istvánffy Miklós und Forgács Ferenc bekannt.

VIZI LÁSZLÓ TAMÁS

A VÉGVÁRI RENDSZER KIÉPÜLÉSE A GYŐRI FŐKAPITÁNYSÁG TERÜLETÉN

Mivel a török hódítás nem állt meg a Kanizsa–Szigetvár–Pécs–Kalocsa–Szeged vonalon, hanem egyetlen hatalmas lendülettel elérte a Győr–Esztergom–Eger–Szolnok vonalat, az ország jelentős területe megszállás alá került.¹ A végvárrendszer a határszélről átkerült az ország belsejébe. Ezzel olyan földrajzi helyek váltak védelmi pontokká, melyek eddig legfeljebb csak a nyugat vagy a kelet felőli betörések ellen funkcionáltak.²

Az új végvári vonal megszületésekor az erődítési tudomány elvei a következők voltak: a stratégiaiilag fontos pontokra különösen nagy gondot kellett fordítani, s lehetőség szerint minden talpalatnyi helyet biztosítani egy-egy erősséggel. Az olyan épületeket pedig, ahová az ellenség befészkelhette magát, meg kellett semmisíteni.³ A teljességgel használhatatlan várak lerombolásáról több esetben is intézkedett az országgyűlés (1535, 1543, 1546, 1548). Hogy mely várak semmisítendőek meg, annak összeírását a vármegegyre bízták.⁴

A végvárak legfontosabb feladata – természetesen földrajzi elhelyezkedésüktől függően – az osztrák örökös tartományokba, Bécsbe és a bányavárosokba vezető útvonalak védelme volt.⁵ Növelte a várrendszer jelentőségét az is, hogy az ellenség addig nem haladhatott tovább, amíg a hátában ellenséges várak voltak. Ezek ugyanis elvághatták annak visszavonulását, megakadályozhatták utánpótlását. A több kisebb-nagyobb vár elfoglalásához pedig idő kellett, ami késleltette az előnyomulás gyorsaságát s ezzel növelte a védelem lehetőségeit.⁶ Schwendy Lázár tábornok megfogalmazása szerint a határszélekről azért kellett gondoskodni „nehogy az ellenség német földre tegye a lábát...”.⁷ A török haderő feltartóztatásán kívül központi szerepet töltött be a végvár, mint az adott védelmi terület közigazgatási központja. Menedékhelyül szolgált a környező népességnek, s akadályozta – több-kevesebb sikerrel – a végvárvonal mögötti hódolttatást.⁸ A Zenggtől Szatmárig húzódó végvári vonal kb. 1000-1200 kilométer hosszban szelte ketté az országot,

s az Adriai-tenger partvidékéről indulva a keleti határokig húzódtott.

Szekfü Gyula mintegy 140-re becsülte váraink számát. E számítást figyelembe véve megállapítható, hogy minden kb. 7-8 kilométeres szakaszra jutott egy-egy vár.⁹

Végvári rendszerünk szélességében és mélységében egyaránt tagolódott. Gerő László első-, másod- és harmadrendű várakat különböztet meg. Elsőrendűnek Győr, Komárom, Eger várait, másodrendűnek Tata, Pápa, Veszprém, Gyula erősségeit, míg harmadrendűeknek Légradót, Keresztúrt, Komárt, Csányt, Pölöskét, Vázsonyt, Csákányt, Somoskőt, Szolnokot, Kállót stb. sorolta.¹⁰ Marosi Endre váraink első és második vonaláról tesz említést, s a két vonalon belül még jelentőség szerint is differenciál. Az első vonal jelentősebb várainak tartja Kanizsát, Palotát, Tatát, Győrt, Érsekújvárat és Egert, míg a kisebbeknek Veszprémet, Véglest, Csábrágot és Szarvaskót. A második vonal jelentősebb váraihoz Pápát, Kassát, Kállót, Szatmárt, a kisebbekhez pedig Murakeresztést, Légradót, Sárvárt, Trencsént, Surányt, Bakabányát, Szendrőt, Munkácsot, Tokajt, Sárospatakot és Kisvárdát.¹¹

A vonal mélységéről, az egyes várak harcértékéről még a nagyobb erősségek megítélésében és hovatartozásában sincs egységes, elfogadott állásfoglalás. A végvári vonal ugyanis nem volt állandó, változatlan, merev határ. Amint egy erősség elveszett, újabbak és újabbak léptek a helyére. Ezzel a fajta mozgással pedig kis várak, akár komoly főerősségekké is válhattak. A legjobb példa erre Kanizsa esete, amely Szigetvár eleste után, mint az örökös tartományokba vezető útvonal egyik utolsó állomása stratégiaiul kulcspozícióba került.¹²

Már a török betelepítése után nem sokkal felmerült az az elképzelés, hogy a védelmi terület ésszerű elosztása a megfelelő helyre koncentrálhatná az erőket és az egyes területeknek létre jönne a megfelelő központi vezetése, s valamennyi végvár annak ellenőrzése alá kerülhetne. Az 1547-es nagyszombati országgyűlés indítványozta először főkapitány (supremus capitaneus) kinevezését a Dunántúlra Szigetvár,

Kanizsa vagy Pápa székhellyel. A király elfogadta a javaslatot, s Pápa központtal létre is jött a Dunántúli Főkapitányság (20. tc.). A végvárak – mind a királyiak, mind a magánosok – a főkapitányság felügyelete alá kerültek.¹³

Nádasdy Tamás nádor 1555-ben a terület várait a következő felosztásban sorolta fel. Várak (castra): Győr, Tata, Palota, Csesznek, Szentmárton, Ugod, Pápa, Kesző, Debrente, Devecser, Somlyó, Szentgrót, Zalavár, Keszi, Tátika, Szigliget, Csobánc, Sümeg, Tihany, Vázsony, Komár és Berzencze. Kastélyok, kisebb várak (castella): Szentgyörgy, Marót, Kéthely, Mére, Csákány, Korotna, Sulyok, Szenyér, Mesztegnyő, Bajom, Lak, Kapos, Sziget, Szentjakab. Kisebb erődítések (fortalitiumok): Asszonyfalva, Sitke, Bér, Egervár, Kéménd, Peleske, Kanizsa, Csorgó, Murai, Szombat, Rum, Hidvég, Kapu, Vasvár.¹⁴ A török növekvő aktivitása és az osztrák örökös tartományok fokozott fenyegetettsége miatt szükségessé vált a védelmi terület további felosztása. Olyan főkapitányságokra volt szükség, amelyek esetében gyorsabb csapatösszevonásokra voltak képesek, ahol az apróbb várak egy fontosabb főerősség, egy nagyobb központ körül csoportosulnának. Így került bevezetésre a magyarországi váraknál is a horvát-szlavón végeken jól bevált rendszer, a generalatusok, a főkapitányságok intézménye. Az 1556. évi országgyűlés elrendelte, hogy az ország 7 végvári területre osztassék. A főkapitány a körzeten belül az összes várak és helyőrségek főparancsnoka volt. A főkapitányok alatt megfelelő erejű csapat állott és szükség esetén a nemesi felkelést is igénybe vehették. A legfelsőbb bíraskodás joga is őket illette meg.¹⁵

1541-ben, Buda elfoglalásakor a török útjába eső várak többsége valamely nevezetesebb család magánbirtokához tartozott, s a királyi várak száma elenyésző volt.¹⁶ Palotát a Podmaniczkyak, Devecsert Choron András, Pápát, Szigligetet, Cseszneket a Török család tartotta kezében. De magánosok birtokában találjuk szinte az összes Balaton melléki várat: Csobáncot, Rezit,

Tátikát, Keszthelyt, s a Balaton-tól északra lévő Vázsonyt is. Nem beszélve az olyan kisebb kastélyokról mint pl. Essegvár, Ugod, Döbrönte stb. Mivel ezek a várak a közvetlen török támadások irányába estek, a földesúri jövedelmek jelentékeny részét a várak fenntartására, katonák fogadására kellett fordítani.¹⁷ A várak kiépítése, fenntartása óriási összegeket igényelt, hiszen az ország belsejében lévő magánvárak többsége teljességgel használatatlannak bizonyult a török támadásaival szemben.¹⁸ Csak kevés földesúr volt képes arra, hogy magánvárat saját jövedelmeiből építse ki, s mellette még jelentős katonaságot is a zsoldjában tartson. Choron András 50 ezer forintot költött Devecser várra építésére, a veszprémi püspökség váraira és bandériumok fenntartására. De nem maradt el tőle Török Ferenc sem, aki Pápa erősítésével és jelentős haderő fegyverben tartásával segítette a védelmet.¹⁹ A közvetlen védelmi övezetben lévő magánföldesúri erősségek nem tudtak megélni. Sorsuk természetesen az elsovadás, vagy török kézre kerülés lett. A magánbirtoklás csak úgy volt tovább biztosítható, ha a földesúr egyben tiszt is volt valamelyik várban.²⁰

Hatalmas, kiterjedt birtoktestekkel rendelkezett az egyház is. Jelentős várak – Győr, Veszprém, Sümeg, Tihany, Györszentmárton – voltak egyházi kezelésben, s tartoztak a veszprémi és a győri püspökségek területéhez. Akárcsak a magánbirtokosoknak, a püspökségeknek is elviselhetetlen terheket jelentett váraik fenntartása. A püspöki, káptalani javadalmakból nem futotta sem katonaságot, sem pénzadózatra. Keszthely Márton veszprémi püspök nagy pénzühiányában a székesegyház kincseit volt kénytelen eladogatni és zálogba vetni.²¹ Az 1543-as országgyűlésen hangzott el először az a panasz, hogy a végvárak tulajdonosai nincsenek abban a helyzetben, hogy váraikat megerősíthessék. A rendek a VII. tc.-ben a várvonal kiépítését egyenesen a királyra hárították. Felszólították uralkodójukat, hogy ne csak a királyi várakat, hanem a magánkezelésben lévőket is oltalmazza.²²

A rendek az 1547-es XVI. tc.-ben szintén megfogalmazták követeléseiket. A várak fenntartására és őrzésére Ő császári fennségek, valamint a birodalom pénzbeli és katonasági segítségét kell igénybe venni, „... mert, hogy a magyarországi segély egymagában nem elegendő...”.²³ Megismétlik még a rendek ugyanezen kívánásait az

1550-es és 1555-ös országgyűléseken is. Ezzel megkezdődött a várak többségének országos erősséggé alakulása. Kezdték elterjedni az a gyakorlat, hogy az őrség jelentősebb részét a király fizette. Így történt ez Vázsony, Devecser, Ugod, Essegvár, Szigliget, Csobánc, Rezi, Tátika stb. esetében. A király ezen kívül még egyéb kiadásokhoz is hozzájárult. A püspököket felmentették a katonaság kiállításának és fenntartásának költségei alól. Az addig egyházi kezelésben lévő várakban ezután már udvarhú katonák találhatók, akik ezáltal az egyházi javak legnagyobb részét ellenőrzésük alatt tartották. Kötelesek voltak azok jövedelméből várjavításról, zsoldosok tartásáról gondoskodni. Az egyház a legtöbb esetben csak névleges birtokos maradt.²⁴ Nem bírták a fenntartást sem a Török, sem a Choron családok. Pápa, Csesznek, Devecser csakhamar királyi vár lett. 1559-ben, Podmaniczky Rafael halála után pedig Palotára is királyi őrség került.²⁵

A rendek azzal, hogy a fenntartás költségeinek tetemes részét áthárították a királyra, mintegy megvetették a későbbi rendi sérelmek alapjait is. Azzal, hogy a király gondoskodott a várvédelemről, így az azzal összefüggő minden jog is az uralkodóra szállt át. A király a várkapitányok kinevezésének jogát is magának tartotta fenn, s ez lehetővé tette számára azt, hogy háttérbe szoríthassa a magyar elemeket a katonai és politikai vezetésben egyaránt.

A végvári rendszer fenntartásának költségei

A velencei követ szerint a sikeres védekezéshez 1555-ben 493472 magyar forintra lett volna szükség.²⁶

Más becslések szerint az 1560-as évekre évi 900 ezer forintra, majd az 1570-es 80-as évekre egymillió, másfél, sőt kétmillióra tehetők a szükségletek.²⁷

A szükségleteket fedező bevételek számbavételénél sajnos teljes egészében csak becslésekre hagyatkozhatunk.²⁸ Szekfű Gyula az alábbiak szerint állította össze a bevételeket, s állapította meg az ország jövedelmeit: az országgyűlések által megszavazott hadi adó, vagy dica összege a portaszámok állandó ingadozásai miatt²⁹ 40 ezer és 120 ezer forint között mozgott, a bányászat és a pénzverés jövedelmei 180-200 ezer forint körülire voltak tehetőek, a harmincadvámokból kb. ugyanennyi volt a bevétel, 10 ezer

forintot tehettek ki a városok által fizetett taxák, illetve censusok. A legnagyobb jövedelmi forrással a pozsonyi kamara rendelkezett, bár ez az összeg 80 és 190 ezer forint között hullámzott. Ezekből az adatokból a végső következtetést levonva megállapítható, hogy Magyarország rendi és királyi eredetű jövedelmei kb. 580-600 ezer forintra rúghattak.³⁰ Szántó Imre kissé óvatosabban fogalmaz, amikor a kincstár teljes bevételeit évenként 400-600 ezer forintra teszi.³¹ Ezt az óvatosságot látszik alátámasztani az az adat, miszerint 1591-ben a császár összes jövedelmei mindössze 399 646 forintra rúgtak volna.³² Az ország szükségletei és tényleges bevételei között lévő hatalmas különbséget mellett nem mehetünk el szó nélkül. Hiszen a rendes és rendkívüli jövedelmek összege nem fedezte és nem is fedezhette a szükségleteket. Amíg a bevételi források az egész XVI. század folyamán változatlanok maradtak, addig a kiadások összege, mint látható volt, egyre emelkedett. Ez a folyamat pedig rohamosan vezetett az államháztartás szétzilálása felé. Az államadóságok az 1570-es években már 10 millió forint körül mozogtak.³³

„... A végházak más országoknak és tartományoknak is védő bástyái s Ausztriát s Németországot is ezek védelmezik. E szerencsésebb országoknak kéne a végházakról gondoskodni.” – írta 1590-ben Ernő főherceg.³⁴

Az osztrák tartományok a Dunától délre fekvő területeken lévő végvárak védelmére az 1550-es években kb. 300 ezer forintot költöttek. Egyes vélemények szerint pedig az 1590-es évekre a segélyek összege már az 1 millió forintot is elérte, illetve meghaladta volna.³⁵ Az 1 millió forint túlzott becslésnek tűnik, hiszen a védővonalnak csak egy rövidebb szakaszáról volt szó, aminek az ellátására ennek a pénznek elegendőnek kellett volna lennie. Erről pedig szó sem volt, hiszen ismeretes Kanizsa esete, ahonnan a katonák kénytelenek voltak kivonulni a régóta esedékes zsold elmaradása miatt.³⁶ 1591-ben a magyar katonai szükségletek – egyes vélemények szerint – 1,3 millió forintot tettek ki.³⁷ Hogy a Dunától délre eső területekre Ausztria kb. 1 millió forintot költött volna, aligha lehet.

Az 1578-ban megkötött brucki egyezmény értelmében Felső-Ausztria segélyt adott Kanizsa vidékének, míg Alsó-Ausztria Győrt, Pápát, Devecsert, Varsányt, Tihanyt, Csesz-

neket, Tatát és Komáromot látta el. Az alsó-ausztriai rendek vállalták a várak tatarozását és őrségének fizetését.³⁸ Az osztrák örökös tartományok mint látható csakis azokra a végvárakra áldoztak, amelyek az Ausztria felé vezető út mentén találhatók. „A szomszéd azért oltja az égő házat, hogy a magáé ne gyuladjon meg.” – írta nagyon találóan Szegő Pál.³⁹ A magyar várak kiépítésére a német birodalmi gyűlés is utalt ki segílyt. A német rendek 1547-től kezdve 5 éven át évi 100 ezer forintot szavaztak meg.⁴⁰ Miksát 1566 után, 1576-ig a Német Birodalom nem segítette pénzzel. Rudolf uralkodása alatt ugyan a megszavazott évi segítség 750 ezer forintot tett ki, azonban ennek csak csekély része folyt be, s még kevesebb került a végvárakba.⁴¹ De hiába voltak a külföldi országok segítői, az ország gazdasági gondjait csak enyhíteni tudták, megoldani nem. A védelem szükségletei még így is jóval meghaladták a bevételeket. A vonal várainak fenntartásánál elsősorban az egyes vártartományok jövedelmei jöhettek számításba. Ezek fedezték az építkezések, a zsold, az ellátás nagy részét. A jövedelmek különböző forrásokból származtak: a várföldek terméséből, hegyvamból, bortizedből, malmok bevételeiből, a majorságok állatállományából, a jobbágyok pénzbeli és természetbeli szolgáltatásaiból.⁴² A váruradalmakból származó jövedelmek alapvetően két félek voltak. Egyrészt természetbeli és más fogyasztási cikkből, másrészt a készpénzből vagy a termények eladásából származtak.⁴³ A végvárak ellátásának fontos bázisát jelentette a tized is. Az 1569. évi XXVII. tc. értelmében a király, illetve a kamara bérbe vehette a főpapoktól a végvárak közelében lévő birtokok dézsmáit. Tehát a püspöki és a káptalani jövedelmek tetemes részét kivonták az egyháziak kezeléséből.⁴⁴ Így kerülhetett aztán sor pl. arra, hogy a veszprémi püspökség és a káptalan birtokait Veszprém, Palota és Tihany várainak fenntartására rendelte a király. Tihany várának kapitányai ettől kezdve a bencések egykori birtokai fölött is rendelkeztek. Acsády Ignác a magyarországi végvárak saját birtokaikból befolyt jövedelmét évi 50 ezer forintra becsülte.⁴⁵ Szekfű Gyula szerint 50-80 ezer forintnál a vártartományok jövedelmét nem tették ki többet.⁴⁶

Ahhoz, hogy az egész várvonal jövedelmét meg tudjuk határozni, az egyes várak bevételeit kellene ismernünk. Az ehhez szükséges helytörténeti adatfeltárások nem állnak

rendelkezésre. Tehát csak a jövedelmeket befolyásoló tényezőket vehetjük számba. A várak fenntartása, ellátásának biztosítása a vár környéki helységek birtoklásától függött. Mind a magyarok, mind a törökök a falvak birtoklásáért küzdöttek, így aztán azok hovatarozása, lakóinak száma állandóan változott. Egy-egy kastély vagy huszárvár elveszése akár száz falu adóját is elvonta a másik féltől.⁴⁷ A török várak közelsége, az ellenség állandó jelenléte sokszor illuzórikussá tette az amúgy sem biztos, minden évben változó bevételeket. A cél a magyar várkapitányok számára világos volt: a váruradalom, a várbirtok bővítése, minél több hódoltsági falu kényszerítése az adózásra. Kiterjedt a kapitányok figyelme arra is, hogy van-e környéken olyan birtok, ami a koronára szállt vissza, mert azt a várhoz csatolhatták. Céljuk elérése érdekében még az erőszak-tól sem riadtak vissza, s a várkapitányok néha egymás váruradalmára is rátörték. Pl. Magyar Bálint fonyódi kapitány Palotától Ordát és Szálláslakot ragadta el. „Hatalmasul” bírta Lullát, Ságvárt, Csegét. 25 somogyi falut foglalt el, melyek eredetileg tihanyi birtokok voltak.⁴⁸

A XVI. századi védelem és harcmodor

1526-tól a magyarságnak szinte kizárólag csak a török ellen kellett hadakoznia, s ez meghatározója lett a haditechnika fejlődésének. Már Zsigmond harcai bebizonyították, hogy a külföldi és hazai páncélos lovasság, mely a nyugati harcmodort képviselte, teljesen hatástalan maradt a török ellen. A magyar hadi tudományak a támadó fél harcmodorához kellett alkalmazkodnia.⁴⁹ A török harcmodor hasonló volt a régi magyar hadakozáshoz, a könnyűlovasságra, illetve könnyűgyalogságra épített. Olyan egységeket kellett tehát létrehozni, amelynek jellemzője a gyorsaság, a mozgékonyaság és a helyzetváltoztató képesség.⁵⁰ A huszárságra azért is kulcsfeladat hárult, mivel egy végvár hatósugara a várban tartózkodó lovassággal beszárgulható területet foglalta magában.⁵² Az adóztatásokhoz, a várbirtokok jövedelmeinek behajtásához, a portyázásokhoz, cselvetésekhez a lovasság szolgáltatta az erőt. A török harcmodor állandó jellemzője volt a lesvetés vagy leshányás. A XVI. század első felében még napirenden voltak a magyarok vereségei. A helyzet a XVI. század má-

sodik felében változott meg. A magyar lovasság cselre csellel válaszolt, s erre az időre a lesvetés és a leshányás módját már a legkisebb végvárunk őrsége is pompásan értette és rendszeresen űzte.⁵³ 1579-ben Musztafa budai pasa így panaszkodott a magyar vitézekre: „Várak alá szárguldanak, csatáznak, utakat állanak, lesöket hánynak, emberöket fognak, barmokat hajtnak, mikoron módját ismerik . . .”. S mivel a várak sorsa a falakon kívül, a „mezőben” dőlt el, olyan erősségekre volt szükség, ahol elegendő lovas lehetett fegyverben tartani. Érthető, hogy egyre inkább megnövekedett a huszárvárak jelentősége. „Amelyik megszállott várnak nem volt annyi ereje, hogy a mezőn szállhasson szembe az ellenséggel, az már veszőfélben volt.”⁵⁴ Szántó Imre számításai szerint a török által el nem foglalt területek védelmére kb. 12-14 ezer végvári katonára volt szükség.⁵⁵ Egy 1557-ből származó jelentés is arról számolt be, hogy a végek oltalmára a királynak 12 ezer embert (8 ezer lovas és 4 ezer gyalogost) kellene tartania.⁵⁶ 1577-ben az egész ország összes végvidékein hivatalosan 18.242 főnyi őrség állomásozott. A tényleges védelmi erő azonban csak az 1557. évi előirányzott létszám (12 ezer) körül mozgott.⁵⁷ Rendelkezünk adatokkal a Duna és a Balaton közötti Főkapitányság várainak őrségéről is. Ebbe az összegzésbe csak a rendes zsoldosok tartoztak bele. A fizetetlen szabad hajdúk nem számítottak ide. Az 1577. évi jelentés szerint az örhadak eloszlása a következő volt: a főkapitány vezényelte alá tartozott 100 huszár, 100 gyaloghajdú, 50 német lovas. Győr: 700 német gyalogos, 400 huszár, 300 gyaloghajdú, 20 harci kocsi. Pápa: 300 huszár, 350 gyaloghajdú. Palota: 200 huszár, 100 német lovas. Veszprém: 200 huszár, 300 gyaloghajdú. Tata: 70 huszár, 100 gyaloghajdú, 50 német lovasított lövész. Szentmárton: 50 huszár, 100 gyaloghajdú. Csesznek: 18 huszár, 50 gyaloghajdú. Vázsony: 18 huszár. Keszthely: 20 gyaloghajdú. Szigliget: 10 gyaloghajdú.⁵⁸

„Várak nélkül a török védvonal nem paralizálható.”⁵⁹

1556 fontos időpont végvárrendszerünk kiépítésének és a török elleni védelem megszervezésének kérdéskörében. Ebben az évben alakult meg ugyanis Königsberg Ehrenreich elnöklése alatt a Bécsben székelő Udvari Haditanács, mely pénzügyileg az Udvari Kamara alá tartozott.⁶⁰

A Haditanácsnak volt köszönhető az idegen – zömükben itáliai és német származású építésszek, hadmérnökök Magyarországra hívása. Fontos közülük megemlíteni Sallustio Peruzzi, Carlo Theti, Francesco de Marchi, Pietro Ferabosco, Ottavio Baldigara, Paolo de Mirandola itáliai, Daniel Späkle és Benedikt Kölbel német mesterek nevét.⁶¹ Az Udvari Haditanács hiányosságait Nagy László az alábbiakban összegezte. Mivel a védelem irányítása Bécsből történt – több száz kilométerre a veszélyeztetett területektől – a Haditanács tagjai nem ismerhették a védelmi harc sajátos körülményeit, s elképzeléseik, terveik így csak részben valósulhattak meg.⁶²

Vádak érték még többek között a Haditanácsot a magyar elemek háttérbe szorítása és a zsoldosok túlzott alkalmazása miatt is.⁶³ Eltekintve azonban mindezen hiányosságoktól megállapítható, hogy a Haditanács létrejötte után rendszeressé, szervezetté váltak az építkezések.⁶⁴ Az 1556-tól 1568-ig terjedő időszakot a Haditanács ó-olasz rendszerű építkezéseinek lehet tekinteni. Ekkor kapott hivatalos szervezést, adminisztrációt az építkezés. Építési felügyelőkről és főfelügyelőkről vannak adatok, s bizonyos címfokozat, illetve ranglétra is megfigyelhető.⁶⁵

A védelmet úgy kellett átalakítani, hogy ostrom esetén a védők sikeresen tudjanak szembeállni a támadókkal. A természetes akadályok mellett a vár védelmének szilárd-ságát mindenekelőtt a tüzérségnek kellett biztosítani.⁶⁶ A várharok során tehát az ágyúknak egyre nagyobb szerep jutott. Meg kellett akadályozni, hogy az ostromlók elérhessék a falakat, hogy kikerüljenek az ágyúk lőtávólából. Hiszen a falakat mászó ellenséget már nem lehetett ágyúval löni. A várak védő-öveit úgy kellett tehát módosítani, hogy minél több ágyút be tudjanak fogadni, s ezáltal a védelem aktívabbá válhasson.⁶⁷

A régi védművek átalakítására két megoldás kínálkozott. Vagy átfőrmálják és megerősítik a már meglévő védműveket, vagy teljesen újat építenek a bástyarendszer szabályainak megfelelően. Az amúgy is nagyon költséges építkezéseknél az első lehetőség lényegesen olcsóbb, gyorsabb és gazdaságosabb megoldásnak tűnt.⁶⁸ Először háromszög vagy négyszög alakú bástyákat helyeztek el a sarkokon, s ezekkel már lehetőség nyílt a várfalak oldalazására, a kötőgátakat rohamozó ellenség tűz alatt tartására.⁶⁹ Általánosan azonban az ötszögű bástyaforma terjedt

el.⁷⁰ Falaik vastagabbak voltak mint a várfal többi részei, hiszen az ostrom egyenesen a bástyák ellen irányult. Tetejük sík volt, belsejükben pedig legtöbbször ágyúkamrákat, kazamatarendszert alakítottak ki.⁷¹ 1556–1568 között teljes, új építést 2, teljes kiegészítést 4, részleges korszerűsítést 11, kisebb javítást 5 várban végeztek.⁷²

Az ó-olasz építkezési módot az 1560-as évek végétől egyre inkább kezdte felváltani az olaszbástyás vár legfejlettebb típusa a füles bástyás rendszer. Az építésszeknek, hadmérnököknek további három fő feladatot kellett megoldaniuk: a tüzérség, az aknatámadás és a rohamozás kifejlesztett eszközeivel szemben megfelelő, tökéletes védelmet kellett találniuk. Ez a hármas cél vezérelte valamennyi újításukat.⁷³ Hogy az erődítmény a támadó tüzérség számára kevésbé mutassa magát célpontként, a várfalakat tovább alacsonyították, az előttük lévő árkokat pedig erőteljesebben szélesítették, mélyítették. Az árkokból ki-termelt földből hatalmas töltést (contrascarpat) készítettek az árok külső partján, amelynek az ellenlejtője olyan magas volt, hogy szinte eltakarta vele a várat.⁷⁴ Az aknatámadások elhárítására a falak alatt aknafelnyelő folyosókat, kazamatakat építettek, ellenaknákat használtak. A rohamok ellen – a talajlehetőségektől függően – szabályos vagy szabálytalan sokszögre tervezték a vár alaprajzát. A sokszög minden sarkára egy-egy kiugró bástyát építettek, melynek homlokzatai majdnem olyan hosszúak voltak, mint a védelmükre bízott kötőgátaké. Minden előrefutó bástyaszárny (orehion, orillon) oltalma alatt egy-egy visszahúzott torkot építettek, ahonnan az ágyúk az árok egész szélességét, sőt a szomszéd bástya arcvonalt is löni tudták. A fülek sarkain felállított ütegekkel is oldalazó tűz alatt lehetett tartani a kötőgátakat.⁷⁵ Az új-olasz rendszer sajátossága, hogy csak a síkföldeken épített váraknál lehetett alkalmazni, s a hegyi várakat lehetetlen volt e módszer szerint átépíteni.⁷⁶ 1568–1593 között teljes, új építést 7, teljes kiegészítést 5, részleges korszerűsítést 4, kisebb javítást 9 várban végeztek el.⁷⁷

A várak építésének két módja volt ismeretes a XVI. században. A nem magyar módra épített várakban a költségesebb, lassabb és állandóbb kővel történő építkezéssel találkozni. Magyarországon a kőből való építkezésre sem idő, sem pénz nem volt. Csak a legexponáltabb, stratégiailag legfontosabb helyeken

lévő erősségeinket építették át kő és téglafalakkal. Mint pl. Győrt, Kanizsát, Egert. Minél gyorsabban, minél olcsóbban kellett megoldani az építkezéseket úgy, hogy az erősség megfelelő lovasságot is befogadhasson. A nyugati mintájú építkezést egyre inkább háttérbe szorította az u.n. magyar építési mód a „modus Hungaricus”, vagy „Hungarisch Manner”.⁷⁸ Ennek az építési módnak a nagy előnye volt, hogy csak fa és föld kellett hozzá, szemben a kő-építkezéssel, ami még azt a problémát is felvetette, hogy sokszor messziről kellett odaszállítani az építőanyagot. Sűrűn nyert alkalmazást éppen olcsósága és gyors építetősége miatt a latorkert. Ez volt a leggyengébb s éppen ezért a leg-egyszerűbb földerődítési mód. Nem annyira védműként, mint inkább a latrok, kőborlók távoltartására szolgált. Hegyes karókból készült kerítés volt, építésénél vastag törzseket nem használtak. A karókat nem fonták, s nem is tapasztották egymáshoz.⁷⁹ Közepes erősségűnek számított a levert, bélelt vagy töltött palánk. Elkészítési módja a következő volt: a 11–12 méter hosszú boronákat egymástól 2–3 arasznyi távolságra ásták be a földbe úgy, hogy 7,5–8 méter magasan álltak ki. Ezeket aztán sövényfalnak fonták össze. Ezzel a fallal párhuzamosan még egy ugyanilyen sövényfalat készítettek. A két sövényfal boronáit összefonták. Az így elkészített vázba földet hánytak, s azt keményre döngölték. Az így kapott fal belső oldalát földdel is megtámasztották, külsejét besározták, tetejét zsinde-lyel, szalmával fedték. Ezzel az eljárással 5–8 méter széles, erős falat kaptak.⁸⁰ A legerősebb földerődítési mód a rótt palánk volt, melyet leggyakrabban bástyák készítésénél alkalmaztak. Ebben az esetben a vesszőt és a sövényt teljesen mellőzték. Nagy öreg boronákat, gerendákat raktak le egymás mellé, vagy fölé. Ezeket erős fakötésekkel – fa és vasszegekkel – rótták össze. Szintén két párhuzamos falat készítettek, s közüket ugyanúgy, mint az előzőnél, földdel töltötték ki. Sok függött attól, volt-e környéken építésre alkalmas úgynevezett bárdos erdő. Az építkezéshez a legalkalmasabb fának az éger, a tölgy, a fűz, a jegenye bizonyult, mivel ezeknek kevésbé ártott a tűz.⁸¹ A magyar építési módnak nemcsak előnyei, hanem hibái is voltak. A fa hamar rothadt, így folyton javításra, pótlásra szorult. A tűz és a víz állandó veszélyt jelentett. A török hamarosan rájött, hogyan kell eredményesen ostromolni a palánkot. Ha az ágyú-

golyó horzsolva érte a falsíkot, az agyagrég leverődött. Ebben az esetben a gerendákból készült erődítményt fel lehetett gyújtani.⁸² Eleven vita folyik a szakirodalomban arról, vajon lehet-e magyar építési módnak nevezni ezt a rendszert vagy sem? A palánképzés nem kizárólagosan magyar sajátosság ez tény, de alkalmazásának és elterjedésének körülményei azt látszanak bizonyítani, hogy a török elleni harcokban a magyarság sikeresen alkalmazta.

Az erődítmények át és újjáépítése, a munkák szervezése az érintett megyékre hárult. Az ő kötelességük volt a szükséges építőanyag, fuvar, munkaerő előteremtése. Az építést a jobbágyok végezték, nagyrészt robotmunkában.⁸³ Az 1553-ban elfogadott XI. tc. szerint a jobbágnak 40 napot kellett szolgálnia urának, ha munkája a földesúri vár javítására fordított. A törvény lehetőséget adott arra is, hogy ahol szükséges volt, a jobbágy többet is szolgáljon.⁸⁴ 1554-ben a rendek 6 napi közmunkát szavaztak meg (VIII. IX. tc.) azzal a kikötéssel, hogy a jobbágyok a Bécsben szokásos díj-szabásban részesüljenek. Egy kétlovas szekér kocsisának egy napra pl. 40 dénár járt.⁸⁵

Szigetvár 1556. évi ostromát követően, az 1557/VI. tc.-ben szavazták meg a rendek a jobbágyok ingyen munkáját a várépítkezésekhez. A törvény kimondta, hogy minden díj nélkül 6 napot tartozik egymás után szolgálni a jobbágy. A népességet a várkapitányok felszólítására az alispánok rendelték ki, természetesen aratási és szüreti munkálatok kivételével. A munkában köteles volt részt venni minden adóporta, illetve a rajta élő jobbágy személyesen. Minden portának egy-egy ígás (4 lovas vagy 6 ökrös) szekeret is ki kellett állítania.⁸⁶ 1559-ben (XVIII. és a XXX. tc.) és 1563-ban (XX. tc.) egyaránt megerősítették a 6 napi ingyenmunkát minden porta után. De az 1563-as XXI. tc. a távolabbi megyék lakóinak lehetővé tette, hogy közmunkáját pénzzel is megválthassa.⁸⁷ Ezt a pénzt nevezték az ingyenmunka latin megfogalmazása után – gratuitus labor – labor pénznek.⁸⁸

A fokozatosan fellendülő építkezéseket és javításokat bizonyítja az is, hogy 1567-től évi 12 napra emelték a jobbágyok kötelező munkáját (XVII–XIX. tc.). A törvény intézkedett a munka részleteiről is, mivel megszabta, hogy melyik terület melyik várhoz tartozik dolgozni. Még a hódoltságban élő jobbágság-

nak is kellett ingyenmunkát végeznie. Szakály Ferenc szerint a Dunántúlon szigorúbban és következetesebben szorították munkára a népességet, mint az Alföldön.⁸⁹

Az ingyenmunkák részletes beosztásáról az 1567–1593 közötti időszakban három alkalommal hoztak törvényt az országgyűléseken (1567/XVII. tc., 1569/XIX. tc., 1578/XXVII. tc.). A Győri Főkapitánysághoz tartozó várak közül mindössze csak Győrrel, Pápárral, Veszprémmel és Palotáról intézkedtek. Győr várának építkezéseire Pozsony, Moson, Győr vármegyék népességét, Veszprémhez Veszprém vármegyét és a töröknek adózó szomszédos alattvalókat, Palotához Fejér vármegyét, míg Pápához 1567-ben Vas és Zala-, 1569-től Sopron vármegye lakosságát rendelték. A Főkapitányság többi váráról az országgyűlés semmiféle végzést sem hozott. 1574-ben meghatározták a közmunka megváltásának az összegét is (1574/VI. tc.). Az ingyenmunka helyett naponként minden kapu után 10 dénárt lehetett fizetni.⁹⁰ Az Udvari Haditanács javaslatára 1574-ben Werth Mihály soproni polgárt a dunántúli Moson, Győr, Sopron, Vas, Veszprém, Somogy vármegyékbe nevezték ki a közmunka ügyek irányítására. Werth Mihály működéséről, annak eredményeiről egyéb adatot sajnos nem találtam.⁹¹

A drinápolyi béke megkötése után került sor a Haditanács által irányított nagyszabású várvizsgálatokra. Megbízható technikusok részletes helyszíni mérései alapján döntött a Haditanács arról, melyik erősségeket kell megjavítani, átépíteni vagy ha kell lebontani, megsemmisíteni.⁹² 1569-ben küldte Magyarországra a Haditanács Giulio Turco itáliai hadmérnököt azzal a feladattal, hogy a dunántúli várakról pontos, katonai-műszaki felméréseket végezzen.⁹³ Turco felmérései nem részletesek, mégis aránylag pontosak, s így e rajzokból bontakozik ki előttünk a várak valóságos értéke. A hadmérnök bemutatja a várak nagyságát, pillanatnyi állapotát, harcászati értéküket egyaránt.⁹⁴ 1577/78-ban az Udvari Haditanács ismételtelen megsemmisítette az erődítményeket és részletes jelentéseket kért a legsürgősebb tennivalókról.⁹⁵ Ezenkívül minden várkerületbe építési biztost neveztek ki. Így került a Duna és a Balaton közti főkapitánysághoz Suess Orbán, mint a terület főfelügyelője és ellenőre.⁹⁶ A felméréseket követően, 1578 októberében megszületett a Haditanács határozata Veszprém, Palota, Vázsony, Szigliget, Keszthely várainak tatarozásáról.⁹⁷

Végváraink a Duna és a Balaton közötti főkapitányság területén

A Duna és a Balaton közötti főkapitányság Győr központtal jött létre. A győri főkapitány kezében összpontosult e védelmi terület központi vezetése, irányítása. A Bécs ellen felvonuló török hadak útvonala szükségképpen erre vezetett. Ezért vált kiemelkedően fontossá e terület fokozott védelme, hiszen Bécsset, s az örökös tartományokat Magyarországon kellett megvédeni.

Problémát jelent a rendszerbe tartozó várak számának a meghatározása. Villányi Szaniszló szerint a Győri Főkapitányság területéhez a XVI. században 11 végvár tartozott. Pápa, Devecser, Csesznek, Vázsony, Tihany, Szigliget, Veszprém, Palota, Tata, Gesztes és Györszentmárton.⁹⁸ Ez a felsorolás meglehetősen hiányosnak tűnik, hiszen Faller Jenő csak Veszprém vármegyében 12 végvárat sorolt fel.⁹⁹ Villányi Szaniszló Szigligeten és Tihanyon kívül nem tesz említést több Balaton melléki várról, úgy mint Keszthelyről, Csobáncról, Reziről, Tátikáról, s nem sorolja ide Sümegyet sem. Ellenben Gesztesről mint magyar végvárról ír, holott az csak igen rövid ideig volt e korban magyar kézen.¹⁰⁰ Nem történik említés olyan kisebb várkastélyokról sem, mint pl. Döbrönte, Somló, Essegvár, Ugod stb. A kisebb őrhelyekről, vigyázó házakról, elővárakról, górékról csak elvéve vannak adatok. Holott ezek a gyengébb és kevésbé kiépített őrházak a mögöttük fekvő nagyobb és korszerűbb várak előzetes védelmében és felderítő hírszolgálatában fontos, kiemelkedő szerepet játszottak. Minden jelentősebb várnak voltak ilyen vigyázó házai, kisebb előőrsei, úgynevezett kiöblözései.¹⁰¹ Győr esetében 8-10 ilyen elővár, őrhelyre található utalás, de számuk feltehetően ennél több lehetett.¹⁰² Közülük sok az idők folyamán elpusztult és feledésbe merült. Amikor tehát felsoroljuk a főkapitányság alá tartozó várakat, a létszámot nem maximálhatjuk. Hiszen az erősségek alá még több, meghatározhatatlan számú kis őrhely is tartozott. A várak számbavételénél még egy nehézségbe ütközünk. Nehéz eldönteni, vajon a védelem második, harmadik vonalában lévő vár az adott időszakban melyik főkapitánysághoz tartozott. Felvetődik Sárvár hovatarozásának a kérdése. A térképek hol a győri, hol pedig a kanizsai területhez tartozónak mutatják. Mint magánföldesúri vár, egész időszakunkban a Nádasdy család birtokában maradt. Mint vég-

vár nem játszott fontos szerepet 1568–1593 között, bár a várat állandó jelleggel erősítették. Ezen megfontolásból nem sorolhatjuk a Győri Főkapitányság fennhatósága alá. Elméletileg Komáromot is a Duna és a Balaton közötti terület végvárai közé lehetne számítani. Komáromnak azonban sajátos helyzete volt, s sem a győri, sem a bányavárosi védelmi területéhez nem tartozott. Mint fontos, stratégiailag elsőrangú erődítmény, önálló főkapitánnyal rendelkezett, s ehhez a várhoz tartoztak a dunai csajkások és naszádosok is.

A rendszerben levő általunk ismert végvárak, melyekről megbízható adatokkal rendelkezünk, a következők: Győr, Györszentmárton, Tata, Csesznek, Pápa, Devecser, Palota, Veszprém, Vázsony, Sümeg, Keszthely, Rezi, Szigliget, Csobánc, Tátika, Tihany.

Győr főerősségé válása

1541-et követően Győr várának megerősítése és kiépítése egyre szükségesebbé vált, hiszen Győr különösen fontos szerepet töltött be Bécs védelmében, s mintegy annak előváraként funkcionált. Győr elfoglalásával a török olyan stratégiai pont birtokába jutott volna, ahonnan mind nyugat, mind pedig észak felé szinte akadálytalanul folytathatta volna hódításait.

Természetesen a váron már 1541-et megelőzően is végeztek megerősítési munkálatokat. Fels Lénárt várkapitánysága alatt 1537-ben hevenyészett sáncot és palánkot vontak a vár alja köré.¹⁰³ Az erődítést 1542-ben Nádasdy Tamás országos főkapitány és királyi tárnokmester folytatta. Győr árkokkal és palánkokkal való megerősítésére Pozsony, Sopron, Győr, Veszprém és Vas vármegyék jobbágságának munkáját is felhasználták.¹⁰⁴ Az 1547-es országgyűlésen olyan határozatot hoztak, (XXI. tc.) hogy a győri püspökség dézsmáit a vár és a város megerősítésére kell fordítani.¹⁰⁵ 1552-ben Móric szász fejedelem vette át az erődítési munkálatok vezetését. A 400 sáncásó legényen és a jobbágyok köz munkáján kívül – 6 krajcáros napidíj mellett – még 500 lándzsás katona is dolgozott.¹⁰⁶ Pallavicini Sforza örgróf kapitánysága alatt (1554-1561) kezdődött meg Győr olaszbástyás védőövének a kiépítése. Sforza örgróftól, Kroyzer Gábort, Alsó-Ausztria helytartóját, Hoyes Jánost, Dietrich Marcellt 1555-ben mint királyi biztosokat bízták meg Győr megerősítésével, s a munkálatok költségvetésének a kidol-

gozásával.¹⁰⁷ A rendek 1556-ban a győri erődítésekhez köz munkát is megszavaztak (IV. X. tc.). A munkálatok sürgősségét jelzi az is, hogy Ferdinánd engedélyezte a Győr megyei jobbágság munkájának még egy héttel való meghosszabbítását az építkezések körül, s a török közeledésének a hírére még az őrség is dolgozott.¹⁰⁸ 1556 augusztusára öt bástya épült fel, s ezzel a város ha ideiglenesen is, de védhető állapotba került. Természetesen a Pietro Ferabosco tervei szerint épült vár magán viselte a török veszély miatti gyors munkák hiányosságait. A bástyaöv fából és földből épült, s kifalazva csak a bástyák szárnyai voltak.¹⁰⁹ Szükségszerűvé vált tehát 1556 után az ideiglenes fabástyák és palánkok helyett a téglából épült bástyaerődök kiépítése. 1564-ig Francesco Benigno mint építkezési főfelügyelő irányította a munkálatokat. Dolgoztak még az építkezéseken Paolo de Mirandola, Specie Casa, Francesco de Spazio itáliai mesterek is. Munkájukról az 1561-es vizsgálati beszámolókból hiteltel képet kaphatunk. A királyi biztosok, akik a jelentést készítették, Salm Egon gróf az új várkapitány, Tanhauser György haditanácsos és Pietro Ferabosco királyi építőmester voltak. Jelentésük szerint az eddigi munkálatokkal meg voltak elégedve, s helyben hagyták Benigno költségvetését is, aki a végösszeget 140 ezer forintban állapította meg.¹¹⁰ A királyi biztosok jelentéséből tudjuk azt is, hogy Bernardo Gabelli építőmester Győrszigeten tégláegető kemencét létesített, ahol egy hónap alatt 2,4 millió téglát készítettek.¹¹¹

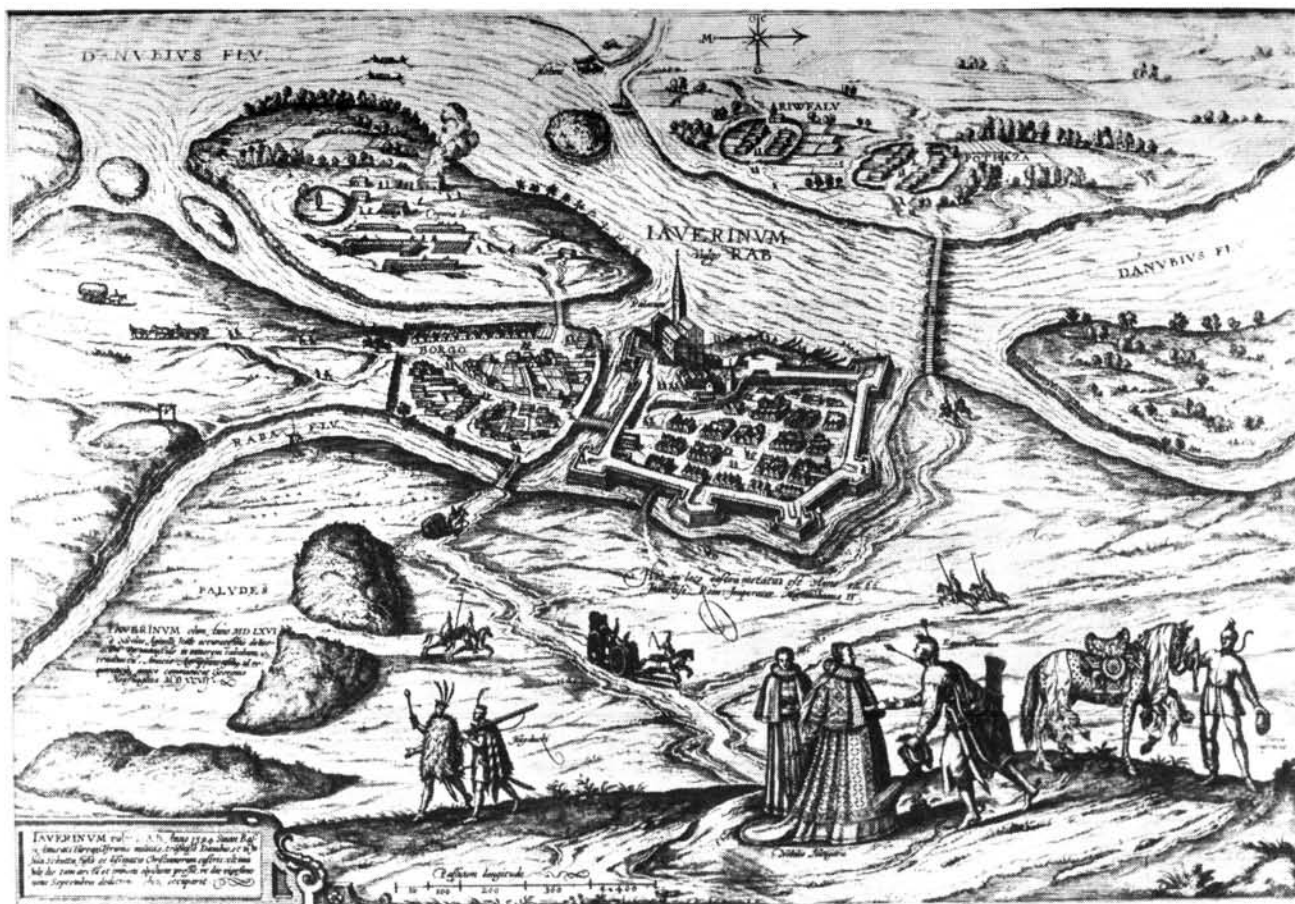
Az állandó pénziánnyal küszködő kincstár 1561-ben Erdődy Péter horvát bántól 4 ezer forintot, 1562-ben Dobó István bari főispántól 2 ezer forintot vett fel kölcsönként Győr újjáépítésére.¹¹²

Francesco Benigno javaslatára az eredeti Ferabosco tervhez képest két módosítást eszközöltek. Benigno célszerűnek vélte a Császár – és Középbástya, illetve a Kastély – és a Magyar-bástyák közötti aránylag hosszú falszakasz védelmére két újabb bástya felépítését. Így került beiktatásra az Új-bástya és a Sforza-félbástya. Már ő ajánlotta a bástyák fülekkel való ellátását, amiket később meg is valósítottak.¹¹³

A munkálatokat 1564-1568 között Pietro Ferabosco, mint építészeti felügyelő vezette.¹¹⁴

Az építkezések menetét nagyban visszavetette az 1566 szeptemberi nagy tűzvész, mely a legnagyobb

pusztítást a nyugati és a déli bástyákkal határolt városrészekben tette. Az újjáépítési munkákat Thomas von Eiseler a bécsi vár felügyelőjének irányítása mellett Bernardo Magno és Suess Orbán végezték. Az utcák terveit a bástyák vonalához igazították, hogy a vár bármelyik pontjáról gyorsan el lehessen érni azokat. A kapuk folytatásaként egyes utcákat építettek, hogy a kapukat támadó ágyúgolyók ne a házakat találják el. A három várkapu előtt riadótereket, a piactéren pedig a fővárta gyülekező helyét alakították ki.¹¹⁵ 1567-ben Miksa Győrt elsőrangú birodalmi erődde nyilvánította, s elrendelte az egész város bástyaövvé való megerősítését.¹¹⁶ Kimondottan a győri vár és környékének a hadászati megerősítésére, az építkezések további folytatására az uralkodó 1568-ban 17 ezer forint összegű támogatást kért a felső-ausztriai rendektől.¹¹⁷ E mellett a kincstár természetesen továbbra is vett fel kisebb-nagyobb összegeket magánosoktól. Győri építkezésekre 1570-ben pl. Vsaly Péter, az esztergomi érsekség kormányzója 500 forintot kölcsönzött.¹¹⁸ A munkálatok méreteinek, intenzitásának az illusztrálására álljon itt egy 1572-ből származó jelentés: „A vár falai, árcai és sáncai csinálása végett a föld egészen feldúlott, ekkor sok régiség összetörve elhurcoltatott, vagy újra a falakba rakatott.”¹¹⁹ 1570-1575 között elkészültek a bástyák falazásával. A bástyákat az új-olasz rendszer szerint fülekkel látták el. Ezeket csupán a Duna- és a Kastély-bástyák keleti oldalán mellőzték.¹²⁰ A munkálatokat szuperintendensi minőségben Bernardo Magno és Suess Orbán közösen irányította. Találkozni még laynoi Donato Grazioli, Anthon Molladt kőműves mesterek és Domenico Temporal (demporál), téglavető mester nevével is. Megfordult Győr építkezéseinél mint a munkálatok ellenőre Franz Pappendorf, a Haditanács tagja is, s az ő javaslatára került 1575-ben Cristoph Minall építőmester néhány meghatározott teendő elvégzésére Győrbe.¹²¹ Ezekben az években Győr az ország legjobb, leghatalmasabb és legkorszerűbb várává épült ki. A falak átlagos magassága elérte a 7-8 métert, s a fülek lehetővé tették a kötőgátak, s a szomszédos bástyák oldalazását. Növelte a védelem erejét, hogy a Duna és a Rába folyók vizét széles és mély árkokkal a vár keleti és déli oldalai felé vezették, s ezzel a várat mind a négy oldala felől vizesárokkkal zárták el a támadók elől.

1. ábra Győr vára 1566-ban (Nicolo Agnelli rézmetszete.)

Az előzetes felderítésben játszottak fontos szerepet a vár körüli kimagasló pontokon lévő elővárak. Andrásvár, Tarisznyavár, Világosvár, Lesvár, Sarkavár, Bagóvár, Mérges, Rábatonana, melyek dél felé vonuló félkörben védték a főerősséget.¹²²

Az 1577. évi haditanácsi ülésen Győrt befejezettek nyilvánították, de kijelölték a még hátralevő feladatokat is. A Haditanács által meghatározott feladatok a következők voltak: az árkokat mélyíteni kellett, contrascarpát létesíteni, s a bástyák és a kötőgátak továbbra is folytonos karbantartást igényeltek. E munkálatokra a Haditanács 52 ezer forintot bocsájtott Suess Orbán rendelkezésére.¹²³ Bernardo Magno Kanizsára helyezése után 1578-ban a Haditanács gróf Salm Miklós Ferenc építészeti hadbiztost rendelt Suess mellé.¹²⁴ Egészen Suess 1591-ben bekövetkezett haláláig a munkálatokat a külső védműveken folytatták. Mivel azonban ezek a munkák nagyon idő és munkaerő igényesek voltak, a sáncmunkák csak lassan haladtak.

Mivel az 1580-as években egyre szaporodtak a török portyák, foko-

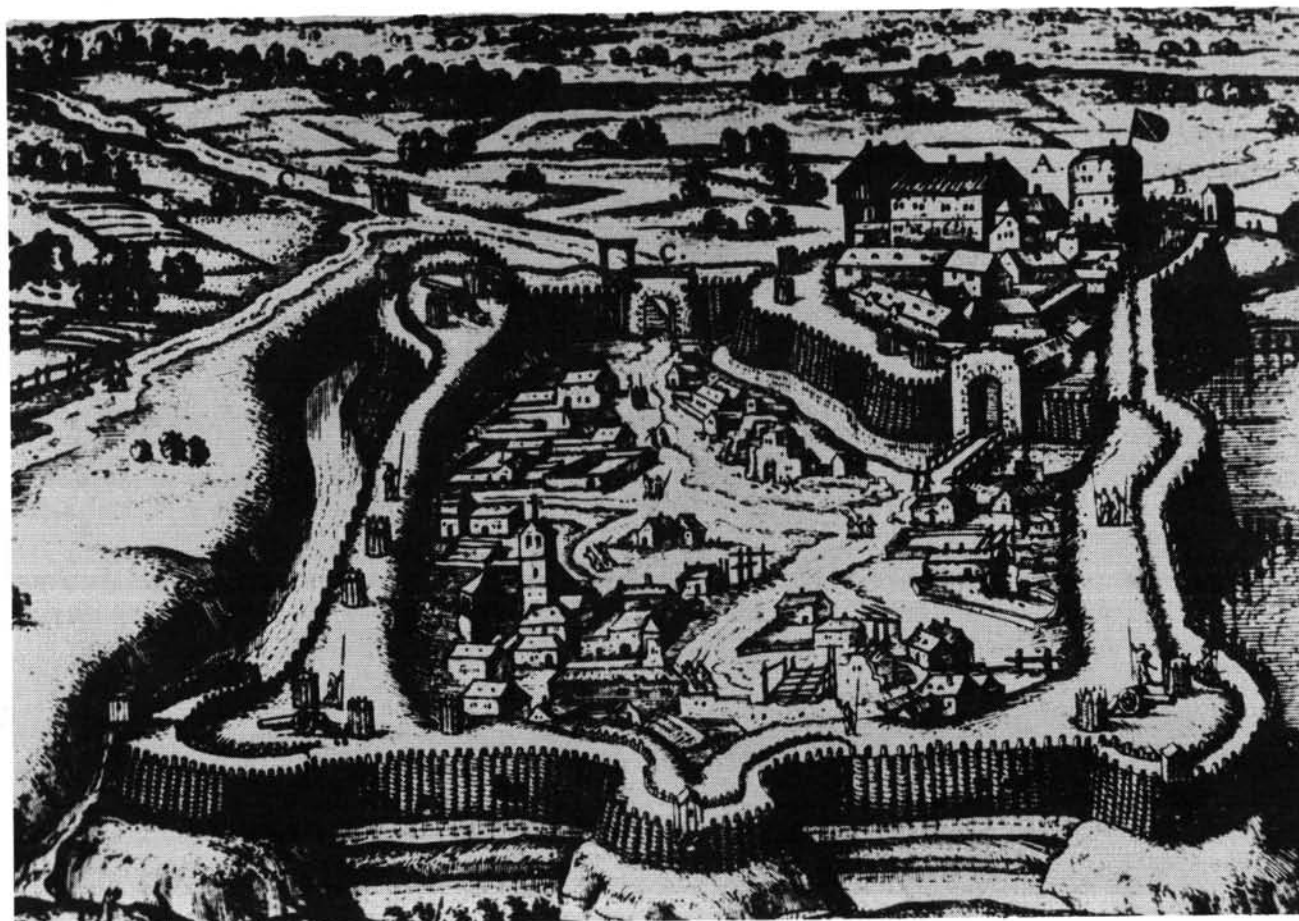
zatosan előtérbe került a Győr felé vezető utak védelme. Ezért 1588-ban Gregoróczy Vince, a várkapitány helyettese az abdai híd mellé örksételet, Börcsön a templom mellé pedig gömbölyű őrtornyot építtetett.¹²⁵

1589-ben irányították Győrbe a nagy hírű, Egerben is tevékenykedő építész, Christoforo della Stelláé.¹²⁶ A 15 éves háború kitörése az építkezéseket lezárta, s mivel Győr 1594-ben török kézre került, a folytatás a következő, a XVII. századra maradt.

Pápa várának a kiépítése

A várat és a várost a hevenyészett építkezések időszakában a Török család megbízásából Martonfalvay Imre erősítette. Erőfeszítései nyomán a várat három, a hozzá kapcsolódó várost öt föld-fa építésű rondellával erősítették meg, belül földtöltéssel, kívül vizesárokkal.¹²⁷ 1553-ban Francesco Benigno járt Pápan, hogy a szükséges munkálatokat felmérje. A király 1556-ban 20 q löport, 12 q ónt, egy taracot, 500-500 db talicskát, ásót, kapát, csákányt, földhányó lapátot és 100 gyalogos fogadására való pénzt küldött Páparra.¹²⁸

A kedvező terepviszonyokat kihasználva Pápat erős palánkvárrá, bástyáit ó-olasz rendszerben építették ki. 1560-66 között Pietro Ferabosco ellenőrzése mellett Thury György és Bernardo Magno vezették a munkálatokat. A drinápolyi béke évében Sallustio Peruzzi, Giorgio Guidoni, majd Bernardo Magno és Giulio Turco tekintették meg a várat, s tettek többféle javaslatot is az akkorra már korszerűtlenné vált ó-olasz bástyás vár új-olasz bástyás erőddé való átépítésére.¹²⁹ E nagyszabású tervek azonban csak részben valósulhattak meg, mivel Győr korszerűsítése minden megmozdítható pénztartalékot felemészített. Világosan látni, hogy a Duna és a Balaton közötti Főkapitányság várainak az erősítések kizárólag az osztrák érdekek játszották a vezető szerepet, s minden erőfeszítést Bécs védelmében hoztak. Bizonyítja ezt az is, hogy addig, amíg Győrt szinte hiánytalanul ellátták pénzzel, – 52 ezer forintot kapott – addig a többi végvárnak összesen csak 15 ezer forintot juttattak.¹³⁰ Az Udvari Haditanács ugyan 1577-ben javasolta, hogy Pápa főerősség legyen, de mindössze csak 1000-2000 forintra becsülték az ide irányítandó pénzüsszeget. Ennyiből pedig a várat főerősséggé kiépíteni aligha lehet-

2. ábra Pápai vár. (Huffnagel metszete, 1600 körül.)

tett volna. Szegényesnek mondhatók a pápai vár készletei is. Az előbb említett 1577-es esztendőben pl. 14 ágyú, 185 szakállas puská, 6 orgona és 45 q lőpor alkotta a vár felszerelését.¹³¹

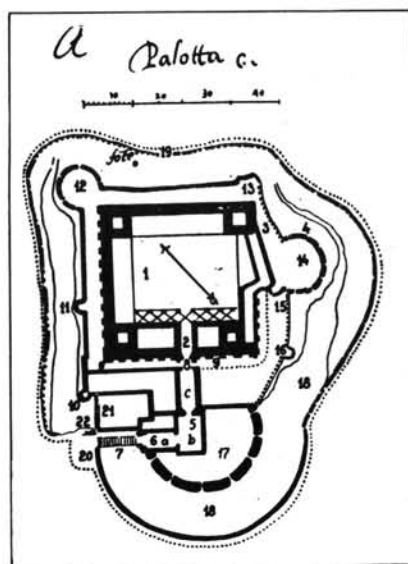
A pápai vár átépítésére a végső tervet Ahasverus Rotenburg német építész készítette el, s tervei szerint az előbbieknél egy jóval szerényebb erőd építését kezdték meg. Az aktuális feladatokat is ennek megfelelően jelölték ki. A kerítések kijavíttatása, az árkok kitisztítása, mellvédek készítése volt az előirányzott, a győri építkezésekhez képest elenyészően csekély feladat.¹³² A munkálatokat 1583-ig Bernardo Magno irányította, majd 1583-1586 között az építés vezetését Rotenburg és munkatársai, Dicoman Vince és Steiner Simon vették át. Az építkezéseket többször személyesen ellenőrizte Suess Orbán, a főkapitányság főfelügyelője. Az ő közreműködésükkel Pápát fonott palánkokkal megerősített földsáncokból álló öt földbástyával erősített sáncrendszerrel vették körül.¹³³

Palota

Palota a Bakony lábánál, a hegység és a Sárrét nádasainak találkozásában épült, szabályos alaprajzú síkföldi vár volt. A Bakony ekkor még irdatlan erdei és a Sárrét mocsarai ugyan kedvezően hatottak a védelemre, de Palota várának síkföldi jellegén – nem védte egyik oldalát sem semmi természetes képződmény, sziklafal vagy folyótorkolat – ez alapvetően nem tudott változtatni.¹³⁴ A várnak különös jelentőségét az adta, hogy eleste esetén az Észak-Dunántúlon, Pápán és Győrön kívül komolyabb védelemre képes vár nem maradt volna. Palota elvesztése esetén azonban Pápa sorsa is megpecsételődne, s ebben az esetben a török az egész Dunántúlt ellenőrzése alá vonhatta volna.¹³⁵

A vár megerősítését annak tulajdonosai, a Podmaniczky fivérek kezdték. A várfalakat kétszeresére vastagították, s öt méterenként a falat még külső támpillérekkel is megerősítették. A bejárat védelmére

ágyúrondelet, ágyúteraszt és felvonóhidat építettek. A várat kb. 20 méter széles vizesárokkal is körülvették. A falakon kívül újabb védműveket, erős gerendaszerkezetű földsáncokat emeltek.¹³⁶ A Podmaniczkyak az építkezések anyagi fedezetére különböző folyamodványokkal fordultak az uralkodóhoz. 1547-ben Ferdinánd le is mondott a palotai birtokairól befolyó rovásadórról, s azt átengedte a vár tulajdo-

3. ábra Palota várának alaprajza. (Giulio Turco rajza, 1572.)

nosainak, hogy azokat a vár erősítésére fordítsák. 1548-ban pedig megengedte Podmaniczky Ráfaelnek, hogy az általuk elfoglalt veszprémi püspöki és káptalani birtokok jövedelmeinek a felét egy évre Palota erősítésére felhasználhatja. 1550-ben engedélyezték a birtokosnak azt is, hogy 200 tutajt a Vágon vámmentesen Esztergom alá szállítson, de az így megmaradó 80 forintot is Palotára kellett költeni.¹³⁷

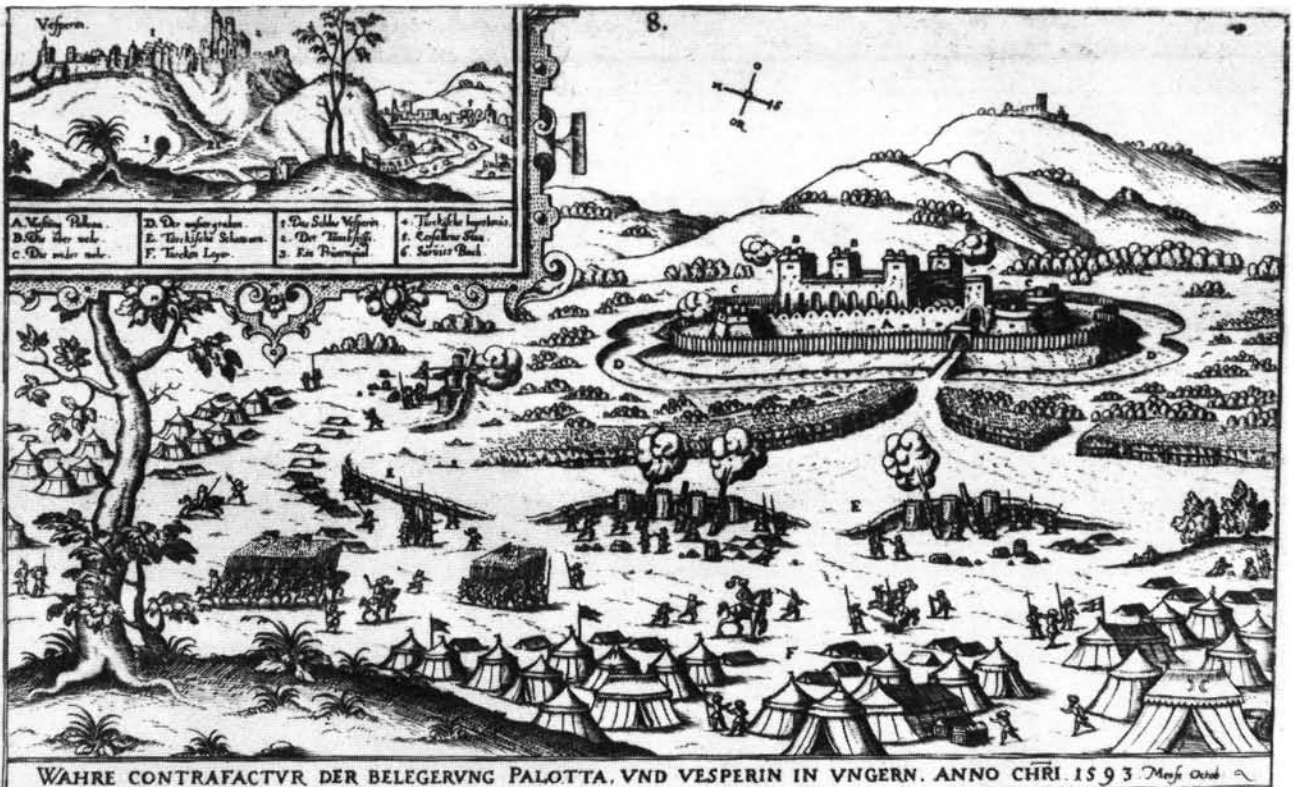
1558-ban került Palotára Thury György. Legfontosabb teendői közé tartozott a vár bástyáinak a kijavítása, új vizesárkok ásása, a régi kitisztítása, új várakok ásása, a régi kitisztítása, a vizesárkok mélyítése, kellő muníció beszerzése.¹³⁸ Thury 1565-ben pontos jelentést küldött a vár katasztrófális állapotáról, a védművek állagának folyamatos romlásáról, s kérte, küldjenek megfelelő összeget a vár tataroztatására. Pénz helyett azonban, valószínűleg időhúzási szándékkal csak a vár megvizsgálását rendelték el.¹³⁹ Thury György, ez a kiváló katona, hogy a várat és annak őrségét minden szükségességgel ellássa, még a hódoltsági falvakban is beszedte az adót. Palota várának adóztak egészen Dunaszentgyörgyig, Gerjenig, Faddig a Tolna megyei falvak.¹⁴⁰

4. ábra Palota várának ostroma 1593-ban. (J. Siebmacher metszete.)

1572-ben készítette el Giulio Turco hadmérnök a vár részletes alaprajzát. A várat négyzet alakú, erős külső falakkal épült, négy sarkán belül négy egyforma erős magas toronnyal védett várként ábrázolta, melyet rondellás védőövvel vettek körül. A bejáratot egy hosszú kapuszoros, előtte derékszögben megtört helyzetben lévő kaputorony, s egy nagy méretű rondella védte. A vár ÉNY-i és K-i oldalán a kapuvédő rondellával egyidős nagyméretű rondellák láthatók. Az egész erődítményt egy mélyen leásott, sűrűn elhelyezett, hegyesvégű gerendákból álló palánk és a külső peremén erőteljes földsáncsal megerősített széles vizesárkok vette körül.¹⁴¹ Turconak az 1566-os és 1568-as ostrom után készült helyszínrajza a vár több falát, tornyát romosnak, néhol ledőltnek mutatja. A vár állapotának részleges helyreállítása Pálffy Tamás várkapitány nevéhez fűződik, aki 1573 őszétől 1581 augusztusában bekövetkezett haláláig látta el a vár kapitányi tisztét. Az erődítési munkákat Suess Orbán építészeti felügyelő vezetésével és személyes ellenőrzése mellett idegen mesterek végezték. 1572-1574 között itt tartózkodott Wolf Jobst győri építési írnok, 1574-ben pedig Giuseppe Civital végzett Palotán erődítési munkálatokat.¹⁴² A vár tatarozását jó részt Pálffy saját költségén végeztette, s Palota építkezéseire 7111 forintot költött.¹⁴³ A palotai várhoz

rendelte a király az elpusztult veszprémi dominikánus kolostorhoz tartozó birtokjövödelmeket is, illetve ezek egy részét. A kapitány saját erőforrásai 1574-től kezdhettek elapadni, mivel többször sürgette a kamarától a vár megerősítésére szánt összegek kifizetését. A kért pénz azonban nem érkezett meg Palotára. 1576-ban megegyezés jött létre Pálffy és a kamara között, melynek értelmében ha a kamara kifizeti Pálffynak még a lévai fizetéséből fennálló 2300 forintnyi tartozását, valamint a katonáinak a maga jövedelméből kifizetett 2579 forint léhenpénzt, akkor ebből az összegből a kapitány ezer forintot beépített a palotai várba. Pálffy azonban hiába kezdte meg az építkezéseket, a hátralékot nem kapta meg.¹⁴⁴

A várkapitány az erődítési munkálatokhoz természetesen a környék munkaerőjét is igénybe vette. Az 1578-as urbárium szerint az inotaiak pl. ács és kőművesmunkát végeztek és homokot fuvaroztak. A csőriak 10 kocsi meszet szállítottak a várhoz.¹⁴⁵ 1580-ban, egy súlyos tűzvész alkalmával a vár faépítményeinek jelentős része leégett. A kamara Palota újjáépítésére 500 forintot(!) és kevés épületanyagot utalt ki. A többi kiadást Pálffynak a sajátjából kellett fedeznie.¹⁴⁶ Éppen ezért a következő évtől Pálffy nagyfokú gazdálkodást kezdett meg a váruralalomban. A várhoz tartozó birtokok – 46 falu – összjövödelme

pénzre átszámítva 1581-ben 4362 forintra rúgott.

1584-1588 között a vár kapitánya Thengeldi Bornemissza János, híres törökverő vitéz volt. A központi pénzbeli juttatások elmaradása miatt tovább folytatta a már 1581-ben megkezdett erőteljes gazdálkodást, ami a bevételek további emelkedését hozta.¹⁴⁷ A vár építésére 1588 után sajnos már alig futotta, s így történhetett meg, hogy Palota könnyű zsákmányként került 1593-ban Szinán pasa támadó hadainak a birtokába.

Tata

Tata huszárvara mind a Buda, mind a Bécs felé tartó felvonuló seregek útjába esett. Feladata, Komárom és Győr előváraként a Budáról Bécsbe vezető ősi kereskedelmi-hadi út védelme és a komáromi rév biztosítása volt.¹⁴⁸ Földrajzi helyzeténél fogva fontos láncszemét alkotta a dunántúli végvárrendszernek, de fekvése miatt számottevő erősséggé előlépni nem tudott. Így inkább fedező, biztosító szerepet töltött be. Vagyis a kisebb török csapatok visszaverése, nagyobb seregek késleltetése volt a vár közvetlen funkciója.¹⁴⁹

1526-ot követően Bakonyay Mátyás várkapitány palánk, föld és sövényfallal erősítette meg a várost, mely a török 1543-as nagy előnyomulásának már nem is tudott ellenállni. A törökök a várral együtt a várost is felgyújtották és kirabolták.¹⁵⁰ A várat 1543 után nagyjából rendbehozták ugyan, de nagyobb és komolyabb építkezésekre nem került sor, csupán a vár ÉNy-i oldalán építettek 1552–1557 között egy fonottsövényű rondellát.¹⁵¹

A vár 1557-es török kézre kerülésekor bizonyosodott be igazán, milyen nagy szerepe is volt Tatának mint huszárvárnak, s hogy nélküle mennyire foghíjas a védelmi rendszer. Csak kilenc éves török megszállás után 1566-ban sikerült visszafoglalnia a várat Thury Györgynek és Salm Miklós győri főkapitánynak. Még ekkor-sebtében helyreállították, s egy évvel később már Bartholomeus de Ponte építész végzett itt kisebb munkákat. A palánkok kijavításán kívül megkezdte a rondella átépítését is.¹⁵²

1568 augusztusában Tatára is várvizsgáló bizottság érkezett. A bizottság tagjai Salm Miklós gróf, Puchaim Henrik, Teuffel Kristóf, Franz Pappendorf, Thomas von Eisele és Suess Orbán voltak. Suess jelentése a következőképpen hang-

zott: „úgy találtuk, hogy a vár még nagy költséggel sem építhető fel erősséggé, mert a helye nem olyan természetű, a helységhez közel, vagy 60-70 ölnyire az ároktól egy 150 ölnyi magas hegy emelkedik, melyen az ellenség tábort üthet, ami a várat veszélyeztetné, a vár a helyszín alkalmatlanságánál fogva nem is nagyobbítható kellően. Mivel azonban tudvalevőleg az ellenség, amikor a várat bírta, innen gyakran rabolt és nagy kárt okozott, naponkénti Komárom és Győr felé és a környékre való portyázásával, elfogta a szőlőben dolgozó jobbágyokat, ami most nem lehetséges, mert a mondott vár felséged birtokában van és Győr városának, Komárom várának jó elővédjeül szolgál, a várat alázatos véleményünk szerint nem kell ily rossz állapotban hagyni, de meg kell erősíteni és ki kell javítani, hogy a helyőrségbeliek tarthassák magukat benne az ellenség ellen.”¹⁵³

Az építkezések első szakasza 1568-1570 között folyt. Ekkor készült el a kapubejárat fahíddal és felvonóhíddal. A rondellát tovább erősítették és új ágyúállással látták el, így tűz alatt tudták tartani a hidat és a kaput ostromlókat. Lebontásra került a déli földbástya és a vár legveszélyeztetettebb pontjára, amely a közeli magaslatról ágyúzni lehetett, olasz rendszerű kőbástyát építettek, melyet Ferrando Zamaria de Specie Casaról, a vár kapitányáról neveztek el. Elkészült a Ferrando-bástya és a rondella közötti falszakasz kövel való kiépítése, valamint a vár külső földtöltéseinek a kijavítása is.¹⁵⁴

Turco 1570-es keltezésű alaprajzán ezeket az építkezéseket örökölte meg. Az építkezések útjében a pénz és munkáshiány következtében 1570-1575 között lelassult. 1572-ben készítette el Suess Orbán a vár teljes átépítésének a tervét. Az ő irányítása alatt dolgoztak Tatán 1573-tól Paolo de Roma, 1581-től Donato Grazioli építészek, s közben járt itt Bernardo Magno várépítési főfelügyelő is.¹⁵⁵

1575-1586 között Rosenberg Kristóf György látta el a tatai kapitányi tisztséget. A munkálatok zöme ekkor indulhatott meg, hiszen Suess is megjegyezte, hogy az elvégzett munka „leginkább Római Királyi Felsőged Rosenberg tatai kapitány idejében végeztetett”.¹⁵⁶

Ekkor kezdték el építeni a vár délkeleti oldalán lévő új bástyát, a Rosenberg-bástyát. Hogy az építkezésekhez kellő munkaerő álljon az építők rendelkezésére, a várkapitány még a hódoltsági területek jobba-

gyait is vármunkára kényszerítette.¹⁵⁷

A kapitány 1575-ben Óbuda, Békásmegyer, Szentendre, Budaörs, Sós-kút, Etyek, Erd lakóit azért bírságotlalta meg, mert azok vonakodtak fát szállítani és meszet égetni Tata építéséhez.¹⁵⁸ Többször panaszkodott is Musztafa budai pasa emiatt Miksának.¹⁵⁹ 1577. ápr. 14-én pl. így írt: „De az tatai kapitány az minemű új bástya csinálást formált mostan, kit ennek előtte való levelemből bővebben megjelentettünk, mivel annyira sanyargattja az hatalmas császár jobbágyait, hogy immár teljességgel és pusztulófélben vannak, te nagyságod is viseljen gondot efféle méltatlan dologra, mert bizony semmi jó nem következik belőle kit immár sokszor megjelentettünk kinek mi okai nem legyünk.”¹⁶⁰

1577-78-ban teljesen elkészült a Rosenberg-bástya. A vár tornyait is visszabontották, nehogy célpontja lehessen az ellenségnek. A Ferrando-bástyát a várható ágyúzás ellen rőzsefonadékkal fedték, beboltozták, s a falakat több helyen kijavították.¹⁶¹ Suess Orbán újabb, 1577. évi jelentésében felsorolta a még hátralévő munkákat. A Kecskébástya felépítését és a rondella átalakítását olasz bástyává, mintegy 15 ezer rajnai forintra becsülte.¹⁶²

1578-1586 között épült fel Tata egyetlen új-olasz típusú bástyájá, a Kecskébástya. Eredetileg hasonlóan készült volna, mint a Rosenbergbástya, de időközben figyelembe vették az itáliai hadmérnökök újabb eredményeit. Az országgyűlés 1580-ban a Kecskébástya építéséhez minden 25 porta után egy szekeret rendelt ki 12 napi ingyenmunkára. 1584-ben a tataiak is közmunkával járultak hozzá az építkezésekhez. A bástya felépítéséhez a legnagyobb segítséget 1586-ban kapták, amikor 53 község szolgálati adóját Tata várának az építésére rendelték.¹⁶³ Még ebben az évben el is készült a Kecskébástya két kazamatával és a kaput védeni tudó ágyúteremmel. Suess is ekkor távozott Tatáról, mivel a Haditanács úgy döntött, hogy a rondellát pénz hiányában nem építik át. Paolo de Roma ugyan még 1592-ig Tatán maradt, de a térképek tanúsága szerint a váron további komolyabb változtatást már nem eszközöltek.¹⁶⁴ Kiseb munkálatok azonban tovább is folyhattak, mivel az 1587-ben a Rudolf által elzálogosított Pákozdi, Sukoró, Gyúró és Sós-kút falvak jobbágyait továbbra is kötelezték arra, hogy a tatai és a palotai várak építésén dolgozzanak.¹⁶⁵

Veszprém

Kecsethy Márton veszprémi püspök pénz hiányában már 1537-ben kérte a királyt, hogy a vár megvédése és fenntartása céljából a Veszprém vármegyei adót ő szedhesse be.¹⁶⁶ 1540. jan. 18-án pedig egy újabb folyamodvánnyal fordult ez esetben Anna királynéhoz, hogy küldjön segílyt a falak javítására. A kamara febr. 4-én keltezett válaszában az esedékes Veszprém vármegyei adót — 400 forintot — rendelte a vár segélyezésére, de ezt is csak három év múlva.¹⁶⁷

A korszerűtlen, szabálytalan alaprajzú, belsőtoronyos várat először hevenyészett palánkkal erősítették, amiben azonban nagy károkat okozott az 1552. évi török és az 1566. évi magyar ostrom egyaránt.¹⁶⁸ Veszprém visszafoglalásával a vár újra királyi kezelésbe került. Miksa ekkori elképzelése Veszprém megerősítéséről a következő volt: a körülötte lévő kisebb várakat leromboltatja, s még Tihany várának a jövedelmeit is Veszprémhez csatoltatja. 1567. febr. 13-án ki is küldték a komisszáriusokat, hogy írják össze a jövedelmeket, de ezt a környező várak kapitányai megakadályozták.¹⁶⁹ Csaby Ákos és László deák királyi biztosok

1568. márc. 5-i jelentésükben összegezték a veszprémi vár jövedelmeit. A jelentés szomorú adatokat tartalmazott. A 118, 1/4 telken élő 4 nemes és 5 jobbágy évi jövedelme 59 forint 17,5 dénár, 667 tojás, 112 kappan és tyúk, 9 hízó, 221 kulcsos kalács és három hízott ökör volt. A borkilenced ezer akóra rúgott. A siralmas helyzetet Miksa úgy próbálta meg enyhíteni, hogy 1567. aug. 17-én 24 falut adott Thury Márton kapitánynak a vár ellátására. Miksa foglalkozott jószágkezelői állás megteremtésével is. Úgy gondolta, jószágkezelőre bizza Veszprém, Tihany és Palota birtokait. A jószágkezelő kötelessége lett volna gondoskodni az ingyenmunkák végzéséről, az adók és más jövedelmek behajtásáról és felhasználásáról. A király úgy tervezte, hogy a várkapitányságot a birtokkezeléstől külön választja, s ezek után két személy gondoskodna arról, ami eddig korlátlanul egy ember, a várkapitány kezében volt. A kamara 1568. dec. 11-i válaszában ellenben azt javasolta, hogy Veszprém, Tihany és Palota várak jövedelmeit lelkiismeretes becslés alapján inkább a kapitányoknak kellene bérbe adni.¹⁷⁰

Giulio Turco 1572-ben mérte fel a veszprémi várat. Rajzáról látható, hogy a várba vezető út kettős palánkerősítéssel keresztül vezetett a főkapuhoz, melyet külön őrtorony védett. A kapubejárat védelmére és a

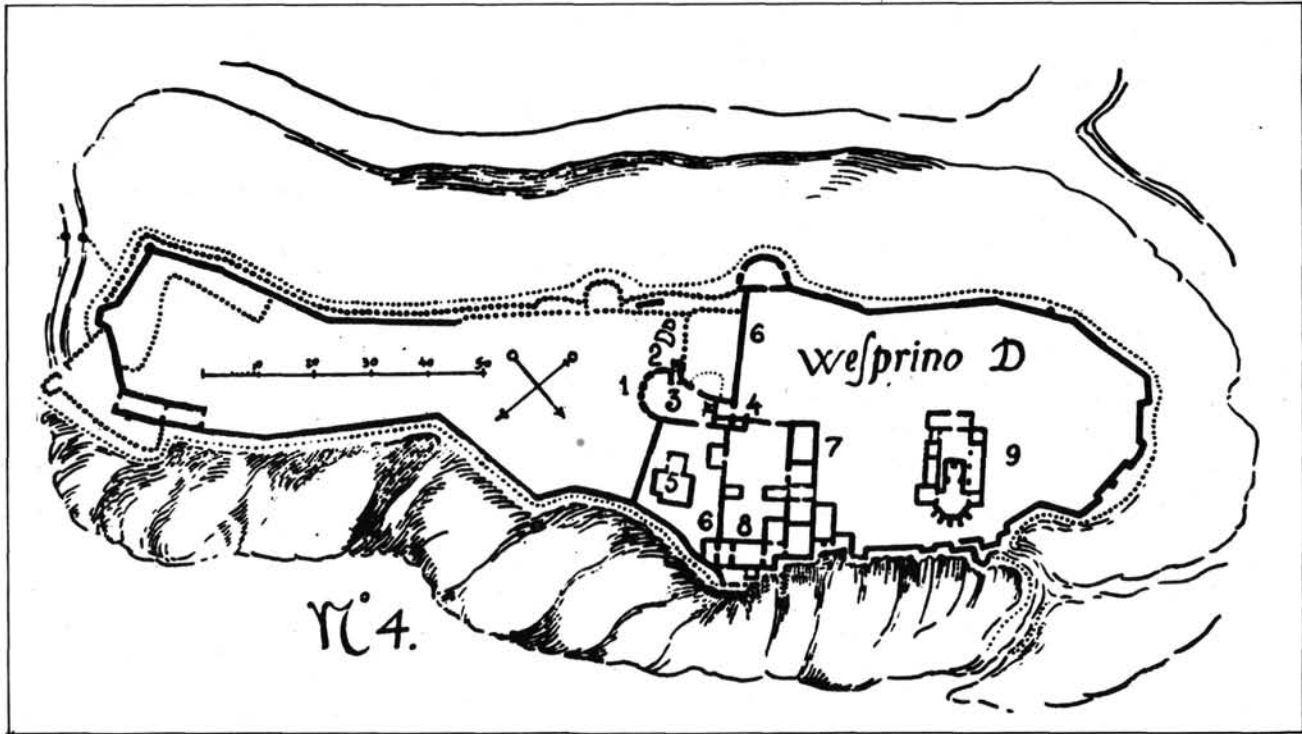
vár nyugati falának pászttázására szolgált a belső vár sarkában lévő, négy lőrésel ellátott kerek bástya.¹⁷¹ Mivel a vár egy 40 méter magas dolomitsziklán épült, korszerű erősítésre alkalmatlannak bizonyult, mint azt már 1570-ben Bernardo Gallo is megállapította. A várat azonban a török közelsége miatt újja kellett alakítani. A cél az 1552. és 1566. évi ostromok alkalmával rombadőlt nyugati várfal helyreállítása, a kis kerek bástya felépítése, a főkapu előtt széles, mély árok létesítése, a déli palánkerősítések további építése volt. A munkálatokat Süss irányítása mellett 1572-ben Giuseppe Civitali, 1579-től Fausto Veranzio vezették.¹⁷² 1577-ben a Haditanács a vár falainak kijavítását szükségesnek találta, s az ide szükséges pénz kifizetését a győri építkezési fizetőmester hatáskörébe utalták.¹⁷³

1575 után került Veszprémbe Zamario Ferrando de Specie Casa várkapitány. Az építkezésekre fordítható összegek az ő parancsnoksága alatt is igen vékonyan csordogáltak. 1582-ben a magyar kamara 223 forint 14 krajcárt utalt ki Ferrandonak, mely összeget a kapitány a vár kijavítására fordított. Az egyre növekvő szükségletek fedezésére Rudolf kénytelen volt a vár fenntartására és zsoldosok fogadására a veszprémi káptalan tulajdonát képező Kárdárt Ferrandonak adni, hogy annak

5. ábra Veszprém vára. (Ismeretlen mester metszete a XVII. századból.)

6. ábra Veszprém várának alaprajza. (Giulio Turco rajza, 1572.)

jövedelméből fedezze az esetleges költségeket. Felsőörsöt pedig, ami szintén káptalani tulajdon volt Isz-kasztgyörgyi Vincze Tamásnak adományozta 1583. máj. 13-án azzal a kikötéssel, hogy az illető a birtok jövedelméből köteles a veszprémi vár fenntartására bizonyos számú katonaságról gondoskodni.¹⁷⁴

Az 1570-es és 80-as évek vár-építő munkáit a török hat sikertelen roham után, két hatalmas faltörő kos bevetésével 1593-ban semmisítette meg.¹⁷⁵

Gyórszentmárton (Pannonhalma)

Pannonhalma, vagy ahogyan a korabeli források említik Szentmárton, Győr előváráként került az ország védelmi rendszerébe. Az ideiglenes jelleggel kiépült kolostorerőd védőműveiről 1572-ben készített alaprajzot Giulio Turco, s örököltette meg a várrá formált, falakkal körülvett bástyatornyokkal tagolt kolostort. Turco felmérési rajza az erődítményt körfallal ábrázolta. A külső védőövet 6 db ötszögű, kis területű külső torony erősítette, előtte árokkal, egy helyen híddal és négyszögletes kaputoronnyal. Ez a külsőtornyos várfal védte a belső várfalövet.¹⁷⁶ 1575-ben a várórség gondatlanságából tűz ütött ki, s a

monostor és a templom leégett. Az erőd helyreállítása, a falak vaskapcsokkal való megerősítése több jelentékeny apátsági birtok elzálogosítását tette szükségessé, sőt a templom értékes készlete is Nyitrára került. Az újjáépítési munkálatokat Suess Orbán irányítása mellett Fejérvölgy István főapátsági kormányzó vezetésével négy győri kőműves és számtalan jobbágyrobot igénybevételel végezték. 1586 után, a benecések Felvidékre menekülését követően, a vár a királyi kapitányok kezén teljesen beépült a végvári hálózatba.¹⁷⁷

„Csesznek vára a töröknek igen utában vala.”

(Wathay Ferenc)

Fehérvár török kézre kerülését követően, Csesznek szerepe egyre fontosabbá vált. Mint fontos földrajzi-stratégiai központ két fontos útvonalat is az ellenőrzése alatt tartott. Egyrészt a Bakonyon át a Gyórszentmártont érintőt, másrészt a Szegedről kiinduló úgynévezett s utat. Éppen ezért a töröknek vagy keletről Mór irányába, vagy nyugatról a Cuha patak völgyén át kellett megkerülnie a várat.¹⁷⁸

A szabálytalan alaprajzú belső-tornyos várhoz, valószínűleg az 1540-1550-es években kezdték hozzáépíteni a külső várfalat, mely félkörben övezte a várat és az alsó várkaput. Turco felméréseiből, melyek ezt az alsó várat is tartalmazzák, hiteles

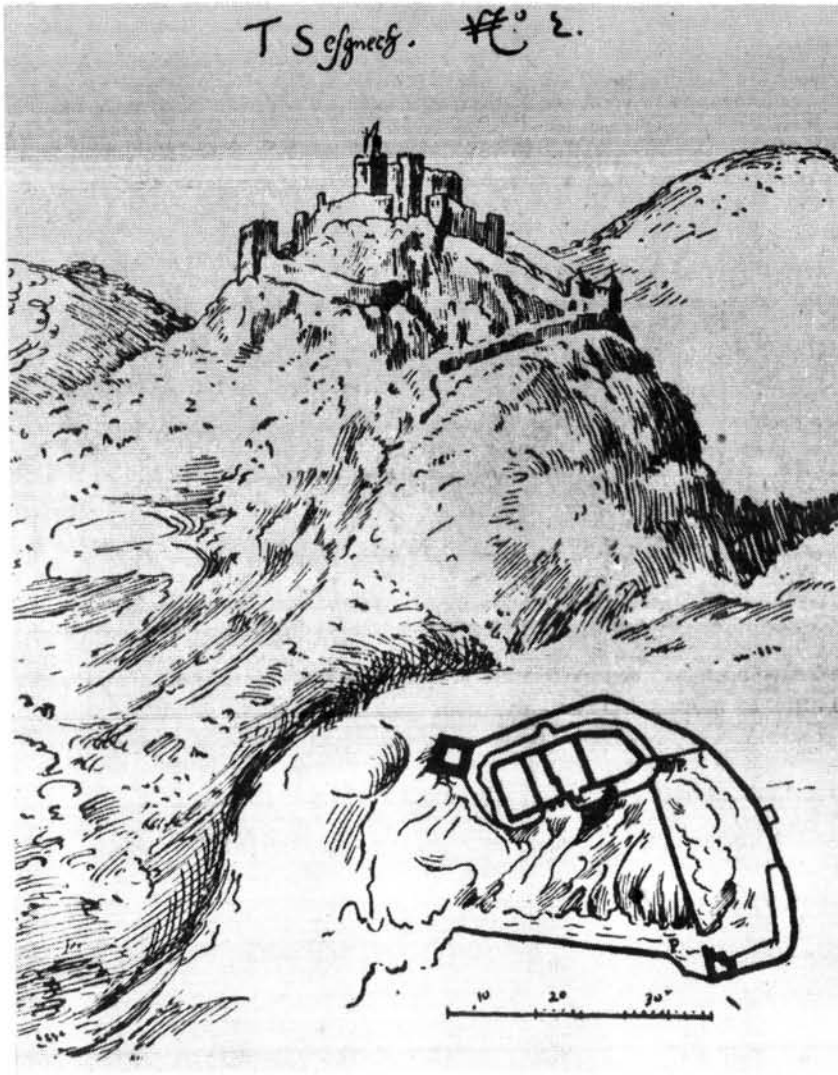
képet kaphatunk a cseszneki erősségről. A sziklás, egyenlőtlen terepen épült Cseszneket olaszbástyás várrá nem lehetett átalakítani, s az 1570 utáni építkezésekre is csak következtetni lehet. Valószínűnek tűnik, hogy az általános erősítésen kívül ekkor fejeződtek be az alsó vár kiépítésének munkálatai. Csesznek uradalmához tartoztak ez időben Csetény, Gyirót, Oszlop, Réde, Ság, Sikátor, Szentlászló, Szentkirály, Szombathely, Vámhegy és Veim falvak, melyek fontos szerepet játszottak a vár fenntartásában.¹⁷⁹

A Balaton-felvidék végvárai

A Balaton északi partján emelkedő középkori hegyi erődök egymagukban nem voltak hadászati értékűek. Nem lehettek egyenértékűek a tüzérség ellen jóval biztosabb védelmet nyújtó sokszögű, fülesbástyás, vizesárok- és sáncrendszerrel ellátott várakkal sem. Felszerelésük gyenge volt és hiányos, őrségük elenyészően kevés. Jelentőségük mégis nagy volt, hiszen a mögöttük fekvő, jobban kiépített és korszerűbb várak előzetes védelmében és a felderítő hírszolgálatban pótolhatatlanok voltak.

Tihany

A vár a Balaton-felvidéki várak között kivételt képez. A hegy fennsíkja ugyanis viszonylag nagyobb katonaság elhelyezését és erőteljes erődrendszer kiépítését tette lehetővé.¹⁸⁰ A monostort mint felleg-

7. ábra Csesznek várának látképe és alaprajza. (Giulio Turco rajza és felmérése, 1572.)

várat széles palánkrendszerrel és bástyákkal erősítették. A külső palánköv mintegy 30 hektárnyi területet kerített be.¹⁸¹ A vár ellátásának a segélyezésére 1544-ben a veszprémi káptalan 15 Balaton körüli birtokát – Kisberényt, Alsóörsöt, Felsőörsöt, Lovast, Csopakot, Palóznakot, Arácsot, Füredet, Aszófőt, Nagypécselyt, Kispécselyt, Vászolyt, Szöllőst, Ábrahámot, Kisfaludot – árendába adták Sforza grófnak, Tihany urának. Ugyan ezeket a birtokokat a magyar királyi kamara 10 év elteltével Takaró Mihály várkapitánynak, Tihany új parancsnokának adta bérbe 200 forintért. Az 1557-ből származó kimutatás szerint, mivel e birtokok jórészt szőlőtermő helyek, a jövedelem is főleg borból került ki.¹⁸²

Giulio Turco 1569-ben készítette el rajzát a várról. A bencés monostor

nyugati és déli oldalát földhányással biztosított cölöpsor, majd palánk és árok, míg északról két bástya erősítette és védelmezte.¹⁸³

A tihanyi őrség még a Balaton déli partján fekvő, a hódoltságához tartozó területek falvait is adóztatt. Tihanynak adóztak Kőröshegy, Zamárdi, Nagyendréd falvai, 1580-ban pedig még a Tolna megyei Fadd is.¹⁸⁴

Tihany jövedelmei 1572-ben 76 egész telek után kézpénzben 67 forint 60 dénárt tettek ki, ami azonban az őrség havi fizetésének a negyedrészt sem fedezte. Ezért a kamara a vár közelében lévő jövedelmi forrásokat – kapudót, szomszéd megyék állami bevételeit – engedte át a vár fenntartására.¹⁸⁵

Az 1577 áprilisában megtartott vizsgálat királyi biztosának Mattasics Ferencnek a javaslatára 1578 januárjában döntés született Tihany megerősítéséről.¹⁸⁶ Ebben az 1578-as kamarai javaslatban az is szóba került, hogy Somogy vármegye dikáját kellene Tihany várának fenntartására fordítani.¹⁸⁷

Vázsony

A Séd partján egy enyhén emelkedő domb oldalában álló vár előnytelen fekvése ellenére is – hiszen nem a fennsíkon, hanem éppen a völgyben épült – fontos részét alkotta a Balaton-felvidéki végvárvonálnak. Őrségének feladata a Tihanytól északra eső vidék védelme, a Pápa és a Keszthely felé törő török hadak útjának az elállása volt. Mivel a Fehérvárról a Dalmát tengerpart felé vezető hadi és kereskedelmi útvonal is erre haladt, a várból ezt is ellenőrzés alatt tartották.¹⁸⁸

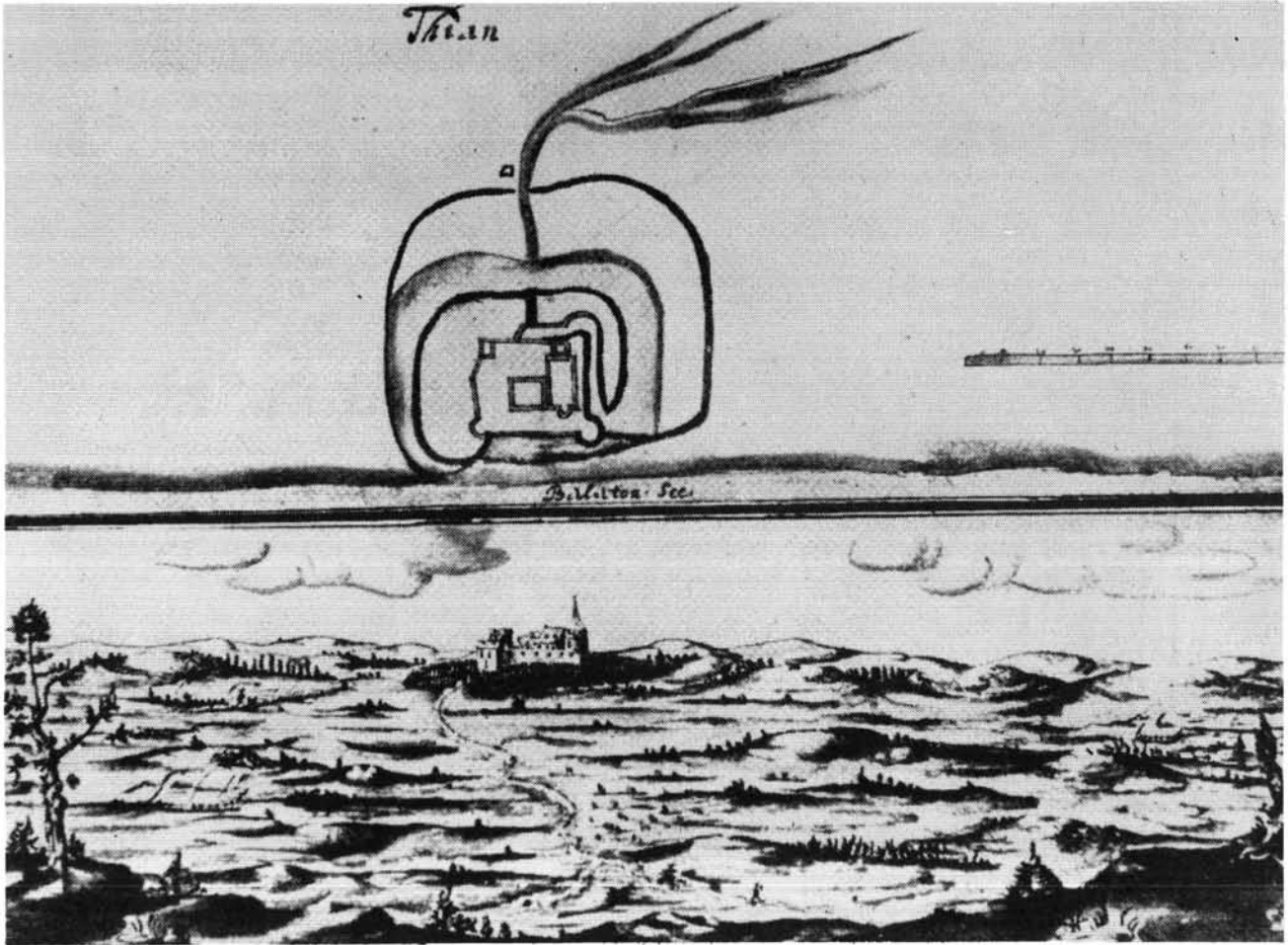
A török közelsége miatt az 1540-es és 1550-es években a vár birtoka mindössze három faluból állott (Vázsony, Adony, Tiszavezesny). Az innen befolyt jövedelmek kevésnek bizonyultak a vár megerősítésére. Ezért 1549-ben a kamara 150 forintot utalt ki Horváth Péternek Vázsony karbantartására. 1554-ben pedig már a király által fizetett őrség tartózkodott a várbán.¹⁸⁹ Az 1560-as években még az is szóba került, hogy a várat lebontják, nehogy a török elfoglalja és megerősítse.

Turco 1569-ben készítette el alaprajzát a várról. Magát a várat kisméretű, szabályos négyzet alaprajzú, kettős várárokkal körülvett, a sarkokon kerek külső tornyokkal védett erődítményként ábrázolta. Legfontosabb részét, a bejáratot a várarak elé kinyúló, patkó alakú kapuvédőmű erősítette. A 25 méter magas 4 szintes lakótorony a védők utolsó menedékének számított.¹⁹⁰ Hogy a falakat az ágyútűz ellen védhetőbbé tegyék, a várfalakat mindenhol kb. 2 méter magasságú földdel támogatták meg, eléje pedig vesszővel rögzített cölöpsort emeltek. A felmérést követően végezhetők el a kapuvédőmű átalakítását. A földszinti lőrésüket elfalazták, az első emelet magasságáig dörgölt földdel feltöltötték s a korábbi nyílások helyén 4 ágyúlőrést képeztek ki.¹⁹¹

A várfalak vastagítására, magasztására, támpillérek építésére minden bizonnyal a volt pálos kolostor anyagát is felhasználták az építők.

Csobánc

Csobánc 1543 után került a végvárak sorába. A vár ugyan nem képviselt nagy harcértéket, de gyorsan száguldo lovasaival a portyázásokban mégis jelentősnek bizonyult. Veszprémnek 1552-ben történt török kézre kerülését követően az ellenség már közvetlenül Csobáncot fenyegette. 1554 novemberében a várat ostrom alá is vették a törökök. Gyulaffy Lászlónak és Vásonkői Horváth Gáspárnak azonban sikerült visszavernie a különben elég heves ostromot. A tá-

8. ábra Tihany várának alaprajza és látképe 1667-ből. (Karlsruhei könyvtár.)

madás után pár nappal mint Gyulaftty jelentéséből tudjuk, kidőlt a vár külső falának közel a negyed része.¹⁹²

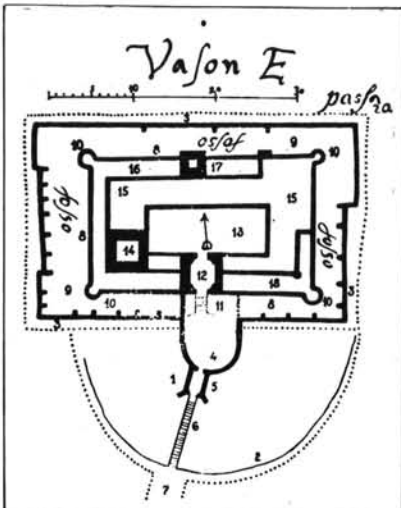
Turco rajza szerint, a meredek bazaltsziklán épült vár nem foglalta el a hegy egészét, hanem annak csak

negyedét, s a fensík sarkában állt. Turco a fensíkon nagy, nyújtott tojás alakú gödröket ábrázolt. Feltehetően ezek a gödrök az ostromgépek távoltartására szolgálhattak.¹⁹³ A nagyjából négyzetes alakú vár északi sarkában állt a hatalmas támpillérekkel megerősített 14x14 méter területű, 3 méter falvastagságú öregtorony, mely az ostromoldal felől védelmezte a várat.¹⁹⁴ A vár kapuját fedett kapusoros erősítette, farkasveremmel és felvonóhiddal ellátva.¹⁹⁵ A felmérési rajz szerint

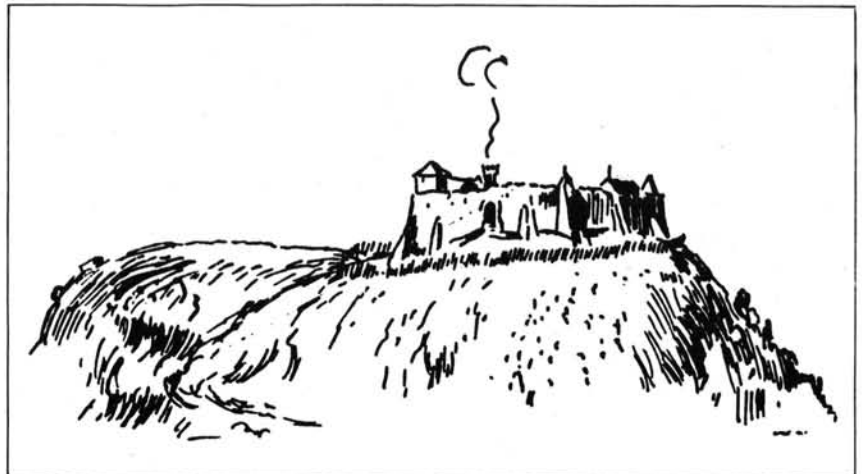
a kőfalakat még egy palánköv is biztosította.

Szigliget

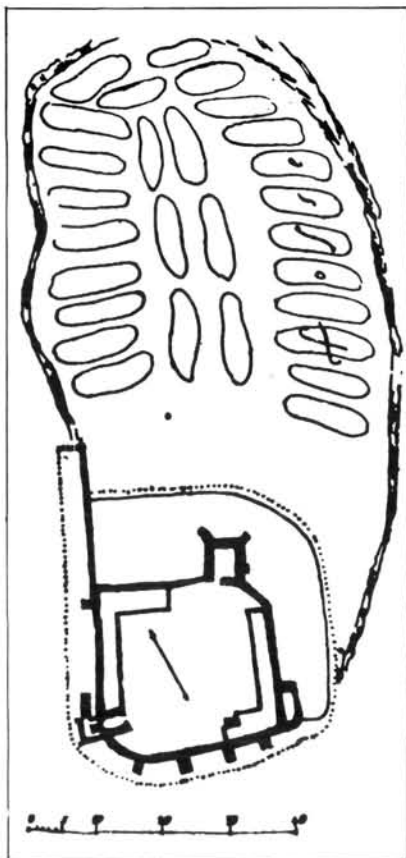
Szigliget vára a Balaton mellett elhaladó fontos útvonalakat, valamint a balatoni átkelőhelyet (Réhely) biztosította.¹⁹⁶ 1531-1546 között a Török család birtokában lévő „nagy puszta várat” először a család hű embere, Martonfalvay Imre erődí-

9. ábra Vázsony várának alaprajza. (Giulio Turco rajza, 1572.)

10. ábra Csobánc várának látképe. (Giulio Turco rajza, 1569.)

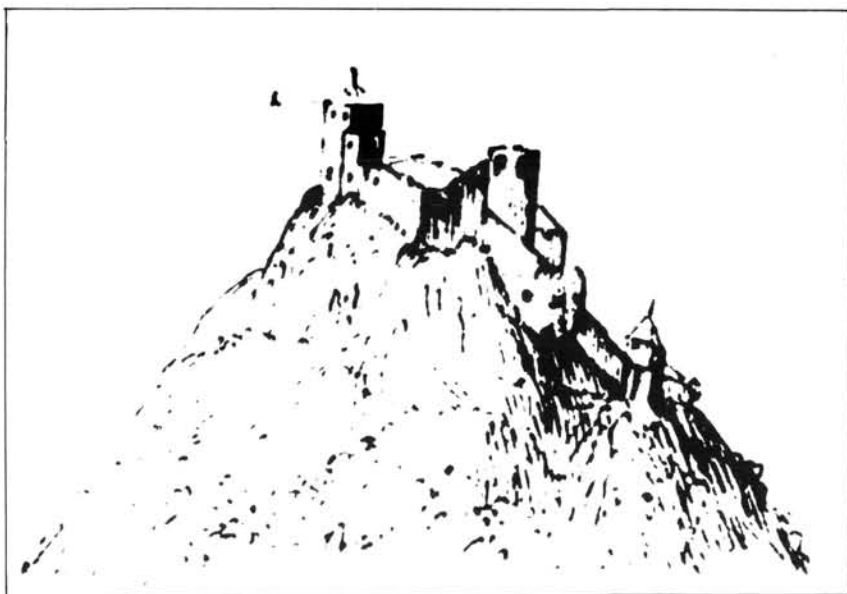

11. ábra Csobánc várának alaprajza. (Giulio Turco rajza, 1569.)

tette meg. Vármunkára kényszerítette a Kál-völgyi falvakat, a Dörgicséket, s a környék még néhány más faluját is.¹⁹⁷

Martonfalvay, aki 1541-ig volt a vár kapitánya, elsősorban a külső vagy alsó várat építtette ki, s ezzel a belső vár védettségét is fokozta. A vár 1547 körül került vissza a Lengyel család birtokába. Kapitánya, a kiváló végvári vitéz, Magyar Bálint lett. A tarisznyavár, vagy más néven a „királyné szoknyája” feltehetően az ő zászadosainak az őrhelye volt.¹⁹⁸

A vár alaprajzát Turco 1569-ben készítette el. A felső vár nyújtott téglalap alakú várfalai a hegy meredélyeinek peremét követik. Két négyzet alaprajzú öregtorony és két kisebb torony védelmezte a fellegvárat.¹⁹⁹ Ehhez a fellegvárhoz építette hozzá Martonfalvay Imre a külsőtornyos, rondellás védőövel ellátott alsó várat.²⁰⁰ Magyar Bálint kapitány 1573-ban bekövetkezett halála után a vár állapota egyre romlott. A rossz állapotban lévő szigligeti vár javítására 1580-ban a királyi kamara pénzt utalt ki Lengyel István részére. Ez az összeg azonban csak a legszükségesebb javításokra lehetett elegendő, mivel a

12. ábra Szigliget várának látképe. (Giulio Turco rajza, 1569.)

sok gondot okozó várat, birtokosa felajánlotta a királynak Rajkáért cserébe. Indoklásként a vár rossz állapotát, „hadakozó szerszámuk” elégtelenségét és a török fenyegető közelségét említette.²⁰¹

Tátika

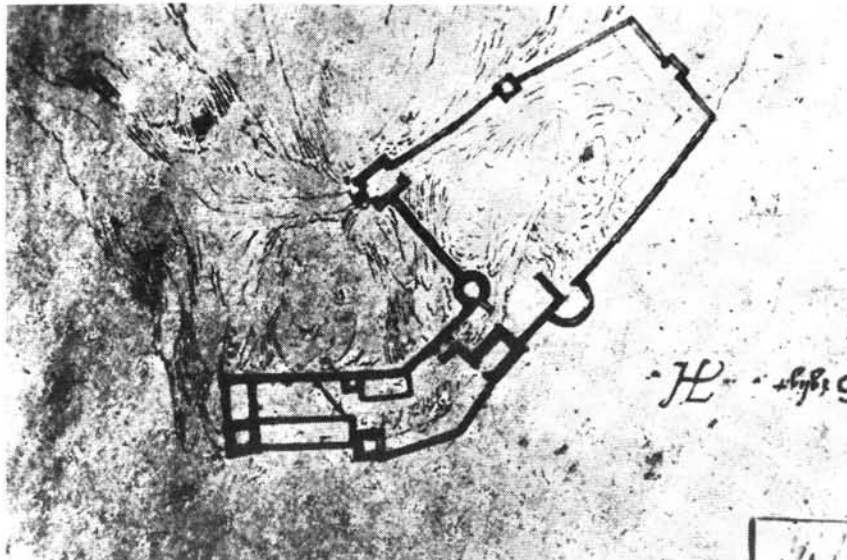
Turco 1569. évi felmérése szerint a szabálytalan alaprajzú belsőtornyos vár központját a 9x11 méter alapterületű, 2 méter falvastagságú, öregtorony alkotta. A rajz külső védműveket is ábrázol, melyeket a vár nem sokkal korábban, a XVI. század közepe táján kaphatott.²⁰²

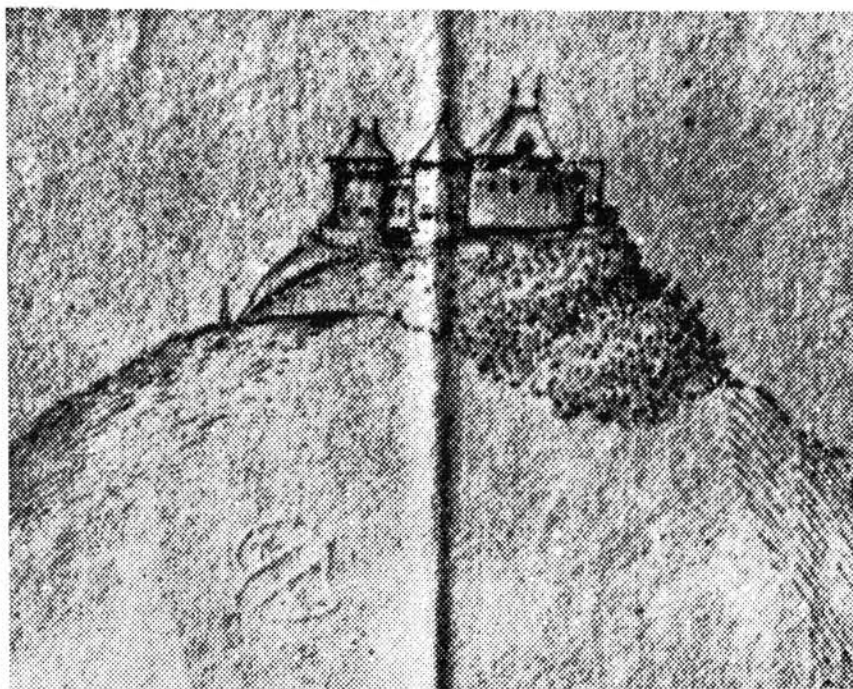
A várat a török 1589-ben kifosztotta és leromboltatta. Újjáépítésére sem a Pethő család, sem a király nem vállalkozott.²⁰³

Rezi

Rezit, mely 1541-et követően került a végvári rendszerbe, Horváth Györgynek, a Pethő család itteni várnagyának a vezetésével 1555-ben erősítették meg.²⁰⁴ Hosszan nyújtott, szabálytalan alaprajzú belsőtornyos hegyivár volt, mely északi szűkebb, jól elkülöníthető lakosztályból és egy dél felé táguló, falakkal körülvett udvari részből állott.²⁰⁵ Könyöki József Tátika és Rezi közelségéből azt a következtetést vonta le, hogy a két vár sikeresen együttműködhetett a vidék megvédésében.²⁰⁶ A vár állapota 1571 után azonban fokozatosan romlott, s egy 1592-ben keltezett oklevél már romosnak jelzi.²⁰⁷

13. ábra Szigliget várának alaprajza. (Giulio Turco rajza, 1569.)

14. ábra Tátika várának látképe. (Giulio Turco rajza, 1569.)

Keszthely

Keszthely végvárára történő kiépítését már az 1540-es években elkezdték, mivel a ferences kolostorból átépített végvár 1550-ben már állott. A plébániatemplomnak tényleges várrá történő kiépítését Gersei Pethő János végeztette el a XVI. század közepén. Egy névtelen krónikás feljegyzéseiből ismerjük a munka néhány részletét. „Fával ablakokat bevonattuk, kövel megtöltöttük és rovással egy bástyát építettünk kapu közig. A Clastrom ajtaját bevonatta szegény uram, állásokat sövényekből, kapualjból csináltott. ...”²⁰⁸

A Haditanács megbízásából 1561-ben Gyulaffy László, majd 1569-ben Giulio Turco mérte fel a várat. Az olasz hadmérnök rajzából világosan látszik, hogy a vár központja a gótikus ferences rendi templom és a hozzá északról csatlakozó kolostor volt. Ezt erősítették körbe palánkkal, az ÉNy-i sarkot egy toronnyal, melyet „Fehér-bástyanak” is hívtak, s az egész É-i és Ny-i oldalt védte, valamint széles vizesárokkal, melynek külső falát kövel is kifalazták. A várnak két kapuja volt. Az egyik az úgynevezett lovaskapu a kolostor egykori bejárata előtt, a gyalogkapu pedig a palánk déli oldalán. Ezekhez fahíd vezetett, amely felvonóhíddal volt megerősítve. A vizesárkon túl még két újabb palánksor húzódott, mely

közvetlenül a huszárvárat védelmezte.²⁰⁹ A keszthelyi várat mindezen erősítések ellenére sem tarthatjuk komolyabb erődítménynek, mivel hosszabb, tervszerűbb ostromnak aligha tudott volna ellenállni.

Sümege

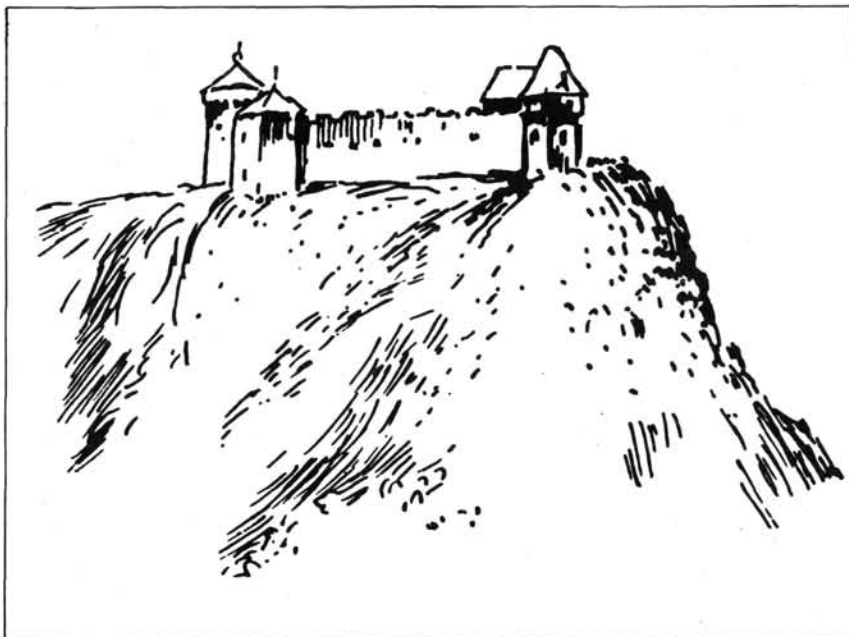
A szabálytalan alaprajzú, belsőtoronyos vár megerősítését a mohácsi csatavesztést követő években Choron András végeztette. Újjáépítették az északi falat és annak támpilléreit. Székesfehérvárnak a védelmi rendszerből való kiesése után a veszprémi székesegyház kincseit a sümegei várban helyezték el. 1552-től, Veszprém elestétől fogva a püs-

pökség székhelyét is mintegy 200 évre Sümege helyezették át.²¹⁰ Köves András püspök (1553-1568) már Sümegeben lakott, s igyekezett a várat jó védelmi állapotba hozatni, felszereléssel és őrséggel jól ellátni. A vár leginkább ostromolható északi végének a védelmére belső falakat emeltek, s egy vastagfalú ó-olasz rendszerű bástyát is felépítettek, mely a püspökről lett elnevezve (Köves-bástya). Ekkor épültek az északi és keleti várfal mögötti agyúállások és épületek is. A palotában és a fellegvárban is folytak a karbantartási, újjáépítési munkálatok.²¹¹

1562 nyarán villámcsapás okozta tűzvész során szinte teljesen leégett a sümegei vár. Miksa júl. 25-én intézkedett, s azt a 200 forintot utalták ki a püspöknek, amelyet a pozsonyi kamara szerződés szerint a veszprémi káptalannak Tihany várához csatolt birtokaiért bérletül fizetett.²¹²

Turco 1569. évi felmérései során azt állapította meg, hogy Sümege az északi oldalán épült ó-olasz rendszerű bástyával, valamint a déli oldalon lévő fellegvárral kellően meg van erősítve. A várhoz ezen kívül még cölöpkerítés és tarisznyavár is tartozott.²¹³ 1587-1596 között a veszprémi püspök Gyimesi Forgách Ferenc volt. Céljával az állandóan romló védművek rendbehozatalát tűzte ki. A püspök Sümege várának kijavítására és falainak erősítésére kölcsönöket is felvett. Egyik hitelezője pl. Horváth György pápai gyalogkapitány volt, akitől a püspök 200 forintot kapott.²¹⁴

15. ábra Rezi várának látképe. (Giulio Turco rajza, 1569.)

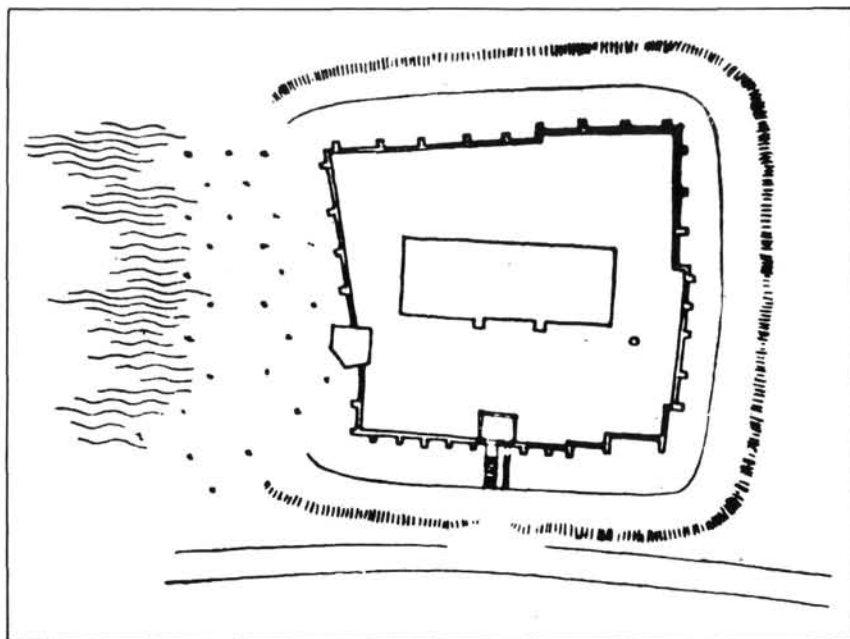

16. ábra Sümeg várának látképe. (Giulio Turco rajza, 1569.)

Devecser

Devecser földszintes, egyszerű kúriáját 1532-1537 között a püspöki jobbágyok robotmunkájával építtette valódi várrá Choron András sümegi, majd veszprémi várnagy. A várat kőből és cölöppalánkból készített külső fal is védte, valamint a várkastélyt széles vizesárok is körbefogta.²¹⁵

A devecseri kastély 1550-től tekinthető királynak, mert az őrséget – 150 lovast és 100 gyalogost – ekkor már a király fizette.²¹⁶

17. ábra Devecser várának alaprajza

JEGYZETEK

1. SZÁNTÓ Imre: A végvári rendszer kiépítése a Balaton környékén. 1541-1566. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 11. Veszprém. 1972. 314.
2. ACSÁDY Ignác: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények. 1888. 69.
3. SZEGŐ Pál: Végváraink szervezete a török betelepődésétől a tizenöt-éves háborúig. 1541-1593. Bp. Művelődéstörténeti Értekezések. 57. sz. 18., vö. RUZSÁS Lajos: A török ellenes honvédő harc kérdései a XVI.-XVII. században. A MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleménye. 1966/4. sz. 313.
4. HÓMAN B.-SZEKFÜ Gy.: Magyar történet. III. k. Bp. 1935. 116.; vö. BÉKEFI Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bp. 1907. 225-226.
5. A magyar katona vitézségének ezer éve. I. köt. Szerk.: PILCH Jenő. Bp., é.n. 241.
6. SINKOVICS István: A török elleni védelem fő kérdései. HK. 1976/4. sz. 774.
7. GEÖCZE István: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. HK. 1894. 526.
8. PILCH J. op. cit. 242.
9. SZÁNTÓ I. op. cit. 315.
10. Várpépítészettünk. (Szerk.: Gerő László) Bp. 1975. Műszaki Kiadó, 333.
11. MAROSI Endre: Itáliai hadiépítésszek részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében. 1541-1592 között. HK. 1974/1. sz. 41.
12. ACSÁDY I. op. cit. 70.
13. SALAMON Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. Bp. 1886. 161-162.
14. TAKÁTS Sándor: Rajzok a török világból. II. k. Bp. 1915. 57.

15. ACSÁDY I. op. cit. 77.
16. SALAMON F. op. cit. 142.
17. SZÁNTÓ Imre: A végvári rendszer kiépítésének és fenntartásának költségei Magyarországon a XVI. század második felében. Acta Historica, Tomus LVIII. Szeged. 1977. 31.
18. HÓMAN-SZEKFÜ. op. cit. 116.
19. PÁKAY Zsolt: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján. (1531-1696) Veszprém, 1942. 11.
20. SZÁNTÓ I. op. cit. 31-32.
21. BÉKEFI R. op. cit. 12.
22. SALAMON F. op. cit. 152.
23. HÓMAN-SZEKFÜ. op. cit. 121.
24. ERDÉLYI Gyula: Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém, 1913. 65-67.
25. PÁKAY Zs. op. cit. 9.
26. SZEGŐ P. op. cit. 212., vö. PÁKAY Zs. op. cit. 10.
27. SZÁNTÓ I. op. cit. 21., vö. ACSÁDY Ignác: Magyarország három részre oszlásának története. 1526-1608. I. n. A magyar nemzet története V. köt. Bp. 1897. 435-436.
28. SALAMON F. op. cit. 150., vö. HÓMAN-SZEKFÜ. op. cit. 125-126.
29. A porták száma 20-60 ezer között mozgott.
30. HÓMAN-SZEKFÜ. op. cit. 127-128., illetve 133-134.
31. SZÁNTÓ I. op. cit. 21.
32. ACSÁDY I. op. cit. 436.
33. Ibidem. 434-435.
34. TAKÁCS S. op. cit. 122.
35. SZÁNTÓ I. op. cit. 37.
36. Lásd erről részletesebben: TAKÁTS Sándor: Thengöldi Bornemissa János. HK. 1914. 225., 418.
37. ACSÁDY I. op. cit. 436.
38. SZEGŐ P. op. cit. 239-240., vö. PÁKAY Zs. op. cit. 12.
39. SZEGŐ P. op. cit. 241.
40. HÓMAN-SZEKFÜ. op. cit. 139.
41. ACSÁDY I. op. cit. 425., 436.
42. HÓMAN-SZEKFÜ. op. cit. 123-124.
43. SZÁNTÓ I. op. cit. 24.
44. Ibidem. 34.
45. Ibidem. 33.
46. HÓMAN-SZEKFÜ. op. cit. 124.
47. TAKÁTS Sándor: Rajzok a török világból. I. k. Bp. 1915. 112.
48. SZÁNTÓ I. op. cit. 28., vö. HÓMAN-SZEKFÜ. 124.
49. TAKÁTS S. op. cit. II. k. 6., 1. uő.: A magyar vár. Századok. 1907. 726.
50. TAKÁTS S. op. cit. II. k. 6-7.
51. SZÁNTÓ Imre: A végvári rendszer kiépítése a Balaton környékén. 1541-1566. VMMK. 11. Veszprém. 1972. 316.
52. TAKÁTS S. op. cit. I. k. 388-393.
53. Ibidem. 402.
54. TAKÁTS S. op. cit. II. k. 8.
55. SZÁNTÓ I. op. cit. 21.
56. SALAMON F. op. cit. 151.
57. SZEGŐ P. op. cit. 210., vö. ACSÁDY I. op. cit. 440.
58. PILCH K. op. cit. 245-246., vö. PÁKAY Zs. op. cit. 12.
59. HÓMAN-SZEKFÜ. op. cit. 116.
60. GYALÓKAY Jenő: Végvár és csatár. Magyar Művelődéstörténet. III. A kereszténység védőbástyája. Bp. é.n. 220-221., vö. GERŐ László: Palota vára és a törökkori végvárak. VMMK. 6. 1967. 179.
61. MAROSI E. op. cit. 38.
62. NAGY L. op. cit. 880.
63. GYALÓKAY J. op. cit. 221.
64. MAROSI E. op. cit. 29.
65. PATAKI Vidor: A XVI. századi várépítés Magyarországon. Bp. 1931. 21.
66. SZÁNTÓ I. op. cit. 317.
67. GERŐ László: Magyar várak. Bp. 1968. Műszaki K. 221.
68. Ibidem. 32-33.
69. PATAKI V. op. cit. 15.
70. GERŐ László: A várépítészet néhány szakkifejezéséről. Századok. 1969. 87.
71. Várépítészetünk. (Szerk.: Gerő L.) Bp. 1975. Műszaki Kiadó, 329-330.
72. MAROSI E. op. cit. 38.
73. PATAKI V. op. cit. 23.
74. GERŐ L.: Magyar várak. op. cit. 237., vö. VERESS D. Csaba: Várak a Bakonyban. Bp. Zrínyi Katonai Kiadó, 1983. 107.
75. PATAKI V. op. cit. 24.
76. GERŐ L. op. cit. 237.
77. MAROSI E. op. cit. 41.
78. SZEGŐ P. op. cit. 146.
79. TAKÁTS S. op. cit. II. k. 31-32., uő.: A magyar vár. Századok. 1907. 732.
80. BENDE L. op. cit. 513. vö. TAKÁTS S. op. cit. 734.
81. BENDE L. op. cit. 514.
82. TAKÁTS S. op. cit. II. k. 75-76.
83. SZÁNTÓ I.: A végvári rendszer kiépítése Magyarországon. Acta Historica. Szeged. 1971. 7.
84. SALAMON F. op. cit. 147.
85. VILLÁNYI Szaniszló: Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelkek és lakossági viszonyai a XVI.-XVII. században. Győr, 1882. 36.
86. ACSÁDY Ignác: A jobbágyadózás. Bp. 1894. 230.
87. VILLÁNYI Sz. op. cit. 37.
88. TAKÁTS S. op. cit. 81.
89. SZAKÁLY Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. Akadémiai K. 130-131., vö. SZÁNTÓ I. op. cit. 7.
90. Magyar Törvénytár. 1526-1608. évi törvények. Bp. 1899. 553-743.
91. ACSÁDY I. op. cit. 235-236.
92. FALLER Jenő: Csesznek, Palota, Vázsony és Veszprém várak 16. századi alaprajzai. Veszprém. 1937. 6-7.
93. VERESS D. Cs. op. cit. 107., vö. ENTH Géza-GERŐ László: A Balaton környék műemlékei. Bp. 1958. 38.
94. GERŐ L.: Palota vára. op. cit. 279.
95. GEÖCZE I. op. cit. 530.
96. PATAKI V. op. cit. 24-26.
97. VERESS D. Cs. op. cit. 120.
98. VILLÁNYI Sz. op. cit. 42.
99. FALLER J. op. cit. 4.
100. GERŐ László. Magyar várak. op. cit. 162.
101. PILCH J. op. cit. 244.
102. FEHÉR Ipoly: Győr megye és városa egyetemes leírása. Bp. 1874. 509-513., vö. PFANNL Jenő: A győri vár és téglái. Győr. 1932. 11-12.
103. VILLÁNYI Sz. op. cit. 32., vö. GECSÉNYI Lajos: Győr városa 1526 után. Arrabona. 28. 1976. 202.
104. VILLÁNYI Sz. op. cit. 32-33. vö. SZÁVAY Gyula: Győr. 1896. 39.
105. LENGYEL Alfréd dr.: Győr 700 éves város. Győri Tanulmányok. Győr. 1973. 38., vö. RÁTH Károly: Győr város története. Győri Közlöny. 1864. VIII. évf. 81. sz.
106. VILLÁNYI Sz. op. cit. 34.
107. Ibidem. 36.
108. Ibidem. 36.
109. MAGGIOROTTI-BANFI: Győr vára. HK. 1933. 10-12., vö. JENEI Ferenc: A középkori Győr. Győr várostörténeti tanulmányok. 1971. 124.
110. VILLÁNYI Sz. op. cit. 43-45., vö. VALLÓ István: Győr ismertetése és tájékoztatója. Győr. 1930. 30.
111. BORBIRO Virgil-VALLO István: Győr városépítés története. Bp. 1956. 97., vö. PFANNL Jenő: A győri vár. Városkultúra. 1933. 5. sz. 89.
112. SZÁVAY Gy. op. cit. 43.
113. MAGGIOROTTI-BANFI. op. cit. 15-17.
114. MAROSI E. op. cit. 51., vö. MAGGIOROTTI-BANFI: Pietro Ferabosco. HK. 1933. 161-162.
115. JENEI Ferenc: Győr a 16-18. században. 1566-1743. Arrabona. 6. 1964. 256., vö. JENEI F.-KOPÁNY T.: Győr. Bp. 1964. 21-23., MAGGIOROTTI-BANFI: Győr vára. op. cit. 20.
116. PFANNL J.: A győri vár és téglái. op. cit. 6.
117. LENGYEL Alfréd: op. cit. 41.
118. SZÁVAY Gy. op. cit. 43.
119. PFANNL J. op. cit. 6.
120. MAGGIOROTTI-BANFI. op. cit. 20.
121. Ibidem. 21.
122. PFANNL J. op. cit. 11-12.
123. GEÖCZE I. op. cit. 675-676., Im. MAROSI E. op. cit. 51.
124. MAGGIOROTTI-BANFI. op. cit. 22.
125. BEDY Vince: A győri vár és várkapitányok a 16. és 17. században. Győri Szemle. 1933. 154.
126. MAROSI E. op. cit. 51.
127. Ibidem. 58.
128. KAPOSSY Lucián: Pápa város egyetemes leírása. Pápa. 1905. 51.
129. GERŐ László-SEDLMAYER János: Pápa. Bp. 1959. Műszaki K. 36-37., Im. VERESS D. Cs. op. cit. 107.
130. GEÖCZE I. op. cit. 677.
131. MAROSI E. op. cit. 58.
132. GEÖCZE I. op. cit. 677.
133. VERESS D. Cs. op. cit. 107., Im.

- GERŐ–SEDLMAYER. op. cit. 37–38.
134. SZIJ Rezső: Várpalota. Bp. 1960. Gondolat K. 117., Im. GERŐ L.: Palota vára és. . . op. cit. 280.
135. SZIJ R. op. cit. 86–87.
136. Regélő magyar várak. Szerk.: Bujtás Amália. Bp. 1977. 182.
137. SZIJ R. op. cit. 62–63.
138. Ibidem. 80., Im. PÁKAY Zs. op. cit. 38.
139. SZIJ R. op. cit. 84.
140. SZAKÁLY F. op. cit. 100.
141. GERŐ L.: Palota vára és. . . op. cit. 281., Im. SZIJ R. op. cit. 412–415., Im. FALLER J. op. cit. 12–15.
142. SZIJ R. op. cit. 94.
143. PÁKAY Zs. op. cit. 11.
144. SZIJ R. op. cit. 96–97., 100., 121.
145. SZIJ Rezső: Várpalota a török világban. Bp. 1966. 27–28.
146. SZIJ R.: Várpalota. op. cit. 102., Im. PÁKAY Zs. op. cit. 39.
147. SZIJ R. op. cit. 32.
148. BIRÓ ENDRE: Fejezetek Tata XVI. századi történetéből. In: Új Forrás. 1974/2. sz. 65–67., Im. JENEI Ferenc: A tatai vár. Bp. 1956. Képzőművészeti Alap K. 12.
149. SZABÓ László: A tatai vár a XVI. században. HK. 1963/1. sz. 323.
150. BIRÓ Endre: Tata története 1526-tól az Esterházy uradalom létrejöttéig. In: Tata várostörténete. I. Az őskortól 1727-ig. Kiadja: Tata városi tanácsa. é.n. 190.
151. BIRÓ E. op. cit. 201–202.
152. JENEI F. op. cit. 12.
153. FALLER Jenő: Suess Orbán építészeti főfelügyelő 1577. évi jelentése Tata várának építkezéseiről. Tata. 1936. 5–6.
154. BIRÓ E. op. cit. 203.
155. Ibidem. 204.
156. Ibidem. 204.
157. SZABÓ L. op. cit. 325.
158. SZAKÁLY F. op. cit. 132.
159. A panaszokról lásd részletesebben: A budai basák magyar nyelvű levezetése. I. 1553–1589. Szerk.: Takáts Sándor, Eckhardt Ferenc, Szekfü Gyula. Bp. 1915. 75–78.
160. BIRÓ E. op. cit. 204.
161. Várépítészünk. op. cit. 281.
162. FALLER J. op. cit. 18–19.
163. BIRÓ E. op. cit. 205.
164. Ibidem. 205.
165. SZAKÁLY F. op. cit. 132.
166. BÉKEFI R. op. cit. 12.
167. ERDÉLYI Gy. op. cit. 22–23.
168. GERŐ László: Magyarországi várak. op. cit. 89.
169. ERDÉLYI Gy. op. cit. 70.
170. Ibidem. 71–72.
171. KOROMPAY György: Veszprém. Bp. Műszaki K. 27–28., Im. FALLER J.: Csesznek, Palota. op. cit. 20., Im. PATAKI V. op. cit. 19.
172. KOROMPAY Gy. op. cit. 30–31., Im. VERESS D. Cs. op. cit. 108.
173. GEÖCZE I. op. cit. 667.
174. ERDÉLYI Gy. op. cit. 95.
175. KOROMPAY Gy. op. cit. 32.
176. LÉVÁRDY Ferenc: Pannonhalma. Bp. 1965. 17.
177. FEHÉR I. op. cit. 443., Im. LÉVÁRDY F. op. cit. 17–18.
178. KOPPÁNY Tibor: Csesznek vára. Bp. 1962. Képzőművészeti Alap K. 19.
179. Ibidem. 20–21.
180. ENTZ–GERŐ. op. cit. 38., 78.
181. KISS Gábor: Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon. Bp. 1984. 521.
182. ERDÉLYI Gy. op. cit. 581.
183. KAMPIS Antal: Tihany műemlékei. Bp. 1957. Képzőművészeti Alap K. 14.
184. SZAKÁLY F. op. cit. 106.
185. SZÁNTÓ I. op. cit. 20–21.
186. VERESS D. Cs. op. cit. 116.
187. SZAKÁLY F. op. cit. 129.
188. ÉRI István: Nagyvázsöny. Bp. 1969. 32., Im. Várépítészünk. op. cit. 204.
189. ÉRI I. op. cit. 32.
190. GERO L.: Magyar várak. op. cit. 204–205.
191. ÉRI I. op. cit. 34.
192. KOPPÁNY Tibor–SÁGI Károly: Csobánc. Bp. 1965. 14.
193. GERŐ L. op. cit. 94.
194. ENTZ–GERŐ. op. cit. 96.
195. KÖNYÖKI József: A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. Bp. 1905. 60.
196. Várépítészünk. op. cit. 271.
197. KOZÁK Károly: Szigliget. Bp. 1961. 18.
198. ENTZ–GERŐ. op. cit. 126.
199. Ibidem. 122.
200. GERŐ L. op. cit. 271.
201. KOZÁK K. op. cit. 20., Im. KISS G. op. cit. 518.
202. GERŐ L.: Magyar várak. op. cit. 138., ENTZ–GERŐ. op. cit. 151.
203. KISS G. op. cit. 543.
204. Ibidem. 503.
205. GERŐ L. op. cit. 138., Im. ENTZ–GERŐ. op. cit. 148.
206. KÖNYÖKI J. op. cit. 238.
207. KISS G. op. cit. 503.
208. KOPPÁNY–PÉCZELY–SÁGI: Keszthely. Bp. 1962. Képzőművészeti Alap K. 28–29.
209. KISS G. op. cit. 484.
210. Ibidem. 510.
211. BUJTÁS A. op. cit. 130., Im. ENTZ–GERŐ. op. cit. 110.
212. ERDÉLYI Gy. op. cit. 63.
213. PATAKI V. op. cit. 18–19.
214. ERDÉLYI Gy. op. cit. 97.
215. HÓMAN–SZEKFÜ. op. cit. 181–182.
216. KISS G. op. cit. 471.

TAMÁS L. VIZI

AUSBAU DES GRENZFESTUNGSSYSTEMS ZUR ZEIT DER TÜRKENHERRSCHAFT IM REGION VON HAUPTKAPITAENSCHAFT IN GYŐR. (MIT BESONDEREM RÜCKSICHT AUF DIE ZEITRAUM 1568–1593.)

Diese Studie diskutiert die Militäerhistorische Fragen der Zeitraum der Kriege von 1541. bis 1568. und von 1593. bis 1606. der Fünfzehnjahren–Krieg sowie der sogenannte lange Frieden von 1568. bis 1592. in Region von Nordpannonien in Hauptkapitaenschaft von Győr. Das beinhaltet das ganze heutige Gebiet des Komitats Veszprém und teilweise auch des Komitats Zala, Győr–Sopron und Komárom. Die Studie wird auf zwei grosse Teil und auf mehrere Kapitels dividiert.

Der erste Teil diskutiert die Notwendigkeit der Ausbau des Grenzfestungssystems und die daraus resultierenden Aufgaben. Schildert die Organisation und Struktur der Verteidigungslinien und

die Funktionen der Grenzfestungen. Er analysiert den Zeitabschnitt der sog. provisorische Verteidigung (1541–1556), die Schwierigkeiten aus dem Privatbesitz, die Lasten des weltlichen und kirchlichen Eigentums. Im 1556 wurde in Wien der Hof–Kriegsausschuss gegründet, nachher waren die Bauarbeiten auch in organisierter Form geführt, das System des Hauptkapitaenschaftes der Grenzfestungen wurden ausgebaut. Die Kosten der Verteidigungslinien wurden somit durch dem Monarch getragen. Im 1556 wurden 7 Grenzfestungsrevieren gegründet, darunter hatte der Hauptkapitaenschaft in Győr strategisch am wichtigsten, nämlich hier sollten die bedeutsamen strategischen Landstrassen nach Wien und nach Ös-

terreich gesperrt werden. Nach 1568, nach dem Friedensvertrag von Adrianopel in Vierteljahrhundert wurden die damals modernste Festungsarten, mit neuen italienischen Methoden ausgebaut.

Deutsche und italienische militärische Ingenieure haben die Festungen der Landschaft aufgesucht und aufgemessen, wo die geografische Gegebenheiten ermöglichten dort wurde eine neue Schutzzone um die Burg gebaut. Der zweite Teil dieser Studie schildert die Burge der Landschaft, ihre Historie, die Festungsarbeiten in der Zeitraum. Ausbau der Hauptfestungen von Győr, Pápa, Tata und die Verbesserungen der für Modernisierung ungeeigneten kleineren Festungen nördlich von Balaton.

VERESS D. CSABA

VESZPRÉM MEGYEIEK A DONI FRONTON. I. RÉSZ

I. rész

A MOZGÓSÍTÁSTÓL A DON MENTI ÁLLASHARCOKIG.
(1942. február 24—szeptember 18.)

A mozgósítástól a Tyim-i áttörésig (1942. február 24—június 28.)

A Horthy-kormány 1941 végén úgy vélte, hogy eleget tett szövetségi kötelezettségeinek azzal, hogy a szovjet hadsereg ellen harcbavetette a német haderő oldalán a Kárpát-csoport másfél hadtestét az 1941. június 27-i hadüzenet követően. A Kárpát-csoport 1941 decemberi hazatérése után alig egy hónappal, 1942 januárjában a német politikai és katonai vezetés újabb és nagyobb magyar katonai erők frontra szállítását követelte a magyar kormánytól (a már kinnlévő öt megszálló gyalogdandár mellé.) Ennek nyomán, 1942. február 24-én elrendelték a 2. magyar hadsereg mozgósítását: a szombathelyi III., a pécsi IV. és a miskolci VII. hadtestek parancsnokságai alatt kilenc gyalogos- és egy páncélos hadosztály felállítását kezdték meg.

Veszprém vármegye hadköteles férfi lakossága zömében a szombathelyi III. hadtestnek alárendelt soproni 7. könnyű hadosztály (pk.: vitéz László Dezső vezérőrnagy) állományába került:

4. gyalogezred (pk.: Horváth ezredes, Sopron):

4/I. zászlóalj (pk.: Csoknyay Pál ezredes, Sopron, 48-as laktanya): Sopron vármegye csornai és kapuvári járások,

4/II. zászlóalj (pk.: Fehér Ernő alvezredes, Sopron, 18-as laktanya), Veszprém vármegye pápai járása,

4/III. zászlóalj (pk.: Póry Imre alvezredes, Veszprém, Szent László laktanya, Veszprém „házi zászlóalja),

35. gyalogezred (pk.: Bánky Rezső alvezredes, Szombathely):

35/I. zászlóalj (Szombathely) és 35/II. zászlóalj (Körmen),

34/III. zászlóalj (pk.: Simor Ferenc őrnagy, Veszprém, Davidikum, a 4/III. zászlóalj ikerzászlóalja.)

Számos Veszprém megyei szolgált a 7. könnyű hadosztály soproni 7. tábori tüzérezredének I. és II. osztályában, a 7. gépvontatású légvédelmi géppágyús ütegnél, a 7. légvédelmi géppuskás-században és a 7. csapatvonat ellátó, szállító és egészségügyi alakulatainál.

Sok Veszprém megyei teljesített szolgálatot a 2. magyar hadseregnek alárendelt 1. repülőcsoport 4. önálló bombázóosztályában is, melyet — még az 1941 júliusában a frontra vezényelt 3. szombathelyi — és 4. veszprémi bombázórepülő-ezredek maradványából szerveztek meg. Az osztály a 4/1. „Boszorkány” bombázórepülő-századból és egy üzemi századból állt.

A 2. magyar hadsereg (pk.: Jány Gusztáv vezérezered) kiszállítása a szovjet frontra 1942. április 12-én kezdődött meg. Az első vasúti szállítási lépcsőben a hadsereparancsnokság, a hadseregvonat, a szombathelyi III. hadtest parancsnoksága (pk.: Domaniczky Ödön altábornagy), valamint a hadtestnek alárendelt komáromi 6., soproni 7. és nagykanizsai 9. könnyű hadosztályok, továbbá a pécsi IV. hadtest közvetlenek indultak el.

A soproni 4. gyalogezred I. és II. zászlóaljai 1942. április 17-én indultak a frontra — ünnepélyes búcsúztatás után — a soproni GYSEV-pályaudvarról. A veszprémi 4/III. zászlóalj április 24-én indult a frontra. A „Veszprémvármegye” c. hetilap rövid riporttal búcsúzott a csapatoktól: „Mámoros harci kedvvel előre a Hadúr parancsára! E szavakkal mondott köszönetet az elhangzott üdvözlésekért és mondott búcsút zászlóalja nevében vitéz Póry Imre alvezredes, a szovjet harctérre induló házi zászlóaljunk parancsnoka. A veszprémi zászlóalj pénteken (ápr. 24.) déli 12 órakor sorakozott fel a Szent Imre téren (a mai megyei pártbizottság, Hotel Veszprém területén — V. D. Cs.), hogy búcsút mondjon az itthon maradottaknak.

Az ünnepségen a hatóságoknak és hivataloknak dr. Mesterházy Ferenc főispánnal az élen megjelent képviselőin kívül nagyszámú közönség vett részt. Az ünnepi beszédet dr. Czapik Gyula megyéspüspök mondta. A hatóságok képviselőiben dr. Nagy László polgármester búcsúzott el honvédeinktől, akiket Sárosy Ödön alezredes, mint állomásparancsnok köszöntött. Az üdvözléseket a búcsúzó zászlóaljparancsnok közvetlen szavakkal köszönte meg. A búcsúbeszéd után ima és díszfelvonulás következett. A jelenlévő nagy tömeg könnyes szemmel figyelte remek honvédeink minden mozdulatát. A katonák pompás felszerelésükkel és megjelenésükkel lelkesítő képet nyújtottak. Honvédeink sapkája mellett virág ékeskedett, a hozzátartozók szeretetének legszebb szimbólumaként. Isten kegyelme és mindnyájunk féltő szeretete kíséri őket diadalmas útjukon!” Két nappal később, április 26-án, vasárnap délután indult el a veszprémi 34/III. zászlóalj, melyet ugyancsak a „Veszprémvármegye” búcsúztatott: „Újabb csapatok indultak a hét elején... Ezeknek a honvédeknek ünnepélyes búcsúztatója vasárnap délután volt ugyancsak a Szent Imre téren, ahová most is nagyszámú közönség sereglett egybe... (A búcsúbeszéd után) Simor Ferenc őrnagy, zászlóaljparancsnok köszönte meg katonái nevében a meleg búcsúszavakat... 'Csak ezt a szót fogjuk ismerni' — mondta — 'Előre! Isten minket úgy segéljen!'”

A vasúti szállításoknál a szerelvények (az akkor magyar fennhatóság alatt álló) Érsekújvártól É-ra lépték át az országhatárt, majd a Jablonkai-hágón át a Bohumin—Oderberg, Krakko—Lemberg, Tarnopol, Breszt, Gomel, Brjanszk közti vasútvonalon érték el április 20 és május 8 között Orjol városát. Az „Ilona” fedőnevű vasúti szállítás vonatszerelvényein érkező csapatok Orjolban rakodtak ki, s itt már jól hallották a mintegy 15

km-re zajló harcok ágyúdörgését. A III. hadtest parancsnoka Orjolban kapta meg a 2. német hadsereg parancsát. Ennek értelmében a hadtest elsőnek beérkező részei – azaz a hadtest törzs és közvetlenjei, továbbá a 7. könnyű hadosztály 4. és 35. gyalogezredei, a 7. tábori tüzérezred, stb. – az Orjol–Kurszk közti vasútvonal normál nyomtávú átépítéséig – Orjolben maradtak, s az Orjol–Krom közti út mentén helyezkedtek el. A vasútvonal átépítése után, május 2-tól a 7. könnyű hadosztály folyamatosan beérkező csapatait Orjoltól – az attól kb. 130 km-re délre fekvő – Kurszk városába szállították vasúton. Kurszkban kapták az újabb német parancsot, hogy a folyamatosan beérkező III. hadtest 6., 7. és 9. könnyű hadosztályai a Kurszktól délkeletre 60–100 km-re kiépített német téli állásokba vonulnak, s leváltják az ott levő német csapatokat. A mielőbbi átcsoportosítást indokolta az is, hogy az Orjol körüli falvakban beszállásolt magyar csapatok között tifusz-járvány ütötte fel a fejét. A 7. könnyű

hadosztálynál volt a legtöbb megbetegedés: néhány nap alatt 17 katonára halt meg. A május 8-án megindított felvonulás idején a III. hadtest parancsnoksága a Kurszktól 40 km-re K-re levő Beszegyino községbe települt. A felvonulás kezdetén – még Kurszkban – a veszprémi 34/III. zászlóalj parancsnoka, Simor Ferenc őrnagy idegösszeroppanást kapott, s a zászlóalj parancsnokságát Klestinszky Tibor őrnagy vette át.

A 2. magyar hadsereg, amely ekkor még csak a III. hadtestből állt, egy 60 km-es szakaszt vett át a 4. német páncélos hadsereg és 6. német hadsereg között, Scsigri és Korovino települések között. A 2. magyar hadsereg északi – bal – szárnyát a VII. német hadtest (és a komáromi 6. könnyű hadosztály) képezte Scsigri és Nyizs között, a szombathelyi III. hadtest másik két hadosztálya ettől D-re helyezkedett el: a hadsereg középső szakaszán (Nyizs DK.–Rozsgyesztvenszkoje között) volt a nagykanizsai 9. könnyű hadosztály, a déli – jobb – szárnyon (Rozsgyesztvenszkoje és Korovino között) pedig a soproni 7. könnyű hadosztály vonult fel.

Mindkét hadosztály német csapatokat váltott le, s azoknak téli állásait vette át: a 9. könnyű hadosztály a német 16. gépesített-hadosztály, a

7. könnyű hadosztály pedig a német 88. gyaloghadosztály Gollwitzer-csoportjának (442., 245. gyalogezredek) állásait foglalta le.³

A Kurszktól DK-re 60–100 km-es távolságra menetelő magyar csapatokat szakadatlan szovjet vadász-, csata- és bombázórepülőgép támadások érték. A veszteségek már ekkor jelentősek voltak, mert légvédelmi elhárítás alig volt, s az 1. repülőcsoport vadász kötelékei sem érkeztek még ki a frontra. A légvédelmi tüzérség hiánya mellett a III. hadtest csapatai komolyabb páncélelhárító fegyverzetrel sem rendelkeztek. A május 3–4-i tárgyalásokon a 2. magyar hadsereg megbízottja szövegeltette, hogy „... a III. hadtestnél ... a 37 mm-es páncéltörő ágyúkkal a közepes- és nehéz orosz harcokcsikkal szemben védtelen a hadtest, tehát lelkiismeretlenség volna, ha ebbe belenyugodnánk!” Miután a magyar hadseregparancsnokság német rohamlövegeket kért, a német „Dél” hadseregcsoporthoz vezérkari főnöke közölte, hogy német rohamlövegeket nem tudnak adni, mert olyanok a német gyalogezredeknel sincsenek!⁴

A soproni 7. könnyű hadosztály 1942. május 12-re elfoglalta a német Gollwitzer-csoport téli – kiépített – védőállásait a Rozsgyesztvenszkoje és Korovino–Szolznevo (Szejm folyó)

1. ábra. Egy ütegparancsnok jelentést tesz Rakovszky vezérőrnagynak (1942. jún. 27.) Hadtörténeti Múzeum gyűjteményéből.

közi szakaszon. A hadosztály É-i – bal – szárnyán a 35. gyalogezred három zászlóalja foglalt állást Rozsgyesztvenszkoje és Kamenski D szakaszon: északon (Chonok–Terehovka faluk között) a 35/II. zászlóalj, középtűt (Terehovka–Jefromisovszk faluk között) a 35/I. zászlóalj, déli szárnyon (Jefromisovszk–Kamenski faluk között) pedig a veszprémi 34/III. zászlóalj rendezkedett be védelemre. Jefromisovszk falunál a 9. század, attól D-re – a 220 magassági pontig a 7. század, a 220 mp-től DDNy-ra a 4. század védett (mögöttük – az Oroszerdőnél – a 7. tábori tüzérezred 7/4. ütege volt tüzelőállásban.) A magassági ponttól DNy-ra – a Bikaerdő K-i szélén, illetve Kamenski falu K-i szélén a 8. század volt állásban, a 7. tábori tüzérezred 7/3. és 7/7. ütegeivel megerősítve.

A magyar csapatok előtt 2–4 km-es senki földje húzódott – azon Sztarodubsevo faluval, valamint a Gulaerdővel és a Háromágú erdővel. Ettől K-re – a Lescsinka-patak mögött húzódtak a szovjet 212. lövészadosztály 692/II. és 692/I. zászlóaljai védőállásai.

A hadosztály D-i – jobb – szárnyán (Kamenski D és Korovino faluk között) foglalt állást a 4. gyalogezred három zászlóalja. Az É-i szárnyon a 4/I. zászlóalj helyezkedett el: a 2. század Kalinov falu ÉK–K–DK-i szélén foglalt állást, tőle DNy-ra volt az 1. század, mögöttük a Ket-tőserdőben pedig a 3. század. Tőlük Ny-ra, a Hármaserdő D–DNy-i szélén volt tüzelőállásban a soproni 7/II. tábori tüzérosztály 7/3. ütege 4 db 14.M. 150 mm-es tarackkal és a győri 5/II. tábori tüzérosztály 5/7. ütege 4 db 14.M. 150 mm-es tarackkal. A D-i szárnyon volt védelemben a 4/II. zászlóalj: a 232.8 hárp-tól D-re a 6. század és a győri 5/II. tüzérosztály 5/6. ütege védett 4 db 14.M. 150 mm-es tarackkal. A háromszögletesi pont és Gridasovo falu között a 4. század helyezkedett el a soproni 7/I. tábori tüzérosztály 7/2. ütegeinek 4 db 37.M. 105 mm-es tarackjával megerősítve. Ettől DNy-ra húzódott a Szejm folyó, túlsó partján Makszimovo faluval: itt összpontosult mint hadosztálytartalék a veszprémi 4/III. zászlóalj és a hadosztályközvetlen géppuskaszázad. A 7. könnyű hadosztály harcálláspontja (pk.: v. László Dezső vezérőrnagy) – a 4/II. zászlóalj mögött levő – Sumakovo községben települt. A 4. gyalogezred

D-i szomszédja a német 217. gyalogezred volt.

A 4. gyalogezreddel szemben is 3–4 km széles senki földje húzódott, számos erdőfolttal: a Kalinov-erdővel, a Hosszúerdővel, a Kunyhóerdővel, a Négyezőgerdővel, a Csülökerdővel, a Kutyaerdővel, a Lépcsőerdővel, stb. Általában ezeknek nyugati – a magyar csapatokkal szembeni – szegélyén húzódtak a szovjet 212. lövészadosztály 669. lövészrezredének századerejű támpontjai. (Lásd: 1. sz. vázlatot.)⁵

A védelmi állásokat elfoglaló magyar csapatok fegyverzete megfelelt a kor színvonalának. A 4. és 35. ezred parancsnokainak közvetlen alárendeltségében volt egy-egy aknavető-század 8–8 db 36/39.M. 81mm-es aknavetővel, egy-egy gépkocsizó géppuskaszázad 12–12 db 7/31.M. Schwarzlose-géppuskával, egy-egy kísérő tábori ágyús üteg 4–4 db 5/8.M. 80 mm-es tábori ágyúval, egy-egy páncéltörő ágyús század: 1. szakaszában 2 db 38.M. 50 mm-es német-, 2., 3. és 4. szakaszában 2–2 (összesen 6 db) 36.M. Skoda 37 mm-es páncéltörő ágyúval, egy-egy árkászszázad 1–1 db jugoszláv zsákmányolt golyószórával, egy-egy híradószakasz, valamint egy-egy ezredgyorsartalék-csoport: 1–1 kerékpárosszakasz és 1–1 lovasszakasz 3–3 db

2. ábra. Előnyomuló magyar gyalogság. (1942. május–június.) Hadtörténelmi Múzeum gyűjteményéből.

31.M. golyószóróval. Egy gyalogezredben – a raj-, szakasz-, század-, zászlóalj- és ezred tisztjeinél – összesen volt még kb. 160 db német 40.M. Schmeisser 9 mm-es géppisztoly.

A zászlóaljak egyenként 3–3 puskás- és 1–1 géppuskásszázadból álltak. Egy puskásszázad tüzereje: 150 db 31.M. és 35.M. 8 mm-es gyalogsági ismétlőpuska, 12 db 31.M. golyószóró, 2 db 36.M. 20 mm-es nehézpuska, 2 db 39.M. 50 mm-es gránátvető volt. A géppuskásszázad tüzereje: egy géppuskásszakasz volt 12 db 7/31.M. Schwarzlose géppuska (korszerűtlen vízhűtéssel), egy aknavetőszakasz 4 db 36/39.M. 81 mm-es aknavetővel és egy páncéltörőágyúszakasz volt 4 db 36.M. Skoda 37 mm-es páncéltörő ágyúval.

Hadosztályközvetlen volt: a 7. tábori tüzérezred I. és II. osztálya: a 7/2. és 7/3., valamint a 7/4. és 7/7. ágyús ütegekkel. A 7/2. üteg 4 db 37.M. 105 mm-es könnyű tarackkal, a 7/3., 7/4. és 7/7. ütegek pedig 4–4 db 14.M. 100 mm-es és 14/39.M. 150 mm-es tarackkal volt felszerelve. A 7. gépvontatású légvédelmi géppuska-üteg 6 db 36.M. 40 mm-es géppuska-üteggel, a 7. légvédelmi géppuskásszázad pedig 10 db 7/31.M. géppuskával rendelkezett. (Ezek diszlokációja ismeretlen.) A 7. huszárszázad – 4. gyalogezred mögött – Szobacsevszka községben – összpontosult.

A hadtestközvetlenk – két közepes tarackos tüzérosztály, egy légvédelmi tüzérosztály, egy kerékpároszászlóalj – szerepe a 7. könnyű hadosztály sávjában ismeretlen.⁶ A hadosztály sávjába vezényelt győri 5/II. tábori tüzérosztály 6. és 7. ütege – 4–4 db 150 mm-es tarackkal – eredetileg a nagykanizsai 9. könnyű hadosztálynál volt, átvezénylésének körülményei ismeretlenek.

Május 12–30 között a 7. könnyű hadosztály sávjában jelentősebb események nem történtek. Mindkét fél kölcsönös harcfelderítést végzett. Említésre méltó a 4/II. zászlóalj 4. századának (pk.: Karcsay Miklós t. hadnagy) harcfelderítése: a zászlóaljtagtartalékot képező 2. szakasz (pk.: Légrádi Elemér t. zászlós) május 18-án délután megközelítette a 2–3 km széles senki földjén át a Négyyszög-erdő, Csülök-erdő szegélyén húzódó szovjet állásokat, hogy felderítse az ott elhelyezett nehézfegyvereket. A vállalkozás során a 2. szakasz parancsnoka megsebesült.⁷

A legjelentősebb eseményekre május 31-én került sor: a szovjet 212. lövészadosztály 669. lövészerede – harcokcsikkal támogatott – csapást mért a 35. és 4. gyalogezredek csatlakozására: a veszprémi 34/III. zászló-

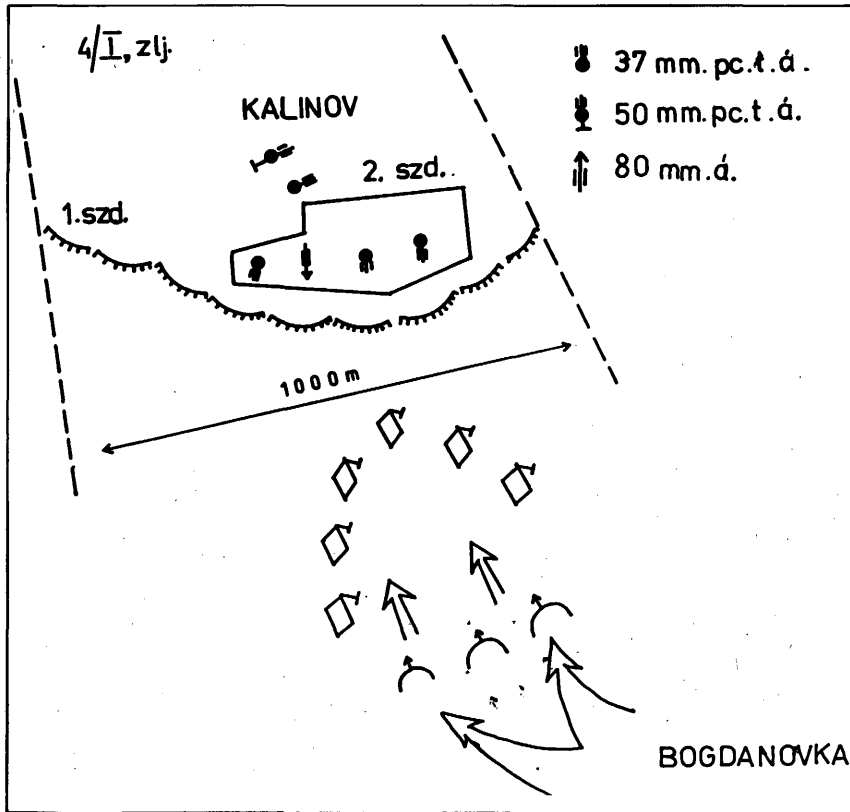

aljra, majd a 4/I. zászlóalj védelmére. Május 31-én kora hajnali 01 óra 30 perckor a Bogdanovkától ÉNy-ra összpontosított szovjet erők – a 212. lövészadosztály részei – támadást intéztek a Gulaerdő, Háromág-erdő és Bikaerdő körzetéből a veszprémi 34/III. zászlóalj 4. és 8. századának védőállásai ellen. A két század – a 7. tábori tüzérezred 4., 7. és 3. ütegeinek tűztámogatásával – a szovjet támadást Kamenszki falutól DK-re visszavetette. Ennek ellenére a szovjet csapatok támadásukat május 31-én több ízben megismételték. Ezek azonban már egyértelműen figyelemelterelő jellegűek voltak, ugyanis 02 óra 30 perctől a szovjet 212. lövészadosztály főcsapása ettől

3. ábra. A magyar 7. könnyű hadosztály helyzete 1942. május 12-én.

DNy-ra, a 4. gyalogezred É-i szárnyán védő 4/I. zászlóaljnak a Kalinov ÉK–K–DK-i szélén húzódó védőállásai ellen irányult. A 4/I. zászlóalj parancsnoka az alábbi jelentésben számolt be a május 31-i szovjet támadásról: „02 óra 30 perc–03 óra 10 perc: tüzelőkészítés (: igen heves); 03 óra 10 perc: támadás indul.”

A mellékelt vázlat szerint Kalinov D-i szélén a 2. és 1. századok védtek, 3 db 37 mm-es Skoda-páncéltörő ágyú és egy 5/8.M. 80 mm-es ezred-ágyú volt a tüzelőállásban déli lö-

4. ábra. Szovjet támadás a magyar 4/I. zászlóalj ellen 1942. május 31-én.

50 mm-es páncéltörő ágyú helyezkedett el K-i löiránnyal.

A szovjet támadás a Bogdanovka községtől Ny-ÉNy-ra húzódó mély horhosból, illetve a Kalinov községtől D-re elterülő Hosszúerdőből és Kalinov-erdőből bontakozott ki, mintegy 1000 m széles vonalon. A fenti jelentés szerint: „Első lépcsőben (ékalakzatban és mintegy ezer méter széles vonalon – V. D. Cs.) hat harckocsi (nyomult előre.)” Egy másik jelentés szerint a közelítő harckocsik T-26.C. típusú (12 tonnás, 45 mm-es löveggel és egy géppuskával felszerelt és három főnyi kezelőszeméllyel ellátott) páncélosok voltak. „Ezt követi 200 méterre a gyalogság – írta a fenti jelentés –. A védőcsapat (a 4/I. magyar zászlóalj – V. D. Cs.) egész éjjel ébren van. Állás megszállva, a harckocsi támadást ébren várja. Már jó látási viszonyok vannak. A völgyekben köd. Zárótűzünk késik. 20 percen át nincs meg a tűzösszeköttetés. Ezért tudnak a harckocsik bejutni az állásba. 03 óra 30 perctől igen jól fekvő (saját – V. D. Cs.) élénk zárótűz (: 1 perces, többször kiváltva.) A zárótűzben megtorpan a (szovjet) gyalogság. Sok a veszteség. Aknavetőink bekapcsolódnak, igen jó hatással. 04 óráig két

harckocsi kilőve (: rohamlövegek:) távolság kb. 450–300 m. 20 perc múlva jelentés érkezik három harckocsi kilövéséről (Drótakadály előtt.) Ez a harckocsi telitalálatlal megrongált egy 37 mm-es ágyút, a raj fele kiesett, irányzék tönkrement. Egy harckocsi visszafordult. Két harckocsi betör az állásba és a fészkeket (ti. a tűzfészkeket – V. D. Cs.) lövi, drótot sodorít. Közélcél alakul ki. Egy harckocsit kézigránát kötegekkel és kézigránáttal gyalogos részek és tüzerfigyelők lövik ki. A harckocsikon emberek jönnek, kényszerűségből, ezek géppuskatűzre szétszaladnak, megadják magukat. Az 5. harckocsit egy 50 mm-es páncéltörőágyú 50 m-ről lövi ki. 3 páncélgránát és 2 repeszgránát a kezelőkre. 04 óra 05 perc: Az ellenséges előremozgás teljesen megbénítva. A támadás az állástól kb. 400–800 m távolságon megakad. Csak kisebb részek jutnak előre a drótakadály elé. Elhárító tüzersegi, aknavető, géppuska, golyószóró tűzünkben igen sok a halott (: becsüljük 150 főre és sok a sebesült:) 05 órától változó hevességű tűzharc. Kalinowot rendszertelenül lövik. 05 óra 30 perctől lövik az ezredparancsnok-erdőt, keresik a tüzerseget. Valószínű térkép vagy rádiobemérés alapján lönek ide. A D-i védőkörlet – 4/II. zászlóalj – egészen csendes. 05 óra 30 perctől 06 óráig: Az 1. század előtt a bozótban kb. egy század ellenség (: 3 szá-

kasz.), erős tűzzel löjük. 05 óra 50 perc: egy ellenséges század gyülekezik a Kunyhóerdőnél. Növekvő mozgás Hosszúerdőből a Kunyhóerdőbe. 06-ra minden csendes. Majd ismét élénkülő tűz. Vezérkari főnök gratulál. 06 óra 20 perc: két fogoly beérkezett. Szerintük három ezred támad. Mi egy ezredre becsüljük. Erős az aknavető tűzük és jól lö a tüzersegi. 07 óra: lövi a tüzersegiünk a Bocserdőt. Felfedezett egy „racsbum” üteget. 07 óra 30: első foglyok befutottak. Kihallgatjuk (61., 253. ezredbeliek.) Az előző fogoly 9. gyalogezredbeli volt. 09 óra: hat orosz repülő bombázta Gradisovot: a 4/II. zászlóalj jobb szárny körlet. 09 óra 25 perc: német távofelderítő (repülőgép) köröz, vadász kíséri. 09 óra 35: a 04 óra 30-kor kért két sebesültszállító gépkocsi 09,35-re megjött. Igen lassú. Sebesültek száma: 18, halott: 9. 12 óra 45 perc: hadosztály vezérkarifőnök kijött. Kiment Kalinow-ra. Ott még mindig van aknavető tűzharc. 13 óra 30 perc: három orosz köröz. Hat 100 kg-os bombát dob 600 m-ről, de mind Kalinow É-on a teknős lapjában robban (: a géppuska támpont közelében:) Hatástalan. Saját géppuska és golyószóró lövi, de eredménytelen. Délután folyamán csend van.

17 órakor a 4/I. század vállalkozást indít a közvetlenül előtte levő bozótba fészkelte ellenségre. Megfut. Fogoly nincs. Az egyik kilőtt harckocsiból tűzelnek (:200 m:), erre két lövéssel (37 mm) végleg elhallgattatják. Légvédelmi géppuska áttelepítése Kalinow-ra (:utóbbinak légvédelme nincs, és a Kalinow Kettőserdő közti határvonal páncéllezárása is szükséges a géppuska.) Este csend. Éjjel időnként felélénkül a tűzharc. A védőcsapat ismét alszik.”⁸

Május 31-én éjszaka 22 óra 30 perckor a III. hadtestparancsnokság helyzetjelentést adott ki. Ezek szerint május 31-én a 7. könnyű hadosztály napi összes vesztesége: 12 halott és 38 sebesült. Közölték, hogy a kilőtt harckocsik típusa: T-26.C. A támadó ellenséges erő 5–6 zászlóalj volt. A hadosztály sávjában a nap folyamán lelőttek két ellenséges repülőgépet.⁹

Június 1-jén hajnalban a 4/I. zászlóalj védővonala ellen újra megindult a szovjet csapatok támadása. A fentebb idézett harcjelentés szerint: „Június 1. Hajnalban a támadás megismétlését várjuk. A csapat készségben van. 02 óra 15 perckor ködös reggel, még alig lehet látni. Az ellenség támadásra indul. Zárótűzet kérek. Fél perc múlva megy! Hatása igen nagy. Támadás megakad. Látási viszonyok jók. Kód

kezd felszállni. Tüzérezred figyelői harcokcsikat jelentenek. (Ismét 5–6 db) 04 óra 20 perc: a tüzérségünk bénító tüzzel lövi egy órán át a Hosszúerdőt és a kétágú Kalinow-i horhost. Szerinte az ellenség Kalinowtól fél km-re K-re DK-re van. Úgy látszik beássák magukat. 4/I. zászlóalj parancsnok ellenséget nem lát. 05 óra 20: 4/I. zászlóaljon ellenséges tüzérségi tüzelőkészítés van. A Kalinow-i horhos felé tüzérfelügyelők (II. osztály) ellenséges gyülekezést látnak. Bogdanowka-i völgyben egy zászlóaljat derít fel a tüzérség. 05,35: csend van. Állásépítés. Eddig az ellenséges légitevékenység minimális. 10–13 óra: szórványos tüzérségi és aknavető tűz. 16 óra 30 perc: újra híre van harcokcsi támadásnak. Harcokcsi elhárító tüzzel a tüzérség lövi. A támadás elmarad. (:Vaklárma:) 16 óra 30 perc: a „Párduc” – a 4/II. zászlóalj – jobb szárnya előtt új műszaki munkát lát, a terepet az ellenség megszállta (:Kutyáerdő–Melovaska:) Eddig senki földje volt. A század átgyülekezett a Kunyhóerdőtől D-felé az erdőbe. (12,30-kor a hadtestparancsnok itt volt: dicséret!) Hadsergeparancsnok is kint járt a 35. gyalogezrednél és innen átjött Kalinowra. Kiszűstöt adott a rohamlóveg irányójának (tüzér hadapród.) 21 óra: repülőátadás (bomba) éj folyamán ötször ismétlődött. Hatása: 5 ló kimúlt + 4 sebesült. A támadást várjuk délutántól kezdve. De nem ismétlődött meg. A 16,30 órai tüzmegehanásnak igen jó eredménye volt. (A másolat hiteles. Kurszk. 1942. június 6.)¹⁰

A hadművelet feladata az volt, hogy a június 28-án Tyim városánál megindított támadásával a 2. magyar hadsereg (VII. német és III. magyar hadtestek) É-ről biztosítja a Sztálingrád–Kaukázus főirányokba indított német támadó hadműveletet Voronyezs általános irányba.

Június 28-án hajnali 02 óra 15 perckor megindult a 2. magyar hadsereg támadása. A főcsapást a VII. német hadtest indította Sztarij–Oszkol általános irányba. Ezt támogatta a III. magyar hadtest 6. és 9. könnyű hadosztálya. A soproni 7. könnyű hadosztály D-ről biztosította a támadást, csak kisebb vállalkozásokkal kellett lekötnie a vele szemben álló szovjet erőket. Jelentős események a 7. könnyű hadosztály sávjában június 28–29-én nem voltak.¹³ Június 29-én súlyos harcok dúltak a 7. könnyű hadosztálytól É-ra, a 9. könnyű hadosztály 47/I. és 34/I. zászlóaljainak sávjában. A Rozsgyesztvenszkojeánál biztosító veszprémi 34/III. zászlóalj is belesodródott a harcokba. A nap végére 4

tiszt és 173 ember vesztesége volt (ebből meghalt 2 tiszt és 26 katona.) A 7. könnyű hadosztály teljes sávjában pedig megsemmisült 8 db nehézpáncéltörő ágyú.¹⁴

Június 2-től 28-ig a 2. magyar hadsereg teljes sávjában nyugalom volt, semmi jelentős esemény nem zajlott le. Feltehetően a május 31–június 1-i események nyomán a 35. gyalogezred parancsnoka, Bánky Rezső alezredes június 8-án idegösszeroppanást kapott és hazatért, utóda: nemes Kisjókai-Takách Elemér ezredes.¹¹

A 2. magyar hadseregnek alárendelt 1. repülőcsoport frontaszállítására május 31-én indult meg. Az utolsó lépcsőben repült Debrecenből a konotopi repülőterre június 23-án a 4/1. bombázószázad (pk.: Mocsáry István rep. százados) 8 db Caproni Ca–135 bis típusú kétmotoros bombázógéppel. (Négy gép a későbbiekben érkezett meg.)¹²

1942. június 15-én közölték a német magasabb parancsnokságok a 2. magyar hadsereggel a „Blau” („Operation Blau”) hadművelet tervét. Ennek nyomán a III. hadtest parancsnoka, Domaniczky Ödön altábornagy azonnal lemondott, s helyét Rakovszky György vezérőrnagynak adta át.

Június 30-án a 7. k. hadosztály sávjában továbbra is csak kölcsönös harcfelderítő vállalkozások zajlottak, jelentősebb események nélkül.¹⁵

Miközben a III. magyar hadtest főerői még mindig a Tyimtől DNy-ra húzódó szovjet állásokat támadták, a VII. német hadtest É-ről átkarolta Tyimet, megközelítette Sztarij–Oszkolt, s együttműködve a DNy-ról támadó 6. német hadsereg erőivel – bekerítéssel fenyegették a 40. szovjet hadsereg Tyim térségében makacsul védekező részeit. A bekerítés elkerülése végett, július 1-jén a 40. szovjet hadsereg – erős utóvédosztagok fedezete mellett – megkezdte a visszavonulást a Don folyónak – Voronyezs és Pavlovszk közti – szakasza mögé.

A III. magyar hadtest parancsnoka döntést akart kieszközölni Tyimmél, s ezért a 7. könnyű hadosztály É-i szárnyán egy csapásmérő csoportosítást alakított ki a 35/I., 35/II., 34/III. és 4/III. zászlóaljból és a 7. tábori tüzérezred néhány ütegeből. Az első elképzelés az volt, hogy a csoportosítást a Tyimtől DNy-ra húzódó szovjet védelmi vonal áttörésére vetik ütköztetbe.¹⁶ Később a hadtestparancsnok megváltoztatta tervét, s úgy határozott, hogy a csoportosítással D-ről átkarolja a szovjet állásokat és Manturov felé tör előre, s ezzel kényszeríti a szovjet erőket állásaik feladására.

A csoportosítás július 1-jén reggel 06 óra 10 perckor kezdte meg támadását Rozsgyesztvenszkoje K-i szélé és az attól D-re levő 230,6 mp. vonaláról. A támadás élét a veszprémi 34/III. zászlóalj képezte. Első lépcsőben a 7. század támadott (melynek parancsnoka: Lukovszky főhadnagy a támadás első óráiban elesett a szovjet utóvédek aknavető tüzeiben.) A zászlóalj centrumát a 9. század, az utóvédét a 8. század alkotta.¹⁷ Miközben a 9. könnyű hadosztály még mindig a Tyimtől DNy-ra húzódó szovjet vonalak előtt harcolt, a – 2. magyar hadsereg parancsnokságának jelentése szerint – „A 7. könnyű hadosztály bal szárnyán a négy zászlóalj erejű harccsoport támadásba lendült, s este 21 óra 56 percre elérték a Rozsgyesztvenszkoje 2 km D. – Orlowka DNy-i szélé 4 km K vonalat.”¹⁸

Támadás a Don irányába. Hídfőharcok a Don-kanyarban. (1942. július 2–szeptember 18.)

1942. július 2-án délre a 40. szovjet hadsereg utóvédjei kiürítették Tyim városát, s ezzel meglődült a III. magyar hadtest előnyomulása K-i irányba, a Don felé. A meginduló előnyomuláskor a 7. könnyű hadosztály volt a legkedvezőtlenebb helyzetben: csapatai voltak legtávolabb a – támadás célpontjaként megjelölt – Don folyóhoz, átlagosan 130 km-es menet állt előttük. Ahhoz, hogy a többi csapattal egyidejűleg tehesék meg ezt a távolságot – figyelembe véve a pihenőnapokat is! –, napi átlagos 60 km-es meneteljesítményre volt szükség.

Július 2-án a III. magyar hadtest csapatai parancsot kaptak, hogy az Iskol folyót kísérő magaslatokon át a legrövidebb úton ériék el Sztarij–Oskol folyót kísérő magaslatokon át erőltetett formában menetet vége, s 4-én este 21 óra 30 percre a 7. könnyű hadosztály éle elérte Baranovka ÉNy-ot, míg a zöm Jastrebovka körzetében menetelt. Július 5-én 19 órára a hadosztály Kaszakkaja, Alekszandrovka, Ugi és Lugi térségében menetelt, s élei 6-án hajnali 03 órára elérték az Oszkol folyót.

Július 5-én a 2. magyar hadseregparancsnokság – a felettes német parancsnokság utasításainak megfelelően – kiadta parancsát a III. magyar hadtest második hadműveleti szakaszának feladatairól. Mivel a 24. német páncélos hadosztály Gremjacsnánál, a „Grossdeutschland” gépesített hadosztály pedig Szemilukinál már július 4-én elérte a Dont, a III. hadtest magyar csapatainak – Alek-

szandrovkán át – el kellett érní a Dont Voronyezs és Korotojak szélességben. Parancsot kaptak, hogy menetből keljenek át a folyón és több szakaszon rombolják szét a Voronyezs–Szvoboda közti vasútvonalat.¹⁹

Július 7-én este 22 órára a 7. könnyű hadosztály élei – a 35/I. és 34/III. zászlóalj és a 7/II. tábori tüzérosztály 7/7. és 7/5. ütegei – elérték Repjevkát (míg a csapatok zöme a Potudany-folyó mentén nyomult előre K-i irányba, Gorodiscse, Sirikovo, Obuhovka községeken át.) Július 8-án este a hadosztály éle benyomult Szoldatszoje községbe (a zöm Rosszoson át vonult), 9-én a hadosztály éle Jablotsnojéba érkezett, míg a zöm Szemidestjaskojén át vonult.²⁰

A magyar csapatok előtt vonuló német gépesített osztagok csak Seberinnél és Urivnál akadtak szovjet utóvédekre. Különösen nagy szovjet gyalogos és páncélos erők torlódtak össze a nagy Donkanyar D-i felében, Uriv községnél. Miután a magyar felderítés ezt észlelte, július

9-én délután 17 óra 40 perckor a III. hadtest vezérkari főnöke az 1. repülőcsoporttól bombatámadást kért „... az urivi (Don) híd és attól Ny-ra tömörülő ellenségre. A repülőcsoport parancsnoka jelenti, hogy nem tud már bevetni bombázókat!”²¹

Július 10-én a hajnali órákra a 40. szovjet hadsereg csapatai mindenütt a Don mögé húzódtak vissza, kivéve a Potudany-folyó torkolatától D-re emelkedő magaslatokon levő Korotojak község térségét, valamint a torkolatától É-ra levő magaslatokon épült Goldajevka, Uriv, Szeljavnoje, Sztorozsevoje községek térségét, ahol hídfőállásokat építettek ki. Az előző napi kérésre, július 10-én kora reggel a magyar 4/1. bombázórepülő-század három Caproni Ca–135. típusú gépe – az 563., 542. és 566. lajstromjelű bombázógépek – reggel 08–10 óra között bombatámadást hajtottak végre Uriv község és a község DK-i szélén a Donon átívelő híd ellen. A szovjet légháritás tüzeiben mindhárom magyar repülőgép megsérült. Déli 12–13 óra között a bombázószázad másik három gépe megismételte a támadást.²²

Július 10-én a 7. könnyű hadosztály a Masztyugino, Bolgyirevka és Gyevica közti kb. 15 km-es ívben

megkezdte a támadást a Don-kanyarban levő szovjet hídfőállás ellen. Az É-i – bal – szárnyon előnyomuló 35. gyalogezred 35/II. zászlóalja benyomult Sztorozsevoje községbe. Mivel a zászlóalj megfelelő biztosítás nélkül támadott, váratlanul szovjet harckocsik rohanták meg a magyar gyalogságot. Annak ellenére, hogy egy harckocsit sikerült kilőniük, a zászlóalj (észak-erdélyi sorozású) román légénységű vonatoszlopánál pánik tört ki, a katonák megfutamodtak, ami jelentős veszteségekkel járt. Az ezred D-i szárnyán a 34/III. zászlóalj nyomult előre, s megközelítette a Sztorozsevojétől DK-re elterülő Ottocsihai-erdőt. A Bolgyirevka és Gyevica közti ívben a 4. gyalogezred nyomult előre Uriv irányába. Itt sem volt megszerveve az előbiztosítás, s a hídfőből 32 szovjet harckocsi tört előre. A harckocsik legázolták az ezred előrevetett osztagának páncéltörő lövegeit. Segítségükre a III. hadtest közvetlen légvédelmi tüzérosztály egy 29.M. Bofors 80 mm-es légvédelmi ágyús ütegét küldték előre, de ezek sem tudtak hatásosan tüzelni a szovjet nehéz harckocsikra. A 7. könnyű hadosztály parancsnoksága 16 óra 50 perckor a 4/1. bombázórepülő-századtól azonnali bombatámadást kért a Gyevicán és attól Ny-

5. ábra. Magyar csapatok egy szovjet faluban (1942 nyár.) Hadtörténelmi Múzeum gyűjteményéből.

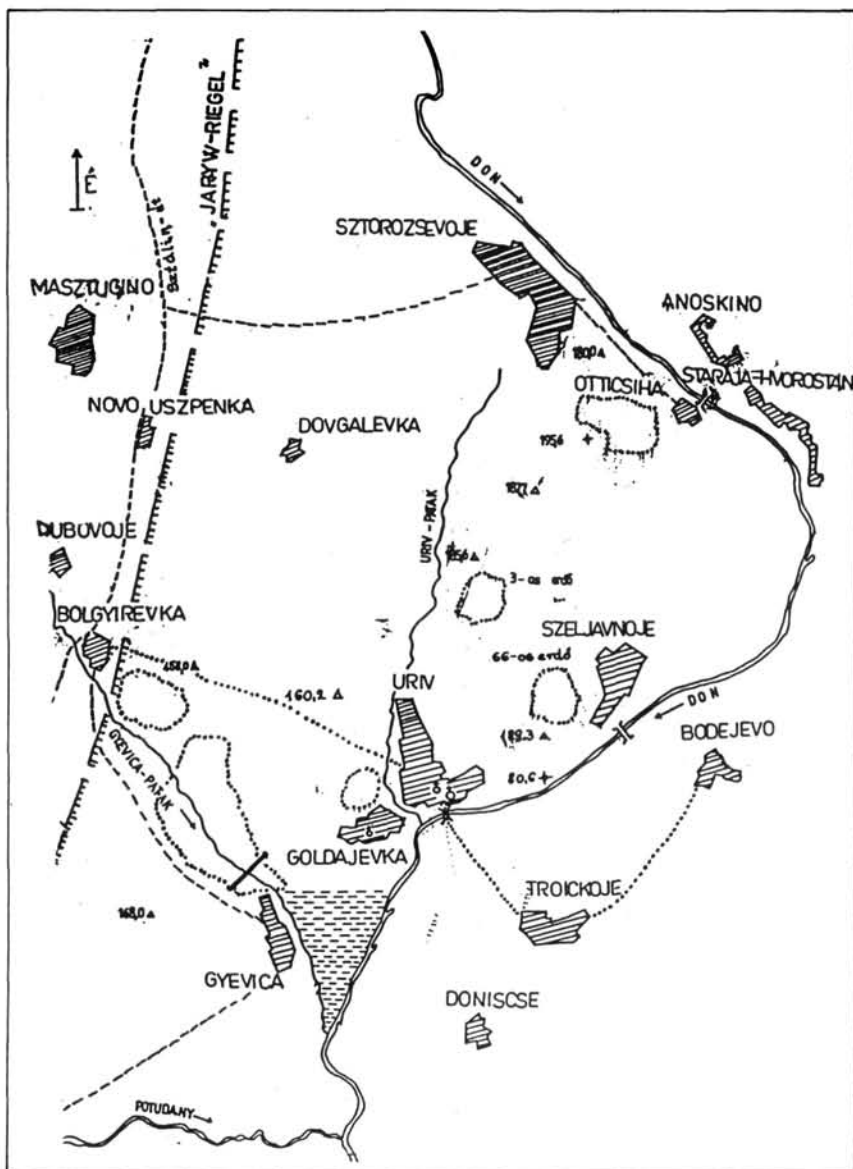
ra, valamint az Uriv területén támadó szovjet harcokcsik ellen. A bombázószázad azonban időhiányra hivatkozva a támadást nem tudta végrehajtani. A III. hadtestparancsnokság elrendelte, hogy a 4. gyalogezred arcvonala elé azonnal erős aknamezőt kell telepíteni a Kocsatovkán levő VII. utász-zászlóalj aknakészletéből.²³

Július 11-én reggel kezdetét vette a 2. magyar hadsereg III. hadtestének új, minden eddigi harctevékenységet felülmúló szakasza: a hídfőcsaták sorozata.

Július 11-én reggel 08 óra 10 perctől kezdve a 7. könnyűhadosztályt a VII. német hadtest alárendeltségébe utalták. A 2. magyar hadsereg parancsnoksága egyidejűleg utasította a 7. könnyű hadosztályt, hogy az Uriv körzetében levő szovjet hídfőt számolja fel. A reggel 08 óra 10 perckor kiadott helyzetjelentés szerint: „Meg nem erősített jelentések szerint Deviza (Gyevica) és Uryw-nál az oroszok a Don Ny-i partján hídfőállásukat tartják. Vele szemben a 7. hadosztály csapatai harcban, pontos helyzetükről eddig jelentés nem érkezett.” Valóban, a nap eseményei nagyon homályosak. A másnapi reggeli-jelentés csak annyit írt, hogy 11-én déli 12 óra előtt öt szovjet harcokcsi támadott, a magyar csapatok – két páncélos kilövése után – a szovjet erőket visszavetették. A 19 órai helyzetjelentés szerint a 4. gyalogezred két zászlóalja Ny-ról támadott (ti. a 4/II. zászlóalj Bolgyirevka, a 4/I. zászlóalj pedig Gyevica felől), egy zászlóalj tartalékban ettől ÉNy-ra (ti. a 4/III. zászlóalj Bolgyirevkán összpontosult.) A jelentésből kitűnik, hogy a 4/II. zászlóalj É-ÉK-ről karolta át Urivot s megközelítette Szeljavnojét. Jány Gusztáv vezérezredes, a 2. magyar hadsereg parancsnoka megsemmisítette az első vonalban küzdő 4/II. zászlóaljat: „Uriv egy része ég! A hadseregparancsnok úr Szeljavnojénál, egy ellenséges T-34-es (harckocsi) megközelítette harcálláspontját. A 4. gyalogezred D-ről átkaroló csoportját a németek tévedésből tűz alá vették. A hídfőben kb. 30 ellenséges harckocsi van.”

Egy július 12-én hajnali 00.00 óra-kor kiadott német helyzetjelentés térképvázlata szerint július 11-én éjfélre a 4. gyalogezred II. és I. zászlóaljai ÉK-en megközelítették Szeljavnojét, s Uriv községet teljes egészében elfoglalták, a község K–DK-i szélén mindenütt elérték a Don partját. A hátráló szovjet csapatok a községtől DK-re levő Don hidat megrongálták maguk mögött.

Július 11-én késő este Jány Gusztáv vezérezredes, hadseregparancsnok

6. ábra. A Don-kanyar arcvonalszakasz 1942 nyarán és őszén.

újra parancsot adott, hogy a 9. és 7. könnyű hadosztályok együttes támadása helyett a 7. könnyű hadosztálynak egyedül kell a szovjet hídfőt felszámolni.²⁴

Július 12-én hajnali 05 órakor azonban jelentették, hogy Uriv előtt erős szovjet csapatok gyülekeznek 18 harckocsival megerősítve. A reggeli órákban folytatódott a 4. gyalogezred támadása, csapásait a szovjet erők sorra visszaverték. Délben a 2. magyar hadsereg parancsnokságára rendelték az 1. magyar tábori páncélos hadosztály parancsnokát, dálnoki Veress Lajos altábornagyot, hogy adjon segítséget az urivi támadáshoz. Azonban kiderült, hogy a páncélos hadosztály üzemanyaghiány miatt mozgásképtelen és 37 mm-es lövegeikhez nem volt kum-

mulatív lőszer. Délután megindult a szovjet csapatok ellentámadása. Heves harc alakult ki, melynek során a magyar csapatok három harckocsit kilőttek 16 óra 09 perccig. A hadsereg helyzetjelentése szerint 17 óra 30 percre a szovjet harckocsik az egyik magyar zászlóaljat körülvették, s a Don K-i partjáról, Troickoje falu felől a szovjet tüzérség folyamatosan lőtte az Urivban védő magyar csapatokat. Délután 18 órára Uriv K–DK-i felét a szovjet csapatok visszafoglalták és helyreállították a megrongált hidat a Donon. Este 21 óra 40 percre a 4/II. és 4/I. zászlóaljak harcvonalát kiszorították Urivból, s a két zászlóalj (megerősítve a tartalékból előrevont 4/III. zászlóaljjal) Urivtól Ny-ra, az Uriv-patak nyugati magaslatain – elsősorban a 160.2 magassági pont körzetében – igyekezett feltartóztatni a szovjet csapatok további előretörését. Az esti helyzetjelentés szerint a 7. k.

hadosztály csapatai a nap folyamán 5 db szovjet 7,62 cm-es nehéz páncéltörő ágyút zsákmányoltak. A 22 óra 40 perckor kiadott hadsereg-helyzetjelentés szerint a 7. k. hadosztály a nap folyamán nagyon súlyos veszteségeket szenvedett. A szovjet nehéz harcokcsik a zászlóalj páncéltörő ágyúit legázolták, a lőszer elfogyott. A szovjet csapatok az elért terepszakaszokon mindenütt beásták magukat. A 7. k. hadosztály csapatainál sok volt a halott, mintegy 200–250 súlyos sebesültet szállítottak hátra.²⁵ Különösen a veszprémi 4/III. zászlóalj szenvedett el súlyos veszteségeket, mikor a szovjet harcokcsik körülzárták a zászlóaljat. A harcban elesett a zászlóalj parancsnoka: vitéz Pöry Imre alezredes is, s a 4/III. zászlóalj parancsnokságát Cicatricis Miklós őrnagy vette át.²⁶

Alig virradt meg július 13-a, mikor hajnali 03 óra 45 és 55 perc között a magyar 4/1. bombázórepülőszázad hat Ca–135-ös gépe bombatámadást hajtott végre az urivi hídfőtől K-re, a Don keleti partvidékén felderített szovjet célpontok ellen: 11 db 250 és 29 db 100 kg-os bombát dobtak Trickojéra és a közelében levő légvédelmi ágyús ütegekre. A kötelék visszatérése után újabb parancsot kapott: „A 7. könnyű hadosztály csapatai Uryw-ban lőszer nélkül, nehéz helyzetben vannak. Az Uryw-tól K-re 2 km-re levő 189.9 mpont területén ellenséges nehézpáncélosok állnak. A még bevethető gépeivel azonnal támadjon a 189.9 magassági pont területére, az ellenséges páncélosok megrendítésére.” A légitámadást öt géppel – Inokay százados parancsnoksága alatt – reggel 07 óra 40 perc és 08 óra 06 perc között végrehajtották. Délelőtt 10 óra 05 perckor a 2. magyar hadsereparancsnokság táviratot továbbított a III. hadtest parancsnokságához: „Erős német harci repülőkötelékek . . . 13-án dél előtt Uryw K. területén beavatkoznak. Feladatuk a fellépő ellenséges páncélosok megsemmisítése. A 7. könnyű hadosztály első vonalát feltétlenül jelezze!” Rövidesen újabb távirat érkezett a hadsereparancsnokságtól a hadtestparancsnoksághoz: „Erős német harci repülőkötelékek délelőtt folyamán Uryw K 189.9 mp területén beavatkoznak. Feladatuk mélyrepülésbe egyes páncélosok megsemmisítése. Saját vonal feltétlenül jelzendő. Hadsereparancsnokság.” Német csatarepülő-támadásról nem tudunk. Viszont a 4/1. bombázórepülőszázad négy géppel a déli órákban 3,5 tonna bombát dobott a felderített célterületre: az urivi hídfőre és a Donon átkelő szovjet csónakokra. A szovjet

légvédelmi tüzérség három gépet megrongált, ezek közül kettő német repülőtéren kényszerleszállást hajtott végre.

A légitámadások jelentősen nem befolyásolták az eseményeket: a szovjet csapatok folyamatosan támadták a 7. könnyű hadosztály hevenyészett védelmi vonalait, s egyre nagyobb erővel: a nap folyamán a felderítés megállapította, hogy Urivnál kompokon újabb nagy gyalogsági erőket és 16 harcokcsit szállítottak át a hídfőbe. A délelőtt 10 óra 05 perckor kiadott hadsereg-helyzetjelentés szerint „A 7. könnyű hadosztály gyengén áll, négy páncéltörő ágyúja már kilőve!” A 2. magyar hadsereg parancsnoksága presztizskérdést csinált a hídfő melletti felszámolásából. Este 22 óra 50 perckor a hadsereg vezérkari főnöke az alábbiakat közölte a III. hadtest parancsnokával: „A Jaryw-i (urivi) dolgot el kellene intézni a III. hadtestnek egyedül, hogy eddigieket helyrehozzuk. Németek súlya É-on, de kellemetlen ez a hídfő nekik. Ha lehet összeszedni az összes tüzérséget és kisöpörni az orosz (ti. a hídfőből. Sz.) Esetleg Rakovszky vezérőrnagy vagy Soly-mossy vk. ezredes tegyen javaslatot a hadsereg parancsnok úrnak, hogy önként pucoljuk ki (ti. a hídfőt), ne esetleg holnap német parancsra. Nemzeti becsület kérdése lenne a dolgot önállóan elintézni!”²⁷

Július 12–17 között viszonylagos nyugalmi helyzet állt elő a Don-kanyarban levő szovjet hídfő előtt. A történetek után nyilvánvaló volt, hogy a 7. könnyű hadosztály két gyalogos és egy tüzérezrede elégtelen a szovjet hídfő felszámolására. Veress altábornagy, az 1. tábori páncélos hadosztály parancsnoka július 14-én magabiztosan jelentette ki a hadsereparancsnokságon: „Ha időt kapok, végre fogom hajtani (ti. a támadást), kipucolom a hídfőt! 'Mords' támadást fogok indítani!” Július 16-án a német felsőbb parancsnokságok is érdeklődtek: „Mikor lesz a páncélos támadás!? A hadsereg vezérkari főnöke az alábbiakat válaszolta: „Parancsot a hadsereg parancsnok úr adja ki, eddig még nem futott be!”

Július 16-án Jány vezérezredes engedélyezte a magyar 1. tábori páncélos hadosztály bevetését a Don-kanyar elleni tisztogató hadművelethez. Július 17-én déli 12 órakor rögzítették a hadsereparancsnokság Naplójában: „Holnap páncélos támadás indul Uryw ellen!”²⁸ Még a nap folyamán felvonult a 7. könnyű hadosztály sávjában az 1. páncélos hadosztály „Zádor alezredes”-csoportja: a 30/I. harcokcsi-osztály, a 2. gépkocsi-zó lövész zászlóalj, az 1. légvédelmi

tüzérosztály 3. ütege és az 51. páncélvadász zászlóalj.

Július 18-án hajnali 04 órakor megindult a 7. könnyű- és az 1. páncélos hadosztály közös támadása a Don-kanyarban védő szovjet 25. gárda lövészhadosztály csapatai ellen. A csoportosítás É-i – bal – szárnyán a 35. gyalogezred 35/II. és 34/III. zászlóaljai indultak támadásra (második lépcsőben a 35/I. zászlóaljjal), megerősítve a 7/II. tábori tüzérosztály 7/7. és 7/5. ütegeivel. A 35. gyalogezred Sztorozsevojótól D-re, a 195.6 magassági pont térségén át támadott ÉK–K-i irányokba. Ettől D-re – a 187.7 hárp. körzetén át támadott a Zádor-páncélos csoport ugyancsak K-i irányba. A csoportosítás D-i – jobb – szárnyán indult támadásra a 4. gyalogezred: a 4/II. zászlóalj – a 7/II. tábori tüzérosztály 7/4. és 7/6. ütegeivel – a 185.6 magassági pont körzetéből Szeljavnojera támadott, a 4/III. zászlóalj – az 5/6. és 5/7. ütegekkel – a Bolgyirevka–Uriv közti úton Uriv irányába tört előre, míg a 4/I. zászlóalj – a 7/3. üteggel – Gyevicát támadta.

A támadást kísérő és támogató tüzérség vezetésére a magyar 1. repülőcsoport négy felderítőgépe – Héja géppárok kísérelésével – repült a szovjet hídfő felé. A meginduló támadás során – a magyar csapatok előnyomulását akadályozó szovjet oldalazó tüzérségi tűz elnémitására – egy német Ju–87-es zuhanóbombázó („stuka”) századot vetettek be a Don K-i partján levő Troickoje ellen. A német zuhanóbombázó támadást követően a magyar 4/1. bombázórepülőszázad négy Ca–135-ös gépe 42 db 100 kg-os bombát dobott a felderített célterületekre. A délelőtt folyamán még egy német zuhanóbombázó támadás zajlott le, majd a magyar 1/1. vadászrepülőszázad (pk.: Csukas Kálmán rep. vk. őrnagy) hajtott végre gépfegyveres alacsony támadást a hídfőben levő szovjet állások ellen.

A hajnali 04 órakor megindított támadás tervszerűen bontakozott ki. A 07 óra 50 perckor kiadott helyzetjelentés szerint a veszprémi 4/III. zászlóalj Urivot É-ról megkerülve, Uriv és Szeljavnoje közé ékelődött be, s „a 4. gyalogezred birtokba vette a 189.3 hárp. területét (Uriv és Szeljavnoje között, néhány száz méterre a Don partjától – V. D. Cs.) s ott ellentámadást vetett vissza. A 4/II. zászlóalj a 185.6 háromszögelési pont területén (Uriv É) vetett vissza ellenséges harcokcsi támadást. A páncéloscsoport 1. lépcsőjével a 187.7 hárp-on át (a 185.6 hárp. É-on) az Ottocsiha-i erdő irányába előretörve támogatja a (tőle D-re előnyomuló)

4. gyalogezred támadását. A csoport lövészszázada és harcokcsiszázada a 180-as erdő területét elérte és ott ellenséges harcokcsi támadást vetett vissza. Eddig tíz darab főleg nehéz (szovjet) harcokcsit lőttek ki és két használhatót zsákmányoltak. A 35. gyalogezred főtamadó csoportja (a veszprémi 34/III. zászlóalj.) a 195.6 hárp-nál levő erdősarkot (Ottocsiha-i erdő sarkát. Sz.) érte el, míg a bal (É-i) szárny zászlóajcsoportja (a 35/II. zászlóalj – V. D. Cs.) az út mentén az erdőt kb. 500 m-re közelítette meg.” A veszprémi 34/III. zászlóalj a kora reggeli órákban kb. 500 méterre közelítette meg az Ottocsiha-i erdőt, s az erdővel szemben egy gabonatábla szélén beásta magát, az egyre erősebb szovjet tűzérési és gyalogsági tűzben. Klestyinszky őrnagy zászlóaljparancsnok támogatást kért a hadosztályparancsnokságtól. Dél előtt 09 óra előtt egy magyar harcokcsiosztag – Uriv felől – kétszer közelítette meg az erdőt: heves tűzérési tűzükben az erdő egyrésze lángokba borult és elhallgattak a szovjet nehézfegyverek.

Dél előtt 09 óra után – miközben a 35/I. zászlóalj két lövészszázada pécéltörő ágyúkkal megerősítve hadosztálytartalékot képezve a 187.7 hárp. körzetében maradt – a 35. gyalogezred két zászlóalja támadásra indult. Az É-i – bal – szárnyon összpontosított 35/II. zászlóalj és a 7/7. tábori üteg Sztorozsevoje és a 180-as erdő között elérte a Don Ny-i partját. Ettől DK-re a veszprémi 34/III. zászlóalj és a 7/5. tábori üteg a déli órákban benyomult az Ottocsiha-i erdőbe. Délután 15 óra keresztlőtörtek az erdőn, s elérték annak túlsó oldalán Otticsiha falut. A falu és a Don között elterülő réteken át csak néhány tábori őrs közelítette meg a folyó nyugati partját és a hidat. A zászlóalj három lövész- és egy géppuskásszázada Otticsiha falu körül épített ki hevenyészett védőállásokat. A zászlóaljtól délre támadó Zádor-páncélos csoport Otticsihától D-re elérte a Don nyugati partvonalát. Dél előtt 09 óra előtt a 7. k. hadosztály a hadseregparancsnokságtól német zuhanóbombázókat kért a 4. gyalogezred támogatására, Szeljavnoje ellen. „Miért kell a stuka?! – kérdezte a hadseregtörzs. – Harcokcsikra! (volt a hadosztálytörzs válasza) Hadseregparancsnok úr a 7. k. ho-nál van! 09 óra: vezérkari főnök közlése: 'Vonal Jaryw-tól (Urivtől) K-re, Jaryw és Szeljavino (Szeljavnoje) között . . . Erős ellenállás, ellenséges páncélosok Szeljavinón. 7. hadosztály (ismét) stukátámadást kér! Saját páncélosok 1 km É-ra Szeljavinótól. 09 óra 06

perc: a (saját) páncélosok megkerültek már Szeljavinót (Szeljavnoje) és elérték a Dont . . . Lőszert és páncéltörőket előre, mert másképp nem tudják befejezni a Don környék tisztítását. Nagy lőszerszállítás lehetetlen, mert nincs elég üzemannag az előreszállításra . . . 10 óra 30 perc: a hadseregparancsnokság közölte a 7. könnyű hadosztállal, hogy 11 óra-kor német zuhanóbombázó repülő-támadás indul Szeljavnoje ellen, utána azonnal törjenek be Szeljavnojéra, mert több stukátámadás nem lesz!”²⁹ A zuhanóbombázó támadás – kilenc német Ju-87-es bevetésével – lezajlott. Amint a német zuhanóbombázók távoztak, a falutól Ny-ra húzódó horhosban összpontosított 4/II. zászlóalj (pk.: Fehér Ernő alezredes) azonnal betört Szeljavnojeba, melyet jelentősebb harc nélkül a magyar csapatok elfoglaltak. A zászlóalj a község K-i széléig nyomult előre, ott leálltak, csak harcélőrsöket toltak előre a Don irányába. A déli órákban Fehér alezredes utasította a 4. század (pk.: Konkoly-Thege Barna százados) 2. szakaszának parancsnokát (Légrádi Elemér t. zászlóst), hogy szakaszával nyomuljon előre az egyik harcélőrsőig (pk.: Gálos zászlós), s onnan indítson erőszakos harcfelderítést a Donig. A szakaszt (50 ember) megerősítették két géppuskával és két gránátvetővel, s a vállalkozás támogatására utasították a 7/6. üteget (pk.: Németh fdgy.) Az üteg parancsnoka közölte, hogy csak 7 lövése van, s még belőni sem tudja magát. Délután 15 órára a 2. szakasz elérte a Szeljavnoje K 1 km-re levő harcélőrsőt, s miután az üteg három lövést leadott, a szakasz megkezdte előnyomulását az ember magasságú fűben a Don felé. Az előnyomulás kezdetén mindkét gránátvető felrobbant, s 3–3 főnyi kezelőszemélyzete meghalt. Az előnyomulást – a Don magasabb K-i partjairól – pusztító szovjet géppuska, aknavető és tűzérési tűz állította meg: hét ember elesett, tizenegyen megsebesültek. Közben egy szovjet osztag mögjük került, s megkísérelte elvágni visszavonulási útjukat, de a szakasz áttört és elérte a kiindulási harcélőrsőt. A késő délutáni órákban az egész 4/4. század akarta megújraítani a vállalkozást, de ez is súlyos veszteségek mellett kudarcba fulladt (a 2. szakasz parancsnoka is súlyosan megsebesült).³⁰

A Szeljavnojetől K-re lezajlott harcokkal egyidejűleg – a hadsereg-helyzetjelentés szerint – 13 órára a 7. könnyűhadosztály sávjában „28 ellenséges harcokcsi kilőve, a Dont elérték.” Este 20 óra 30 perckor Jány Gusztáv hadseregparancsnok je-

lentette: „Eddig 35 ellenséges harcokcsi kilőve, illetve épen zsákmányolva. (Pontosítva: 31 kilőve és 4 zsákmányolva – V. D. Cs.) Egyes harcokcsik még a szeljavnojei erdőben. Kitisztításra a páncélos hadosztály egy része ott marad. A támadásban a páncéltörő fegyverek igen szépen szerepeltek. Az amerikai (gyártmányú) harcokcsikat a páncéltörő ágyúink könnyen átverik, a nehéz orosz típusokat a Hohegeschoss' átüti. A páncéltörő ágyús század parancsnoka, Oláh János százados hősi halált halt. Együttműködés a gyalogság, a páncéltörő tüzéség között, és a repülő vadászoaltalom mintaszerű volt.”³¹ A nap végén kiadott hadsereg-helyzetjelentés szerint: „Az ellenség szívós ellenállása folytán számolni lehet azazal, hogy a hidfő elfoglalása nem fejezhető be a mai napon, így a lőszert utánpótlása nélkülözhetetlen. A jelenlevő hadseregparancsnok úr parancsára a lőszernek még ma be kell érkeznie, és a vadász (repülő) védelem addig adandó, míg ő azt le nem mondja!”

Július 18-án este a magyar 1. páncélos hadosztály csapatait kivonták a Don-könyvökből. A nap végére a 7. könnyű hadosztály (harcálláspontja: Plotava) északi védőkörzetét a 35. gyalogezred alakította ki (harcálláspont: Dovgalevka) a 35/II. zászlóalj megszállta Sztorozsevoje K-i széle és a 180-as erdő közti vonalat a Don nyugati partvonalát, a veszprémi 34/III. zászlóalj pedig a Sztorozsevoje–Otticsiha közti út és Otticsiha falu K-i szélén építette ki védelmét. Otticsiha mögött a 7/II. tábori tüzezőosztály 7/7. és 7/5. ütegei foglaltak állást. A védelem mélységében – a 195.6 hárp. körzetében összpontosult tartalékban a 35/I. zászlóalj, néhány páncéltörő ágyúval megerősítve.

A 187.7 hárp-tól D-re összpontosult a hadosztály déli védőcsoportja: a 4. gyalogezred (harcálláspontja: Bolgyirevkán.) A 187.7 hárp-tól DK-re a 7/4. és 7/6. tábori ágyús ütegek foglaltak tüzelőállást. Szeljavnoje község K-i szélén a 4/II. zászlóalj 4. és 5. százada, a falu DK-i szélén pedig 6. százada helyezkedett védelembe. Szeljavnoje és Uriv között – a 189.3 hárp-nál a győri 5/6. és 5/7. tábori ágyús ütegek helyezkedtek el, a két község között a 4/II. zászlóalj 6. százada és a 4/III. zászlóalj 8. százada védett a 80.6 mpontnál, a Don partvonalán. Uriv községben a veszprémi 4/III. zászlóalj 9. százada foglalt állást a Don partvonalán, a községtől Ny-ra pedig a 7/II. tábori tüzezőosztály 7/1. és 7/3. ütegei helyezkedtek el. Goldajevka

falut a 4/III. zászlóalj 7. százada szállta meg. A 4/I. zászlóalj Gyevica falut vette körül: 3. százada É-on, 2. százada ÉK-en, 1. százada pedig a falu K-i szélén építette ki védelmét. A hadosztálytartalék (egy kerékpáros és egy huszárszakasz, két géppuskával) Novo Uszpenkán összpontosult.³²

Július 19-én a 7. könnyű hadosztály tüzérsége – a 7. tábori tüzérezred két osztálya és az 5/II. tüzérosztály – összesen öt tábori ágyús ütege hajnaltól kezdve lőtte a Dontól K-re, Troickoje DNy-ra felderített szovjet csapatfelvonulásokat és gyülekezési körzeteket. A csapatok pedig egész nap folytatták a hídfőben maradt szovjet csoportok felszámolását. A tisztgató harcok során még két harckocsit kilőttek. A délután folyamán szovjet repülőkötelékek bombázták a magyar csapatok kezére került Uriv községet. Másnap, július 20-án délután 16 óra 30 perctől újra 30 szovjet repülőgép bombázta a 7. könnyű hadosztály állásait. Veszteségek nem voltak.³³

Július 21-én új parancsnok került a III. hadtest élére, vitéz Dömötör János altábornagy személyében. Július 22-én Gomelben kirakodott a miskolci VII. hadtest 13. könnyű hadosztályának egyik ezrede és egyik tüzérosztálya, melyeket rövidesen a szorongatott helyzetben levő 7. könnyű hadosztály D-i szárnyán vettek harcba.

Az 1. urivi csata

Néhány napi nyugalom után (miközben a Don-kanyarból kivonták a Zádor-páncéloscsoportot), július 27-én a 7. könnyű hadosztály parancsot kapott, hogy számolja fel a Don-könyökben (Szeljavnoje körzetében) még meglevő szovjet hídfőt. Egy hadifogságba esett szovjet tiszt közölte, hogy rövidesen nagyobb szovjet erők bevetése várható a hídfő területén. Valóban még a nap folyamán kisebb szovjet erők átkelését észlelték a Don-kanyar legkeletibb pontján, Sztaraja-Hvorosztannál. Július 28-án a 4/II. zászlóalj ellenlökés végrehajtására kapott parancsot. „A 7. k. hadosztály sávjában átkelt ellenség kiverésére 19 órakor egy zászlóaljjal megindított ellentámadás az ellenség erős elhárító tüzeiben megakadt. Az ezredparancsnok a zászlóaljat a veszteségekre való tekintettel – harcjárőrök visszahagyása mellett – a készenléti helyre rendelte vissza. Éjszaka különös esemény a hadosztálynál nem történt.” A harcban a 4/II. zászlóalj 69 katonát vesz-

tett. Másnap délután 14 órakor a magyar közelfelderítő repülőgépek tájékozódni próbálkoztak, de „... A III. hadtest által jelentett Szeljavnoje K 5 km-re a Donon átkelt ellenséges erőket – 14 órakor – szemfelderítéssel nem észlelte (ti. a közelfelderítőgép megfigyelője – V. D. Cs.) a kérdéses területen semmi mozgást nem látott, a terület légifelvételei kiértékelés alatt.” Július 29-én viszonylagos csend volt a 7. könnyű hadosztály egész sávjában: csak gyenge tüzérségi és aknavető tevékenység zajlott mindkét oldalról. Délután 15–19 óra között német és magyar repülőkötelékek több hullámban bombázták a Don-kanyartól K-re levő erdőket, feltételezve, hogy ott szovjet csapatok gyülekeznek. A nap folyamán – a 7. könnyű hadosztály megerősítésére – Urivba érkezett a III. hadtest-közvetlen VI. kerékpáros-zászlóalj, majd a 22/II. zászlóalj és a 6/3. tábori ágyús üteg. Július 30-án 17 óra 28 és 48 perc között a 4/1. bombázórepülő-század három Ca-135-ös gépe bombázta – gépenként 8 db 100 és 8 db 50 kg-os (zsákmányolt szovjet) bombával – a Szeljavnoje és Borscsevo közti szovjet ütegalásokat. Július 30-ról 31-re forduló éjszaka a szovjet kötelékek bombázták a magyar csapatok kezén levő Urivot és Szeljavnojét. Július 31-én 17 óra 30 perctől német és magyar kötelékek bombázták Szeljavnoje K 3 km-re a „Don irtástól” DK-re levő erdőt: a bombázás mélysége 200 m volt, cél: az ellenséges tüzfegyverek lefogása volt. Délután 17 óra 50 perckor a magyar közelfelderítő repülőgépek jelentették: Sztaraja-Chevrostan D 4 km-re Borscsevo falu lángokban állt, a község K-i szegélyén 2–3 szovjet üteg volt állásban és tüzelt a magyar csapatokra.³⁴

Július 31-én este 22 órakor a 7. könnyű hadosztály sávjában támadó magyar 22/II. zászlóaljnak csak a bal szárnya érte el a Dont, a jobb szárny és a közép lemaradt. A zászlóalj vesztesége: 3 tiszt és 186 légénység volt. Miután a lőszer elfogyott, a zászlóalj visszavonult Sztorozsevojéba. A magyar csapatok ismételt kudarca után, augusztus 1-jén a 7. könnyű hadosztály sávjában több ponton indultak meg szovjet harcfelderítő vállalkozások. A foglyok és szökevények bemondása szerint ezek célja kizárólagosan csak a magyar csapatok nyugtalanítása volt. A hajnali órák legjelentősebb eseménye Sztaraja-Chvorosztannál zajlott le: a kompnál levő magyar tábori őröt túleréjű szovjet harccsoport támadta meg, s az Otticsiha falutól K-re 500 m-re levő hidig visszanyomta. A magyar tábo-

ri őr helyét két szovjet szakasz foglalta el nehéz tüzfegyverekkel.

Augusztus első napjaiban egyre több jel mutatott arra, hogy szovjet ellentámadás készül a 7. könnyű hadosztály ellen, a hídfő visszafoglalására. Augusztus 2-án hajnali 04 óra 30 perc és 05 óra között egy magyar közelfelderítőgép Szeljavnoje K 4 km-re erős szovjet légvédelmi elhárítótűzbe került, miközben a Don K-i partján két csónakot vett észre. „A gép saját első vonalat megállapítani nem tudta, miután többszöri felhívásra azt a saját csapat nem jelezte!” A magyar légifelderítés a reggeli órákra a 7. könnyű hadosztállyal szemben két átkelőhelyet derített fel a Donon. Augusztus 3-án a légi közelfelderítők a 7. k. hadosztály sávjában tizenkét – szovjet katonákkal megrakott – csónak átkelését figyelték meg. A heves szovjet légvédelmi tüzérségi tűz is tudatos előkészületekre utalt. Különösen nagy csapatösszevonásokat figyeltek meg Troickoje körzetében, s ezért 12 óra 30 és 40 perc között a 4/1. bombázórepülő-század három CA-135-ös bombázógépe – öt Héja vadászgép biztosításával – bombatámadást hajtott végre a község melletti erdő ellen. Az egyre aggasztóbb helyzet miatt az 1. repülőcsoport új felderítési rendszert vezetett be augusztus 3-án. Két repülőgép folyamatosan megfigyelte a Don K-i partvonalát átlagosan 2–3 km mélységig, ugyanakkor egy-két naponta egy-egy felderítőgép 30–40 km mélységbe repült be a szovjet vonalak mögé felderítési céllal.³⁵ Augusztus 5-én hajnalban egyre több jel mutatott arra, hogy rövidesen szovjet támadás várható: a Sztaraja-Hevrosztannál levő kompnál egész éjszaka kopácsolás, mozgás, motorzúgás hallatszott, s a magyar tüzérség megindított tüzcsapásai ellenére folytatódott. Egyértelmű volt, hogy a szovjet műszaki alakulatok hidat vernek. A 7. könnyű hadosztály azonnal légi felderítést kért. Azonban a 2. sz. közelfelderítő – a hadsereg É-i sávhátára és Korotojak között – teljes nyugalmat észlelt. A csapatokat ez nem nyugtatta meg, sőt azzal vádolták meg a légierőt, hogy nem végeznek alapos munkát a felderítők! A növekvő feszültséget fokozta az egyre aggasztóbb lőszerhelyzet a 7. könnyű hadosztálynál.

Július 22-én a hadosztály két javadalmazás lőszeret kapott, ezt követően 28-án újra kaptak 25 tonna lőszeret. Azonban a csapatok nemtörődöm módon bántak a lőszerrel: az anyaggyűjtő szakközegek a terepen és az elhagyott állásokban kb. 300

tonna elhagyott lőszert szedtek össze!³⁶

Augusztus 6-án kora hajnalban megindult a szovjet 40. hadsereg elmentádása. A hajnali 00 óra 30 perckor Urivnál kezdődő szovjet átkelést a magyar tüzértség zárótüze visszaverte. Ezt követően, 02 óra 45 perckor erős szovjet tüzérstege tűz zúdult Urivra és Szeljavnojéra, majd 04 óra 20 perckor a szovjet 25. gárda lövészadosztály 81. gárda lövészereje Sztorozsevoje és Ottocsiha között, 78. gárda lövészereje pedig Szeljavnoje É-non kelt át a Donon. Az átkeléseket Otticsihánál 22. Szeljavnojénál 12 szovjet csatrepülőgép támogatta tüzével és bombadobásával. Hajnali 04 óra 20 perc körül a szovjet csapatok betörték Szeljavnojéba. A többirányú szovjet támadás szétszaggatta a 7. könnyű hadosztály ezredei és zászlóaljai között az összeköttetést. A hadosztály tartaléka, a 35/I. zászlóalj parancsot kapott arra, hogy ellenlökéssel foglalja vissza Szeljavnojét. Reggel 07 óra 30 perckor a 3. sz. magyar közelfelderítő-repülőgép azt jelentette, hogy a Dontól K-re Anoskino és Sztaraja-Hevrosztan faluk zsúfolva vannak ellenséges páncélosokkal, a községek között pedig nagy a gépkocsiforgalom. Jelezte azt is, hogy Szeljavnojét a saját csapat visszafoglalta, állásaik a község K-i szélén, s a felderítés perceiben lőttek ki éppen két páncélost! Az 1. sz. magyar közelfelderítő-repülőgép 07 óra 45 perces jelentése szerint a szeljavnojei Don-szakasz mesterséges ködben áll, a falutól É-ÉK-re kilenc szovjet bombázógép támad, s az anoskinói kompot a magyar tüzérstege lövi. A felderítő repülésekkel egyidejűleg, 04 óra 15 perctől a 4/I. bombázórepülő századot készenlétebe helyezték. A repülőcsoport parancsnokság közölte, hogy „... a Donon több helyen átkelésben vannak az oroszok, különösen Szeljavnoje körül. Kb. ide leszünk bevetve. Orosz vadászok és bombázók támogatják az átkelést. 06 óra 40 perckor András (ti. András Sándor rep. vk. ales., az 1. rep. csoport vk. főnöke – V. D. Cs.) telefonált: Szeljavnoje felé átkelésben az ellenség, harckocsik is áthajózás alatt vannak. Támadásunk célja: az átkelések, csoportosulások a Don medrében (sic!) és K-i partvidéken. Voronyezstől Szeljavnojéig vadász és bombázó gépek működnek az ellenség részéről...” A 4/I. bombázórepülő-század három Ca-135-ös gépe 07 óra 50 és 55 perc között – gépenként 24–24 db 100 és 50 kg-os bombával – támadta a megjelölt célterületet. A visszatérő gépek személyzete is jelentette: „Szeljavnoje és Uryw között több helyen folyik az átke-

lés.” Megfigyelték azt is, hogy egy saját fogatolt üteg menekülésszerűen vonult vissza ÉK-i irányból Szeljavnojéba. A zavaros helyzet áttekintése miatt a közelfelderítő repülőszázad parancsnoka személyesen repült az arcvonal fölé. Megfigyelése szerint Anoskinóval szemben 10–11 ponton folyt az átkelés. Ő is megállapította, hogy nagy gond, hogy saját csapatok nem jelzik peremvonalukat, ami súlyos szerencsétlenségekhez (saját csapatok bombázása!) vezethet. Mocsáry rep. százados adatai szerint: „07 óra 56 perckor újból telefonált András: sok páncélos és gépjármű van átkelésben és gyülekezőben. Súly (ti. a légitámadások súlya!) nem az áthajózásokon, hanem a gyülekező páncélosokon, különösen a Don és a Boroscsevo közötti erdőn.”

A harcok augusztus 6-án a déli órákra érték el tetőfokukat. Az 5. sz. közelfelderítőgép 11 óra 55 perces jelentése szerint: „Szeljavnoje ÉK 2,5 km-re kilenc ellenséges harckocsi (köztük egy 50 tonnás) áll és füstöl, három pedig nagy lánggal ég. Saját csapatok ÉK-i irányból futásszerűen vonulnak vissza Szeljavnojéba, köztük egy üteg is.” A délután 14 óra 20 perckor kiadott hadtest helyzetjelentés szerint: „Sztorozsevojenál a 7/7. üteg orosz fogságba (került), Uryw K 80.6 háromszögelési pontnál levő horhosban ellenséges átkelés, az ott védő század (a 4/III. zászlóalj részei – V. D. Cs.) nehezen tartja magát.” Valóban itt – Szeljavnoje és Uriv között, a 80.6 és 189.9 magassági pontok között alakult ki a legkritikusabb helyzet: a szovjet csapatok itt mélyen beékelődtek a magyar 4/II. és 4/III. zászlóaljak – és az őket támogató győri 5/6. és 6/7. táborigyűlési ütegek védelmi állásaiba. Az augusztus 6-i összefoglaló helyzetjelentés is erre utalt: „Uryw-Szeljavnoje között, a 80.6 háromszögelési pontnál levő kettős horhosban kb. egy-két századnyi ellenség van, átkelés folyamatban csónakokon.” Súlyos volt a helyzet Szeljavnojétól É-ÉK-re is: „Szeljavnoje és Otticsiha között kb. két ellenséges zászlóalj nyomul előre. Otticsiha és Sztorozsevojennoje között egy zászlóalj támad, itt saját ellentámadás: a községből a 22/II. zászlóalj, D-ről a VI. kerékpáros-zászlóalj. A III. légvédelmi tüzérossztály megindult a 7. hadosztály segítségére. Eddig hat ellenséges harckocsi kilöve. Benyomás: az ellenség hídfőt akar kialakítani a Don-kanyarban, egyelőre messzebbmenő támadási célok nélkül!”

A szovjet 40. hadsereg egyre nagyobb erőket vetett harcba. A 6. sz.

magyar felderítő-repülőgép megfigyelésének 17 óra 30 perckor közölt jelentése szerint: „Anoskino felől nyolc pontonon átkelés, Otticsiha Ny erdőben, a műúttól D-re 8–10 ellenséges harckocsi rejtőzik, Sztorozsevojennoje kb. 30 ellenséges harckocsi. Saját csapatok jelzése (ti. a peremvonal jelzése – V. D. Cs.) sehol!” Az esti órákra egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a 40. szovjet hadsereg egy É-i (Sztorozsevoje) és egy D-i (Uriv) összetartó irányú ékkel akarja szétzúzni és visszavonulásra kényszeríteni a Don-könyökben harcoló magyar 7. könnyű hadosztály erőit. A harcok még a késő esti órákban is dúltak. A III. hadtest 21 óra 35 perces napijelentése szerint: „Uryw és Szeljavnoje között, a 189.9 magassági pontnál az ellenség betört, az ott védő saját század (a 4/III. zászlóalj része – V. D. Cs.) ellentámadásban. Troickoje Ny Uriv felé pontonokat szállítanak... Urivnál (ti. a község É-i felében.) a 4/II. zászlóalj (helyzete) változatlan. A 35/I. és 34/III. zászlóaljak az otticsihai-erdőben visszakanyarodtak (harc az otticsihai erdőben), Sztorozsevoje D 1 km-re (É-i arcvonallal) a 22/II, a 35/III. zászlóaljak és a 35/I. zászlóalj részei ellentámadásban É felé.”³⁷

A nap végén a hadseregparancsnokságra befutó jelentések alapján az a megállapítás született, hogy „A 7. könnyű hadosztály erkölcsi ereje olyan, hogy az egyre fokozódó nyomásnak nem tud ellenállni... Kívánatos a leharcolt 7. k. hadosztály leváltása.” Már a nap folyamán felvetődött, hogy a 7. k. hadosztály támogatására vezénylik a 6. könnyű hadosztály tartalékát: a 46/I. zászlóaljat és a német 559. páncélvadászosztályt. (Az utóbbit azonban a német magasabb parancsnokság nem tudta kivonni a súlyos voronyezsi harcokból.) Augusztus 6-án este a 2. magyar hadsereg parancsnokságán határozat született: a Don-könyöktől D-re, Korotojánál harcoló magyar 1. táborigyűlési páncélos hadosztályt az augusztus 7-ről 8-ra forduló éjszaka a 7. k. hadosztály sávjába kell vezényelni, az egri 20. könnyű hadosztály részeivel együtt. Az így beérkező erőkkel 8-án ellencsapást kell végrehajtani.³⁸

Augusztus 7-én a kora hajnali óráktól folyamatosan zajlott a 40. szovjet hadsereg támadása. A III. hadtest hajnali 03 órakor közölt jelentése szerint a Szeljavnoje–Uriv közti horhosokból nagy szovjet erők támadták a 4/II. és 4/III. zászlóaljak csatlakozását. A hadtest 05 óra 10 perces jelentése szerint: Szeljavnoje ÉK-re újabb szovjet harckocsik keltek át a Donon, s ezzel egyidejűleg

20–30 szovjet bombázórepülőgép támadta a Szeljavnojében és Urivban védekező magyar csapatokat. A hadtestparancsnok vadászvédelmet kért, de ezt nem kapta meg. A 10 óra 55 perckor kiadott helyzetjelentés szerint a magyar 7. könnyű hadosztály csapatainak arcvonala Sztorozsevoje, 187.7 mp Ny., 185.6 mp Ny, Uriv község közepe vonalon húzódott. Szeljavnojét a szovjet 78. gárda lövészezred erre az időre már elfoglalta. Délután 14 óra 40 perc és 15 óra között a magyar 4/I. bombázórepülő-század egyik köteléke – gépenként 24–24 db 100 és 50 kg-os – bombát dobott a kért célterületre. A zúrzavarban a bombázókat kísérő magyar Héja vadászipülőgépek megtámadták és tévedésből lelőtték az ott a légtérben tevékenykedő német He-111-es típusú felderítőgépet. A gép kényszerleszállást hajtott végre. A hadtest napközi jelentése szerint 16 óra 25 percre „A Don-könyökben kb. 6–8 ellenséges zászlóalj, saját csapat visszavonul. Elért vonal: Gyeveica K., Goldajevka templom, Uriv 'U' betűje, a 4/II. zászlóalj részei Uriv É területén gyülekeznek, a 35/I. zászlóalj a 185.6 mp körzetében (van).” A hadtest este 21 óra 35 perckor kiadott napijelentése szerint: „A 7. k. hadosztálynál utóvédharcok. A szétszórt csapatok, melyek nagyrészt parancsnokaikat elvesztették, visszavonulása tovább tart. Az ellenséges fogolyvallomások szerint az ellenség is érzékeny veszteségeket szenvedett. Számolni kell azzal, hogy az ellenség az éj folyamán további erőket von át a folyón. Fogolyvallomások szerint a 25. gárda lövészhadosztály 73., 78. és 81. gárda lövészezredei, a 24. harckocsihadtestből pedig a 130. harckocsidandár vett részt (20–25 db harckocsit vetve) a harcban. A 7. k. hadosztály tüzérsége (eredetileg 24 db lövegéből) 17 löveget elvesztett, az egészségügyi oszlopnál 700 sebesült van. Este 19 órára a 7. k. hadosztály csapatai a Sztorozsevoje és Uriv közti – Uriv-patak – nyugati magaslataira vonultak vissza, s ott helyezkedtek hevenyészett állásokba.”³⁹ A magyar 1. tábori páncélos hadosztálynak augusztus 7-ről 8-ra forduló éjszakára tervezett felvonulásából nem lett semmi. A hadosztály átcsoportosításához ugyanis 300 köbméter üzemanyag kellett, s a magyar hadseregparancsnokság az osztrogozsszki német üzemanyagraktárból csak 100 köbmétert tudott szerezni. Ennek ellenére a magyar IV. és VII. utászzászlóalj (Görgényi Dániel szdos. parancsnokságával) az urivi harcoktól 18 km-re D-re (a 7. k. hadosztály D-i sávhátárát képező Potudany folyón) augusztus 8-án

reggelre – a kiadott parancsnak megfelelően – elkészítették magyar hadi hídanyagból a 12–16 tonnás teherbírási pontonhidat Kolbinónál. A páncélos hadosztály azonban nem volt sehol.

Az augusztus 7-ről 8-ra forduló éjszaka – 21 óra és 02 óra 30 perc között – a szovjet repülőgépek óránként bombázták Novo-Uzspenkát és Bolgyirevkát. Az arcvonalban egyébként nyugodtan telt el az éjszaka. A 7. k. hadosztály É-i védőkörletét az egri 14. gyalogezred három zászlóalja vette át. A 35. gyalogezred maradványai Novo Uzspenkára vonultak vissza. A D-i védőkörletben továbbra is a 4. gyalogezred három zászlóalja és a 7. tábori tüzérezred két osztály, valamint az 5/II. tábori tüzérezred helyezkedett el. Augusztus 8-ra derült ki, hogy az előző napi súlyos harcokban a 7. k. hadosztály 35/I., 35/II., 34/III., 4/I., 4/II. és 4/III. zászlóaljai 80%-os embervesztéseket szenvedtek el: 800 halott, 2700 sebesült és 500 eltűnt volt a végeredmény, a tüzérség 28 db lövegből pedig 17 veszett el.

Augusztus 8-án a délutáni órákig tartott az arcvonalban a viszonylagos nyugalom. Légitámadás is csak a Potudany folyónál zajlott le a déli órákban: két szovjet repülőgép bombázta a pontonhidat, de a bombák 100–200 m-re robbantak a vízben a híd mellett. Délután 15 órakor Kopp főhadnagy – a hadseregparancsnokság műszaki parancsnokának futára jelentette, hogy a páncélos hadosztály felvonulása és átkelése egy nappal eltolódott.

Augusztus 8-án délután 15–16 óra között a szovjet 25. gárda lövészhadosztály csapatai harcfelderítő vállalkozásokat kezdtek a Sztorozsevoje és Szeljavnoje Ny vonalon. A magyar tüzérség tüzeiben a vállalkozások megghiúsultak. Erőteljesebb szovjet akcióra – 2–3 zászlóaljnyi előnyomulásra – került sor az Urivtól ÉK-re levő erdőben. Ugyanakkor Goldajevka és Gyeveica között a szovjet 1. romboló-dandár I. géppisztolyos-százada kísérelt meg előnyomulást É–ÉNy-i irányba, a 4/II. és 4/I. zászlóaljak között. A III. hadtest 21 óra 50 perckor kiadott napi jelentése szerint az átszivárgást a két magyar zászlóalj csapatai még a főellenállási vonal előtt megállították. A napi jelentés részletesen taglalja a hadosztály helyzetét:

É-i védőkörlet: 14/II., 14/I. és 46/I. zászlóaljak; valamint a 38/II. zászlóalj. Tartalék Novo Uzspenkán: a 35. gyalogezred maradványai és a 22/II. zászlóalj részei. D-i védőkörlet: 4/III. zászlóalj (Uriv Ny), 7. önálló huszárszázad (Gyeveica-patak völ-

gye), 4/I. zászlóalj (Gyeveica ÉK–K.) Tartalék: 4/II. zászlóalj és VI. kerékpároszászlóalj. A két csoport közti sávhátár: 178.1 hárp. és Uriv É-i széle. Bolgyirevka K-re beérkezett a német 559. páncélvadász-osztály 1. ütege, s ott páncélvédelmi állásokat épített ki. (Ugyancsak itt – Bolgyirevka K és 158 mp területén volt védelemben a fentebb említett tartalék is.) A jelentésben szerepel, hogy a 7. tábori tüzérezred 4., 5. és 7. ütegei teljes löveganyagukat elvesztették; a 4/III., 38/II., 35/I., 34/III., 22/II. és VI. kerékpáros zászlóaljak gyakorlatilag felmorzsolódtak. Az elmúlt két nap harcái során a hadosztály sávjában hét szovjet katona esett hadifogságba.⁴⁰

Az augusztus 8-ról 9-re forduló éjszaka a szovjet repülőgépek szórványosan bombázták a 7. k. hadosztály védelmi sávját, valamint a mélységben felderített célpontokat. Az arcvonalban egyébként nyugodtan telt el az éjszaka. Hajnali 04–05 óra között azonban szovjet támadás indult meg a hadosztály déli védőkörlete ellen. Szovjet osztagok nyomultak előre az Uriv–Bolgyirevka közti úton, a 4/III. zászlóalj és a VI. kerékpáros-zászlóalj – ha nehezen is, de – tartotta állásait. Egy szovjet hadifogoly vallomása szerint: az északi védőkörzettel szemben 2–3 szovjet lövészezred áll támadásra készen! Szovjet vállalkozások zajlottak le a Gyeveica-patak völgyében is, de a 7. önálló huszárszázad ezeket is visszavetette. A délelőtti órákban, 09 óra 05 perckor a 7. k. hadosztály közölte, hogy felderítési adatai alapján megállapították, hogy az északi védőkörzettel szemben kettő, a déli védőkörzettel szemben pedig egy szovjet hadosztály összpontosul. Az elmúlt harcok pontos veszteségei: 2700 regisztrált sebesült, 800 halott, 500 eltűnt (fogoly), összesen kb. 4000 ember.

Augusztus 9-én hajnalra a Potudany-folyó átkelőihez érkezett a magyar 1. tábori páncélos hadosztály (pk.: dálnoki Veress Lajos altábornagy). Az esti órákra átkelt a pontonhídon 5 db 38. M. Toldi, 49 db T-38-as és 10 db P-IV-es típusú harckocsi (összesen 64 db) és 3 db 75 mm-es páncéltörő ágyú. Miután a páncélos hadosztály felvonult a 7. k. hadosztály védelmi sávjába, Veress altábornagy átvette a 7. és 20. könnyű hadosztályok feletti parancsnokságot („Veress-csoport”).⁴¹

A 2. urivi csata

A 2. magyar hadsereg parancsnoksága utasította a „Veress-csoportot”,

hogy ellenlökéssel foglalja vissza a Don-könyök térségét, s számolja fel a 40. szovjet hadsereg hídfőállását Sztarozsevoje–Uriv–Goldajevka–Gyevica vonalon. A hadseregparancsnoki instrukciók alapján, Veress altábornagy hajnali 04 órakor kiadta a támadási parancsot. Az ellentámadás kezdetben sikeresen bontakozott ki: a páncélos erők a két védőkörlet csatlakozásánál támadtak, magukkal ragadva a két védőkörlet gyalogságát. Áttörték a szemben levő szovjet 25. gárda lövészadosztály hevenyészett állásait, s elérték Szeljavnoje É-i körzetét. Az ott húzódó magaslatokon balra fordultak, Sztarozsevoje irányába. Itt azonban nagyerejű szovjet tüzérségi, aknavető és sorozatvető tűz zúdult rájuk, s egyik légitámadás a másikat követte. Az oldalazó tűz miatt a páncélosokat kísérő gyalogság lefeküdt, vagy visszaozönlött. Veress altábornagy rádión magához rendelte a törzs tisztjeit, és a felháborodástól artikulátlan hangon adta ki a parancsot: „Pisztollyal megállítani a visszaözönlő csúrhét!” A teljes összeomlást csak az akadályozta meg, hogy 16–17 óra között német zuhanóbombázó támadás zúdult Sztarozsevojára, Szeljavnojára, valamint a Szeljavnoje–Uriv közti horhosokra, a szovjet erők legfontosabb gyülekezési pontjaira. Miután a szovjet csapatok 18 magyar harcrocst kilöttek, a lényegileg már 12 óra elakadt magyar csapatok 16–17 óra között parancsot kaptak arra, hogy vonuljanak vissza megindulási állásaikba.⁴² A visszavonulás során – még az éjszakai órákban – az 1. magyar páncélos hadosztály a Potudany folyó mögé, Jablcosnoje falu körzetébe hátrált. A visszavonuló páncélos hadosztály kisebb erőket visszahagyott: a 7. könnyű hadosztály (harcálláspontja: Plotava) alárendeltségében maradt a 3. gépkocsizó lövész zászlóalj és az 1. gépvontatású tüzérosztály.

Augusztus 10-ről 11-re forduló éjszaka nyugodtan telt el. Miután a 7. k. hadosztály sávjában visszaállt a déli és északi védőkörlet, az arcvonal mögött – a 4/I. zászlóaljból, a VI. kerékpáros-zászlóaljból, a 2. huszárszázadból, a 7/2. és 10/4. tábori ágyús útegekből – harccsoportot alakítottak ki (pk.: Takách ezredes: „Takách-csoport” elnevezéssel.) Augusztus 11-én teljes csend volt az arcvonalszakaszon. Augusztus 12-én a 7. könnyű hadosztály északi és középső szakaszán továbbra is csend volt, miközben a déli szakaszon a nap folyamán heves, de rendszertelen szovjet tüzérségi tűz érte a 4/I. zászlóalj állásait. Dél előtt 11 órakor a 7. k. hadosztályt a „Veress-csoport”

visszaadta a III. hadtestnek. Augusztus 12-én változás következett be a 7. könnyű hadosztály parancsnoklásában is: László Dezső vezérőrnagy átadta a parancsnokságot Mező Endre vezérőrnagynak.

Augusztus 12-én este 23 óra 30 perc körül a szovjet 1. rombolóandár zászlóaljerejű támadást indított a Gyevicát védő 4/I. zászlóalj ellen, de hajnali 01 óra 30 percre a magyar csapatok a támadást visszavetették. Az este 21 óra 55 perckor kiadott hadtestparancsnoki helyzetjelentés szerint: „Benyomás: az ellenség Goldajevka K és Gyevica D-ről akarja a támadást folytatni.” A jelentés szerint a 7. könnyű hadosztály tartalékát a 35/II. zászlóalj alkotta (Gyevicában), s a nap folyamán a hadosztály 12 szovjet katonát ejtett foglyul. Augusztus 13-án kora hajnalról folytatódott a szovjet harcfelelő vállalkozások a 4/III. és 4/I. zászlóaljak csatlakozásánál, Gyevicától É-ra: 01 óra 30 perctől szakasz, majd 03 óra 30 perctől századerejű szovjet csoportok közelítették meg a magyar állásokat. A hadtestparancsnok 08 óra 45 perckor kiadott helyzetjelentése szerint: „A 7. k. hadosztály megmaradt csapatai lelkileg rendbejöttek, úgyhogy kisebb orosz támadások (már) nem okoznak krízist!” Egyúttal közölte, hogy a két súlyos veszteségeket szenvedett zászlóaljat – a 4/II. és 4/III. zászlóaljakat – tartalékba állította. A 13-án este 22 órakor közölt hadtest napi jelentés szerint a 7. k. hadosztály védelmére rendelték az egri 20. tüzérezred két útegét. Egyidejűleg közölte az augusztus 8–12 közti veszteségeket: 242 ember elesett, 1385 megsebesült, 686 eltűnt, összesen: 2283 ember. Fogságba esett 35 szovjet katona.⁴³

Augusztus 14-én a felderítés újabb szovjet erők átkelését figyelte meg, ezért a hadsereg hadműveleti osztálya 13 órára bombatámadást kért az urivi szovjet híd ellen. Déli 13 óra 15 perckor startolt a 4/1. bombázórepülőszázad négy Ca-135-ös gépe. A vezérgépen Mocsáry István rep. százados századparancsnok mellett foglalt helyet Németh János rep. vk. alezredes is. Ilovskoje felett csatlakoztak a bombázókhoz a Héja vadászok, majd a kötelék 14 óra ért Uriv fölé. A vezérgép éppen megkezdte a bombaszorozatok oldását, mikor a szovjet légelhárító ágyúk tüzeiben – szárnytöbén – telitalálat érte a parancsnoki gépet. A lángborult gépből Németh vk. alezredes és Orbán György főhadnagy megfigyelőtiszt sikeresen kigurított ejtőernyővel. Mocsáry rep. százados és a gép személyzetének két tagja a gépben rekedt, mely égve zu-

hant le 2300 méter magasból Uriv község ÉK-i részébe. A napi harcjelentések is megemlékeznek az esetről. Az 1. repülőcsoport 16 óra 20 perckor kiadott napközi jelentése szerint: „14 órakor három saját gép az urivi hidat bombázta: találatok a Ny-i hídfőn és a községben.” A hadtestparancsnokság 16 óra 35 perces napközi jelentése szerint: „A 7. k. hadosztály jelenti: az urivi híd elékszült, 14 órától négy magyar bombázó sikertelenül támadta, egy repülőgép lezuhant.”⁴⁴ A sikertelen magyar légitámadások nem tudták megakadályozni a szovjet csapatok folyamatos átkelését az urivi hídon augusztus 14-én. Másnap, augusztus 15-én a kora hajnali óráktól a szovjet erők már támadásba is lendültek az Uriv–Bolgjirevka közti út mentén, öt harcrocst támogatásával. A hadtest 05 óra 10 perckor kiadott reggeli jelentése szerint: „04 órától a Goldajevkáról a 160.2. magassági pont felé indított ellenséges támadás még folyamatban, Urivban öt ellenséges harcrocst jelent meg. Délután 15 órakor hat ellenséges harcrocst betört a 4. magyar gyalogezred főellenállási vonalába a 160.2 mp-nál, és a védelmi állások mögé jutott, egy harcrocst kilöttek, a többi visszafordult.” A III. hadtest 16 óra 50 perckor kiadott napközi jelentése szerint 15 órakor 10–12 szovjet harcrocst és egy lövész zászlóalj tört előre, s a jelentés kiadása idején a harc még folyamatban volt. A hadtest 22 órakor kiadott napi jelentése szerint 15 órától a szovjet csapatok 12 harcrocstval törtek be a 7. k. hadosztálynál. A harc során hat szovjet harcrocst kilöttek, s 18 óra 30 percre a saját vonal helyreállt. A harc végén a 7. k. hadosztály alárendeltségébe utalták a 23/I. zászlóaljat és a 23. gépvontatású páncéltörőágyús szakaszt. Az 1. magyar repülőcsoport 21 órakor kiadott napi jelentése szerint a nap folyamán két ízben bombázták Urivot: 8 tonna bombát dobtak le a szovjet csapatok fő gyülekezési körzetére. Az események után, augusztus 27-én a 7. k. hadosztály parancsnoka kiadta 3. sz. rendkívüli hadosztályparancsnoki parancsát: „Törzsszállás: 1942. augusztus 27. Dicséret. A 14/III. zászlóalj a 7. hadosztály csapataival (különösen a 4/II. és a 34/III. zászlóalj részeivel) augusztus 15-én hősiessé küzdve az ellenségnek harcrocstokkal támogatott támadásának ellentállt, sőt azt ismételtén vissza is vetette. Majd mikor 16 óra felé 6–8 harcrocst a főellenállási vonalon át betört állásainkba, a 14/III. zászlóalj magyar katonái kitarítottak, nem hagyták el állásaikat. Ezzel egyrészt megakadályozták a

harckocsik után előnyomuló orosz gyalogság támadását, másrészt lehetővé tették a bolsevista harckocsiknak a mélysegi övben való kilövését és a tartalék zászlóaljak ellentámadását. Végül is 19 óráig a főellenállási vonalat csapataink újra mindenütt teljes egészében visszazerezték és azóta is biztosan tartják. Ezzel fenti csapatok bebizonyították, hogy a magyar katonák nem veszítette el szívét, s ha a tűzkeresztség első, talán bizonytalan érzéseinek túljutott, épp oly hős, kitartó és bátor, mint amilyennek a magyart 1000 év óta mindenütt ismerik. Fenti harcokban résztvevő parancsnokoknak, összes tiszteknek, tiszthelyetteseknek és valamennyi hős katonának a legfelsőbb szolgálat nevében hadosztályparancsnoki dicsérő elismerésemet fejezem ki. Vitéz Mező Endre vezérőrnagy, sk. A másolat hiteles. Táborigi posta 217/56. 1942. aug. 27-én. Stirczky József s. k. gh. főnök.”⁴⁵

Augusztus 15. után elcsendesedtek a harcok a Don-kanyar hídfőben. A következő napokban csak a 40. szovjet hadsereg sávjában működő 2. légi hadsereg 205., 269. vadászrepülő-, 227., 291. csatarepülő-, 208. éjszakai bombázórepülő-hadosztályai-

nak kötelékei tevékenykedtek a III. hadtest, illetve a 7. könnyű hadosztály felderített célpontjai ellen. Augusztus 16-án este 21 óra körül 18 szovjet bombázógép géppuskázta és bombázta a 7. k. hadosztály főellenállási vonalait, illetve Gyevica községet. Augusztus 17-én este 21 órától a következő nap hajnali 03 óráig folyamatosan támadták a hadosztály sávjában felderített célpontokat a szovjet bombázógépek. Ennek során a Takách-harcsoport állásainak É-i szárnyát 23 gép bombázta.⁴⁶ Augusztus 18-án 17 órától Goldajevka É-on két szakasz erejű szovjet vállalkozás zajlott le, melyet a 4/II. zászlóalj visszavetett. Augusztus 19-én pontosították a két fél arcvonalát: a szovjet csapatok peremvonala az alábbi terepszakaszon húzódott: Goldajevka templomdomb, Uriv közepén az Uriv-patak medre, a 66-os erdő, a 187.7. mp., a 195.6 mp., Sztorozsevoje falu DNy-i széle. A III. hadtest augusztus 19-i reggeli jelentése szerint az elmúlt nap és éjszaka 19 szovjet katonák szökött át a 7. k. hadosztály sávjában. Augusztus 19-én az arcvonalban nyugalom volt, 17 órakor tíz szovjet repülőgép gyújtóbombákkal támadta Bolgyirevkát. Augusztus 19-én a 7. k. hadosztály létszámjelentést adott ki a hadosztály zászlóaljairól (sajnos nem közölve a zászlóalj hadrendi számait.) Ezek szerint a zászlóalj létszáma az aláb-

bi volt: 335, 380, 400, 400, 600, 681 katonák, zászlóaljanként 7–10 db géppuska, 2–3 db páncéltörő ágyú, 2–4 db aknavető, 3 db légvédelmi ágyú. Az augusztus 19-i hadtestparancsnoki helyzetjelentés szerint: „Benyomás: az ellenség a 9. és 7. könnyű hadosztályoknál hídfőjének kibővítésére törekszik. A 7. könnyű hadosztálynál az ellenség Uryw és Dewiza (Gyevica) felé szivárog.”⁴⁷ Augusztus 20-tól tovább tartott az arcvonalban a nyugalom, csak a két szembenálló légi erő kötelékei támadták egymás vonalait, s a védelem mélységében felderített célpontokat. Augusztus 20-án este a magyar és német repülőkötelékek nyolc ízben bombázták a Dontól K-re elterülő erdősegeket, ahol szovjet összpontosításokat véltek felfedezni. Augusztus 21-én hajnali 00,15 perctől 03 óráig szovjet éjszakai bombázók támadták a 7. k. hadosztály főellenállási vonalait. Déli 11 órától pedig 16 szovjet repülőgép Gyevica körzetét bombázta, a magyar vadászgépek a bombázókat megtámadták és ketőt lelőttek. Augusztus 22-én dél előtt Bolgyirevka és Gyevica felett jelent meg kétszer 6–6 szovjet bombázógép.

Augusztus 23-án a hajnali órákban a szovjet csapatok újra támadásba mentek át. Hajnali 04 óra 50 perc körül egy 120 főnyi csoport a 185.6 háromszögelési pont irányából

7. ábra. Magyar gyalogság tűzharcban a Don menti erdőben. (1942. augusztus 20.) Hadtörténelmi Múzeum gyűjteményéből

nyomult előre a 172.7 magassági pont felé. A magyar tüzérség tüze a csoportot szétszórta, a maradékot a 14/II. zászlóalj semmisítette meg. Délelőtt 09 óra 30 perc körül egy szovjet zászlóalj támadott a 187.7 háromszögelési pont körzetéből, de a 7. tábori tüzérosztály ütegeinek tüze szétszórta és visszavetette őket. Kora este, 19 óra körül szovjet osztagok nyomultak előre – egy-két harckocsi támogatásával – a 20. és 7. könnyű hadosztályok csatlakozásánál, a 195.6 háromszögelési ponttól a 185.6 magassági pont irányába. Az előnyomulást visszavetették. A harc-vállalkozások mellett a nap folyamán – különösen a délutáni órákban – folyamatos szovjet aknavető tűz érte a 7. k. hadosztály főellenállási vonalát, s több légitámadás érte Gyevicát. A német vadászgépek öt szovjet bombázógépet lelőttek.⁴⁸

Augusztus 23-án részletes kimutatást adott ki a III. hadtestparancsnokság a 7. könnyű hadosztály csapatainak létszámáról és fegyverzetéről:

4/I. zászlóalj: 22 tiszt, 551 legénység, 11 golyószóró, 4 géppuska, 2 gránát- és 1 aknavető, 3 nehézpuska,

4/II. zászlóalj: 19 tiszt, 517 legénység, 11 golyószóró, 3 géppuska, 3 gránátvető,

4/III. zászlóalj: 18 tiszt, 368 legénység, 14 golyószóró, 4 géppuska, 5 gránát- és 2 aknavető, 3 nehézpuska, 2 páncéltörő ágyú,

35/I. zászlóalj: 11 tiszt, 452 legénység, 23 golyószóró, 6 géppuska, 2 gránát- és 1 aknavető, 2 nehézpuska,

35/II. zászlóalj: 9 tiszt, 546 legénység, 11 golyószóró, 7 géppuska, 3 gránát- és 4 aknavető, 1 nehézpuska, 4 páncéltörőágyú,

34/III. zászlóalj: 10 tiszt, 399 legénység, 24 golyószóró, 5 géppuska, 2 gránátvető, 2 nehézpuska, 4 páncéltörőágyú.

7/I. tábori tüzérosztály: 2. és 3. ütege 4–4 db 105 mm-es tarackkal,

7/II. tábori tüzérosztály: 4., 7. ütegek 4–4 db 100 mm-es ágyúval.⁴⁹

Az augusztus 24-én 21 óra 30 perckor kiadott hadtestjelentés szerint a 7. k. hadosztály előtt a szovjet csapatok erődítési munkálatokat végeztek. A nap folyamán a 4/III. zászlóalj hadosztálytartalékba visszament Dubovoj faluba, helyét a 4/II. zászlóalj foglalta el az arcvonalban. Augusztus 25-én a 7. könnyű hadosztály megkapta a 20/4. tábori ágyús üteget, ugyanis az 5/6. üteg meglevő 2 db lövege elhasználódás folytán használhatatlanná vált.⁵⁰

Augusztus 25-én a teljes Don-könyök hídfővel szembeni arcvonal-

szakasz a német XXIV. páncélos hadtest (pk.: Langermann pc. tábornok) alárendeltségébe került a magyar 20., 7. és 13. könnyű hadosztályokkal és a 336. német gyaloghadosztállyal egyetemben. A páncélos hadtest alárendeltségében volt a német 618. tüzérezred törzse, a 71/II., 62/II. tüzér-, 625. nehéztüzér-, 861. gépesített nehéztüzér- és a magyar VII. légvédelmi tüzérosztály. Az a terv merült fel, hogy a súlyosan leharcolt 7. könnyű hadosztályt kivonják a hídfőből, s a III. magyar hadtest parancsnokságának elképzelése szerint alkalmazzák. Az új – német – hadtestparancsnokság 1942. augusztus 29-én 00 órakor vette át az arcvonalszakasz vezetését. Szeptember 1-re elkészült a részletes hadműveleti terv az ellentámadásra, a 3. urivi csatára.

A hadműveleti tervek szerint – Arhangelszkoje területéről Sztorozsevoje irányába – első lépcsőben a 168.

8. ábra. Magyar gyalogsági fedezékek a Donnál (1942 szeptember.) Hadtörténelmi Múzeum gyűjteményéből.

német gyaloghadosztály támad egy rohamlöveg-osztállyal megerősítve. Sztorozsevoje elfoglalása után a német hadosztály – az 1. magyar páncélos hadosztállyal együtt – a 185.9, 187.7 magassági pontok, Uriv K., 189.9 magassági pont vonalon – Szeljavnojéra támad. A második lépcsőben támadó magyar 20. könnyű hadosztály egyik ezredcsoportja Sztorozsevojét tisztítja meg a még ellenálló szovjet csapatoktól, másik ezredcsoportja Otticsihát foglalja el. A támadás jobb – déli – szárnyán magyar erőket összpontosítottak: északi – balszárnyon a 7. könnyű hadosztály északi csoportja, míg a déli – jobb – szárnyon a 13. könnyű hadosztály. Az ellentámadást a 143.

német tüzérezred parancsnokság alatt összevont két magyar és két német tüzérezredet támogatja Novo Uszpenka körzetéből. A déli szárnyon – a 7. könnyű hadosztály északi csoportja és a 13. könnyű hadosztály támogatására a 336. német gyaloghadosztály sorozatvető-osztályát szándékoztak harcba vetni. A támadás kezdetét: 1942. szeptember 8-án szabták meg: Sztorozsevoje ellen 05 órától, Uriv ellen 05 óra 20 perctől.

A szovjet felderítés feltehetően észlelte a magyar és német csapatok előkészületeit, mert a 40. szovjet hadsereg egységei erőteljes harcfelderítésbe kezdtek. Szeptember 1-jén szakaszerejű gyalogság – két harcokcsi támogatásával – visszaverte az Uriv és Sztorozsevoje közti horhóstól 1 km-re K-re a magyar 20. könnyű hadosztály előretolt harcelőrsét. Szeptember 3-án hajnali 01 óra 30 perc körül egy századerejű szovjet felderítőcsoport nyomult előre Uriv Ny-i széléről a 160.2 hárp. irányába, de a 4/II. zászlóalj visszavette a támadást. Még ezen a napon 13–14 óra között, Uriv Ny–ÉNy körzetből zászlóalj erejű szovjet harcsoport nyomult előre, de a magyar védelem tüzeben ez a vállalkozás is kudarcot vallott.⁵¹

A 3. urivi csata

Az 1942. szeptember 8-ra tervezett magyar–német támadás végül is szeptember 9-én hajnalban indult meg a XXIV. páncélos hadtest sávjában, az urivi szovjet hídfő ellen. Az akció sikeresen bontakozott ki: a nap folyamán a 168. német gyalogos- és az 1. magyar páncélos hadosztályok, valamint a 7. könnyű hadosztály északi csoportja elfoglalta a 195.6, 187.7 és 185.6 háromszögletű pontok vonalában húzódó magaslati terepszakaszt. A 7. könnyű hadosztály északi csoportja a 160.2 hárp. magaslatinak keleti lejtőiről nyomult előre az előtte magasodó 185.6 háromszögletű pont irányába. Miközben az Otticsiha–Uriv ÉNy között sikeresen bontakozott ki a magyar–német támadás, a támadócsoport déli szárnyán, a 13. könnyű hadosztály csapatai eredményesen tartóztatták fel az Urivból indított szovjet csapásokat. A 13. könnyű hadosztálytól D-re a 7. könnyű hadosztály déli csoportja Gyevicát védte, és nem vett részt a 3. urivi csatában.

A támadás harmadik napjára, szeptember 11-én délután 15 órára a legjelentősebb eredményt a déli szárnyon támadó kecskeméti 13. könnyű hadosztály érte el: elfoglalta Uriv község nagyobbik részét, kivéve a

község DK-i negyedét, elsősorban a templomdombot, melyet a szovjet csapatok szilárdan a kezükben tartottak.

Szeptember 12-re a 168. német gyalogos- és 1. magyar páncélos hadosztályok elérték a Sztorozsevoje–Szeljavnoje községek között emelkedő magaslati terepet. Erre az időre a 7. könnyű hadosztály északi csoportja is előnyomult: elfoglalta a 185.6 magaslatot, s annak keleti lejtőin ásták be magukat, ideiglenes védelmi állásokat építve ki egy várható szovjet ellencsapás feltartóztatására. Szeptember 13-án hajnali 04 óra 15 perctől a szovjet 25. gárda lövész-hadosztály csapatai lendültek ellentámadásba. A Don-könyök hídfőben ekkor – a magyar felderítés adatai szerint – tizenöt szovjet lövész-zászlóalj, négy aknavetőosztály és 40–60 páncélos harcolt, s egy lövészezredet a csata közben szállították át a Don folyón, a hídfőben levő erők támogatására. Különösen jelentős erőket vetettek be a szovjet csapatok Urivtól 5 km-re É-ra. A harcokcsikkal támadó szovjet erők a déli órákra a 7. könnyű hadosztály északi csoportját kivetették a 185.6 magaslaton kiépített hevenyészett állásaiból, s a 160.2 magassági pont keleti lejtőin húzódó állásaikba szorították vissza. A hátráló 4/III. zászlóalj mindkét nehéz páncéltörő ágyúját megmentette, s visszahozta kiindulási állásaiba. A 7. könnyű hadosztály északi csoportjának visszavonulásakor a tőle É–ÉK-re védő 168. német gyalogos- és 1. magyar páncélos hadosztályok csapatai szilárdan tartották elfoglalt terepszakaszukat, a 185.6 magassági pont és Otticsiha közti vonalukat. A 7. könnyű hadosztály északi csoportjával egyidejűleg, a tőle délre harcoló 13. könnyű hadosztály is visszavonult: kiűrtették Uriv község délkeleti és középső részét, s a község északi részébe, valamint Goldajevka község nyugati részébe vonultak vissza. A szovjet sikerek egyik fő oka páncélos főlényükben rejlett. A 2. magyar hadsereg parancsnokának, Jány Gusztáv vezérezredesnek összefoglaló jelentése szerint: „... *A mi páncéldáoszaink és a T-38-as harcokcsijaink nem korszerűek, zsákmányai lettek az orosz T-34 és KW-II-inek (ti. harcokcsijainak – V. D. Cs.) mert ezek páncélját átütöni nem tudták. A nyitott (ti. harcokcsi) toronyból kigúnyoltak bennünket az oroszok a 3. ury-i csatában...*” A 3. urivi csata rendkívül súlyos embervesztésekkel járt:

halottak:

németek: 11 tiszt, 206 legénys.
magyarok: 49 tiszt, 1193 legénys.

sebesültek:

németek: 39 tiszt, 1183 legénys.
magyarok: 168 tiszt, 5995 legénys.
eltűntek:

németek: – 133 legénys.
magyarok: 10 tiszt, 594 legénys.

Az összesítő jelentés megjegyezte, hogy a legnagyobb veszteségek Uriv községben voltak.⁵² Az itt harcoló 13. könnyű hadosztály mintegy 300 elesett katonáját szállították vissza Bolgyirevkába, s a falu nyugati szélén levő iskolával (kötözőhely) szembeni mezőn kialakított katonai temetőben temették el őket. Már az előző harcok során itt alakították ki a 7. könnyű hadosztály „hősi temetőjét”, ahol néhány hónapon belül sokezerre növekedett a katonasírokra tűzött nyírfakeresztek száma.⁵³

Két napi viszonylagos nyugalom után, szeptember 16-án reggel 06 órától a szovjet 25. gárda lövész-hadosztály folytatta ellenlökését. Erős tüzéségi és sorozatvető tűz után zászlóalj erővel és 14 harcokcsival törtek előre az otticsihai erdőből, egy lövészszázad pedig a 195.6 magassági pont körzetéből nyomult előre. A szovjet csapatoknak nem sikerült áttörni az 1. magyar páncélos hadosztály és a 417. német gyalogezred hevenyészett védelmi vonalát. Délelőtt 10 órakor a szovjet csapatok – hat páncélossal megerősítve – újra előrenyomultak, de ez a támadásuk is elakadt a magyar és német csapatok tüzeiben. A nap folyamán vívott harcban – a magyar jelentések szerint – tizenkét szovjet harcokcsit, köztük „három 44 tonnásat” (azaz: KV-1-est – V. D. Cs.) lőttek ki, két szovjet harcokcsit pedig aknára futott. Szeptember 18-án délután Urivból indították a szovjet csapatok két egymást követő – századerejű, 3–3 harcokcsival támogatott – harcállalkozást, melyek ugyancsak sikertelenek voltak.⁵⁴

1942. szeptember 18 után mindkét harcoló fél felhagyott támadásaival, s megkezdte – tekintettel a közeledő félelmetes oroszországi télre! – téli védőállásainak kiépítését a Sztorozsevoje D–DNy., Uriv-patak nyugati magaslatai, Uriv északi egyharmada, Goldajevka É–ÉNy-i széle, Gyevica község keleti széle terepszakazon.

Folytatás:

Állásharcok a Don-könyökben. (1942. szeptember 18–1943. január 11.)

JEGYZETEK

1. Veszprémmvármegye c. hetilap: 1942. április 26. (XLIV–LXVII. sz. 13.); 1942. május 3. (LXIV–XLVII. 18. sz.)

2. GÖRGÉNYI Dániel: *Signum Laudis. Egy katona emlékiratai*. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 1968. 92–102.; MARX Ferenc tanár (Balatonfüred) volt t. zászlós közlése.
3. Hadtörténelmi Levéltár. (HL) 2. hadsereg parancsnokság. 1942. IV. 20–VIII. 1. I. a. osztály. Naplómellékletek. 1–299; 7. sz. m. „Armee–Oberkommando 2. Ia. Nr. 334/42. g. Kdos. Betr.: Einsatz des Kg.I. Ung. III. A. K.; vö.: 8/b. sz. m. (térkép); 9. sz. m. 174/III. hdt. Ia. 42. V. 7. (5. doboz.)
4. *Ibidem*: 8. sz. melléklet.
5. HL. 2. hads. pkság. 1942. Eln. 138, 651. Ia. oszt. I. b. oszt. Kiértékelő csoport. Főszállásmester. (4. doboz.) A 7. k. ho. elhelyezése. 1942. V. 12.
6. SZABÓ Péter: A 2. magyar hadsereg felszerelése és fegyverzete a frontra kivonulása idején. (1942. április–május.) *Hadtörténelmi Közlemények*. (HL) 1985/3. sz. 621–627.
7. LÉGRÁDI Elemér (Veszprém, Bartók B. u. 6. sz.) volt t. hadnagy közlése.
8. HL. 2. hads. pkság. 1942. IV. 20–VIII. 1. Ia. oszt. Naplómellékletek. 1–299. (5. doboz.): 120/2. hads. Ia. 42. V. 31. sz. Helyzet 42. V. 31-én 08 h-ig. (Vázlat.), vö.: 34. sz. melléklet: 120/2. hads. I. a. 42. V. 31. 06.10^h) Domaniczky komm. gen.), vö.: 2. hads. pkság. 1942. Eln. 138, 651. I. a., I. b. oszt. Kiértékelő csoport. Főszállásmester. (4. doboz.); szám nélkül: Harctudósítás töredékek. V. 31. Kivonat a 4. gy. e. pkság. naplójából. (1942. V. 31-től VI. 1-én 24h-ig. Kalinow-i tád. 2. sz. mellékletből.
9. HL. 2. hads. pkság. 1942. IV. 20–VIII. 1. I. a. oszt. Naplómellékletek. 1–299. (5. doboz.): 34/a. sz. m. „A III. hdt. helyzetjelentése 31-én 22.30h-kor.” (Német nyelven.)
10. Lásd: 8. sz. jegyzetet.
11. TANTOS Árpád (Veszprém, Rózsa u. 6. sz.) volt ht. főhadnagy közlése.
12. MOCSÁRY István rep. százados Naplója (1942. jún. 20–aug. 14.) *Magyar Szárnyak* (Canada, Oshawa) 1984. XIII. évf. 13. sz. 43; INOKAY András: Három hónap az orosz hadművelleti területen Caproni–135-ös bombázón. *Magyar Szárnyak*. 1986. XV. évf. 15. sz. 8–9.
13. HL. 2. hads. pkság. 1942. IV. 20–VIII. 1. I. a. oszt. Naplómellékletek. 1–299. (5. doboz.): 81. sz. m. Morgenmeldung. Ung. A. O. K. I. b. 28. 6. 42. 04.42^h., 81/a. sz. m. Morgenmeldung. Ung. A. O. K. I. a. 29. 6. 42. 05.45^h.
14. *Ibidem*. 81/c. melléklet. 401/2. hads. I. a. 42. 6. 29. Tagesmeldung. Ung. A. O. K. I. a. 29. 6. 42. 21.43^h.
15. *Ibidem*. 86/a. sz. melléklet. 401/2. hads. I. a. 42. 6. 30. Ung. A. O. K. I. a. 30. 6. 42. 05.10^h.
16. *Ibidem*. 37. sz. m. 120/2. hads. I. a. 42. VI. 1.
17. MARX Ferenc op. cit.
18. HL. 2. hads. pkság. 1942. IV. 20–VIII. 1. I. a. oszt. Naplómellékletek. 1–299. (5. sz. doboz.): 92. sz. m. 401/2. hds. I. a. 42. VII. 1. (Ung. A. O. K. Ia. 1. 7. 42. 06.10^h.); 91/c. sz. m. (42. VII. 1. 21.56^h.)
19. *Ibidem*. 110. sz. m. (Júl. 2., 4.), vö.: SZABÓ Péter: A 2. magyar hadsereg III. hadtestének részvetele a keleti hadszíntér 1942. korányári német hadműveletében. (1942. június 28–július 10.) *HK*. 1988/1. sz. 52.
20. HL. 2. hads. pkság. 1942. IV. 20–VIII. 1. I. a. oszt. Naplómellékletek. (5. doboz.): 110. sz. m. (42. VII. 7., 8., 9.)
21. *Ibidem*. 146. sz. m. M. kir. 2. honvéd hds. pkság. Naplóhoz. (Júl. 9.)
22. *Ibidem*. 148. sz. m. (2. honv. hds. pkság. Naplóhoz. 42. VII. 10.); MOCSÁRY I. op. cit. 44. M. SZABÓ Miklós: A magyar királyi honvéd légierő a második világháborúban. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 1987. 132–133.
23. HL. 2. hads. pkság. 1942. IV. 20–VIII. 1. I. a. oszt. Naplómellékletek. 1–299. (5. doboz.): 152. sz. m. 2. honv. hds. pkság. Naplóhoz. (42. VII. 11.); M. SZABÓ M. op. cit. 133., GÖRGÉNYI Dániel: op. cit. 142–143.
24. HL. 2. hads. pkság. 1942. IV. 20–VIII. 1. I. a. oszt. Naplómellékletek (5. doboz.): 2. honv. hds. pkság. Naplóhoz. (42. VII. 11.), Morgenmeldung. Ung. A. O. K. I. a. vom 12. 7. 42. 09.00^h., GÖRGÉNYI D. op. cit. 148.
25. HL. 2. hads. pkság. 1942. IV. 20–VIII. 1. I. a. oszt. Naplómellékletek (5. doboz.): Morgenmeldung. Ung. A. O. K. I. b. vom 12. 7. 42. 05^h., 156/b. sz. m. Ung. A. O. K. I. a. 12. 7. 42. 16.09^h., 156/c. sz. m. Ung. A. O. K. I. a. 12. 7. 42. 21.40^h., 159. sz. m. 2. honv. hds. pkság. Naplóhoz. (42. VII. 12.)
26. Veszprém Megyei Levéltár (VML): Veszprém város képviselőtestületének közgyűlési jegyzőkönyve. V. 171/B. 1942. 208. kgy./7. 866/1.–1942. sz. 141. oldal.
27. HL. 2. hads. pkság. 1942. IV. 20–VIII. 1. I. a. oszt. Naplómellékletek. Távirat (42. VII. 13. 10.05^h): Hadsegregparancsnokság a III. hadtestparancsnokságnak.; HL. 2. hads. pkság. 1942. Eln. 138, 651. I. a. oszt., I. b. oszt. Kiértékelő csoport. Főszállásmester. (4. doboz.): 2. hads. pkság. 1942. Júl. 12–25. I. a. oszt. III. hadtesthez küldött táviratok; GÖRGÉNYI D. op. cit. 146–148., 152., MOCSÁRY I. op. cit. 44., M. SZABÓ M. op. cit. 135 (Mocsáry napló.); HL. 2. hads. pkság. 1942. IV. 20–VIII. 1. I. a. oszt. Naplómellékletek: 168. sz. m. M. kir. 2. hds. pkság. Naplóhoz. (42. VII. 13.)
28. *Ibidem*: 175. sz. m. M. kir. 2. hds. pkság. Naplóhoz. (42. VII. 14); 183. sz. m. M. kir. 2. hds. pkság. Naplóhoz (42. VII. 16), 186. sz. m. M. kir. 2. hds. pkság. Naplóhoz (42. VII. 17.)
29. *Ibidem*: 190. sz. m.: Helyzetjelentés (42. VII. 18., 07.50^h); 196. sz. m. M. kir. 2. hds. pkság. Naplóhoz (42. VII. 18); GÖRGÉNYI D. op. cit. 159., M. SZABÓ M. op. cit. 137.; MARX Ferenc közlése.
30. LÉGRÁDI Elemér op. cit.
31. HL. 2. hads. pkság. 1942. IV. 20–VIII. 1. I. a. oszt. Naplómellékletek: 196. sz. m. M. kir. 2. hds. pkság. Naplóhoz (42. VII. 18);
32. HL. 2. hads. pkság. iratai. 1942. A 2. hadsereg tevékenységéhez kapcsolódó, később vásárolt vagy kapott és hozzátámasztott iratok. (23. doboz.) A 7. könnyű hadosztály védelmi csoportosítása 1942. VII. 20–26. között. 21. sz. melléklet.
33. HL. 2. hads. pkság. 1942. IV. 20–VIII. 1. I. a. oszt. Naplómellékletek: 203. sz. m. (42. VII. 19); 204. sz. m. Tagesmeldung. Ung. A. O. K. I. a. 20. 7. 42. 22.05^h.
34. *Ibidem*. 262. sz. m. III. hadt. reggeli jelentése. (42. VII. 29; 06.10^h); 273. sz. m. III. hdt. napi jelentése (42. VII. 29; 21^h); 270. sz. m. Közfelderítői jelentés (42. VII. 29; 17.15^h); 273. sz. m. III. hdt. napi jelentése (42. VII. 29; 21^h); 278. sz. m. III. hdt. repülőgégnylése (42. VII. 30; 10.40^h); 289. sz. m. KF gép jelentése (42. VII. 31; 19.30^h); GÖRGÉNYI D. op. cit. 164–165; M. SZABÓ M. op. cit. 141.
35. HL. 2. hads. 1942. IV. 20–VIII. 1. I. a. oszt. Naplómellékletek (5. doboz): 296. sz. m. III. hdt. reggeli jelentése (42. VIII. 1.); HL. 2. hads. pkság. 1942. VIII. 1–IX. 7. I. a. oszt. Naplómellékletek (6. doboz): 302. sz. m. III. hdt. napközi jelentése (42. VIII. 1.; 16.40^h), 309. sz. m. Közfelderítő jelentése (42. VIII. 2; 06.10^h); M. SZABÓ M. op. cit. 141.
36. *Ibidem*: 336. sz. m. III. hdt. reggeli jelentése (42. VIII. 5; 04.50^h); Lőszerszerhelyzet (42. VIII. 4.)
37. *Ibidem*: 344. sz. m. III. hdt. reggeli jelentése (42. VIII. 6., 06^h); 345. sz. m. 3. sz. KF jelentése (42. VIII. 6.; 07.30^h); 347. sz. m. 1. sz. KF gép jelentése (42. VIII. 6; 7.45^h); 350. sz. m. (42. VIII. 6; 09.10^h); 349. sz. m. (42. VIII. 6; 9.25^h); 365. sz. m. 5. sz. KF gép jelentése (42. VIII. 6. 11.53^h); 358. sz. m. III. hdt. jelentése (42. VIII. 6; 14.20^h); 359. sz. m. Helyzetjelentés (42. VIII. 6); 366. sz. m./6. sz. KF repgép jelentése (42. VIII. 6; 17.30^h); 369. sz. m. III. hdt. napi jelentése (42. VIII. 6; 21.35^h)
38. GÖRGÉNYI D. op. cit. 172–178.
39. HL. 2. hads. pkság. 1942. VIII. 1–IX. 7. I. a. oszt. Naplómellékletek. 301–799. (6. doboz): 379. sz. m. III. hdt. közbeeső jelentése (42. VIII. 7.; 03^h); 380 sz. m. III. hdt. reggeli jelentése (42. VIII. 7; 05.10^h); 389. sz. m. III. hdt. napközi jelentése (42. VIII. 7.; 16.23^h); 397. sz. m. III. hdt. napi jelentése (42. VIII. 7; 21.35^h); M. SZABÓ M. op. cit. 147–148.
40. HL. 2. hads. pkság. 1942. VIII. 1–IX. 7. I. a. Naplómellékletek. 301–799. (6. doboz): 405. sz. m. III. hdt. reggeli jelentés (42. VIII. 8; 06^h); 415. sz. m. III. hdt. napközi jelentés (42. VIII. 8; 16.15^h); 422. sz. m.

- III. hdt. napi jelentés (42. VIII. 8.; 21.50^h); GÖRGÉNYI D. op. cit. 177–178.
41. HL. 2. hads. pkság. 1942. VIII. 1–IX. 7. I. a. Naplómellékletek. 301–799.: 430. sz. m. III. hdt. reggeli jelentés (42. VIII. 9.; 05.20^h); 433. sz. m. Napló melléklet (42. VIII. 9.); 455. sz. m. III. hdt. napi jelentés (42. VIII. 9.; 16.10^h); GÖRGÉNYI D. op. cit. 178.
42. HL. 2. hads. pkság. 1942. VIII. 1–IX. 7. I. a. oszt. Naplómellékletek 301–799.: 466. sz. m. 468. sz. m. (VIII. 10.; 16.45^h);
43. Ibidem: 466. sz. m. Napló melléklet (1. páncélos hadosztály napi jelentése (42. VIII. 10.; 22.10^h); 473. sz. m. Napló (1. pc. ho. reggeli jelentése) 42. VIII. 11.; 06.15^h); 439. sz. m. Napló mell. 1. pc. ho. reggeli jelentése (42. VIII. 12.; 05.35^h); 502. sz. Napló melléklet: III. hdt. napi jelentése (42. VIII. 12.; 21.55^h); 508. sz. Napló mell. III. hdt. reggeli jelentése (42. VIII. 13.; 05.40^h); 511. sz. Napló mell. (42. VIII. 13.); 519. sz. Napló mell. III. hdt. napi jelentés (42. VIII. 12.; 22^h)
44. Ibidem: 527. sz. Napló mell./1. rep. csop. napközi jelentés (42. VIII. 14.; 16.20^h); M. SZABÓ M. op. cit. 158–159.
45. HL. 2. hads. pkság. 1942. VIII. 1–IX. 7. I. a. Naplómellékletek. 310–799.: 539. sz. Napló mell. III. hdt. reggeli jelentés. (42. VIII. 15.; 05.10^h); 543. sz. Napló mell. (42. VIII. 15.); 545. sz. III. hdt. napközi jelentés (42. VIII. 15.; 16.50^h); 551. sz. Napló mell. III. hdt. napi jelentés (42. VIII. 15.); 549. sz. Napló mell. 1. rep. csop. napi jelentés (42. VIII. 15.; 21.05^h); VML. Veszprém város képviselőtestületének közgyűlési jegyzőkönyve. V. 171/B. 1942. 142–143. old.
46. HL. 2. hads. pkság. 1942. VIII. 1–IX. 7. I. a. oszt. Naplómellékletek: 567. sz. Napló mell. III. hdt. napi jelentés (42. VIII. 16.; 21.55^h); 572. sz. Napló mell. III. hdt. reggeli jelentés (42. VIII. 17.; 04.56^h); 583. sz. Napló mell. III. hdt. napi jelentés (42. VIII. 17.; 22^h); GÖRGÉNYI D. op. cit. 198.
47. HL. 2. hads. pkság. 1942. VIII. 1–IX. 7. I. a. oszt. Naplómellékletek: 593. sz. Napló mell. III. hdt. napi jelentés (42. VIII. 18.; 20.45^h); 597. sz. Napló mell. III. hdt. reggeli jelentés (42. VIII. 19.; 05.15^h); 604. sz. Napló mell. (42. VIII. 19.); 606. sz. Napló mell. III. hdt. napi jelentés (42. VIII. 19.; 16^h); 612. sz. Napló mell. III. hdt. napi jelentés (42. VIII. 19.; 21.55^h).
48. Ibidem: 627. sz. Napló mell. (III. hdt. napi jelentés (42. VIII. 20.; 21.50^h); 633. sz. Napló mell. III. hdt. reggeli jelentés (42. VIII. 21.; 05.25^h); 642. sz. Napló mell. III. hdt. napi jelentés (42. VIII. 21.; 21.45^h); 654. sz. Napló m. III. hdt. napi jelentés (42. VIII. 22.; 21.35^h); 662. sz. m. III. hdt. napi jelentés (42. VIII. 23.; 16.45^h); 665. sz. m. III. hdt. napi jelentés (42. VIII. 23.; 21.30^h).
49. Ibidem: 656. sz. Napló mell. „Kimu-
- tatás a III. hdt. harcos létszámáról és nehézfegyvereiről.” (42. VIII. 17.)
50. Ibidem: 673. sz. Napló. III. hdt. napi jelentés (42. VIII. 24.; 21.30^h); 686. sz. Napló m. III. hdt. napi jelentés (42. VIII. 25.; 21.50^h).
51. Ibidem: 692. sz. Napló mell.: 1591/2. hads. I. a. 42. VIII. 25. sz. i., 745. sz. Napló m. „Morgenmeldung des XXIV. Pz. Korps.” (42. IX. 3.; 05.10^h); 761. sz. Napló mell. „Morgenmeldung des XXIV. Pz. K. (42. IX. 4.; 06^h.)
52. HL. 2. hads. pkság. 1942. IX. 8–IX. 6. I. a. oszt. Naplómellékletek. 800–1310. (7. doboz.): 837. sz. mell. „A XXIV. Pz. K. helyzete: 42. IX. 11-én kb. 15^h-kor (térkép), 849. sz. Napló mell. (42. IX. 12. 15^h); 860. sz. Napló mell. (42. IX. 13. 13^h); 853. sz. m. „Tagesmeldung des XXIV. Pz. K.” (42. IX. 12. 22.35^h); 857. sz. Napló mell. „Zwischenmeldung. Ung. A. O. K. I. a. 13. 9. 42. 17.45^h); 887. sz. m. „Dem Oberkommando des Hgr. B” (K. Gef. Stand. 14. 9. 42.), HL. 2. hads. pkság. 1943. 887–1061. (9. doboz.) A m. kir. 2. honvéd hadseregparancsnokság 1061. sz. i. (eln. 2. hads. 1943. A 2. hads. hadműveleteinek összefoglaló méltatása. (Budapest, 1943. június 21. Jány Gusztáv vezérezredes.)
53. TANTOS Árpád (Veszprém, Rózsa u. 6. sz.) volt t. fdgy. közlése.
54. HL. 2. hads. pkság. 1942. IX. 8–XI. 6. Ia. oszt. Naplómellékletek. 800–1310. (7. doboz.): 911. sz. m. „Tagesmeldung 42. IX. 18. 22.34^h.)

CSABA VERESS D.

SOLDATEN AUS KOMITAT VESZPRÉM AUF DER FRONT AM DON (VON APRIL 1942 BIS JUNI 1943.) TEIL I.

Die ungarische Regierung und Heerführung hat im April 1942 die a. 2. ungarische Armee auf die sowjetische Front kommandiert. Als erste kam das III. Korps in Gegend Kursk an. Hier war die 7. Division, darin das 4. Infanterieregiment bestand hauptsächlich aus Soldaten aus Komitat Veszprém. Dieses Regiment nahm südöstlich von Kursk Verteidigungsstellung an. Nachher nahm es im grossen Angriff am 28. Juli 1942 teil. Das Regiment hat am Anfang Juli den Don bei

Dörfer Bolgirevka, Uriv, Goldajevka und Gyevica erreicht. Ab Anfang Juli bis 18. September waren schwere Kämpfe mit der 40. sowjetischen Armee, sie hat den Brückenkopf Storoschewoje–Uriv verteidigt. Ab 18. September nahm die ungarische Armee Verteidigungsstellung ein weil sie konnte den sowjetische Brückenkopf nicht besiegen. Ab 18. September bis 11. Januar 1943 waren sporadische Kämpfe am Brückenkopf. Die 40. sowjetische Armee hat am 12. Januar 1943 ab

dem Brückenkopf ein riesiger Angriff begonnen. Die Hauptrichtung des Angriffs richtete sich gegen das 4. Infanterieregiment – darin vor allem gegen dem vespzpremer 4/III. Bataillon in Dorf Uriv. Dieses Bataillon wurde in den folgende 4–6 Tagen in den Kämpfe fast völlig vernichtet.

In unserer dreiteiligen Studiererei machen wir diese Episode des zweiten Weltkriegs nach original militärischen Archivquellen bekannt.

HUSZÁR JÁNOS

EJTŐERNYŐS-KRÓNKA (1938–1941)

A magyar ejtőernyős alakulat születése

A harmincas évek második felében a honvédség erőteljes fejlesztésével kapcsolatban gránátos csapatok felállítását vette tervbe a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium.

Az első lépések meg is történtek. Gránátos tanfolyamot szerveztek, melynek tanulságait 1937. április 22-én összegezték „Irányelvek a gránátos csapat kiképzéséhez” címmel. Ennek első bekezdése igen világosan körvonalazza a gránátos alakulatok felállításának célját:

„A gr. csapat felállítását a vezetés azért határozta el, hogy . . . legyen egy válogatott tisztekből és legénységből álló, magas erkölcsi tulajdonságokkal rendelkező, testileg edzett, szervezésénél és kiképzésénél fogva a legnehezebb harcfeleladatok megoldására alkalmas csapata, mely a gyalogság színejavából tevődik össze, és amely fanatikus hittel tör meg minden elg. ellenállást. Ezzel adva van a gr. csapat jellemzése.”¹

Az irányelvekben különösen figyelemre méltók a légi szállítással végrehajtott vállalkozásokra vonatkozó megállapítások. Ennek két fajtáját részletezik az anyag szerzői: egyes személyeknek ejtőernyővel történő kitelepítése az ellenséges vonalak mögé, és a repülőgépeken történő tömeges átszállítás. Az egyes ejtőernyősök kitelepítésének célját rombolásban, felkelésre buzdításban, merényletben szabták meg.²

Az ejtőernyős kiképzéssel kapcsolatos első ügyirat 1936. szeptember 24-én születik. A javaslatot a M. Kir. Légügyi Hivatal küldi a vezérkar főnökének és a honvédelmi miniszternek. Az irat lényege már az első sorokból megállapítható:

„Jelentem, hogy az 1936/37. évben az ejtőernyőugrás kiképzés bevezetését tervezem, úgy a LÜH (Légügyi Hivatal – H. J.) személyzete, mint a honvédség különleges alakulatai (gránátosok számára).”³

Gránátos századokról, gránátos kiképzésről a továbbiakban nem esik szó. A Csehszlovákiával szemben kialakult háborús feszültség, az első bécsi döntés által Magyarországnak

ítélt területek katonai birtokba vétele lehetetlenné tette az ilyen jellegű szervező munkát.

Az is közrejátszhatott a gránátos csapatok tervének elejtésében, hogy a különböző európai országokban, Lengyelországban, a Szovjetunióban, a háborúra készülő fasiszta Németországban az ejtőernyős alakulatok felállítása került előtérbe. Ezek betölthették azt a szerepet, melyet eredetileg a gránátos csapatoknak szánt a magyar hadvezetőség.

Megszületett tehát a döntés egy ejtőernyős kísérleti keret szervezésére. A döntéshez a HM 11. osztálya a következőket fűzte hozzá:

„Az ejtőernyő ugrásban való intenzív kiképzés a következő kiképzési évtől elodázhatatlanul szükségesé válik. Ugrótorony hiányában a kiképzésnek repülőgépből kell történnie . . . A kiképzés folyamán . . . ily körülmények között a balesetekkel fokozottan kell számolni.”⁴

Az ejtőernyős kísérleti keret megalkadásának hivatalos időpontja 1938. szeptember 11. Az előkészületek természetesen ennél jóval előbb megkezdődtek.

A Honvédelmi Minisztérium felhívására 1938. augusztus 16-án Budapesten, a Mária Terézia laktanyában találkoztak a jelentkező bátor, fiatal tisztek, akik szinte mindannyian aktív sportolók voltak. Ezek egyike, Szokolay Tamás hadnagy, aki most nyugdíjas főmérnök, így emlékezik ezekre az eseményekre:

„Itt találkoztunk először Bertalan Árpád századossal, aki a kísérleti keret megbízott parancsnoka volt. Kemény, katonás embernek látszott.

Összesen tizen jelentkeztünk, valamennyien hadnagyok, erre a szolgálatra. Az orvosi majd pszichológiai vizsgálat után heten maradtunk. Miután hét fiatal tisztre volt szükség, most már csak az első sikeres ugrás volt hátra, hogy mindnyájan bekerüljünk a kísérleti keretbe.”⁵

Ezután a kijelölt állomáshelyre, a szombathelyi repülőterre utaztak, ahol szoktató repüléseken vettek részt, majd nem kevés huzavona után megkezdődtek az ugrásra az előkészületek. A légierőnél akkor az ejtőernyőzés ismeretlen volt, a pilóták azt vallották, hogy nem bízzák

1. ábra. Bertalan Árpád őrnagy.

„repülő rongyra” az életüket. Szombathelyen a hajózók között mindössze egy tiszt akadt, aki ejtőernyővel ugrott, miután a gépe kigyulladt, s zuhanni kezdett. Ezen tapasztalat alapján Czékus századost bízták meg a fiatal tisztek patronálásával.

Többszöri halasztás után sor került a nagy próbatételre. Az ugrás CAPRONI 101-es gépből történt ezer méteres magasságból. Erről így ír Szokolay Tamás:

„Az előttem álló két ugró eltűnik a mélyben, s én nagy lendülettel kidobom magam a levegőbe. Érzem, hogy a légszavár szele fordít egyet rajtam . . . erős rántást érzek, és fejem felett robbanásszerű hanggal kinyílik az ejtőernyő. Társaimat keresem, ott lógnak alattam ők is a nyitott ernyőn. Nagyszerű érzés . . . a gép dübörgő hangja után a hirtelen beállt csendben szállni a föld felé.”⁶

A tanulópnézt meg kellett fizetni. A hét fiatal hadnagy közül kettő lábtörést szenvedett, s örökre búcsút mondott az ejtőernyőzésnek.

A parancsnok, Bertalan Árpád százados tisztelekre méltó következetességgel igyekezett összegyűjteni a tapasztalatokat, s minden alkalommal

szigorúan megkövetelte a megállapított óvatossági rendszabályok betartását, nem tűrte el a könnyelműsködést.

Miután a későbbiek során a megmaradt öt tisztból egyik hadnagy elbocsátását kérte, a parancsnokon kívül négy hadnagy maradt a keretben: Majthényi Imre, Kiss Zoltán, Pataki Géza és Szokolay Tamás. Ők a parancsnokkal együtt sikeresen folytatták a kísérleti jellegű ugrásokat.⁷

Az első alkalmakkor a repülőgéphez erősített zsinór nyitotta ugrás után az ernyőt, ezek voltak a bekötött ugrások. Hamarosan sor került önkiodó ugrásokra is, melyeknél bizonyos ideig történő zuhanás után maga az ugró nyitotta az ernyőt. A fiatal tisztek tanulékonynak bizonyultak, stopperóra segítségével egyre később, néhány száz méterrel a föld felett nyitották ki ejtőernyőjüket.⁸

Közben a létszám gyarapodott. A kerethez érkező új tisztek közül két remek sportember, Makrai Ferenc és Tassonyi Edömér mutatott fel különösen jó eredményeket. A továbbiakban tiszthelyettesekkel és tisztesekkel is gyarapodott a keret, melynek létszáma rövidesen elérte a 27 főt. Az így kialakult csapat baráti közösséggé vált, melyben az állandó életveszélyben élő tisztek, tiszthelyettesek és tisztesek között a rangkülönbségnek nem volt jelentősége.⁹

Az ugrások mellett a keret tagjainak magas szinten meg kellett tanulniuk valamennyi gyalogsági fegyver kezelését. Bertalan Árpád autóvezetői tanfolyamot is szervezett, melynek során mindenki vezetői jogosítványt szerzett nemcsak személygépkocsira, hanem teherautóra is. Megtanulták ezen kívül a robbantások legkülönbözőbb formáit, a mozdonyvezetés alapelemeit, valamint azt is, hogyan kell e különféle járműveket, technikai eszközöket hasznavehettelené tenni.¹⁰

A létszám növekedésével mindinkább gondot okozott a gyakorláshoz szükséges ejtőernyők biztosítása. Az első időkben a trianoni béke után elrejtett első világháborús ernyőkkel folyt a gyakorlás, később Hehs Ákos mérnökszázados tervezett az új alakulat számára egyre tökéletesebb ejtőernyőket. Az akkori nagyon szegényes körülmények között komoly áldozatot jelentett ezek előállításának költségeinek előteremtése, de Bertalan Árpád tekintélyével többnyire sikeresen elhárította az anyagiak terén jelentkező akadályokat.¹¹

Vesztényi János a Magyar Királyi Honvéd Légierő történetéről

írt nagyszabású munkájában a következőkben összegezte az első év eseményeit:

„Kezdetben az ejtőernyősök nem tartoztak a Légierő kötelékébe, hanem a gyalogságnak egyik különleges alakulata volt, és 1938. szept. 11. óta működött. A megfelelő személyzet kiválasztása nem volt könnyű feladat, mert a jelentkezők közül csak 200 felelt meg orvosilag, de ezekből is végül csak 21 maradt meg, a többi visszalépett. A 21-ből 8-at megint el kellett bocsátani, a kilenc tisztből pedig kettő esett ki. Megalakulása után egy évvel az eje. csapat harcértéke 6 tiszt, 41 fő legénység, 33 db ejtőernyő, és egy átalakított SM 75 repülőgép. Ejtőernyőként a Hehs-féle „Sóstó” ejtőernyőt használják, amelyet a sóstói repülőgépjavitó üzemben hazai anyagból állítanak elő. Az eje. csapat hiányos anyagi felkészültsége ellenére egy év alatt 600 ugrást hajtott végre.”¹²

A zászlóaljja szerveződés időszaka

A szombathelyi B. repülőtér kezdetől fogva kevésbé volt alkalmas az ejtőernyős-keret elhelyezésére, a gyakorlat feltételeinek biztosítására. A Honvédelmi Minisztérium már 1938-ban új állomáshely után nézett, ahol nincs akadály a további fejlesztésnek. Három város jöhetett számításba, mindegyik a mai Veszprém megye területén: Várpalota, Tapolca és Pápa.¹³

Először Várpalota volt napirenden. Itt állították volna fel az ejtőernyős kiképzést megkönnyítő ugrótoronyt, melyet Lengyelországból beszerzett műszaki rajzok alapján kívántak felépíteni. Ez a munka azonban pénzhány miatt egyre késett. Mindezekről a honvédség főparancsnokának egyik ügyszólatából értesülhetünk, mely egy értekezlet után készült:

„Az ejtőernyős szd. kiképzésének csak igen kis részét képezi az ejtőernyős ugrásban való kiképzés (toronyból és rep. gépből). A zöme a földön zajlik le és hivatásának megfelelően főleg robbantó, szabotázs és rohamkiképzés-szerű, amihez megfelelő terület kell. Ez Szombathelyen nincs. Ezért az értekezlet javasolja, hogy a szd. kerüljön a gyság-i löiskola kötelékébe Várpalota elhelyezéssel. A torony-kiképzés csak 3–4 hétig tart, s az egyszer kiképzett ember többé nem tér vissza a toronyugráshoz. Már csak rep. gépből ugrik. Ezért az értekezlet javaslata, hogy a torony központiasan Pesten

(Rákosi gyak. tér) épüljön, hogy az év nagyobb részében, amikor az ejtőernyős szd. nem használja, önként jelentkező polgári egyének (levették, cserkészek stb.) kiképzésére is rendelkezésre álljon.

Az ejtőernyős kiképzésre az alakulat 3 hétre Pestre lesz vezényelve. Egyébként a kiképzés Várpalotán a Sz. fehérvári B. rep. alakulatok közreműködésével fog folyni.”¹⁴

1939-ben már Tapolca mellett foglaltak állást az illetékesek, ez a város szerepelt a hadrendi kimutatásokon, még a Honvédelmi Minisztériumban szeptember közepén tartott tanácskozáson is Tapolca szerepel, mint az ejtőernyős század jövődó állomáshelye. Alig telik el azonban néhány nap, mikor a honvédelmi miniszter úgy intézkedik, hogy az ejtőernyős század 1939. október 1-én települjön át Pápara.

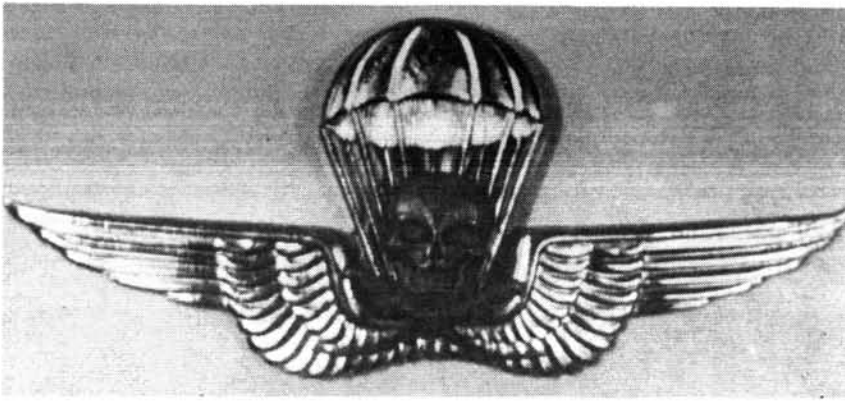
Itt a körülmények rendkívül kedvezőek. Az egykori lovassági lakatya épületei üresen állnak, a huszárokat Munkácsra helyezték át. Az ugró kiképzés lehetősége is megvolt, mivel a városban 1937. május 1-e óta katonai repülőtér működött.¹⁵

A katonák nem örültek a költözésnek. Ez megállapítható Szokolay Tamás hadnagy emlékezéséből is:

„Mi, fiatal tisztek, nagyon nehezen váltunk meg Szombathelytől... Sajnálunk otthagyni a sok jó repülőbajtársat, akikkel nagyon összebátortunk... sajnálunk otthagyni azt a pezsgő, élénk társadalmi életet, amelyből ugyancsak kivettük részünket. Pápa Szombathely mellett kihalt kis vidéki városnak látszott. Idővel mégis megszerettük, és megtaláltuk helyünket a város kis-sé zárkózott társadalmában is. A tisztek közül többen onnan nősültek.”¹⁶

Pápán december 6-án mutatkozott be az alakulat a lakosság előtt a város főterén. Rendkívüli fegyelmettségével, szép díszelgésével nagy sikert aratott. Később az elemi csapatok elhárításánál nyújtott segítségével nyerte el a városiakok rokonszenvét. Az Esterházy-kastély leégését jórészt ők akadályozták meg, majd tavasszal a Bakonyér patakon képződött vastag jégréteg felrobbantásával ők tették lehetővé a jeges ár levonulását, mely a Tókertnek nevezett városrészt elöntéssel fenyegette.¹⁷

Az ejtőernyős katonákat az első évben még semmi nem különbözteti meg a többi honvédektől. Zöld hajtókájuk van, s öltözékük is megegyezik a gyalogosokéval. Megkülönböztetésre a legolcsóbb megoldásnak jól látható jelvények bevezetése bizonyult.

2. ábra. Az ejtőernyős zászlóalj legénységi csapatjelvénye.

„Az ejtőernyősök még a gyalogság egyenruháját viselik. A fegyvernemi önértzet fokozására és mellesleg a nem túlságosan nagy jelentkezési kedv emelésére eje. csapat, és eje. ügyességi jelvényeket kívánnak rendszeresíteni... Hosszas vita után (legyen vagy ne legyen halálfej a jelvényben) a kormányzó a halálfejes jelvény mellett döntött.”

A csapatjelvény két kiterjesztett szárny között halálfej kardokkal, fölötté ejtőernyő. A tiszték jelvénye hímzett, a szárnyak és az ejtőernyő arany, a halálfej és a kardok ezüsből. Az altiszték jelvénye szintén hímzett, az egész ezüst. A legénységé bronzszínű fém. A csapatjelvény öt ugrás és egyébkénti megfelelés után jár. A jobb zseb fölött viselik.

Az ügyességi jelvény nagyjából azonos a csapatjelvény motívumával, de tölgyfakoszorú keresztezi. Sárga fémből készül, a halálfej és a kardok ezüstözöttek. A tiszték a csapattisztai jelvény helyett és annak helyén viselik. Ezt a jelvényt 25 ugrás után lehet kiérdemelni. Megtartásához évente tíz ugrás kell, öt év vagy ötven ugrás után végleges.

A kormányzó jóváhagyása 1939. dec. 28-án kelt. A rendelet a HK 5/1940. számában jelent meg.¹⁸

Pápán a lovassági laktanya mintegy 3 kilométerre van a repülőterétől. A honvédelmi miniszter kénytelen személygépkocsiról, teherautókról és sebesültszállító gépkocsiról gondoskodni:

„Az ejtőernyős szd. kiképzéséből folyó szállítási szükséglet kielégítésére egyelőre 1 szgk-t, 3 tkg-t és 1 seb. szállító gk-t vezénylés útján (: H. M. 3/b. oszt.): fogok rendelkezésre bocsátani. Rendszerezésükre csak az 1940/41. szervezési évben intézkedem.”¹⁹

A Pápára kerülés első időszakában nehéz helyzetbe került az új alakulat.

A légierőnek kellett volna vállalnia az ejtőernyős századot, de ez anyagi okokra hivatkozva (a számukra szükséges költségvetési összegnek csupán egyharmadát kapták) ezt nem vállalta. Így a honvédelmi miniszter kénytelen közvetlenül gondoskodni az ejtőernyős egységről. Elsőként a repülőgépek ügyében intézkedik:

„Az eje. szd. részére a Le. pság 2 db Savoya és 3 db Caproni rep. gépet vezényeljen.

A Savoya gépek Szombathelyen, illetve Váton maradnak elhelyezve, míg a Caproni gépek részére Pápán hangár fog épülni. Az erre vonatkozó tervet és költségvetést a 11. oszt. a Le. psággal egyetértésben ide mielőbb terjessze elő.

Addig is, amíg eme hangár megépül, a Le. pság. megfelelő hangársátrakat bocsásson Pápán a 3 Caproni gép rendelkezésére.”

„A szükséges rep. gép személyzetet a Le. pság tartósan vezényelje az eje. szd-hoz.”²⁰

A pápai repülőteret ebben az időben még nem volt üres. Két könnyű bombázó repülőszázad állomásozott itt Ju. 86-os gépekkel, melyek akkor modern harci eszköznek számítottak. Az együttlétből nem származtak összeütközések, mert a bombázó századokat rövidesen Kecskemétre helyezték. Így a tervezett hangárok felépítésére sem volt szükség, mivel a meglévő kettő alkalmas volt a Caproni gépek befogadására.²¹

A továbbiakban a felhasználandó üzemanyagról intézkedik a honvédelmi miniszter. Ezt a Le. pság biztosítja a Honvédelmi Minisztérium kiképzési osztályának költségére:

„A kiképzési légi üzemanyag szükségletét a Le. pság bocsássa a kiko. rendelkezésére. Eme úza. a kiko. hitelkeretét terheli és a kiko. kezeli és számolja el.”

A század számára a szükséges 200 ágyat és ágyfelszerelést a Honvédelmi Minisztérium 2/jé. osztálya teremti elő „amennyiben szükséges egyelőre egyéb csapatok rovására is.”²²

Ellátás, ruházat és egyéb felszerelés szempontjából a III. hadtesthez tartozónak nyilvánítják az alakulatot:

„Állományilag és gazdaságat közgazgatásilag a III. hdt. pság az eje. szd-ot valamely közel fekvő és általa meghatározandó csapattesthez utalja.”²³

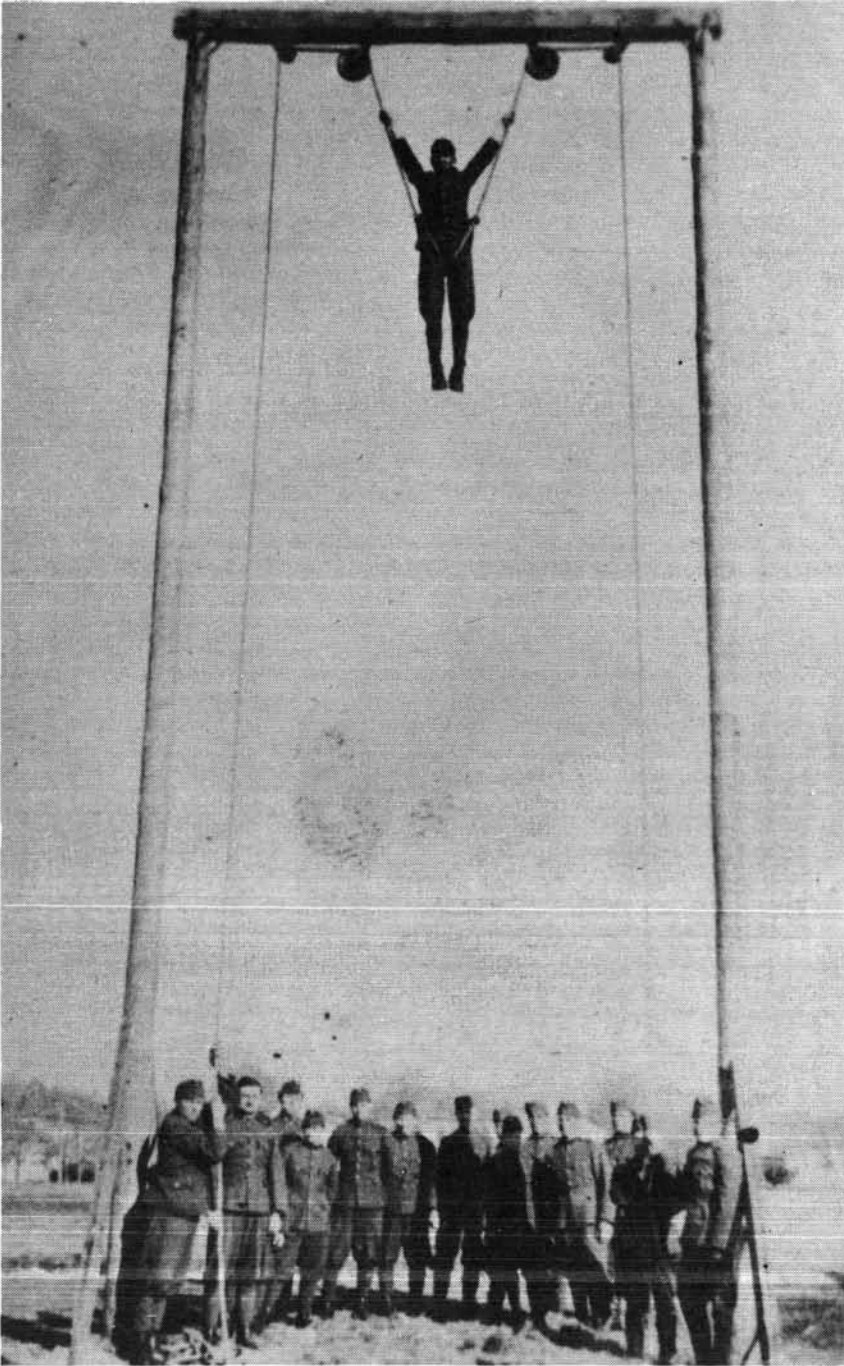
Mindez a legkevésbé sem volt megnyugtató, de a parancsnok, Bertalan Árpád tekintélyével, szívós utánjárással mégis elérte, hogy komolyabban hiányt nem szenvedtek. Az élelmezést egyenesen kitűnőnek lehetett minősíteni. A két világháború közti honvédség egyetlen olyan alakulata volt a pápai ejtőernyős egység, melyben a katonák a háromszori bőséges étkezés mellett még tíz-órait is kaptak. A legrégebbi ejtőernyősök egyike így emlékezett vissza az ellátásra:

„... reggel tejeskávét, friss zsemlye, ropogós, ugyanakkor melléje fél vaj mindenkinek. Minden embernek tíz óraker tízórai: egy szelet hús, kenyér mindenkor mindenütt kijárt akár a lőtérén, akár idehaza. Ugyanakkor a háromfogásos ebéd, hús nélkül egyetlen nap sem múlt el. Délben még plusz sütemény minden embernek, s három deci bor...”²⁴

A júliusban kibocsátott felhívásra az ország különböző alakulataiból ide jelentkező katonák 400 főből álló csoportja október 4-én érkezett meg Pápára. Ők már mindannyian átesetek egy meglehetősen alapos orvosi vizsgálaton, s azon meg is feleltek.

Bertalan Árpád százados ragaszkodott ahhoz, hogy csak igen bátor, elszánt emberek legyenek ejtőernyősök, ezért alaposan megrostálta őket. Levetkőztetve mindannyiukat végignézte, s akiket alkalmatlannak minősített, azokat nyomban visszaküldte eredeti alakulatukhoz. Ezután bemutatott szervezett számukra. A keret két tisztje ugrott, s a bekötött szájú ejtőernyővel ledobták azt az ember nagyságú fababát is, melyet az ejtőernyők kipróbálására használtak fel addig. A bábu természetesen lezuhant, a tiszték azonban baj nélkül földet értek. A továbbiakat az egyik hadnagy így írja le:

„Bertalan az újoncok között állva nézte az ugrást, és azzal vigasztalta a rémüldözőket, hogy háromból csak egy zuhant le, és ez nem is rossz arány. Ezután ebédelni küldte a katonákat, délután ismét összehívta az újoncokat és megkérdezte, hogy a mai napon tapasztaltak után ki óhajt ittmaradni, mert akinek ez a szolgálat nem tetszik, az máris mehet vissza csapattestéhez. Nem is kellett sokáig várni a válaszra, a négyszáz emberből százötven állta a sarat. Ez elég is volt egyelőre...”²⁵

3. ábra. A földetérés gyakorlása a 14 m-es állványról.

Az ezután megkezdődő kiképzésről a következőket tudjuk meg egy emlékezésből:

„Az újoncok kiképzéséhez most már módszeresebben fogjunk hozzá az eddigi tapasztalatok alapján. Cél-gimnasztikát dolgoztunk ki a lábak erősítésére. Készítettünk 3–4–5 m magas állványokat, és ezekről gyakoroltattuk a leugrást vastagon terített homokba. Készítettünk egy tíz méteres állványt, hasonlót mint a gyermekhinták állványai. Erre húztuk fel

a kötélhurokba ültetett embert. A kötélt túlsó végén olyan ellensúly volt, ami az ejtőernyő süllyedési sebességére fékezte a lebocsátott embert. Az ernyő hintázó mozgását is meg lehetett itt szokni, ha az embert a felhúzáskor meghintáztattuk.”²⁶

Ezt a szerkezetet tréfásan hol akasztófának, hol bitónak nevezték a katonák. Később még hármat állítottak mellé, egy nyolcmétereset, egy tizenkét és egy tizennégymétereset a fokozatosság biztosítására. Az ugrási előgyakorlatok közül ezeken az állványokon történő gyakorlatozásoknak volt a legnagyobb jelentősége,

hiszen a földetérés bonyolult műveletét itt lehetett legjobban begyakorolni. A felkészítést szolgálta még a reggeli torna is, mely egyórás komoly gimnasztikát jelentett hosszú futásokkal és ugrásokkal vegyítve. A szertorna a napi foglalkozások anyagába volt beépítve.²⁷

Egy hónappal a Pápára érkezés után jelentős esemény következett be az alakulat életében. Bertalan Árpád századost, az egység parancsnokát, akit addig „kapitány úr”-nak szólítottak katonái, őrnaggyá léptették elő. Az eseményről a keret egyik tisztje így ír:

„1939. november 1-én Bertalan Árpádot őrnaggyá léptették elő. Ezt az eseményt baráti körben ünnepeltük meg, hiszen barátok voltunk már mindannyian, és Bertalan is barátainak tekintett minket. Szerettük és tiszteltük parancsnokunkat. Szerettük, mert vidám, jó barát volt, és tiszteljük, mert előrelátó, eszes és gondolkodó parancsnok volt, aki nem tett különbséget ember és ember között.”²⁸

Hasonló szellemben nyilatkoznak a volt katonák is mindannyian. Szinte legendagyűjteményt lehetne összeállítani a róla szóló történetekből, melyekből egy hivatásának élő, demokratikusan gondolkodó katonatiszt portréja bontakozik ki. Egy törzsrörmester a következőket mondta el róla:

„Nem egy esetben voltam én éjszakai ügyeletes tiszthelyettesi szolgálatban, mikor jött Bertalan őrnagy úr zászlóaljügyeletes tiszti minőségben . . . Ha ő belépett az épületbe, a szolgálatosnak a helyéről fölkelni, jelenteni, tisztelegni tilos volt. Azt mondta:

– Ezzel zavarjátok a legénység nyugalma.

Bement a legénységi szobába, vilányt nem gyűjthetett senki . . . Ő lehajolva ment az ágyak végénél, és amelyik legénynek, illetve katonának a lába a pokróc alól kint volt, azt gyönyörűen betakarta. Így ment végig minden szobán . . . Később megtörtént a nagy baleset Veszprémben. Amikor én odaértem, Veszprémben az összes ejtőernyősöket sírva találtam.”²⁹

Bertalan Árpád rendkívüli pedagógiai érzékkel rendelkezett. Erre szükség is volt, hiszen nem kis számban kerültek az alakulathoz bátor, de nehezen kezelhető emberek. Egy ilyen „nehéz fiú”, akivel nem tudtak előző alakulatánál mit kezdeni, állandó összetűzései voltak a tisztekkel, évtizedek múlva is rajongással beszélt Bertalan Árpádról:

„Nem szégyellt a katonái között aludni, nem szégyellt a katonái közé

odaállni csajkával, velünk együtt aludt, együtt tornászott . . . éjjel-nappal közöttünk volt, természetesen, hogy megszerettük . . . összeálltunk vele birkózni vagy vívni . . . minden áldott nap, amikor ugrottunk, ő is ugrott velünk. Volt, hogy elsőnek ugrott ki, volt, hogy ötödiknek . . . S ha valamelyik nem úgy ugrott, ahogy kellett volna, akkor rászólt . . . figyelmeztette . . . rettentő szigorúság volt nálunk, ezt inkább önfegyelemnek lehetne mondani.”³⁰

A legnagyobb gondot Pápan a repülés és a megfelelő számú ugrás biztosítása okozta. A Honvédelmi Minisztérium által az ejtőernyős kiképzés céljaira kilátásba helyezett két SM 75-ös gépből csak az egyik volt használható állapotban Pápan, a másikat három társával együtt Csepelen, a Weisz-Manfréd gyárban ekkor alakították át utasforgalmi gépből katonai szállító repülőgéppé. A kissé már korszerűtlen, lassú, de stabil Capronik mentették meg a helyzetet. Ezek segítségével sikerült megoldani a soron levő feladatokat. Ezekről a gondokról bőven ír Szokolay Tamás emlékezésében:

„A Légierők parancsnoksága . . . hozzánk vezényelte Segešváry repülő főhadnagyot, aki az SM. 75. gépekkel a forgalomban már repült, így időlegesen meg volt oldva a birtokunkban levő egy darab gép használata. További repülőgépekre is szükségünk volt. A Légierők parancsnoksága a szombathelyi repülőtérről három darab Caproni 101-es gépet vezényelt Pápara Gelencsér Ferenc hadnagy parancsnoksága alatt. Ezekkel azonban a gyakori géphibák miatt a repülés akadózva ment. A helyzet csak akkor javult meg, mikor megérkezett Rigó szerelő őrmester, és egy kis műhelyt rendezett be Pápan. Ettől kezdve rendszeresen tudtunk repülni és ugrani.”³¹

Bertalan Árpád szívesen vállalkozott bemutatókra, mert meg akarta győzni azokat, akik nem hittek az ejtőernyős csapat jövőjében. A Pápara költözést megelőzően először Szombathelyen majd Mátyásföldön adtak ízelítőt az egyéni és deszant ugrásokból. Most Rigó őrmesternek és munkatársainak volt köszönhető, hogy a keret tagjai 1939 október végén részt vehettek azon a nagyszabású bemutaton, melyre Kassán került sor. Erről részletes leírás maradt fenn:

„Jelentős esemény volt a kassai repülőtisztai akadémia felavatása, melyen a régi kísérleti keret egy csoportja vett részt Makray Ferenc és Kiss Zoltán hadnagy vezetésével.

Nagy repülődemonstrációt szerveztek erre az alkalomra. Miskolc

térségében gyülekeztek a bombázó-, felderítő-, szállító- és vadászegységek, köztük a mi csoportunk is három géppel. Október vége felé jártunk már, és az idő sem igyekezett ezt meghazudtolni. Ködös, párás volt a levegő, mire Kassa fölé értünk, már kétszáz méterről sem lehetett a földet látni. A repülőgépek lementek száz méter alá, úgy repültek végig a díszmenetet. Ilyen alacsonyról ugrani nem lehetett.

Az ejtőernyős bemutató volt az utolsó szám. Ekkor 180 méter volt a felhőmagasság. Makray Ferenc, az ugrás vezetője úgy határozott, hogy tekintettel a jelentős ünnepségre és bízva emberei ügyességében végrehajtsa ezt a rendkívül alacsony ugrást. Szabályzatunk 300 métert írt elő, mint megengedett legkisebb magasságot.

Gyakoriott, ügyes embereink igen jól oldották meg ezt a kényes feladatot. Mint a szemtanúk elmondták, nagyszerű látvány volt a szinte egyszerűen kibombázó harminc ejtőernyő, mely néhány másodperc múlva már földet is ért. Nem történt semmi baj, de a két tiszt alapos fejmosást kapott otthon Bertalantól a veszélyes ugrásért.”³²

A megfelelő fizikai előkészítés és többórás szoktató repülés után került sor az októberben bevonult újoncok első ugrásaira. Hála a jól működő műhelynek, sikerült a gépeket üzemképes állapotban tartani, így november és december hónapban a 150 újonc teljesíthette a jelvény megszerzéséért szükséges négy ugrást. Az eredeti előírást, mely öt ugrást kívánt meg, Bertalan Árpád hatályon kívül helyezte, így a negyedik ugrás után minden katona megkaphatta a szép jelvényt az igazoló lappal együtt.³³

Akik az ugrások előtt, vagy már több teljesített ugrás után meggondolták magukat, azokat a parancsnok az első évben visszaküldte csapattestükhöz. Most ebben változás következett be. Itt tartották őket, s belőlük alakították ki a műhely, a raktár személyzetét, s létrehoztak a „nem ugró” legénységből egy gépkocsizó részleget is. Ezek létszáma hamarosan elérte a 60 főt. Ettől kezdve jelent meg az „ugró” és „nem ugró” kifejezés a kimutatásokban. (Ugró-legénység, ugró-orvos, ugrótiszt, ugró-tiszthelyettes stb.)³⁴

Pápan az ejtőernyős alakulatnál 1940 januárjában és februárjában is intenzív munka folyt. Sem a parancsnok, sem a tisztek és tiszthelyettesek nem sajnálták a fáradságot a kiképzés eredményessége érdekében. Erről számos emlékirat tanúskodik:

„Az 1940-es év első két hónapjában rengeteg hó esett. Erős hófúvá-

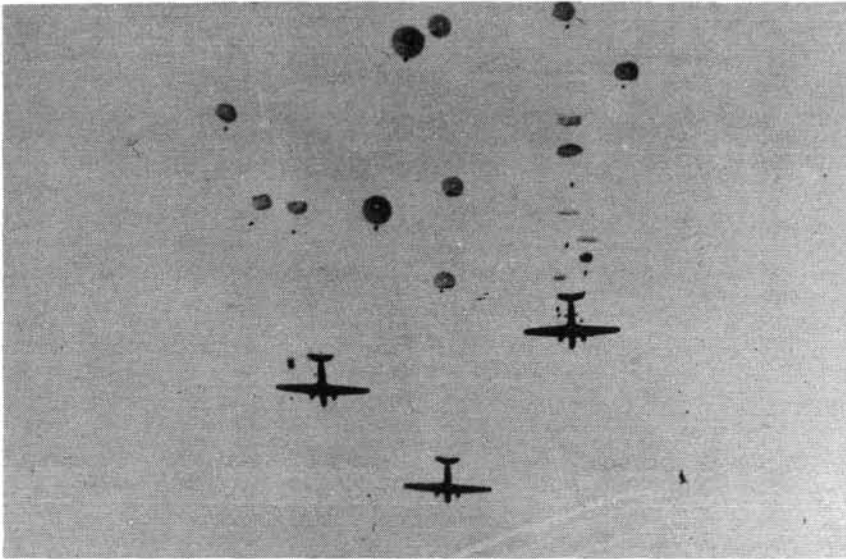
sok is voltak, ezért az ugró-kiképzés egyelőre szünetelt. Megalakítottuk az első tisztes iskolát, ahova a legénységek majdnem felét beiskoláztuk. A század fennmaradt részéből pedig egy legénységi iskolát alakítottunk. Ebben az iskolában a gyorstüzelő fegyverek és a páncéltörő fegyverek használatában, valamint a robbantásban képeztünk szakosított kezelőket és robbantókat. Mind a két iskolában az volt a legfőbb cél, ha majd a zászlóalj megalakul, ennek a századnak a szakosított és tisztes iskolát végzett embereiből alakítsuk meg a 2. és 3. század keretét. Tekintettel a jó hóviszonyokra, mind a két iskola tantervébe beépítettük a síkiképzést is.”³⁵

A Bakony kevéssé bizonyult alkalmasnak síkiképzésre. Ekkor Bertalan Árpád őrnagy hosszas utánjárás után elintézte, hogy az ejtőernyős század Kárpátalján, a Huszt közelében található Visken kététhetes sítáborozáson vehessen részt. Vonattal utaztak, ott pedig egy erdészeti telep jól fűthető barackjaiban nyertek elhelyezést. A terep és a hóviszonyok ideálisnak bizonyultak. Egyetlen gond akadt, és pedig az, hogy ivóvíz nem volt a közelben, így a közeli borvízforrások vizét itták, ha megszomjaztak. Ettől pedig a katonák sorban erős hasmenést kaptak. Bertalan őrnagy rummal kezelte a betegeteket, akiknek annyira megtetszett ez a gyógymód, hogy nem akartak felépülni. Miután a rum-kúra befejeződött, a betegek sorban meggyógyultak. A sportoláshoz hozzászokott emberek az okta-

4. ábra. Ejtőernyős ugrás (Caproni-101-es gépből).

5. ábra. Kötelékugrás (SM 75-ös gépek-ből).

tás során szépen haladtak, lesiklás-ban és futásban komoly jártasságot szereztek. Egyetlen baleset fordult elő, egyik katona a lábát törte. A huszti kórházban részesítették orvosi kezelésben.

Hazaérkezés után folytatódott tovább a tisztesiskola, melynek vezetője Kiss Zoltán hadnagy volt. A légénységi iskolában folyó munkát Majthényi Imre hadnagy irányította. A sikképzés itt is folytatódott tovább, ezt Szokolay Tamás hadnagy vezette, akit még ekkor is az országos síversenyek egyik reményteljes szereplőjeként tartottak nyilván. Bakonyjákra jártak ki kisebb csoportokban gépkocsival. Itt jóval kisebbek voltak a lehetőségek de a formában tartásra ez is megfelelőnek bizonyult. Az ugrásnál erősen igénybe vett lábak erősítését mindenképpen jól szolgálta.³⁶

Márciustól kezdve Pápán a két iskola mellett egy csoport újonc kiképzése is folyt. A hónap elején száz fő önkéntes jelentkező érkezett különböző csapattestektől. Szokolay hadnagy foglalkozott velük. Mire az első ugrásig eljutottak, mindössze harmincan maradtak.

Jöttek tisztek is, két főhadnagy. Nekik csupán az ugrások technikájával kellett megismerkedniük, s természetesen ott kellett lenniük az alapozó tornagyakorlatokon, melyeket gyakran maga Bertalan Árpád őrnagy vezetett. Az egyik, Labancz Gyula az ugrások teljesítése után vezérkari iskolába távozott, Molnár Lajos itt maradt, s az alakulat egyik legnépszerűbb tisztje lett.

Március végén megindult a nagymennyiségű hó olvadása, s teljesen feláztatta a repülőteret, mely április közepéig használhatatlanná vált. Csak utána lehetett megkezdeni az ugrási gyakorlatokat.³⁷

A repülőtéren gondnokság működött, mely gondoskodott a repüléssel és ugrással kapcsolatos felszerelésről. Velük szemben panaszra nem volt ok. Közreműködésükkel kitűnő magyar gyártmányú ejtőernyőkből egy egész századnak elegendő mennyiség érkezett. Mindenkit elláttak repülőruhával (overallal), repülősapkával (haubéval) és nyersgumi talpú fűzős csizmával, mely az ugrásoknál nagyszerűen védte a lábat. Ezt a légénység és a tisztesek csak kivételes alkalommal viselheték, a tisztek és tiszthelyettesek többnyire ebben jártak.

A III. hadtest a soproni 8. gyalogezredhez utalta gazdasági szempontból a századot. Innen kapták az étkezéshez a fedezetet, az egyenruhákat, a lőszert, a fegyvereket és egyebeket. Az általuk biztosított ellátással sohasem volt megelégedve Bertalan Árpád és tisztikara.³⁸

A legnagyobb szükség repülőgépekre volt, hiszen a szakaszgyakorlatok után lehetőséget kellett volna teremteni a századkötelékben történő gyakorlatokra is. A Savoya gépek átalakítása azonban Csepelen elhúzódtott, így nem lehetett mást tenni, mint a rendelkezésre álló egy gép felhasználásával az ide vezényelt, s a Capronikon repülő pilótákat megtanítani a Savoyák vezetésére. Segesváry főhadnagy, aki a polgári légiforgalomban gyakran közlekedett Savoya gépekkel, kitűnő tanítómesternek bizonyult. A várakozás időszakában négy pilótát, Gelencsér Ferenc hadnagyot, Sághy László zászlóst és két altisztet vezetett be a számukra

ismeretlen óriásgép vezetésének titkaiba.

Közben jó hírek is érkeztek! A Székesfehérvár-Sóstón elhelyezett repülőgép javítóműhelyben sikerült megterveztetni és elkészíttetni azokat az ejtőernyővel ledobható tartályokat, melyek segítségével golyószórókat, géppuskákat, és lőszert lehetett bevetés alkalmával a földre juttatni.

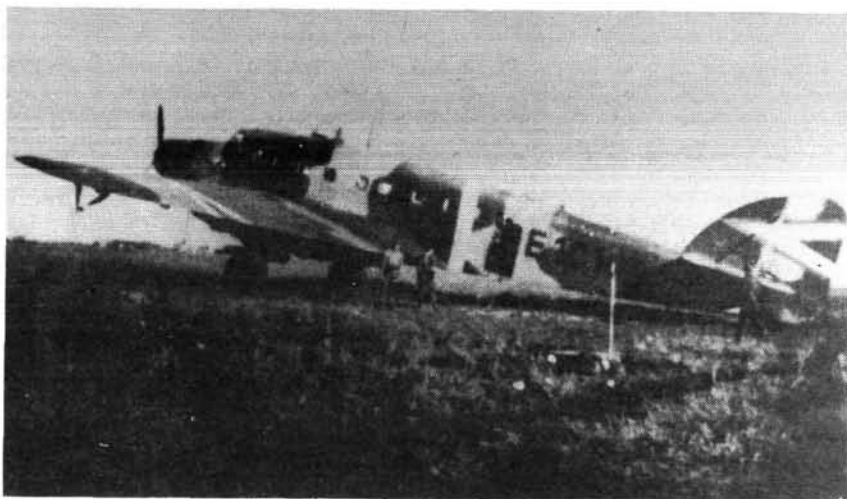
Nagy esemény volt ezekben a hónapokban a keret első tisztjeihez tartozó Pataki Géza főhadnagy esküvője, melyen a bajtársak illő módon kívántak megjelenni. A szertartásra és a lagzira a menyasszony falujában, Jákön került sor. A násznép nem kis meglepetésére a pápai alakulattól meghívott vendégek a csodálatos árpádkori templom mellett ejtőernyővel ereszkedtek alá, úgy csatlakoztak a násznéphez.³⁹

1940. május 1-én került Pápára vezénylés útján Kelemen Károly repülő-százados, a magyar légiforgalomtól, a MALERT-től. Mint pilótának szinte legendás híre volt. A polgári légiforgalom keretein belül majd minden európai főváros repülőterével megismerkedett. A Savoya gépek kiváló szakértőjeként tartották nyilván. Szükség is volt az ő ügyességére, tudására, mert közben Segesváry főhadnagyot elhelyezték. Mindenki nyereségnek könyvelte el a rokonszenves Bene László repülő főhadnagy érkezését is.

Kelemen energikusan hozzákezdett a szervező munkához, mellyel voltaképpen megvetette az ejtőernyős szállító század alapjait. Tiszthelyettesi rendfokozattal rendelkező megbízható pilótákat vezényeltetett Pápára, s gondoskodott a műhely szerelő gárdájának megerősítéséről is. A meglevő egyetlen géppel folytatta tovább a pilóták átképzését a Savoyákra.⁴⁰

Május 7-én újabb száz fővel gyarapodott a létszám. A beérkező újoncokkal Pataki főhadnagy foglalkozott. A kiképzés során ezek száma harmadára csökkent. Ebben a hónapban került sor a tanfolyamok zárómozzanataira is, a gyakorlatokra, melyek során az elsajátított ismeretek és készségek jó alkalmazásáról adtak számot a katonák. Erről számol be Szokolay Tamás emlékezésében:

„A májusi szép időt alaposan kihasználtuk. Teljes létszámú szakaszgyakorlatokat tartottunk a rendelkezésre álló négy repülőgéppel. Ismeretlen terepen, a szakaszparancsnok által térképről meghatározott helyen harcgyakorlattal egybekötve történt az ugrás. Különböző típusgyakorlatokat dolgoztunk ki és hajtottunk vég-

6. ábra. Az 1941. április 12-én lezuhant E-101-es jelű Savoia Marchetti SM-75-ös szállítógép.

re. Volt ezekben felderítés, találkozói harc, támadás, visszavonulás és különböző járőr feladatok. A harc-szerű éleslövészetet is az ugrásokhoz kapcsolva végeztük . . .

Május 29-én a tisztesiskola háromnapos gyakorlatot hajtott végre. Ez kötelékugrással kezdődött, harcgyakorlatokkal folytatódott, éleslövés-zettel és robbantási gyakorlattal végződött. Ez volt a tisztesiskola záró feladata. Ezután még egy hétre Győr-be mentek vízgyakorlatra, és ezzel befejeződött a félévig tartó tanfolyam. Kiss Zoltán hadnagy szorgalmas munkájának megett az eredménye. Az emberek testileg és szellemileg sokat fejlődtek. A szakmai tudáson felül megtanultak önállóan vezetni, irányítani és részletkérdéseken önállóan határozni is.⁴¹

Közben májusban is bevonult egy száz főből álló újonc társaság, melynek kiképzését Molnár Lajos főhadnagy irányította. Ennek a csoportnak az ugrására június 22-én került sor. A pápai anyakönyvek bizonyossága szerint ezen a napon történt az alakulat első halálos balesete. Az áldozat Penzer József 24 éves ejtőernyős katona volt. Szülei neve: Penzer Simon – néhai Galambos Julianna. Az elhalálozás helye: Pápa, Repülőtér. Időpontja: 1940. június 22. 10 óra. A halál oka: koponyaalapi törés baleset (zuhanás) folytán. Lakhelye: Pápa, Honvédhuszár-laktanya.⁴²

A szomorú esetről nagyon pontos leírás maradt fenn. Érdeemes ezt felidézni.

Az eset június 22-én történt. Molnár főhadnagy újoncai, közel egy hónapos előkészítés után, első ugrásukat végezték. Szép, napsütéses idő volt, a levegő alig mozdult. Ideális

idő arra, hogy az újoncok megbarátkozzanak az ejtőernyővel. Caproni gépből történt az ugrás ötszáz méter magasságból. Már az utolsó csoport készülődött az ugráshoz, mikor az éppen soron levők a repülőtér felé kiugrottak. Az egyik ugró ejtőernyője nem terült szét, hanem olyan furcsán viselkedett, mintha valamibe beleakadt volna. A katona sebesen közeledett a földhöz, és már lehetett látni, hogy kapkod a hasernyő kioldója után. A mentőernyő a földtől néhány méterre bomlott ki, így a zuhanást nem tudta lefékezni. A szerencsétlen fiú a repülőtér közepén zuhant a földre, és azonnal meghalt. A boncolásnál 54 csonttörést állapítottak meg az orvosok.

Az ernyő furcsa viselkedésének okát gyorsan megtalálták. A kis rugós segédernyő kinyílás közben valami módon beleakadt az ernyő tokjának egyik fedőrézsébe. Azt, hogy mi volt ennek az oka, nem lehetett

teljes mértékben megállapítani. Bertalan Árpád őrnagy szerint szerencsétlen véletlenek sorozatos összejátszása okozta az ernyő rendellenes működését, az ugró pedig ijedtében elvesztette a fejét, és később húzta meg a mentőernyő kioldóját. Állítása bizonyítékkául összecsomagoltatta a szerencsétlenül járt ernyőjét, és ott mindjárt ugrott is vele. Az ernyő kifogástalanul működött, az emberek megnyugodtak, és az ugrás folyt tovább.⁴³

Júliusban egész sor kedvező változás következett be. A létszám növekedésével lassan megérték a zászlóalj kialakításának feltételei. A hónap elején a törzs megszervezése volt az első lépés ebbe az irányba. Szokolay Tamás lett a segédtsízt, egyben ő látta el a gépkocsi-anyagi tsízt feladatait is.

A hónap közepén ötszáz újonc vonult be. Makray Ferenc lett a vezetőjük, ő vitte végig őket a kiképzés egyes fokozatain. Végeredményben több mint kétszáz fő maradt meg ezekből. A tsízt jelentkeztetés 19 főt eredményezett, ebből 12 fő távozott rövid időn belül. Akik maradtak, mindannyian kitűnő ejtőernyős tsíttekké váltak: Néma Tibor, Platthy Győző, Solymos Antal, Szentkirályi Ottó, Bőr József, Godó Ferenc. Ekkor került az alakulathoz dr. Vándor Ferenc is, az egység első ugró orvosa. Ezek a vidám, bátor fiatalember a főhadnaggyá előlépett Pataki Géza vezetésével ismerték meg az ejtőernyőzés fortélyait, majd Vándor Ferenc kivételével szakaszparancsnoki beosztásba kerültek.⁴⁴

7. ábra. Ejtőernyős kísérleti csoport.

Végre júliusban érkeztek meg a javítás, illetve átalakítás alatt levő SM. 75. repülőgépek Csepelről. Hogy mi történt ott ezekkel az előzőekben polgári légiforgalmat szolgáló gépekkel, arról Sárhidai Gyula kitűnő tanulmánya tájékoztat bennünket:

„... mindegyik kapott egy felső nyitott és egy alsó félig zárt géppuskaállást, megfigyelő kupolát, új rádiót és a bal oldalon is egy ajtót. Kivették az üléseket, kétoldalt vászonpadot és karabinertartó sínt építettek be, valamint dudát a kiugrás jelzésére. Alul a csomagteréből csapóajtón át lehetőség volt négy kaniszter (tartály) ejtőernyős ledobására, kézi művelet nélkül. A gyár nem vállalta az ajtók megnövelését, mert az törzsbeli módosítást is igényelt volna... A változtatások 40–50 km/h-val csökkentették a sebességet.”⁴⁵

Természetes, hogy nagy örömet okozott a négy repülőgép megérkezése, hiszen így egyszerre 150 ember lehetett a levegőben. A továbbiakban tehát a kialakuló zászlóaljnak lehetősége nyílt egy hadilét-számú századdal akár bevetésre is elindulni. A régi, gyakorlott legénység különben már megtanult teljes harci felszereléssel ugrani.

Pápán a gépek terepszínű festést és E-101-től 105-ig terjedő számot kaptak jelzésül. Miután ez megtörtént, Majthényi Imre százada azonnal megkezdte a század-kötelékben történő manőverek gyakorlását.⁴⁶

Az új fegyvernemmel szemben, mely igen költségesnek bizonyult, sokan tápláltak ellenérzéseket a katonai vezetésben. Ez is motiválhatta Werth Henrik tábornoknak, a vezérkar főnökének a látogatását, mely rajtaütésszerűen történt.

A szemlére való felkészülés nem okozott különösebb nehézséget, mert Majthényi főhadnagy százada, mely a rövidesen felállítandó zászlóalj magvát képezte, már a hónap eleje óta század kötélékben gyakorolt. Csúpan annyi változás történt, hogy az aznapra távolabbi terepre tervezett gyakorlatot Pápán hajtották végre, s annak feladata a repülőter elfoglalása volt.

A század teljes hadifelszerelésben, felsorakozva várta a vezérkar főnökét. Most viseltek hasernyőt is, melyet harcserű körülmények között nem vittek volna magukkal. Így az ugrás nyakba akasztott géppisztolyal nehezebb is volt, mint mentőernyő nélkül. No, de a gyakorlatok során ezt már megszokták!

A fogadás után néhány perccel már a gépekben volt a század, 125 fő. A repülőter kis méretei miatt egymás után startoltak a gépek, így

a kötélék a levegőben alakult meg. Egy nagy kör leírása után repült rá a kötélék a célra. Közvetlen a repülőter szélé előtt, háromszáz méter magasságban indította meg a parancsnok az ugrást.

Látványnak is gyönyörű volt, mikor a hadilétszámú század másodpercek alatt, szoros kötélékben lógott az ernyőjén, közöttük elosztva ledobó hüvelyekben a nehéz gyalogsági fegyverek és a robbanóanyag. Ezeknek az ernyői színjelzéssel voltak ellátva, hogy a kezelők már a levegőben lássák, merre van a fegyverük. Az alacsonyról történő ugrás miatt a gyenge szél nem tudta szétzórni az egységet. Az emberek néhány másodperccel a földetérés után ledobták az ernyőket, és a szakaszparancsnokok vezetésével támadásba lendültek. Minden az eredeti terv szerint folyt le. Az első szakasz a hangárokat, a második a parancsnoki épületet és a géptávirókat, a harmadik a legénységi szállást támadta meg, és robbantotta fel. A robbantások végrehajtását füstgyertya meggyújtása jelképezte.

„Ezt a nagyon szép és látványos gyakorlatot mi, nézők is élvezettel szemléljük. Ez volt eddig a legnagyobb szabású harcgyakorlat a mi alakulatunknál. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy az elmúlt két év alatt eredményesen dolgoztunk. A vezérkar főnöke mindvégig érdeklődéssel figyelte az eseményeket, s teljes megaláztatásnak adott kifejezést. A gyakorlat végén a legjobban szereplőket megdicsérte, és jutalmakat osztott ki.”⁴⁷

Ezután a létszám tovább gyarapodott. Augusztus 15-én ismét öt-száz fő érkezett a csapattestektől. Alapképzésük irányítására Makray főhadnagy kapott megbízatást, aki eddig is nagyon jó kiképzőnek bizonyult. A tisztek száma is gyarapodott: Karsay István, Juhász Endre, Ugron István és Sáray Bertalan voltak köztük az ismertebbek. Két új ugró orvos is jelentkezett: dr. Diósy Ferenc és dr. Farkas Pál.⁴⁸

A régi tisztek közül eltávozott Pataki Géza főhadnagy, akit a Honvédelmi Minisztériumba helyeztek fontos megbízatással. Ő lett a haderőn kívüli ejtőernyős kiképzés irányítója. Ekkor kezdték meg ejtőernyős leventeszakaszok létrehozását országsszerte, s lehetővé tették főiskolások, egyetemisták jelentkezését is az ejtőernyős kiképzésre. Ennek a bázisát Rákoson alakították ki, miután ott lengyel tervek alapján végre felállították a 60 méter magas ugrótornyot. Ennek segítségével biztonságos körülmények között ismerkedhettek meg a fiatalok az

ejtőernyőzés fortélyaiival, elsősorban a földetéréssel.

Az utánpótlás biztosítása szempontjából döntő fontosságú lépés volt ez. A szervezők szerették volna elérni, hogy a nem távoli jövőben kizárólag olyan fiatalok kerüljenek az ejtőernyős csapathoz, akik megfelelő előképzettséggel rendelkeznek, s nem rettennek meg az ugrásoktól.

Pataki Géza ennek a feladatnak igen sikeresen eleget is tett.

Ő volt ebben az időben Magyarországon a katonai ejtőernyőzés kérdésének legjobb elméleti szakembere. Népszerűsítő könyvet is írt az ejtőernyőzésről, az ejtőernyős katonai alakulatok szerepéről. Értékes a könyvnek az a része is, mely a különböző országokban felállított ejtőernyős alakulatokról ad ismertetést. A könyvben található képek mindegyike a pápai repülőterén készült.⁴⁹

1940 augusztus végén fordulóponthoz érkezett be az egység életében. A rendelkezésre álló legénységből, tiszt-helyettesekből és tisztekből kialakítottak három századot. Az augusztus 15-én bevonult újoncokat a kiképzés befejezése előtt átadták a hónap végén Makray Tassonyi főhadnagynak, aki belőlük megszervezte az ejtőernyős zászlóalj harmadik századát.

Szokolay Tamás így jellemzi az egyes századokat:

1. század = kivonuló század, teljes harcalkalmatosságú, teljes hadifelszereléssel Majthényi Imre hadnagy parancsnoksága alatt.

2. század = menetszázad, szükség-szerűen elfogadható felszereléssel. Parancsnok: Molnár Lajos főhadnagy.

3. század = kiképző század Tassonyi Edömér főhadnagy parancsnoksága alatt.

Így alakult ki a magyar királyi I. honvéd ejtőernyős zászlóalj 1940 augusztus végére.⁴⁹

A balesetek, gondok időszaka

1940 nyarán egyre nőtt a feszültség Magyarország és Románia között, s fennállt a katonai összeütközés veszélye. Így világos volt, hogy az első század hadrafogható, míg a másik két század csak helyőrségként alkalmazható. Ezért is hasznosnak és szükségesnek kell minősítenünk a zászlóaljszervezet kialakítását.

1940. augusztus 30-án megtörtént a második bécsi döntés, melynek értelmében Észak-Erdélyt Magyarországnak ítélték.

A magyar hadvezetőség úgy határozott, hogy a terület katonai megszállása során bemutatja az ejtőernyős alakulatot a nagy nyilvánosság

előtt. Tette pedig ezt azért, hogy az ország katonai erejét bizonyítsa, a magyar honvédség korszerűségéről bizonyosságot tegyen. A Nagyváradra és Kolozsvárra történő bevonulás jó lehetőséget nyújtott az erődemonstrációra, így itt, ezen a két helyen került sor az ejtőernyős díszegység felvonultatására.

Szokolay Tamás segédtiszt, aki ekkor már főhadnaggyá lépett elő, több mint negyven évvel az események után így emlékezik a nagyváradra bevonulásra és előzményeire:

„Szeptember 1-én indultunk el teljes harci felszereléssel, de természetesen ejtőernyők nélkül vasúton Biharkeresztesig. Innen gyalog menteltünk Nagyváradra. Miután a vonat késéssel érkezett, a közel húsz kilométeres utat három óta alatt kellett megtennünk, ha nem akartunk a hivatalos bevonulásról lemaradni. A felszerelést tehergépkocsik hozták utánunk. Bertalan őrnagynak egyik gépkocsiban felajánlottak egyik helyet, de ő ezt nem fogadta el mondván, ha az emberei gyalog mennek, akkor ő is gyalogol. Így érkezünk meg Nagyváradra, ahol szeptember 3-án a magyar lakosság nagy lelkesedése mellett részt vettünk a bevonulási díszszemlén.”⁵⁰

Bertalan Árpád arra gondolva, hogy esetleg szükség lesz egy ejtőernyős akcióra, segédtisztját és Majthényi Imre századparancsnokot személygépkocsival Pápára küldte azaz, hogy ötven személyre való ejtőernyős felszerelést két géppel küldjenek Nagyváradra. A két főhadnagy gyorsan Pápára ért, s a parancsot átadva segítettek is a felszerelés összeállításában. A következő nap délutánján már visszaérkezve jelentkeztek Bertalan Árpádnál. A két Savoya gép a szükséges felszereléssel ugyancsak másnap délután érkezett Nagyváradra.

Az akcióra nem volt szükség, ennek az útnak mégis volt valamiféle haszna.

Az történt ugyanis, hogy Szokolayék Nagyváradról Pápa felé tartva Debrecen táján elromlott katonai személygépkocsira találtak, melyben folyamőr őrnagy ült segítséget várva. Természetesen felvették a kocsira, és hazavitték Budapestre. Már az első kilométereknél kiderült, hogy az őrnagy a híres zenészerzőnek és katonakarnagynak, Fricsay Richárdnak az öccse, Fricsay Ferenc, a folyamőrség zenekarának a vezetője, maga is jeles zenészerző. Beszélgetés közben az ejtőernyős tisztek megkérték, komponáljon alakulatuknak indulót. Az őrnagy ezt meg is ígérte. Hónapok múlva az ejtőernyős parancsnok és segédtisztje meghívást kapott a folyam-

8. ábra. Az ejtőernyős díszegység bevonulása Kolozsvárra. (1940. szeptember 15.)

őrség zenekarához az ejtőernyős induló meghallgatására. Az induló tetszett, s hamar népszerű lett első sorban a rádió reggeli zenés műsorai-ban. Szövege is gyorsan ismertté vált, katonák, diákok országszerte énekeltek. Az első versszak így hangzik:

*„Vészes sötét felhők felett
Ég és a föld között,
Száguld, rohan a gépmadár,
Szállnak az ejtősök.
Honvéd ejtőernyős vagyok én,
Rettenthetetlen bátor és merész,
Bajtól, véstől nem félek én,
Mely lecsap az égből.”*

Kétségtelen, hogy az ejtőernyős jelvények és ez az induló nagymértékben növelte a fegyvernemhez tartozó katonák öntudatát.⁵¹

Nagyváradon több napot időztek, majd szeptember 10-én vonatszereléssel Kolozsvárra indultak, ahova szeptember 11-én ünnepélyesen vonultak be. Néhány napi pihenő következett, majd sor került a nagyszabású katonai díszszemlére. A kolozsváriakon kívül részt vettek rajta a külföldi újságírók és katonai attasék is. A szemle, melyen a legjobb magyar csapategységeket vonultatták fel, díszmenettel ért véget. Az ejtőernyős század már öltözkéivel feltűnést keltett. A katonák és tisztek egyaránt overalban voltak, s mellükön fém csapatjelvény csillogott. Elismerést váltott ki a nézőkből mozgásuk feszessége, fegyvelmeztsége. Bertalan Árpád őrnagynak a díszszemlén résztvevő Horthy kormányzó személyesen fejezte ki elismerését.

Néhány napos kolozsvári tartózkodás után, szeptember 20-án a század vonatra szállt, és hazatért Pápára.⁵²

Ezzel az ünneplésnek vége lett, Pápán újra a kiképzés gondjai foglalták le a tiszteket, mert egyre nagyobb létszámú századok számára kellett biztosítani az ugrás lehetőségét. Ezekkel a problémákkal sokat foglalkozik Szokolay Tamás főhadnagy emlékezésében:

„Hazaérkezve a két itthonmaradt századot szorgos munkában találtuk. A szép, szélcsendes idő ideális lehetőséget biztosított az ugrók kiképzésére. Ejtőernyőnk volt már elég, csak repülőgépünk lett volna több. Az öt Savoya és három Caproni egyszerre egy hadilétszámú századot tudott szállítani. Nekünk pedig ebben az időben a három századnál és a zászlóalj törzsénél ötszáz ugró katonánk volt. Így állandó harc folyt a repülőgépek használatáért. Bertalan Árpád őrnagynak ugyancsak erősen kézben kellett tartani a kiképzés irányítását, hogy minden század igazságos elosztásban gépre kerüljön.”⁵³

Az első évben hatszáz volt a keret ugrásainak száma, nem sokkal a második év letelte után elérte a tízezret, s mindössze egyetlen halálos baleset fordult elő. 1940 őszén azonban erősen leromlott ez a jó arány, bár az oktatók és az ugrató tisztek mindent elkövettek a veszélyhelyzetek elkerülése érdekében.

Az ugrásoknál bevezették a bukósisak kötelező használatát. Ez szinte mindenben megegyezett azzal a sisakkal, amit a motorversenyzők és a motorkerékpáros alakulatok katonái viseltek. A cipő talpához hasonló vastagságú bőrből készült, a homloknál és a tarkónál belül kis párnákkal tették kényelmesebbé használatát. Ez a fejtető nem csak a sérülésektől óvta a fejet, de jó volt az agrázkódás megelőzésére is.

Az első időkben sok gondot okozott a sisak. A szíja gyenge volt, a ki-

nyíló ejtőernyő hatalmas rántásától elszakadt s az egész lerepült az ugró fejről. Az első sisakok a kellesténél nagyobbra sikerültek, így billegtek a katonák fején. Ezeken a bajokon úgy segítettek, hogy erősebbre csináltatták az állsúlyát, s jóval nagyobb választékot biztosítottak különböző nagyságú sisakokból. Így lassan mindenki megszokta, sőt többen határozottan megkedvelték ezt az akkor szokatlan fejdőt.

Bevezetését az indokolta voltaképpen, hogy a kiképzés során egyre gyakoribbak voltak a fejsérülések, különösen akkor, ha a szél a földetérő ejtőernyőt magával ragadta. Több csúnya fejsébet okoztak a ferdén levágott kukoricaszárak földből kiálló hegyes tövei.

Ezek a jelenségek a következő időben szinte teljesen megszűntek.⁵⁴

Az adatok bizonyossága szerint 1940 őszén három halálos baleset fordult elő az ugrókiképzés során. Az elsőről a pápai halotti anyakönyvekben nem találunk feljegyzést, de olyan pontos leírás maradt fenn róla, hogy valószínűsége nem kételkedhetünk.

Szeptember végén Tassonyi főhadnagy kiképző százada harmadik ugrását végezte. Szabályzatuk értelmében a harmadik ugrásnál, ha az újonc erre önként vállalkozott, kézi kioldással nyithatta ernyőjét. Természetesen ehhez kellett a kiképzőtiszt hozzájárulása is, mert csak ő tudta megítélni az eddig látottak alapján az ugró alkalmasságát.

Egy ilyen hat főből álló csoport ugrott ezen a napon hétszáz méter magasságból. Ez volt az a magasság, amit az eddigi gyakorlat során a legmegfelelőbbnek tartottak az első kézi kioldású ugráshoz. Ez kétszáz méterrel magasabbról történt, mint a bekötött ugrások, hogy legyen a katonának elég ideje összeszedni magát, ha esetleg megzavarja a légcsavarszél.

A csoport második ugrója nem nyitotta a megadott utasítás értelmében azonnal a gép elhagyása után az ernyőjét. Szabályos testtartásban, zárt lábakkal zuhant, ahogyan az a zuhanó ugrásoknál elő van írva. Először azt hitték, vagánykodni akar. Bertalan őrnagy mondta is, hogy majd megkapja a magáét. De az ugró csak zuhant tovább, se keze, se lába nem mozdult. Akkor már tudták, valami baj van! Ebben a mozdulatlan állapotban ért földet nagy erővel becsapódva a repülőter mellett kukoricatáblán. Az aránylag puha talajban mintegy ötven centiméteres gödört vájt a zuhanó test. Az ugró, Horváth Gyula őrzető természetesen halott volt, de nem is remélték, hogy

hétszáz méter magasságból lezuhanva életben maradhat.⁵⁵

A parancsnokot a baleset mélységen megrázta, s mindent megtett az okok felderítésére.

Megkezdődött a vizsgálat. Mind a két ernyője zárva volt, és látszólag nem is történt kísérlet ezek kinyitására. A kioldó huzalok könnyű meghúzására mindkét ernyő szabályosan és könnyen kinyílt. Bertalan őrnagy ezzel az ernyővel is mindjárt ugrott, hogy eloszlassa az esetleges félreértéseket.

Hátra volt még az ugró különös viselkedésének kivizsgálása, ami csak boncolás útján volt lehetséges. A boncolást dr. Vándor ejtőernyős orvosfőhadnagy végezte a pápai kórház kórboncnokával együtt. Jelen volt még Makray főhadnagy is. Az orvosi vizsgálat igen ritka és különös élettani esetre mutatott rá. Horváth őrzető testében az úgynevezett csecsemőmirigy (thymus), melynek még gyermekkorban fel kell szívódnia, kifejlett állapotban megvolt. Orvosi megállapítás szerint ennek a mirigynek a hormonja felnőtt korban a szív működését kedvezőtlenül befolyásolja. Fokozott a veszély izgalmi állapotban, és gyors magasságváltás esetén. A szakvélemény szerint az ugró néhány méterrel a gép elhagyása után már halott volt.⁵⁶

Két hónappal később, november 22-én újabb halálos baleset történt. Érdekes módon Szokolay Tamás részletes emlékezésében erről nem történik említés. Nincs nyoma a halálesetnek a városi tanácsnál őrzött anyakönyvben sem, csupán a római katolikus plébánia halotti anyakönyve őrizte meg a fiatal katona tragédiájának emlékét:

A halál időpontja: 1940. november 22. Az elhunyt neve: Baczka Pál ejtőernyős katona, Baczka Pál és Antalics Julianna fia. Születési hely: Szécsény. Lakhely: Pápa, Huszárlaktanya. Életkora: 22 év. Halálnem: ugrás közbeni baleset agyalapi, gerincoszlop, felső lábszárak törése. A temetés helye és ideje: Pápa, Alsóváros, 1940. november 24. A temetést végezte: P. Simon Gyula kórházi lelkész.⁵⁷

A harmadik halálesetre tíz nappal később került sor. Az eset azért is megdöbbentő, mert egyik legügyesebb ejtőernyős, az egykori kísérleti keret tagja volt az áldozat. Erről az esetről Szokolay Tamás részletesen ír emlékezésében:

„Ennek az előzménye az, hogy megkértük Hehs Ákos mérnök-főhadnagyot, kísérletezzen ki számunkra egy olyan ernyőt, melyen a zuhanó test forgását megakadályozó berendezés van. Még a nyár folyamán kértük

őt erre. Szeptember elején értesítettek minket, hogy az ernyőkből három darab elkészült. Kértük, hogy csináljon mindegyikkel húsz-húsz próbadobást, és küldje el, ha beváltak.”⁵⁸

Az ejtőernyők megérkeztek, s Bertalan őrnagy 1940. december 2-án mindháromat ki akarta próbálni Szokolay Tamás segédtséget és Tassonyi Edömér főhadnagy segítségével. Mivel közben a segédtséget a géptávíróhoz szólították, Elek Gábor őrmester, a legrégebbi ejtőernyősök egyike vállalta helyette a feladatot.

Mi történt voltaképpen?

„Mindhárom ezer méter magasságból ugrottak ki, és a fékező ernyő alkalmazásával ötszáz méter zuhanás után nyitották a háternyőt. Bertalané és Tassonyié kifogástalanul működött. Elek őrmester háternyője a nyitáskor átcsapódott a fékernyők kötelén, és nem tudott kibontakozni. Nem vesztette el a fejét, és azonnal nyitotta a hasernyőt. A mentőernyő pedig (Micsoda szörnyű véletlen) egyenesen beleszaladt a lobogó háternyőbe. Az ugró most sem vesztette el a fejét. Megpróbálta az ernyőket szétcibálni, de ez nem sikerült. Földközélen aztán abbahagyta az ernyőkkel való küszködést, és megpróbált olyan testhelyzetet felvenni, hogy lehetőleg életveszélyes sérülés nélkül sikerüljön ezt az erősen csökkentett, de még mindig 60–70 km/h sebességű zuhanást túlélni. Ez sikerült is neki, de mindkét sípcsontja, combcsontjai és medencecsontja is eltörtött. Esméletét nem vesztette el, és mikor a mentőautóba tették, arra kért, hogy lássam el helyette a garázmesteri teendőket. Megígértem, meg is tettem. A kórházban állapotát nagyon súlyosnak ítélték, de nem találták életveszélyesnek, hacsak nem jelentkeznék súlyosabb belső zúzódások. Természetesen így is rokkant maradt volna egész életére.”⁵⁹

Sajnos a belső vérzések bekövetkeztek, tüdőembólia és szívgyengeség is fellépett, így Elek Gábor hamarosan meghalt a kórházi ágyon. Temetésével kapcsolatban Szokolay Tamás ezt írta:

„Még ma is elszorul a torkom, mikor arra a szomorú temetésre gondolok, ahol sok kemény legénynek kiesett a könny a szeméből. Bertalan őrnagy az ejtőernyős mesterugró jelvényt, melyet nem régen nyert el, hatalmas koszorúba fonatta, és ezt tette a bajtársak nevében a koporsóra.

Nagyon nehéz volt megszokni, hogy Elek Gabi nincs többé.”⁶⁰

Az igen rokonszenves, 25 éves fiatalembert a temetési szertartás után özvegy édesanyja kívánságára szülő-

városába, Gyulára szállították, ott helyezték örök nyugalomra.

Válságban

A válságba jutás elsősorban a repülőgépekkel volt kapcsolatos. A rendszeres kiképzéshez és gyakorláshoz több szállítógépre lett volna szükség. Elsősorban a nagyon megbízható német Ju. 52-esek jelentettek volna megoldást. Történtek próbálkozások a beszerzésre, azonban rövidesen kiderült, hogy a háborúban álló Németország nem fog ezen a téren segítséget nyújtani.

A mélypontot 1941 januárja jelentette.

A vezérkari főnökség 1. osztálya a következő drámai hangvételű táviratot kapta I. 15-én a pápai repülőterről:

„A honvéd vkf. 4057/eln. I. vkf-941. sz. rendeletére jelentem, hogy a rendelkezésre álló, majdnem teljesen elhasznált Caproni repülőgépekkel az ejtőernyős kiképzést csak a legszükségesebb mértékben a már kiképzettek gyakorlatban tartására tudom felhasználni. A rendszeresített Savoya hadigépek jelenleg leszerelve, használhatatlan állapotban vannak, és kijavításukkal belátható időn belül még számolni sem lehet.”⁶¹

A távirat feladójaként az ejtőernyős zászlóalj szerepel.

Mi történt voltaképpen?

A pápai katonai repülőtér két hangára méreteinél fogva nem volt alkalmas ilyen óriásgépek befogadására, így az öt SM. 75-ös gép a szabadban állt. Bár igyekeztek letakarni ezeket, a hólé és víz befolyt, a vászon alatti szárnymechanizmus megrozsdásodott, szerkezeti részek cseréjére volt szükség.

Minderről részletesen beszámol az a jelentés, melyet Kenesse Valdemár altábornagy, a honvéd légierők parancsnoka küldött a vezérkar főnökének: Ez az írás 1941. január 31-én kelt, és egyebek mellett a következőket tartalmazza:

„1. az eje. zlj., amely szervezetszerűen 3. eje. szd-ból áll és 1 száll. rep. szd-ból, kiváló emberanyaggal rendelkezik. Mindmeggannyi önként jelentkezett erre a szolgálatra, és alkalmaslag bizonyára be fogja váltani a hozzáfűzött reményeket, ha megfelelő kiképzésben részesülhetnek.

Az eje. zlj. kiképzése azonban az anyagi hiányok miatt majdnem lehetetlen, mert a jelenleg rendelkezésükre álló 5 db Savoya repgép mind üzemképtelen.

Ezekre vonatkozólag már elődöm jelentette, hogy a Savoya repgép fékszárnyaiba gyatra és felületes

gyártási hiba folytán (:olaszok gyártották:), víz folyt be, amely a szárny-szerkezetet erősen megtámadta. A fékszárnycserélés folyamatban van, mivel azonban e repülőgépeknek hazai gyártására nem vagyunk berendezkedve, minden alkatrészt, nyersanyagot stb. Olaszországból kell behozatni. Többszöri sürgetés dacára e szállítások szünetelnek. Igaz, hogy a Savoya repgépgyár egy mérnökét ide küldte, és hogy ennek segítségével sikerült az egyik gépet úgy, ahogy rendbehozni, a többi 4 gép kijavítása azonban a fent jelzett okok miatt megakadt.”⁶²

A légierők parancsnoka az idézett jelentésben jellemzést is adott a pápai ejtőernyős alakulatról, ami azt bizonyítja, hogy szervezetszerűleg ekkor már teljes egészében a légierők kötelékébe tartozik. Ezek után abban is bizonyosak lehetünk már, hogy a szállító repülő század hivatalosan megalakult, s alkotórésze az I. ejtőernyős zászlóaljnak.

A légierők parancsnoka jó szakember, aki azt is látja, hogy a nagyon gyors Savoya gépek nem alkalmasak kezdő ejtőernyősök kiképzéséhez. Ő más megoldást javasol:

„Az eje. zlj. kiképzését azonban nemcsak a jelzett Savoya gépek hiánya okozza, mert hisz Savoya gépek már csak a kiképzett katonák gyakorlására valók, hanem főleg az, hogy az eje. zlj-nál hiányoznak a kiképző repgépek. Az ejtőernyősök alapképzéséhez feltétlenül és kizárólag csak Ju-52-es típusú repgép alkalmasak. Ily géptípussal jelenleg a légierők nem rendelkeznek, mert azok a légiforgalom szolgálatában állanak.

Már elődöm is kérte a Ju-52-es repgépnek a légiforgalomtól való elvonását és azoknak az eje. zlj. rendelkezésére való bocsátását. Én magam is a légierők parancsnokságának átvétele alkalmával előterjesztést tettem arra vonatkozólag, hogy a légiforgalmat szüntessük meg, mert annak mind személyzetére, mind anyagára a légierők ütőképességének fejlesztése céljából szükségem van.”⁶³

Az altábornagnak az a véleménye, hogy a repülőgépben történő polgári utasszállítás luxus, nem indokolt, az Erdélybe irányuló postaforgalmat pedig a MALERT FW. 58-as gépeivel meg lehet oldani. Szokatlanul kemény hangon fejezi be a jelentést:

„Kérem a Ju-52-es repgépnek azonnali rendelkezésre bocsátását, mert az eje. zlj. kiképzése áll, így a kért segítség nélkül fenntartása is illuzórikus.

Más megoldást nem látok, mivel az eje kiképzésre alkalmas Ju-52-es repgépnek Németországból való vá-

sárlását már elődöm is több ízben szorgalmazta, de annak megvalósítása a jelenlegi viszonyok mellett teljesen lehetetlen.”⁶⁴

Közben Pápán az ugrások szünetelnek, de folyik a télen szokásos kiképzés. Februárban két részletben Gyergyóditróra utazik a zászlóalj, ahol síkiképzés folyik kététes turnusokban. A katonák a városka üresen maradt épületeiben nyernek elhelyezést, innen járnak ki a terepre gyakorolni. A hangulat kitűnő, a legénység élvezi a sportkiképzést.

Az első csoport oktatója Szokolay Tamás főhadnagy, a másodiké Tassonyi Edömér. Mivel közben Tassonyi főhadnagy tüdővérzést kap, mindkét csoport Szokolayra marad. Szerencsére ott van sorkatonaként Szatmári Aba, a jeles sportember, síversenyző, aki kitűnő segítőtársnak bizonyult.⁶⁵

Közben Pápán az év elején Labancz Gyula vezérkari százados vette át ideiglenesen a parancsnokságot, miután Bertalan Árpád őrnagyot vezérkari tanfolyamra vezényelték. Az új parancsnok sokkal fiatalabb elődjénél és jóval tapasztalatlanabb is. Nem tudja megvalósítani azt a katonás rendet, melyet elődje megkövetelt. Nem is csodálhatjuk tehát, hogy Kenesse Valdemár nem volt megelégedve a kialakult helyzettel, mikor februárban rajtaütésszerű látogatást tett Pápán. Március 1-i jelentésében, melyet ugyancsak a vezérkari főnökhöz írt, a következőket találjuk:

„... jelentem, hogy az eje. alakulatot Pápán megszemléltem, de a szemlét félbe kellett szakítanom a hiányos katonai rend miatt. (: Ügyeletes tiszttal nincs, csak egy tisztas, foglalkozási tervezet ismeretlen volt a vezetőnek, az őrség hiányos és nem volt kioktatva stb. :) Nevezettek Pápán úgy látszik kedélyes falusi életet élnek. Rendcsinálás folyamatban.”⁶⁶

Ebben a jelentésben még néhány fontos megállapítás szerepel, amelyet érdemes szösz szerint idéznünk:

„1. Az ejtőernyős csapat a légierők szervezetébe és állományába kerül át, azonban gyalogsági fegyvernemének jellegét és egyenruháját megtartja.

6. Az ejtőernyős zászlóalj és az ejtőernyős századok harcos csoportokra és földi részlegre tagozódnak.

7. Az ejtőernyős szállító repülőszázadnak a repülőtér gondnoksággal való együttműködése azonos a többi hajózó századdal.

8. Az ejtőernyős zászlóalj önálló állományt és önálló anyag- és számadótest parancsnokság.”⁶⁷

Hivatalos katonai iratokban eddig soha nem szerepelt annyit az ejtő-

ernyős zászlóalj, mint 1941 első hónapjaiban. Március 24-én keltezett jelentésében a légierők parancsnoka személyi utánpótlás, éspedig elsősorban a tiszti és altiszti (tiszthelyettesi – H. J.) létszám emelésének a kérdésével foglalkozik. Már az első mondatában indokolja ennek szükségességét:

„Jelentem, hogy a folyó évben felállításra kerülő 2. ejtőernyős zlj. felállításával kapcsolatban szükséges lenne a zlj. keretét képező tisztek és altisztek sürgős kiválogatása és már a zlj. felállítása előtti kiképzése.

Tekintettel arra, hogy még az 1. eje. zlj.-nál is nagy tiszti és altiszti hiányok vannak és hogy az ugrószemélyzet kiképzése legkevesebb 6 hónapot vesz igénybe, az októberben felállításra kerülő 2. eje. zlj. tiszti és altiszti ugrószemélyzetéről, tehát a kiképző és parancsnoki beosztásra tekintetbe jövőkről idejében való előgondoskodás fokozottabb fontosságú.”⁶⁸

A cél tehát egy második, később egy harmadik zászlóalj felállítása, egy teljes ejtőernyős ezred kialakítása. Ennek azonban a géphiány mellett még az is akadálya, hogy voltaképpen még a működő első zászlóaljnál sem teljes a tiszti és altiszti kar:

„... az a megoldás, hogy a 2. zlj. keretének biztosítására a mostani tiszti és altiszti létszámot megfelelő, nem lenne célszerű megoldás.

Az eje. zlj. tiszti és altiszti létszámviszonyai a következők jelenleg:

1. Rendszeresített ugrószemélyzet:
  - a) tiszti: 23 fő
  - b) altiszti: 33 fő
2. A meglevő (: állományban levő:) ugrószemélyzet:
  - a) tiszti 15 fő, hiány: 8 fő
  - b) altiszti 5 fő, hiány: 27 fő.”⁶⁹

Kenesse altábornagy azt indíttványozza a továbbiakban, hogy az akadémiáról és az altisztképző iskolából egyenesen az ejtőernyős zászlóaljhoz kerüljenek az arra alkalmas egyének megfelelő előkészítés után. Ez azonban csak a jövő útja, ezért egy másik javaslatot is tesz:

„... a tiszti és altiszti utánpótlási rendszer megnyugtató eredményt a közeljövőben még nem fog hozni, javasolom, hogy az eje. zlj. minél gyorsabban képezzen ki annyi tiszteket és altiszteket, amennyi a felállítandó 2. zlj. teljes létszámát betölti és a mostani hiányokat is pótolja.

Az előbb kimutatott hiányok figyelembevételével kiképzendő:

- tiszti: 27 fő
altiszti: 51 fő.”⁷⁰

Ez azt jelenti, hogy az ejtőernyős zászlóaljhoz továbbra is érkeznek je-

lentkezés útján tisztek és altisztek, akiket Pápán ugróképzésben részesítenek, s beosztanak az alakulatba. A legénységi utánpótlás biztosítása is így történik. 1943 őszén vonulnak be először olyan újoncok, akik orvosi vizsgálaton átestek, s Rákoson az ugrótoronynál ejtőernyős kiképzésben részesültek.

Kenesse altábornagy szükségesnek látja széleskörű propaganda-tevékenységet kibontakoztatni annak érdekében, hogy a fiatalok megkedveljék az ejtőernyőzést. A következőket javasolja tehát azon kívül, hogy az egész országban, főként Erdély nagy városaiban rendezzenek ejtőernyős bemutatókat.

„... az ejtőernyős hírverés, az eje. szellem fejlesztése terén komoly hiányosságok mutatkoznak. Ennek megszüntetésére javasolom ejtőernyős ismeretterjesztő és hírverő előadások tartását az Országos Tiszti Kaszinóban, valamint az összes nagyobb honvéd helyőrségekben. Az előadások minden részletre kiterjedők, teljesen tárgyilagosaak legyenek, mert a fiatal tisztek körében igen sok téves fogalom terjedt el. Az ejtőernyős szolgálatot sötét színben látják, és általában az a vélemény alakult ki, hogy: „Nem érdemes odamenni, mert az ember előbb-utóbb agyonveri magát!”

Szükséges lenne egy olyan ejtőernyős témájú film készítése, amely úgy a honvédség, mint a nagyközönség részére tartalmánál fogva jó hírverésnek lenne számítható. A film témájára nézve célszerű lenne kb. 1500–2000 P-ös pályázatot kiírni.”⁷¹

A Savoya gépek javításában közben kedvező változás történt:

„A Savoya gépek javítási helyzeténél időközben javulás következett be, mivel a fékszárnnyak teljes kicserélése helyett megoldhatóvá vált a régi fékszárnnyak kijávítása. Ennek következtében várható, hogy ezek a gépek f. évi március 1–15-e között már üzemképes állapotban lesznek.”⁷²

A gépek egy kivételével valóban megérkeztek március második felében. Ugrásokra azonban mégsem került sor, mert az olvadásnak induló nagy mennyiségű hótól a repülőter erősen felázott, nem bírta volna el a terheléssel felszálló súlyos gépeket.

Közben háborús feszültség támadt Jugoszlávia és Németország között. Belgrádban a németbarát kormányt elsöpörte a népharag, ezért várható volt a Wehrmacht támadása. Bizonyosnak látszott, hogy ebből a konfliktusból Magyarország sem tudja majd kivonni magát.

Bevetés tragédiával

A fokozódó háborús feszültség miatt a honvédségnél az összes tanfolyamokat leállították, s a hallgatókat visszaküldték csapattesteikhez. Bertalan Árpád őrnagy is visszaérkezett Pápára a vezérkari iskoláról, s átvette a parancsnokságot Labancz századostól. Miután egyre világosabbá vált, hogy a Jugoszlávia elleni támadásban a magyar honvédségnek is részt kell vennie, Bertalan őrnagy igyekezett elérni, hogy az ejtőernyős alakulat is feladatot kapjon a hadműveletekben. Szerette volna a régi, képzett katonákat próbára tenni harci helyzetben, mielőtt leszerelnek. Utánjárása eredményes volt.

Bertalan őrnagy időközben ígéretet kapott egy harccsoport bevetésére, s ez napok alatt esedékessé válhatott. Megkezdődött annak a száz főnek a kiválasztása és előkészítése, akik a feladatot végre fogják hajtani. Ezek többsége Majthényi főhadnagy századából került ki. Pontos számításokat végeztek a gépek terhelését illetően. Ezeket Kelemen Károly repülő százados is jóváhagyta. Nem vállalta azonban a felzött pápai repülőtérről a megterhelt gépek indítását. Gyors táviratváltás után megszületett az elhatározás, hogy a gépek üresen repülnek át Veszprémbe, mely mindössze ötven kilométer távolságra van, a harccsoport pedig gépkocsikkal települ át oda. A veszprémi repülőter talaja köves, így minden időben használható.⁷³

Voltaképpen két hullámban történt volna a bevetés, az első csoport száz fővel este készült leereszkedni Szenttamásnál, a Ferenc-csatorna hídja közelében, a második száz fő másnap reggel érkezett volna oda erősítésképpen. Miután a terv így alakult, megtörtént a második száz fő kiválasztása és felszerelése is.

A katonák hangulata jó volt, szinte mindannyian vágytak arra, hogy bizonyítsák bátorságukat, hazafias érzésüket, öregbítsék alakulatuk jó hírnevét. S természetesen a kalandvágy is sarkallta őket.⁷⁴

Szokolay Tamás főhadnagy így rögzíti a további fejleményeket:

„A Vkf-től érkezett parancs értelmében április 12-én délig kellett az áttelepülést végrehajtani, mert déltől kezdve már várható volt a bevétési parancs. Ekkor váratlan esemény következett be. Április 10-éről 11-re virradó éjjel hóesés és hófúvás volt a Bakonyban, ami kétségessé tette a gépkocsik útját.”⁷⁵

Április 11-én délben elállt a hóesés és enyhére fordult az idő. 12-én hajnalban langyos eső siettetette a hóolvadását, így minden nehézség nél-

9. ábra. A katasztrófa első percei. (1941. április 12.)

kül megtörtént a gépkocsik segítségével a kétszáz ejtőernyős katona áttelepülése a veszprémi repülőtérre a koradélelőtti órákban. A négy SM-75-ös repülőgép kevés üzemanyaggal ugyanekkor repült át Veszprémbe, ahol elhelyezték bennük a négy-négy egyenként száz kilogrammos ejtőtartályt, a lőszerrel és a nehézsúlyos fegyverekkel. Kézi kidobású tartályt csak az egészségügyi-ek vittek magukkal.

A katonák felszerelése a háternyőn kívül vászontokba helyezett géppisztoly, rohamkés, pisztoly, némi lőszer és élelem volt. Mentőernyőt senki nem vihett magával.⁷⁶

A négy szállítógépet kitűnő pilóták vezették: Kelemen Károly százados, Gelencsér Ferenc főhadnagy, Szalkai Sándor törzsörrmester és Kurcz Róbert főhadnagy. A személyzet többi tagja, a másodpilóták, a rádiósok, a hajózó szerelők és fedélzeti lövészek mindannyian kipróbált emberek voltak.⁷⁷

Az indulás eseményeit hiteles adatok alapján tömören így összegezi Sárhidy Gyula, a Haditechnika című folyóirat szerkesztője:

„A bevetési parancs 15 óra 45-kor géptávirón érkezett délután 17 órára a 3. hadsereg parancsnokságtól. Így 16. 45-kor a deszant beszállt, majd a pilóták, és a motorok bemelegítése után megindultak. A 4 gép eredetileg a két kis hangár előtti betonon állt, most egymás után fordultak jobbra, elgurultak a repülőtér város felőli végébe, ott bal fordulattal szembefordultak a széllel és a bakonyi Papod-tetővel, majd az E-101 nekifutott.”⁷⁸

Mi a helyzet az E-101-es gép belsejében a felszállás időpontjában? Erről Szokolay Tamás segédtsízt számol be emlékezésében:

„A gép belsejében a katonák a kétoldalt elhelyezett padokon ültek. A gép hátsó harmadában voltak kétoldalt az ajtók, melyeken a beszállítás és kiugrás történt. A gépben mindenki ült, csak hárman álltunk a két, egymással szemben levő ajtó között. A bal oldali ajtónál Bertalan őrnagy, a jobb oldalnál Majthényi főhadnagy állt. Én kettőjük között helyezkedtem el a hátsó géppuskalövész állása alatt. Bertalan őrnagy és Majthényi főhadnagy kezdte volna az ugrást, ez lett volna a jeladás a többi gépnek is.”⁷⁹

A baleset leghitelesebb leírását Sárhidy Gyula hadtörténeti tanulmányában találjuk:

„Motorhiba nem volt, a gép a hangárok vonalában felemelkedett. Az E 103 éppen indult a nekifutásnak, az E 102 gurulásban volt, az E 104 megindult, amikor a vezérgép hirtelen meredeken kezdett emelkedni felfelé, elvesztette sebességét, 50–60 (más adat szerint 100 m felett) magasságban átbillent, majd kissé lógó jobb szárnyal csúszott lefelé. Lapos szögben, de működő motorokkal siklott, és nem befürödva, hanem érintve a talajt, csúszott. A gép légcsavarjai leszakadtak, a jobb motor levált és benyomódott a kabin oldalába, az alsó burkolat feltepedött, az alsó géppuskaállítás leszakadt, majd a kiömlő benzin a forró alkatrészekről lángra lobbant.”⁸⁰

Mi történik a baleset után a lángba boruló gép belsejében? Hogyan sikerül onnan nyolc főnek kisebb-nagyobb égési sérülésekkel kimenekülnie?

Majthényi főhadnagy, aki baloldalt állt, még zuhanás közben kinyi-

totta az ajtót. Neki ezen keresztül az első másodpercekben sikerült kijutnia. Követte őt Sacelláry zászlós és Szokolay Tamás főhadnagy. Benkő István repülő-lövész szakaszvezető a géppuskaállásból a gép oldalán lecsúszva menekült a tomboló tűzből.

Rajtuk kívül még négyen maradtak életben, ők a belső térből törtek ki a lángtengeren keresztül. Emlékezésükből érdemes egy-egy részletet kiragadni!

Bakó István szakaszvezető közep-tájon ült a gépben. Ő így vall megmeneküléséről:

„Emlékezetem szerint a zuhanás pillanatában kivágódott az egyik ajtó, s maga mögé zárta Bertalan Árpád őrnagyot, aki így nem tudott menekülni. A másik ajtón keresztül néhányan kijutottak a szabadba. Én az alattam heverő testek vergődését érezve gyorsan összeszedtem magamat . . . A tűz pokolian perzselt. Kétségbeesett dühvel rántottam ki rohamkésemet, s magam mellett többször végighasítottam a gép vászonzól készült oldalát. Feltáruult hát előttem a menekülés útja . . . Félíg eszméletlenül, iszonyú kínok között jutottam át a gépet körülvevő lángokon. Itt katonák vártak és gondjaikba vettek.”⁸¹

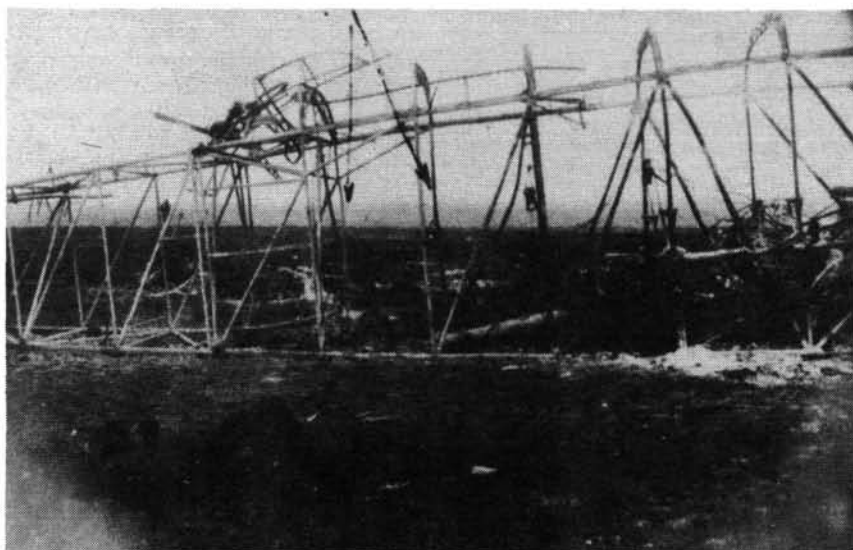
Székely Sándor szakaszvezető, századhirvivő közvetlenül a pilótafülke mellett kapott helyet, így őt a pilótafülke fala egy ideig megvédte a bevágódó lángoktól:

„A földet érést okozta ütődéstől a padlón tehetetlenül heverő katonák többsége a pilótafülke ajtajához vágódott . . . Borzasztó volt, amint fetrengtek az emberek és egymást márták. Én pillanatokig tanácstalanul álltam, az arcomat igyekeztem védeni. Közben a láng belekapott az overalomba, s lágyéig le is égett rólam, közben természetesen a lábaim is megégték. Szerencsére fönt az ejtőernyő-heveder az overallt lezárta, nem kapott levegőt, így a törzsem nem égett meg . . . Ekkor a gép oldala, mely vászonzól volt, leégett, s látni lehetett a tűztengert, mely körülvette a gépet. A következő pillanatban a bordák között kiugrottam. Meglehetősen nagy volt a magasság, s a lábam erősen megrándult, úgy sántikáltam kifelé. Már nemcsak a lábaimról, hanem a karjaimról is leégett az overall. A gép körül nagyobb távolságban katonák voltak, akik a többi szakaszokból menteni odarohantak.”⁸²

Urbán László szakaszvezető szemben ült Székely Sándorral. Némi védelmet a pilótafülkéből kiáramló tűzzel szemben a fülke fala nyújtott:

„A gépben levők az erős ütődés következtében egymásra estek . . .

10. ábra. A kiegészített repülőgépproncs; előtérben egy megszenesedett holttesttel. (1941. április 12.)

Magam egy szemvillanásnyi idő alatt azt vettem észre – miközben az arcomat és fejemet igyekeztem védeni –, hogy a fájdalomtól és kétségbeeséstől üvöltök, mint egy állat . . . Szinte önkivületi állapotban mentem ki a gép sérült, kiegészített oldalán. Kúszva, mászva néhány lépésnyire az égő géptől lefeküdtem . . . Olyan közel feküdtem a géphez, hogy a lángok, a füst már-már elért. Hallottam a gépben egymás után felrobbanó lőszer hangját . . . Utolsó erőfeszitéssel megpróbáltam a rajtam levő ruhától, ernyőtől, oldalzsáktól szabadulni, erőm azonban már nem volt. Egyszer csak azt látom, hogy katonák futnak a gép felé. Az egyik nyitott zsebkéssel rohan, és mikor hozzám ér, a zsebkésével elvágja oldalzsákom hevederét, és az üszkösödve égő zsákokat messzire hajítja . . . Nemsokára harmadmagammal katonai mentőköcsiba helyeztek, és bevitték a veszprémi kórházba. Az úton – nagyszombat lévén – a hűsvéti körmenet énekhangjai kísérték.”⁸³

A szerencsétlenségnek 16 kitűnően képzett ejtőernyős katona esett áldozatul, köztük Bertalan Árpád őrnagy, a zászlóalj megalapítója és parancsnoka. A gép személyzetéből a pilóta, Kelemen Károly százados, az ejtőernyős szállítószázad parancsnoka, Bene László főhadnagy, a navigátor, Petri János őrmester, rádiós és Döbör János szakaszvezető, hajózó szerelő halt meg már a földetérés pillanatában. Ez összesen 20 fő. A kisebb-nagyobb sérülésekkel megmenekültek száma 8 fő.⁸⁴

A baleset után a veszprémi repülőtéren Kiss Zoltán főhadnagy vette

át a létszámban megfoghatkozott osztag parancsnokságát.

Ő mint logikus, következő lépést javasolta a bevetés folytatását kisebb erőkkel, egyrészt, hogy az egység önbizalma és presztízse ne szenvedjen csorbát, másrészt mert nem ismerték a hadserepparancsnokság terveit. Kiss főhadnagy folytatta az előkészületeket, két-három fővel csökkentette a létszámot, és egy-egy kanisztart rakta ki (a kézi dobású készletből). Ez főleg a pszichológiai megnyugtatót szolgálta, azokat vette le a gépekről, akiket láthatóan felzaklatott a katasztrófa. A lezuhant gép közben kiégett.⁸⁵

A hadműveletet irányító 3. hadsereg parancsnoksága 19 óra előtt néhány perccel úgy döntött, hogy a bevetést az egység azonnal hajtsa végre:

19 óra előtt pár perccel érkezett a parancs, oly hirtelen, hogy a pilóták nem is tudtak beöltözni repülőruhába, nyári zubbonyban szálltak be . . . A három gép új felállásban nekifutott

a startnak. Most az E 104 lett a vezérgép Kurtz Róbert pilótával, jobb-kísérő az E 103, balkísérő az E 102. Simán felszálltak, és a sötétedő esteben jobbra fordulva megindultak délnek. A start után öt perccel az E 102 bal motorja akadozott (gyújtási hibák), emiatt kissé lemaradt, nehezítette a helyzetet, hogy a pilótáknak csak 250 000-es térképe volt, a részletes preparált térkép a célfotókkal együtt a vezérgépen elégett.⁸⁶

Az ugrás már majdnem teljes sötétben történt meg mintegy 15 kilométerrel a cél előtt. E tévedés okát mindmáig nem sikerült minden kétséget kizáróan tisztázni.

A két első gép kb. 3 perccel előbb dobta le a deszantot (300 km . . . sebességnél egy perc = 5 km) mint kellett volna. A késve érkező 3. gép már földön látva a fehérítő ernyőket, fellet dobta ki a csoportját, majd visszafordult.

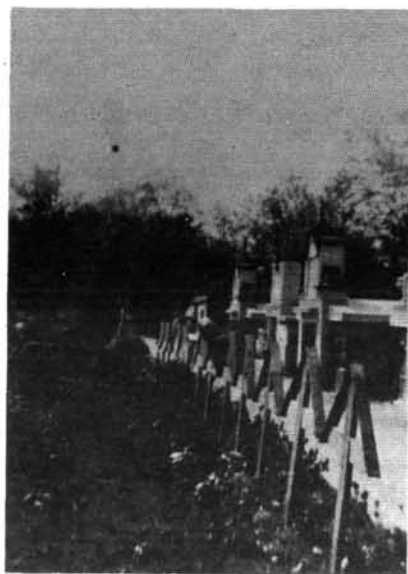
Ehhez még hozzá kell tennünk azt, hogy az ugrás egyesek szerint 200, mások szerint 170 m magasságból történt.⁸⁷

A repülőgépeknek hazafelé igen nehéz útjuk volt a sötét éjszakában:

Már sötétben repültek hazafelé, sokszor gyufa világánál a benzingőzrel teli kabinban (valószínűleg zárlat és szivárgás keletkezett). Ennek a típusnak kérdésesek az önvilágító műszertípusai, így éjjeli bevetésre korlátozottan volt alkalmas. A Balaton térségében a légvédelem fényszórói elkapták a 103-as gépet, zavarva a pilótát, amelyektől a jelzőfények felgyújtásával szabadult meg. Közben Orosz Béla alezredes iderendelte a fényszórós autót az éjjeli leszálláshoz. Ez a vad rohanásban az árokban

11. ábra. Temetési szertartás Veszprémben a Vörösmarty téren. (1941. április 15.)

kötött ki, s nem érkezett meg idejében. A repülőtéren levő gépkocsik sorakoztak fel világítani, de pont a leszállással szemben, és zavarták a pilótákat. Emiatt a 103. gép a még parázsló roncs mellé szállt le, a 102. átstartolt, új kört írt le, és jobbra szállt le a sötét részen alig pár méterre a kavicsos gödörtől. A 3. hadsereg parancsnoksága elrendelte az azonnali előkészületeket a 2. hullám hajnali ledobására, s a gépek felkészítésére. Késő éjjel viszont lefújta az egészet, és így a holtra fáradt repülőszemélyzet aludni térhetett.⁸⁸

A hadműveletben résztvevő, a repülőgépekből kiugró ejtőernyősöket a földön nem fogadta ellenállás, csak később kerültek tűzbe egy közeli tanyánál:

A ledobott egység nem a célnál, hanem 15 km-el odább tűzharcba került egy tanyán, 2 katona meghalt, 3 megsebesült. A halottakat akkor ott temették el, az egység pedig csatlakozott a beérő gyorshadtesthez.⁸⁹

A páncélosok és gépkocsizó gyalogosok legközelebb Hírig községnél ütköztek ellenállásba, ahol az ejtőernyősök kaptak parancsot arra, hogy átfésüljék a települést. Végül Újvidék birtokba vételénél vettek részt utcai harcokban. Néhány napig még itt tartózkodtak, majd gépkocsikkal hazaszállították őket Pápára.⁹⁰

A szerencsétlenség áldozatainak temetésére Veszprémben került sor 1941. április 15-én. A húsz koporsó mellett három felekezet papjai mondtak gyászbeszédet a mai Vörösmarty téren, majd a három tiszt kivételével mindannyiukat a kórház melletti temetőben helyezték örök nyugalomra. Bertalan Árpád őrnagy; Kelemen Ká-

12. ábra. Az ejtőernyősök sírjai. (Veszprémi alsó-városi temető.)

roly százados és Bene László főhadnagy koporsóját a veszprémi szertartás után teherautóval Budapestre szállították a Farkasréti temető halottsházába. Őket itt búcsúztatták és temették el nagy ünnepélyességgel Horthy kormányzó jelenlétében április 16-án. Erről az eseményről számos újság megemlékezett.⁹¹

A parancsnok halála nagy megrendülést okozott Pápán az ejtőernyős zászlóalj tisztikara és legénysége körében. Labancz százados nem bizonyult méltó utódnak. Bár a munka folyt tovább, májusban jelentős tiszti csoport kapott kiképzést, a legénység létszáma is emelkedett önként jelentkezőkkel, az ugrási gyakorlatok is folytak, de a zászlóaljon belüli béke, összhang nem állt helyre. Labancz százados Bertalannal ellentétben a nyers katonai módszerek híve volt, így hamarosan nemcsak a tisztikarral, hanem a legénységgel is szembekeverült. Többen elhelyezésüket kérték. A vizsály végeredménye az lett, hogy a magasabb parancsnokság augusztusban Labancz Gyula századosot Kárpátaljára, az ott állomásozó hegyi dandárhoz helyezte.

A következő három évre Szügyi Zoltán vezérkari alezredes lett az ejtőernyős zászlóalj parancsnoka, aki igyekezett a Bertalan Árpád őrnagy által meghonosított demokratikus szellemet tovább éltetni.⁹²

JEGYZETEK

1. H. L. 30 400 eln. szám. Kik. – 1937.
2. Ua.
3. H. L. 132. ... O. 93/eln. I. – 1936.
4. H. L. 136. 1556/eln. VI–I. 1936.
5. Szokolay Tamás emlékezése „A magyar ejtőernyősök lovagkora” címmel. (A szerző anyagának összeállításában felhasználta Makray Ferenc egykori ejtőernyős tiszt feljegyzéseit, melyeket az parancsnoka, Bertalan Árpád parancsára készített.) A kézirat egy eredeti példányban a szerző birtokában van.
6. Lásd: 5. 8. oldal.
7. Lásd: 5. 7. oldal.
8. Lásd: 5. 16. oldal.
9. Ferenc Gyula ejtőernyős zászlós, keverttag emlékezése a szerző birtokában.
10. Gondor Benda József ejtőernyős törzsőrmester emlékezése hangszalagon és gépelve a szerző birtokában.
11. Lásd: 5. 20–21. oldal.
12. H. L. Tgy. 2787. Vesztyényi János: A magyar katonai repülés története. 131. oldal.
13. H. L. 33 861 sz. eln. kik. 1938.
14. Ua.
15. H. L. 47 605 eln. I. a. – 1939.

16. Lásd: 5. 34. oldal.
17. A szerző személyes emléke.
18. Lásd: 12. 132–133. oldal.
19. H. L. 47 605 eln. I. a. – 1939.
20. H. L. 47 726/eln. III. Csfség. – 1939.
21. Kántor Lajos egykori repülő lövész őrmester, később a Magyar Néphadsereg főhadnagya emlékezése hangszalagon a szerző birtokában.
22. Lásd: 20.
23. Ua.
24. Becsei Imre egykori ejtőernyős szakaszvezető emlékezése hangszalagon a szerző birtokában.
25. Lásd: 5. 35. oldal.
26. Lásd: 5. 36–37. oldal.
27. Lásd: 9.
28. Lásd: 5. 36. oldal.
29. Varga János egykori törzsőrmester pilóta emlékezése hangszalagon a szerző birtokában.
30. Lásd: 24.
31. Lásd: 5. 35. oldal.
32. Lásd: 5. 36/b. oldal.
33. Lásd: 9.
34. Lásd: 5. 37. oldal.
35. Lásd: 5. 37–38. oldal.
36. Lásd: 9.
37. Lásd: 5. 40. oldal.
38. Lásd: 9.
39. Lásd: 5. 41. oldal.
40. Lásd: 5. 41. oldal.
41. Lásd: 5. 42. oldal.
42. Pápa, Városi tanács halotti anyakönyve XV. kötet 254. oldal.
43. Lásd: 5. 43. oldal.
44. Lásd: 9.
45. Hadtörténelmi Közlemények XXIX. évfolyam 2. szám 245. oldal. Sárhidai Gyula: Az 1941. április 12-i ejtőernyős deszant hadművelet.
46. Lásd: 9.
47. Lásd: 5. 45–47. oldal.
48. Lásd: 9.
49. Urbán László volt ejtőernyős szakaszvezető emlékezése a szerző birtokában.
- 49/b. Lásd: 5. 48. oldal.
50. Lásd: 5. 40–49. oldal.
51. Lásd: 5. 49–50. oldal, és a szerző személyes emlékei.
52. Nagy Gellai János továbbszolgáló szakaszvezető emlékezése.
53. Lásd: 5. 52. oldal.
54. Bíró Sándor volt ejtőernyős honvéd, a Magyar Néphadsereg ejtőernyős őrmesterének emlékezése.
55. Lásd: 5. 53–55. oldal.
56. Lásd: 5. 54–55. oldal.
57. A pápai római katolikus plébánia halotti anyakönyve 1940. évfolyam 19. oldal. 218. sz.
58. Lásd: 5. 55. oldal.
59. Lásd: 5. 55–57. oldal.
60. Lásd: 5. 57. oldal.
61. H. L. 233 (Távirat.)
62. H. L. 4262 eln. I. vkf. – 1941.
63. Ua.
64. Ua.
65. Lásd: 54.
66. H. L. 51777 eln. le. 1. – 1941.
67. Ua.
68. H. L. 52802 eln. le. vk. – 1941.
69. Ua.
70. Ua.
71. Ua.
72. H. L. 50828 eln. le. 3. – 1941.

73. Lásd: 5. 65. o.
 74. Lásd: 54.
 75. Lásd: 5. – 65. oldal.
 76. Lásd: 54.
 77. Lásd: 45. 246. oldal.
 78. Lásd: 45. 246. oldal.
 79. Lásd: 5. 69. oldal.
 80. Lásd: 45. 246. oldal.

81. Bakó István volt ejtőernyős szakaszvezető emlékezése hangszalagon a szerző birtokában.
 82. Székely Sándor volt eje. szakaszvezető emlékezése hangszalagon a szerző birtokában.
 83. Urbán László volt ejtőernyős szakaszvezető kézzel írott emlékezése a szerző birtokában.

84. Lásd: 54.
 85. Lásd: 45. 247. oldal.
 86. Lásd: 45. 248. oldal.
 87. Lásd: 45. 248. oldal.
 88. Ua.
 89. Ua.
 90. Lásd: 52.
 91. Lásd: 9.
 92. Lásd: 5. 77–79. oldal.

JÁNOS HUSZÁR FALLSCHIRMJÄGER-CHRONIK (1938–1941.)

Die ungarische Armeeleitung beachtete im Jahre 1937 aus ausgewählten Offizieren und Soldaten eine sog. Grenadiertruppe zu organisieren, deren Aufgabe u. a. auch die Durchführung von Fallschirmjägeraktionen gewesen wäre.

Dieses Vorhaben wurde später aufgegeben, statt dessen ist am 11-ten September 1938 unter der Leitung des Hauptmanns Bertalan Árpád in Szombathely aus guten Sportlern ein Versuchskader ins Leben gerufen worden. Die Aufgabe der Mitglieder war das Fallschirmspringen so zu erlernen, dass sie später als Abrichter tätig sein können.

Am Anfang mussten sie viele Schwierigkeiten überwinden. Lange Zeit hindurch standen ihnen nur wenig und sehr abstrapazierte ausländische Fallschirme zur Verfügung. Neue zu kaufen war aus finanziellen Gründen nicht möglich. Der Fliegeringenieur Hehs Ákos hat dann die Frage gelöst, indem er in der ersten Hälfte des Jahres 1939 den ersten ungarischen Fallschirm hergestellt hat, der sich sehr gut bewährte und zur Serienerzeugung geeignet war.

Am 1-ten Oktober 1939. wurde die erste ungarische Fallschirmjägerkompanie zustandegebracht, die in Pápa, in der freigewordenen Kavalleriekaserne untergebracht worden ist. Die Sprungübungen fanden auf dem Flugplatz neben der Stadt von Caproni-Maschinen 101 statt. Später bekamen sie eine von den im Flugverkehr unbrauchbaren Savoya-Maschinen, aber diese mussten vor der Inbetriebnahme umgebaut werden.

In die Fallschirmjägerkompanie konnten sich die Mitglieder verschiedener militärischen Einheiten freiwillig melden. Die erste freiwillige Gruppe kam am 4-ten Oktober nach Pápa. Nachdem man sie mit dem Fallschirmspringen bekannt machte, waren 150 Personen bereit die

damit verbundenen Gefahren auf sich zu nehmen. Es begann die Ausbildung, die von den Mitgliedern des Versuchskaders erfolgreich durchgeführt wurde. Der sich bewährt hat und vier Sprünge geleistet hat, bekam ein Truppenabzeichen, das die jungen Soldaten auf der Brust trugen. Das Abzeichen stellte einen Totenkopf zwischen ausgebreiteten Flügeln und darüber einen Fallschirm dar. Man hat auch ein Geschicklichkeitsabzeichen eingeführt, dass den Soldaten nach 25 Sprüngen erteilt wurde.

Der Kommandant, Bertalan Árpád, der am 1-ten November 1939 zum Major befördert wurde, erwies sich als ausgezeichnete Organisator und erfreute sich grosser Beliebtheit. Er sorgte für gute Verpflegung, für Organisiertheit, und sicherte einen demokratischen Geist innerhalb der Truppe. Er erarbeitete die entsprechenden Vorübungen und liess in der Kaserne die dazu notwendigen Mittel errichten. Er liess das Material der täglichen Turnübungen zusammenstellen, die vor allem der Stärkung der Beinen dienten, was bei dem Landen auf dem Boden sehr wichtig war. Im Interesse der Verbesserung der Kondition veranstaltete er für die Fallschirmjäger im Winter 1940 in Karpaten-Ukraine und im Januar und Februar in Gyergyóditró Sikurse.

Hehs Ákos, Fliegeringenieur plante im Jahre 1940 Behälter, die man mit Fallschirmen abwerfen kann und darin bei Kriegsaktionen Feuerwerfer, Maschinengewähre, Munition auf die Erde bringen konnte.

Im Sommer 1940 gründete der Fliegerhauptmann in Pápa eine Fallschirmjäger-Transporttruppe, die ausser der Capronis auch schon über 5 Savoya-Maschinen verfügte.

Nachdem sich die Anzahl der Fallschirmjäger nach mehreren Einberufungen und erfolgreicher Ausbildung erhöht hat,

wurde Ende August 1940 aus drei Kompanien das erste Ungarische-Königliche Fallschirmjägerbataillon 1. gegründet.

Zur zweiten Jahreswendung der Gründung des Versuchskaders erhöhte sich die Zahl der geleisteten Sprünge über 10.000, wobei es insgesamt einem tödlichen Unfall gab. Das konnte als bedeutender Erfolg verzeichnet werden.

Im Januar 1941 entstand eine Krise in der Fallschirmjägerausbildung. Die Caproni-Maschinen waren abstrapaziert, sie konnten nur mehr in geringem Masse gebraucht werden. Der Flügelmechanismus der Savoya-Maschinen wurde vom Schneewasser beschädigt. Die Reparaturarbeit ging sehr langsam vor sich in der zweiten März-Hälfte waren nur mehr vier Maschinen betriebsfähig.

In der Kriegsaktionen gegen Jugoslawien hat man auch die Fallschirmjägereinheiten eingesetzt. Aus Veszprém, vom Jutas-er Flugplatz startete am 12-ten April 1941 mit vier Transportmaschinen eine Desanttruppe zur Besetzung der Brücke in Szenttamás. Beim Start ist das Spitzenflugzeug gestürzt und verbrannt, nur wenige der Insassen kamen davon. Zum Opfer fiel auch der Kommandant des Fallschirmjägerbataillons und die Transportkompanie. Die anderen drei Flieger sind mit einer kleineren Mannschaft abgeflogen, 60 Fallschirmjäger haben unter dem Kommando des Oberleutnants Kiss Zoltán an der Kriegsaktion teilgenommen.

In der Truppe kam es danach zu einer Krise, Kommandanten wechselten einander im Sommer 1941, schliesslich übernahm im September der Generalstaboberst Szügyi Zoltán das Kommando des Pápa-er Fallschirmjägerbataillons.

Damit endete die Chronik der ersten drei Jahre des ungarischen militärischen Fallschirmspringens.

RAINER PÁL

A NÁDASDY, VALAMINT A ROKON NÁDASDI DARABOS ÉS GERSEI PETHŐ CSALÁDOK CÍMERE AZ IDŐK FOLYAMÁN

A Nádasdyak rövid története:

A Nádasdy család neve és hazánk történelmében játszott szerepe közismert. A család egykor a nádasdlányi (Fejér megye) kastélyban őrzött levéltára ma az Országos Levéltárban található. Elégé ismert a család címere is, amelyet Arany János is megénekelt:

„... a Nádasdi nádja, fekete kacsája...”
(Daliás idők. IV. ének.)

Ennek ellenére a Nádasdy címer történetével tudomásunk szerint eddig még nem foglalkozott senki.

A Nádasd nemzetség nyugat-dunántúli (Vas megyei) eredetű, történetét a XIII. század óta követhetjük nyomon. Első ismert őse a II. András király idejében élt „comes Petenied de Nadasd”, akinek valóságos személy voltát okleveles adatok bizonyítják.¹

A nemzetség már a XIII. század elején felosztotta közös birtokát és több családra – Nádasdy, Nádasdi Darabos, Gersei Pethő, Oszkai – osztott. Idővel számos köznemesi családdal kerültek rokoni, házassági kapcsolatba.² A XVI. századig a nemzetség tagjai között csak megyei tisztségviselőket (alispán), illetve egy-egy országos méltóságot viselő főúr familiarisait (erdélyi alvajda) találjuk. Mégis talán a család jelentőségét mutatja, hogy Nádasdy Mihály alapítótagja volt 1408-ban a Sárkányrendnek, mégpedig az egyetlen olyan, aki nem viselt országos tisztséget.³

Mátyás király uralkodása alatt élt Nádasdy Ferenc, aki a király páncélos lovasságának egyik tisztje volt.⁴ Az ő fiának Nádasdy Tamásnak (1498–1562. jún. 2.) sikerült véglegesen a főrendek közé emelkednie, s megalapoznia családjá vagyonát és tekintélyét, nem utolsó sorban a dúsgazdag Kanizsai Orsolyával kötött házasságával. Bolognában és Rómában tanult. Már fiatalon királyi titkár, s a zalavári bencés apátság commendatora (1525–1534 körül),⁵ majd budai várnagy (1527–1529),⁶ később tárnokmester (1536–1543),⁷ horvát–dalmát–szlávón bán (1537–1539),⁸ országbíró (1540-tól),⁹ vasi főispán (1551 körül),¹⁰ végül 1554-

től haláláig nádor, királyi helytartó, a kunok bírja volt.¹¹ A mohácsi csata után Habsburg Ferdinánd mellé állt, akinek pártján – leszámítva a többé-kevésbé kényszerűségből vállalt 1529–1533. közötti Szapolyai János oldalán töltött éveket – végig kitartott, s akitől 1553-ban bárói rangot nyert.¹² Ő kapta adományba János királytól 1530-ban a fogarasi várat és uradalmat Erdélyben – az adományozást I. Ferdinánd is megerősítette – amelyről a család egyik praedicatumát vette.¹³ A család fő birtokai azonban zömmel a Dunántúlon helyezkedtek el. Csókakő (Fejér vm.), Egervár (Zala vm.), Kapuvár (Sopron vm.), Nagykanizsa (Zala vm.), Léka (Vas vm., jelenleg Lockenhaus, Ausztria), Sárvár (Vas vm.), Somogy (Somogy vm.) voltak a Nádasdy uradalmak központjai a XVI. században.¹⁴

Nádasdy Tamás karrierje óta a család fénye és befolyása századokon át töretlen maradt, ami leginkább habsburg-hű, aulikus magatartásukkal magyarázható. (Talán csak egyetlen kivétel akadt köztük, a Wesselényi-féle mozgalomban szerencsétlen véget ért Nádasdy Ferenc országbíró.) Nádasdy Tamás unokája, Nádasdy Pál Vas vármegyei főispán, dunántúli főkapitány 1625-ben grófi rangra emeltett.¹⁵ A család minden bizonnyal napjainkban is létezik.¹⁶

A Nádasdyak címeres emlékei a XVI. század végéig:

A család címerét vizsgálva a korai időszakból csak kevés címeres emlék áll rendelkezésünkre. A XVI. századig ugyanis a Nádasdyak nem viseltek országos tisztségeket, így nem, vagy csak ritkán használtak pecsétet, hiszen azt mindennapi életük nem tette szükségszerűvé.

A családtól fennmaradt legkorábbi címeres emlék jelenlegi ismereteink szerint Nádasdy Lőrinc fia János († 1380. Szt. Jakab apostol napján) szentgotthárdi sírköve.¹⁷ Ezen a jobbra dőlő címerpajzsban két nád között egy, a természeteshez hasonló ábrázolású, jobbra fordult vadkacsát

látunk. A pajzsra helyezett csöbör-sisakon a sisakdísz a címerkép ismétlődése alkotja. A sisaktakaró itt még kendőszerű, mérete szerény, nem úgy, mint a XV. századi sírköveken, ahol indaszerű fonadékot alkotva gyakran betölti a rendelkezésre álló szabad felület nagyrészét. A sírkő kopott, megviselt állapota ellenére is egyik rendkívül becses emléke korai heraldikánknak.

Ismeretes 1402-ből Nádasdy András zalai alispán pecsétje. Ez azonban annyira kopott és sérült állapotban maradt korunkra, hogy gyakorlatilag értékelhetetlen, ábrázolása kivehetetlen.¹⁸

1. ábra. Nádasdy Lőrinc fia János († 1380) sírköve. Szentgotthárd, ciszterci apátság. (Fotó: Nagyvári Ildikó VBM.)

2. ábra. Nádasdi Darabos György szentgotthárdi ciszterci apát (†1460) sírköve. Szentgotthárd, ciszterci apátság. (Fotó: Nagyvári Ildikó VBM.)

Hasonló a helyzet Nádasdy Simka (1446),¹⁹ Nádasdi Darabos László (1464. aug. 10.)²⁰ és Nádasdy László erdélyi alvajda (1466)²¹ pecsétjével is.

Az időrendben következő értékelhető címet ismét egy síremléken, Nádasdi Darabos György szentgotthárdi ciszterci apát (†1460. jan. 1.) sírkövén találjuk.²² Egyszerű, kerek-talpú pajzsban itt is a két nád között balra néző vadkacsát találjuk. Az ábrázolás eléggé természetű. A címerhez sisak és sisakdísz nem tartozik, lévén ez nálunk még többé-kevésbé az élő (virágzó) heraldika kora, amikor a címer elemeiben csak olyan alkotórészek szerepeltek, amelyekkel a címer tulajdonosa a valóságban is élt. György apát pedig egyházi ember lévén nem használt sisakot.

Nádasdi Darabos László 1470-ből való pecsétje jobbra fordult vadkacsát ábrázol.²³

A XVI. századtól kezdve, mióta a család egyre fontosabb szerepet játszott, szaporodnak a fennmaradt címeres emlékek.

Egy 1511. május 10-én, Budán kelt oklevél megőrizte Nádasdi Darabos Ferenc (?) pecsétjének lenyomatát.²⁴ Az enyhén csücskös talpú pajzsban a szokásos ábrázolást találjuk: jobbra fordult vadkacsa a nád között, lábai alatt halmocska. A címer – gyűrűspecsétről lévén szó –

3. ábra. Nádasdi Darabos Ferenc pecsétje (1511. máj. 10.) BTM. (Fotó: BTM.)

a rendelkezésre álló kicsiny felület miatt csak címerpajzsból áll, sisak, sisakdísz és takarók nélkül.

A sümegi Kisfaludy Múzeum Darnay Kálmán-féle gyűjteményében fennmaradt Nádasdy Tamásnak egy oklevélről leszakadt országbírói függőpecsétje.²⁵ Ezen a reneszánsz tárcsapajzsban hármashalmon egy jobbra fordult vadkacsát látunk. A korábbi és későbbi ábrázolásoktól eltérően a nád buzogánya itt nem a madár mellett kétoldalt, hanem annak csőrében található. A pajzsra helyezett sisakon a sisakdísz a címerképpel azonos, a csőrében itt is nádbuzogányt tartó vadkacsa alkotja. A címerkép és a sisakdísz madara a korábbi ábrázolásoktól eltérően itt nem természetű, inkább a heraldikai sas ábrázolásokhoz hasonlít kiterjesztett szárnyával. Kacsa voltát jóformán csak széles, kerek csőre érzékelteti. A sisakból indás címertakarók indulnak ki.

A pecsét szélén kettős vonalkeletben, az óramutató járásával megegyező irányban a következő felirat olvasható: „S(igillum). COMES. THOMAS. DE. NADASD. IVDEX. CVRIAE. REGIAE”. A NADASD szó első betűi (NA) letörték és hiányzik az a pecsétről. A IVDEX.

CVRIAE. REGIAE szavak nagyon elmosódottak. A IVDEX szó még aránylag kivehető, valamint a következő CVRIAE szó C betűje is, a többi azonban inkább csak sejthető, de a kibetűzhető felirattörések, valamint a rendelkezésre álló hely mérete kétségtelenné teszi, hogy eredetileg ez volt olvasható a pecséten. A címer és a felirat egy 4 cm átmérőjű,

4. ábra. Nádasdy Tamás országbírói pecsétje (1540–1554 között). Sümeg, Kisfaludy Múzeum. (Fotó: Nagyvári Ildikó VBM.)

szabályos, kör alakú, vörös pecsétviaszba van belenyomva, amelyet egy átlagosan 2 cm széles, természetes színű viaszfoglalattal vesz körül. A pecsét teljes átmérője a foglalattal együtt 8 cm, a foglalattal félgömb alakú. A foglalaton fent középen, valamint két oldalt a pecsét felfüggesztését szolgáló lyukak találhatóak. A felső és az egyik oldalsó lyukban megmaradt a pecsétet az oklevélre rögzítő zsinór néhány szálja. Ennek eredeti színe jelenleg már meghatározhatatlan.

A pecséten Nádasdy Tamás mint országbíró szerepel, amely tisztiséget 1540-től viselt.²⁶

Nádasdy Tamás címerét megtaláljuk Sylvester János: Grammatica hungarolatina című, Sárvár-Ujszigeten nyomtatott könyvében is.²⁷ A kötet nyomtatását 1539. június 14-én fejezték be. Mint ismeretes a nyomda létesítését a művelt főúr mecenatúrája tette lehetővé. A

5. ábra. Nádasdy Tamás címere Sylvester János Grammatica hungarolatina c. könyvéből (1539) (Fotó: Nagyvári Ildikó VBM.)

6. ábra. Nádasdy Tamás címere a Sylvester-féle Wy Testamentumból (1541) (Fotó: Nagyvári Ildikó VBM.)

könyvben a pecsétjén ábrázoltól némileg eltérő formájú tárcsapajzsban hármashalmon álló, balra forduló, kitárt szárnyú kacsát látható. Az állat formája valamivel természetesebb mint a pecséten, de messze elmarad a XV. századi ábrázolások természetessége mögött. A nádat itt kétoldalt csak egy-egy ágas-bogas vonal jelzi. A pajzs felett a főúr monogramja: T(homas) N(adasdy). Az egész ábrázolást kettős, ovális keret fogja körül.

Az ugyancsak Nádasdy támogatásával napvilágot látott Sylvester-féle: Wy Testamentum (Sárvár-Ujsziget, 1541.) szintén tartalmazza Nádasdy címerét a 383. levél versoján.²⁸ Az erősen profilból látszó, szinte már barokkos formájú pajzsban itt is hármashalmocskán találjuk a jobbra néző, meglehetősen ügyetlen kacsabrázólást. A kacsát is profilból látszik. Mellette kétoldalt a szintén ügyetlen, nehézkes nádat látjuk.

Az egervári várkastély (Zala megye) egyik tornyáról való Nádasdy Kristóf és felesége, Devecseri Choron Margit közös címere 1569-ből.²⁹ Az erősen tagolt, későreneszánsz ízlésű címerpajzs hasított, jobb felében a férj, bal oldalán a feleség címere³⁰ látható. A természeteshez hasonló két hatalmas nád között, sziklás, növényzettel ellátott talajról repül fel a jobbra forduló, oldalnézetben ábrázolt vadkacsa. A madár ábrázolása igen ügyetlen, aránya rendkívül szerencsétlen, egészen eltörpül a növények között. A címert alul az 1569-es évszám, felül a házastársak monogramjai: C(ristophorus) N(adasdy) és M(argaretha) C(horon) egészítik ki. A címer eléggé kopott, a feliratból már csak az N és az M betű látszik. Jelenleg Zalaegerszegen, a Göcseji Múzeum kiállításán látható.

A soproni Szt. Mihály templomból származik Nádasdi Darabos László († 1585) címeres, vörösmárvány sírköve.³¹ A sírkő jelenleg a soproni Liszt Ferenc Múzeum gyűjteményében van. Nádasdi Darabos László a Darabos ág utolsó férfitagja volt.³² A sírkövön kifaragott tárcsapajzsban hármashalmon, két nád között, oldalnézetben látjuk a jobbra fordult vadkacsát. A pajzsra helyezett rostélysisak sisakdísz a pajzsban ábrázolttal azonos vadkacsa. A pajzsot vasokos, levélszerű indákból álló címertakaró veszi körül.

A Gersei Pethő család címeres emlékei:

Miután a XVI. század végéig áttekintettük a Nádasdy és a Nádasdi Darabos ág fennmaradt címeres emlékeit, térjünk át a szintén rokon Gersei Pethők címerének vizsgálatára.

A Gersei Pethők jelenlegi ismereteink szerint legkorábbi címeres emléke Gersei Pethő Miklós, Zala- és Vas vármegyei alispán 1462-ből való pecsétje. Ez azonban töredezett volta miatt értékelhetetlen.³³

Gersei Pethő János 1504. július 15-i levelén fennmaradt pecsétjén a háromszor vágott pajzstalpból kinövő, jobbra forduló, koronás oroszlánt látunk.³⁴

Ugyanezt a címet találjuk 1514. nov. 21-én, Budán kelt levelének pecsétjén is.³⁵

Gersei Pethő János II. Ulászló király gyermekeinek (II. Lajos és Anna) udvarmestere volt. E tisztében, valamint más korábban tett szolgálataira való tekintettel 1507. szeptember 22-én, Budán címerbővítést

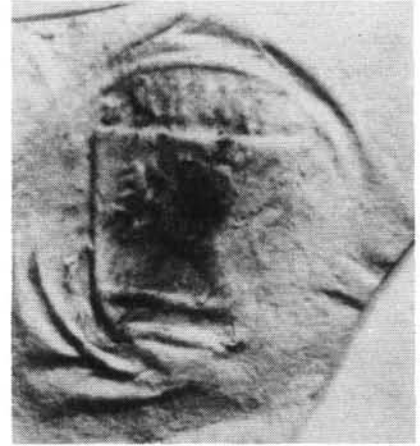
7. ábra. Nádasdy Kristóf és felesége, Chóron Margit közös címere az egervári várkastélyból (1569) Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum. (Fotó: Mazur Ildikó, Zalaegerszeg).

nyert a királytól, fiával Ferenc királyi kamarással és testvérével, Györggyel együtt.³⁶

A bővített címer négyelt pajzsának 1. vörös mezejében balra forduló, növekvő, arany oroszlánt, 2. kék mezejében zöld talajon, nád között, természetes színű, jobbra fordult vadkacsát, 3. kék mezejében lebegő ezüst félholdat és felette két arany csillagot, 4. vörös mezejében jobbra fordult arany sárkányt találunk. A pajzson jobbra fordult csőr-sisak. Takaró: vörös–kék, zöld–arany. A sisak felett II. Ulászló király trónon ülő alakja, mellette gyermekei: Lajos és Anna, nevük kezdőbetűivel. Az Annát ábrázoló rész az idők során elpusztult. A bővített címer tehát a Nádasd nemzetség címere (vadkacsa) mellett Pethő János

8. ábra. Nádasdi Darabos László (†1585) címere a soproni Szt. Mihály templomból származó sírkövén. Sopron, Liszt Ferenc Múzeum. (Fotó: Adorján Attila, Sopron)

9. ábra. Gersei Pethő János pecsétje (1504. júl. 15.) Országos Levéltár. (Fotó: Országos Levéltár)

más őseinek, a Kacsics nemzetségnek (oroszlán) – Pethő János felesége a Kacsics nemzetségbeli Szécsényi Anna volt³⁷ – a Hont-Pázmán nemzetségnek (hold és csillagok) és a Hermán nemzetségnek címereit (sárkány) is tartalmazza.³⁸

1572. november 14-én, Bécsben Gersei Pethő János királyi főkamarmester és zólyomi főispán (†1578. jan. 22.)³⁹ újabb címerbővítést nyert Miksa királytól. Az 1572-es címereslevélen két címerábrázolás látható. Az egyik címer lényegében azonos a II. Ulászló-féle 1507-es címerrel. Az apróbb eltérések a következők: az oroszlán kétfarkú és koronás, a félhold arany színű. A pajzsot itt két koronás sisak díszíti, mindkettőn egy-egy szárny a sisakdísz.

A másik címer az előzőhöz hasonló, de a két sisak között a császár alakja áll teljes koronázási díszbe öltözve, markában kétfelől egy-egy sisakdísz szárnyát tartva.⁴⁰

10. ábra. Gersei Pethő János pecsétje (1514. nov. 21.) BTM. (Fotó: BTM.)

11. ábra. Gersei Pethő János II. Ulászló királytól nyert címere (1507. szept. 22.) OL. (Fotó: Nagyvári Ildikó VBM.)

A bozsoki (Vas megye) kastély kapuja felett láthatóak Szarvaskendi Sibrik Osvát és felesége, Gersei Pethő Katalin címerei.⁴¹ A jobb oldali pajzsban a férj címere: két egymással szembe forduló, ágaskodó oroszlán, közösen egy egyenes kardot tartva, sisakdísz: balra fordult, kardot tartó oroszlán. A bal oldali pajzsban a feleség címere: nád között, hármashalmon, jobbra forduló vadkacsa, sisakdísz: jobbra fordult vadkacsa, ezúttal nád nélkül. A címerek felett O(svaldus) S(ibrik) és P(etheő) E(katherine) (?) betűk, alul pedig a következő felirat: „CVSTODI. DOMINE. INTROITVM. ET. EXITVM. TVVM. A. 1614.” (Uram, óvd a bejövőt és a kilépőt, 1614.).

Ez a címer több mint 100 évvel a II. Ulászló-féle, és több mint 40 évvel a Miksa-féle címerbővítés után készült. Ennek ellenére Gersei Pethő Katalin nem a bővített címet használta, sőt még csak nem is a bővítés előtt használatos oroszlános címet, hanem nemzetségének ősi vadkacsás címerét. Különlegesen szép a címer archaizáló kivitele, a kacsák természet-hű ábrázolása. A széles nádlevelek Nádasdi Lőrinc fia János († 1380) szentgotthárdi sírkövén levő címer nádjára emlékeztetnek.

Gersei Pethő György Varasd vármegyei alispán 1621-ből való pecsétjén ismét az előzőektől eltérő címerábrázolást találunk: hármashalmon egy jobbra néző sást, mellén a kacsás címerrel. Sisakdísz: II. Ferdinánd császár alakja koronázási díszben, koronával, jogarral, országalmával, mellén „F” monogrammal. A császár koponye egyúttal címerkoponyát alkot.⁴²

Gersei Pethő György (talán szintén a varasdi alispán) 1640-es pecsétjén viszont ismét az ősi, nád között ábrázolt, jobbra néző vadkacsás címerrel találkozunk. Sisakdísz: a címerkép ismétlése.⁴³

Gersei Pethő László, valamint felesége, Besenyei Magdolna és gyermekeik, István és János, 1659. február 14-én, Bécsben I. Lipót királytól nyertek bárói rangot és címet. Ebben a címerben arany mezőben, zöld talajon kiterjesztett szárnyú, jobbra néző, fekete sást látunk. A sas csőrében láncszem, jobb karmában buzogány, bal karmában hegyével felfelé álló nyílvesző. A sas mellén szív-pajzsban az ősi vadkacsás címer látható. A pajzsban szembeéző, koronás pántsisak. A sisakdísz a címerkép sasmadara, azzal az eltéréssel, hogy a csőréből itt elmaradt a láncszem. Takaró: fekete-arany, ezüst-vörös.⁴⁴

Gersei Pethő Zsigmond († 1675. ápr. 14.),⁴⁵ valamint felesége, Paczoth Anna és gyermekeik, Ferenc, László, Zsigmond, István, Klára, Éva, Krisztina, Judit és Erzsébet 1666. ápr. 21-én, Bécsben I. Lipót királytól grófi rangot kaptak. A rangemelésről kiállított oklevélen a címer helye üresen maradt. A szövegrészből azonban kitűnik, hogy ez alkalommal az 1507-es címerkép került megerősítésre.⁴⁶

Végül még 1722. dec. 5-éről ismerjük egy további variációját a Gersei Pethő család címerének. Ez lényegében azonos az 1572. évvel, de mint címer tartó figurák szerepelnek mellette II. Ulászló király gyermekei.⁴⁷

A Gersei Pethő család fiágon 1766-ban Zsigmonddal halt ki.⁴⁸

A Nádasdyak címeres emlékei a XVII. századtól kezdve:

Miután áttekintettük a Pethő család címerének alakulását, térjünk vissza ismét a Nádasdyakhoz. A XVII. századtól egyre gyakrabban fordul elő címerük.

A sárvári vár Nádasdy Pál építkezéseinek befejezéséről tudósító feliratos kőtábláján (1615) koszorúba foglalva látjuk a család címerét: reneszánsz ízlésű pajzsban, hullámzó vízfelületen, két nád között, a jobbra forduló vadkacsát. A koronás sisakon a sisakdísz szintén a vadkacsa képezi, a pajzsban ábrázolttól némileg eltérő alakban. A címer-takarók dús, növényi indákat alkotnak.⁴⁹

A címer megoldása a Nádasdi Darabos László († 1585) soproni sír-

12. ábra. Gersei Pethő János Miksa királytól nyert címere (1578. jan. 22.) OL. (Fotó: Nagyvári Ildikó VBM.)

kövén levő címerre emlékeztet. A vadkacsa ábrázolása azonban a sárvári címeren jóval nehezkesebb.

A sopronbánfalvi pálos kolostort 1643-ban, az ekkoriban katolizáló Nádasdy Ferenc, későbbi országbíró megújította. Az épület homlokzatán található a Nádasdy–Esterházy címer. (Nádasdy Ferenc felesége Esterházy Anna Julia (†1669) volt.) Az ovális címerpajzs hasított. Jobb felében a férj címere: hullámos vízfelületen, nád között úszó, balra fordult vadkacsa. Bal felében a feleség címere: liliomos koronán álló, jobbra fordult griff, jobbujában szablyát, baljában 3 szál rózsát tartva. A címert barokkos keret díszíti, alul egy angyalfővel.⁵⁰

Egy XVI–XVII. századi címeralbumban szerepel gr. Nádasdy Ferenc valószínűleg 1649-ből való címere. „Kék címerpajzsban ezüst hullámos tapon, két oldalt kinövő nádszál között kiterjesztett szárnyú ezüst kacsa úszik. Sisakdísz: álló kacsa. Jelmondat: „Deo, Regi et Patriae”. Aláírás: Comes Franciscus de Nádasd m. p.”⁵¹

13. ábra. Szarvaskendi Sibrik Osvát és felesége, Gersei Pethő Katalin címerei a bozsoki kastély kapuján (1614) (Fotó: Szarvaskendi Múzeum, Szombathely)

Ez az ábrázolás a jelmondat fel-tüntetése miatt érdemel különös figyelmet. Ugyanis gr. Nádasdy Ferenc lovassági tábornok 1715-ben festett képének bal felső sarkában a címert félköralakban körülfogva, már a: „SI DEUS NOBIS, QUIS CONTRA NOS” (?) jelmondatot találjuk,⁵² s ezt használták a család tagjai a XIX–XX. század fordulóján is.⁵³

Talán Nádasdy Ferencnek a Wesselényi-féle mozgalomban való ré-

14. ábra. Gersei Pethő László I. Lipót királytól nyert címere (1659. febr. 14.) OL. (Fotó: Nagyvári Ildikó VBM.)

szessége miatti kivégzése után változtatták meg a jelmondatot, hiszen az korábban az Isten mellett a királyra is utalt.

Ismeretes Nádasdy Ferencnek egy 1650-ből való ezüst emlékérmé. Az érem hátlapján szerepel a család címere: ovális pajzsban, hullámos vízfelületen álló, jobbra fordult vadkacsa. A nád ezúttal elmaradt. A pajzsot barokkos kartus veszi körül, felette abroncskorona.⁵⁴

A fogarasi (ma: Fágáras, Románia) vár 1656 március havában készített leltára az ebédlőházra nyíló ajtó felett említi Nádasdy Anna címerét.⁵⁵

Bartholomäus Kilian augsburgi rézmetsző (1630–1696) a loretto-mi (egykor Sopron vm., ma Auszt-

15. ábra. Nádasdy címer a sárvári vár építési feliratán (1615) (Fotó: Nagyvári Ildikó VBM.)

ria) szervita templomot és zárdát, valamint jötevőit és átépítőit, gr. Nádasdy Ferenc országbíró és feleségét, Esterházy Anna Juliát ábrázoló, 1667-ből való metszetén is megtaláljuk a család címerét. A csücsköstalpú pajzsban, két nád között megjelenő vadkacsa itt balra fordult. A címerpajzsot a bronzkorona díszíti.^{5,6}

A Nádasdy Ferenc által 1655-ben alapított^{5,7} lékai (egykor Vas vm., ma Lockenhaus, Ausztria) ágostonrendi remeték templomát és rendházát ábrázoló, Joseph Kollanetz által 1669-ben készített rézmetszet jobb

felső sarkában találjuk a Nádasdy címeret: a barokkos ízlésű, ovális pajzsban, két nád között a jobbra fordult vadkacsát. A címerpajzsot három anygalka tartja.^{5,8}

Nádasdy Ferenc ex librise is a család címerét ábrázolja: ovális, koronás pajzsban jobbra fordult vadkacsát a nád között. A pajzsot barokkos kartus köríti és hét anygalka veszi körül.^{5,9}

A székesfehérvári Szt. Anna kápolna oltárképén is megtaláljuk a Nádasdy címeret. A kápolnát ugyanis Nádasdy László († 1730), a pálos perjelből lett csanádi püspök restauráltatta fehérvári örkanonok korában (1711–1729).^{6,0}

A Nádasdy család címerét Mária Terézia királynő 1778. márc. 27-én, Bécsben kelt oklevelében megerősítette. Ebben a következő címerleírást találjuk: „*in campo cyaneo anas naturalis colore adumbrata, ex arundineti paludinoso, typhis consito dextersum evolans. Scutum premente galea tornearia coronata clathrataque, laciniis hinc et hinc cyaneis et argenteis scutum ambientibus et ornandibus.*”^{6,1}

16. ábra. Nádasdy Ferenc és felesége Esterházy Anna Julia közös címere. Sopronbányfalva, volt pálos kolostor. (Fotó: Adorján Attila, Sopron)

17. ábra. Nádasdy Ferenc címere emlék-érmén. (1650) Magyar Nemzeti Múzeum. (Fotó: Nagyvári Ildikó, VBM.)

1825. október 16-án, Grazban kelt okmányban Ignaz Maria von Attems gróf, stajersországi tartományi kapitány elismerte Nádasdy Mihály magyar rangját és címerét. A címer: két nád között álló jobbra fordult vadkacsa. A címert grófi korona, koronás pántossisak díszíti. Sisakdísz: a vadkacsa. Takaró: arany–ezüst–kék.^{6,2}

1828. október 26-án Nádasdy Mihály cs. kir. kamarai elnök osztrák grófi címet nyert.^{6,3}

Pesky Józsefnek (1795–1862) a XIX. század közepén gr. Nádasdy Ferenc kalocsai érsekről (1785–1851) festett képén a Szent István Rend középkeresztje, valamint püspöksüveg és főpapi pásztorbot díszíti a család címerét.^{6,4} Az érsek 1840-ben kapta a magas kitüntetést, amelyet a képen is visel.^{6,5}

A nádasdladányi (Fejér megye) neogótikus, 1870 körül épült, r. k. templom északi bejárata fölött is megtalálható a család grófi koronával díszített címere.

A Nádasdy család tagjait ábrázoló, ú. n. ősgaléria képein (XVI–XX. század), amelyeket 1945-ig a nádasdladányi kastélyban őriztek, jelenleg pedig a Magyar Történelmi Képcsarnok gyűjteményét gazdagítják, szintén több alkalommal szerepelnek a családtagok címeri.^{6,6}

Összefoglalás:

A Nádasdy családdal kapcsolatos ismertett címeres emlékek mintegy 500 évet (1380–1870) fognak át történelmünkben. A család az idők folyamán változatlanul megőrizte és folyamatosan használta (használja?) ősi

18. ábra. Bartholomäus Kilian: A lorettoi szervita zárda és jötevői, Nádasdy Ferenc és felesége. (1667) (Fotó: Nagyvári Ildikó, VBM.)

nemzetségi címerét a vadkacsát. Természetesen a címer megjelenítését, külső kivitelezését az eltelt évszázadok nem hagyták változatlanul. Az egymást követő korszakok, a gótika, a reneszánsz, a barokk, majd a XIX. század művészete egyaránt alakítottak a címerábrázolásokon. Ezek a tényezők azonban a címer lényegén nem változtattak, az időnként megfigyelhető kisebb-nagyobb módosítások (a címerpajzs változó alakja, a kacsák különböző megjelenítései, a lábai alatt feltűnő hármashalom vagy vízfelület váltakozása, a címertartóként alkalmazott anygakak, stb.) a mindenkori korszakkal, talán úgy is mondhatnánk, hogy a változó divattal magyarázhatók.

A Nádasdyaktól eltérően a rokon Gersei Pethő család címere lényeges változást szenvedett az idők során. A XVI. század elején már oroszlános címet használtak (Gersei Pethő János 1504. és 1514. évi pecsétjei), ami tulajdonképpen Pethő Jánosné, szül. Szécsényi Anna nemzetségi (Kacsics nemzetség) címerének átvételként értelmezhető, majd az 1507-es címerbővítés során felvették címerükbe a rokon nemzetségek címer alakjait is. A XVI–XVIII. században,

a Habsburg királyoktól kapott többrendbeli címerújítás során az ősi nemzetségi címer (vadkacs) egyre inkább vesztett jelentőségéből, s a címerkép kiegészítő részévé (szív-pajzs) zsugorodott.

Egyes példák (Gersei Pethő Katalin bozsoki címere, 1614, Gersei Pethő György pecsétje, 1640) azonban azt bizonyítják, hogy jóllehet talán csak elvétve, de még a XVII. században is használták időnként a régi nemzetségi címet.

RÖVIDÍTÉSEK:

Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő
Bp. = Budapest

BTM. = Budapesti Történelmi Múzeum pecsétmások gyűjteménye

DI. = Magyar Országos Levéltár diplomatikai gyűjteménye

é. n. = évszám nélkül

Ósgalériák = Főúri ósgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból. A Magyar Nemzeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria kiállítása. Szerkesztette: BUZÁSI Enikő. Magyar Nemzeti Galéria. 1988. március–augusztus.

Pecsétek mutatója = A Magyar Királyi Országos Levéltár diplomatikai osztályában őrzött pecsétek mutatója. Bp., 1889.

Siebmacher, Kroatien = BOJNIČIĆ Ivan: Der Adel von Kroatien und Slavonien. J. SIEBMACHER's grosses und allgemeines Wappenbuch. IV. Band 13. Abtheilung. Nürnberg, 1899.

Siebmacher, Siebenbürgen = REICHENAUER Constantin–CSERGHEŐ Gé-

za–BÁRCZAY Oszkár: Der Adel von Siebenbürgen. J. SIEBMACHER's grosses und allgemeines Wappenbuch. IV. Band 12. Abtheilung. Nürnberg, 1898.

Siebmacher, Ungarn = CSERGHEŐ Géza: Der Adel von Ungarn. J. SIEBMACHER's grosses und allgemeines Wappenbuch. IV. Band 15. Abtheilung. Nürnberg, 1894.

vm. = vármegye

JEGYZETEK

1. SINKOVICS István: Nádasdy Tamás ősei. Turul 1943. 46–48.
2. KARÁCSONYI János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. kötet. Bp. 1901. 385., SINKOVICS op. cit. 48.
3. FÜGEDI Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970. 69. old. 54. jegyzet.
4. NAGY Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. VIII. k. Pest, 1861. 21. Még 1532-ben is élt. V. ö. FÜSSY Tamás: A zalavári apátság története. A pannonhalmi Szt. Benedek-Rend története VII. Szerkeszti: ERDÉLYI László. Bp. 1902. 117.
5. FÜSSY op. cit. 113–131.
6. NAGY op. cit. VIII. 22.
7. VERES Miklós: A tárnoki hatóság és a tárnoki szék, 1526–1849. Bp. 1968. 103.
8. NAGY op. cit. VIII. 22., A PALLAS nagy lexikona. XII. Bp. 1896. 902.
9. NAGY op. cit. VIII. 22.
10. FÜSSY op. cit. 124.
11. NAGY op. cit. VIII. 22.

19. ábra. Joseph Kollanetz: A lékai ágostonrendi kolostor az alapító: Nádasdy Ferenc címerével. (1669) (Fotó: Nagyvári Ildikó, VBM.)

12. BALOGH Gyula: Vasvármegye nemes családjai. Szombathely, 1894. 102., KEMPELEN Béla: Magyar nemes családok. VII. Bp. 1913. 304.
13. NAGY op. cit. VIII. 22., FÜSSY op. cit. 118., KEMPELEN op. cit. 203.
14. HERÉNYI Stefan: Der Lockenhauser Kastellan des Thomas von Nádasd. Burgenländische Heimatblätter. 1961/1. 43. A család birtokairól lásd még: FÜSSY op. cit. 118. és köv. oldalakat.
15. KEMPELEN op. cit. 304.
16. A nádasdladányi ősgaléria képeit 1969-ben a családtól vásárolta meg a Magyar Nemzeti Múzeum. V. ö.: Ősgalériák 108.
17. ZLINSZKYNE STERNEGG Mária: Gótikus és reneszánsz címeres-kövek a szentgotthárdi plébániatemplom-

- ban. Művészettörténeti Értesítő. 1966. 261–262. és 260. old. 4. kép, Magyarországi Művészet 1300–1470 körül. Szerkesztő: MAROSI Ernő. Bp. 1987. I. 461., II. 620. kép.
18. Dl. 8712. Pecsétek mutatója 23.
  19. Dl. 25 964. Pecsétek mutatója 23.
  20. Dl. 24 549. BÁRCZAY Oszkár: Csáládi czímerek hazai emlékeken. Arch. Ért. 1893. 341. (Itt tévesen Dl. 2459.!) és Siebmacher, Kroatien 34. és Siebmacher, Ungarn 37. (utóbbi helyen is tévesen Dl. 2459.). A pecsét ekkoriban még kivehető állapotban lehetett, mert a leírás szerint két nád között balra fordult kacsát ábrázolt.
  21. Dl. 28 286. Pecsétek mutatója 23.
  22. ZLINSZKYNE op. cit. 262. és 261. old. 5. kép.
  23. BÁRCZAY op. cit. 341., Siebmacher, Ungarn 37.
  24. Dl. 22 154/35., BTM 64 753. CSÁNKI Dezső: Harminczhat pecsétes oklevél 1511-ből. Turul 1887. 57. kép. A pecsét fényképét dr. Nagy

Emese és Kassakúrti Judit szívességének köszönöm.

25. A sümegi Darnay gyűjtemény leltárkönyvében (Bakonyi Múzeum, Veszprém 18–19. old., D. 81. 2. 132. ltsz. alatt), mint 17–18. századi pecsét szerepel. Dr. Tóth Károlyné szül. Szentmártoni Darnay Sára ajánléka, 1980 márc. 30. A pecsét megtisztítását Koncz Pál kollégámnak köszönöm.

1987. febr. 18-án, Sümegen megke-remestem az ajándékozót, hogy a pecsét eredetéről felvilágosítást kérjek tőle. Sajnos csak arra emlékezett, hogy a pecsétet édesapja, Darnay Kálmán életének utolsó éveiben az íróasztalán őrizte, de nem tudta, hogy az honnét került hozzá. Segítségét ezúton is köszönöm.

E pecsét meghatározása nyomán merült fel bennem az elhatározás, hogy összegyűjtöm a család címeres emlékeit.

Nádasdy Tamás nádor pecsétjét említi: CSOMA József: A magyar heraldika korszakai. Bp. 1913. 120., de csak annyit ír róla, hogy: „... szépségével ma is bámulatunkat költi fel.”

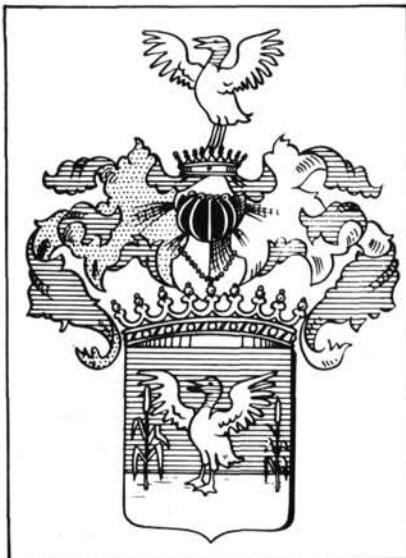
26. Országbírói tisztségét valószínűleg 1554-ig, nádorrá választásáig viselte. 1551-ben még minden bizonnyal országbíró volt. V. ö.: FÜSSY op. cit. 124.
  27. Könyvkiállítási emlék. Kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. Bp. 1882. 137–138., GULYÁS Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 64–65., 67 és 64. old. 50. kép.
  28. Könyvkiállítási emlék. Kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. Bp. 1882. 137–138., 131. old. képe, GULYÁS op. cit. 65–69. és XXIII. melléklet képe, Magyar művelődéstörténet. III. Szerkeszti: DOMANOVSKY Sándor. Bp. é. n. 492. old. képe, valamint Mátyás király és a magyarországi reneszánsz, 1458–1541. A Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa, 1983. febr. 24–jún. 26. 95. old. 903. szám.
  29. GERECEZÉ Péter: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. In: Magyarország műemlékei. II. Szerkesztette: FORSTER Gyula. Bp. 1906. 971., ROZVÁNYINÉ TOMBOR Ilona: Adatok az egervári vár építéstörténetéhez. Műemlékvédelem 1964/3. 156., H. TAKÁCS Marianna: Magyarországi udvarházak és kastélyok. (XVI–XVII. század). Bp. 1970. 153–154., 184., BALOGH Jolán: Olasz tervrajzok és hazai későrenaiszance épületeink. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Szerkesztette: GALAVICS Géza. Bp. 1975. 74. A címer fényképét Dr. Vándor Lászlónak köszönöm.
- Nádasdy Kristóf Nádasdy Tamás nádor testvére volt, 1566-ban részt vett a török elleni dunántúli hadjáratban. V. ö.: FORGÁCH Ferenc nagyváradi püspök magyar históriája 1540–1572. Forgách Simon és Ist-

20. ábra. Nádasdy Ferenc címeres ex librise. (Fotó: Nagyvári Ildikó, VBM.)

vánfi Miklós jegyzéseikkel együtt. Közli: MAJER FIDÉL. Monumenta Hungariae Historica XVI. Pest, 1866. 309.

21. ábra. Nádasdy Mihály címere (1825. okt. 16.) (Fotó: Nagyvári Ildikó, VBM.)

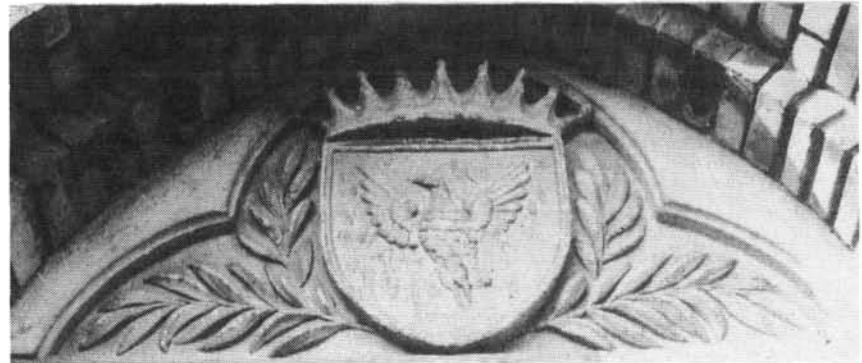
30. A címert Devecseri Chóron András nyerte II. Lajos királytól Budán, 1523. máj. 4-én. (Dl. 50 253.) V. ö.: NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein. Bp. 1987. 245. old. 65. és 148. old. 65. kép.
31. VARJU Elemér: A soproni Szt. Mihály templom sírköveiről Arch. Ért. 1898. 368., CSOMA József: A magyar heraldika korszakai. Bp. 1913. 122., CSATKAI Endre: Sopron és környéke műemlékei. Magyarország műemléki topográfiája II. Szerkesztette: DERCSÉNYI Dezső: Bp. 1956. 419., TOMPOS Ernő: Sopron címeres műemlékei. Arrabona 18. 1976. 147.

A címer fényképét Dr. Gömöri Já-

nosnak és Nemes Andrásnak köszönöm.

32. NAGY op. cit. VIII. 16., 21. szerint a Nádasdi Darabos ág csak 1642-ben halt ki fiágon.
33. Dl. 15 719. Pecsétek mutatója 26.
34. Dl. 25 427. Pecsétek mutatója 26., Siebmacher, Kroatien 145.
A pecsét fényképét Dr. Kolléga Tarsoly Istvánnak köszönöm.
35. Dl. 93 776., BTM. 65. 1629. A pecsét fényképét Dr. Nagy Emesének és Kassakúrti Juditnak köszönöm.
36. Dl. 86 051., II. Ulászló és gyermekeinek arcképei. Arch. Ért. 1871. 238–240., A magyar nemzet története. IV. A Hunyadiak és a Jagellók kora. Szerkeszti: SZILÁGYI Sándor. Bp. 1896. 589. old. képe, BÁRCZAY Oszkár: A heraldika kézikönyve. Bp. 1897. 448., Siebmacher, Kroatien 145. és 104. tábla képe, ORTVAY Tivadar: Mária, II. Lajos magyar király neje (1505–1558). Bp. 1914. 48. old. képe, RADOCSAY Dénes: Az utolsó budai miniátorok. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Szerkeszti: GALAVICS Géza. Bp. 1975. 139–140., Schallaburg 82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. 527. old. 571. szám, 47. színes kép, NYULÁSZINÉ op. cit. 51., 125., XXXV. tábla színes képe.
37. NAGY op. cit. XII. 344–345. szerint: Szécsényi László nógrádi főispán és szandai várkapitány (†1460) leányát, Annát 1474-ben Guthi Ország János (Mihály nádor fia) jegyezte el, majd Gersei Pethő János felesége lett. NAGY op. cit. VIII. 284. szerint: 1460-ban jegyezte el Ország János.
- A Kacsics nemzetség címeréről lásd: BÁRCZAY Oszkár: A heraldika kézikönyve. Bp. 1897. 12. és 227., valamint Pecsétek mutatója VII. tábla 29. kép (Szécsényi Frank országbíró pecsétje, 1401.)
38. FEISZT György: Rövid magyar címer- és pecséttan. Történelem-szakköri. Füzetek 15. Bp. 1986. 44–45. képpel. (Az oroszlanos címerészt tévesen a Ják nemzetségnek tulajdonítja!)

22. ábra. Nádasdy címer a nádasdlányi r. k. templomon (1870 körül) (Fotó: Rainer Pál)

39. A PALLAS nagy lexikona. 13. Bp. 1896. 999.
40. Arch. Ért. 1871. 238–240., FRAKNOI Vilmos: Erdődi Bakócz Tamás élete. Bp. 1889. 153. old. 40. kép. (Itt a felirat tévesen az 1507-es címernek mondja!), Siebmacher, Kroatien 145. és 104. tábla képe, NYULÁSZINÉ op. cit. 246. 152. old. 117. ábra.
41. Vasvármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Bp. 1898. 190. old. képe, VARJU Elemér: Vasvármegye. Könyvismertetés. Turul 1898. 95., GENTHON István: Magyarország művészeti emlékei. I. Bp. 1959. 46., H. TAKÁCS op. cit. (29. jegyzet) 160., 178–179., 42. kép, C. HARRACH Erzsébet–KISS Gyula: Vasi műemlékek. Szombathely, 1983. 49., BARISKA István–NÉMETH Adél: Kőszeg. Bp. 1984. 184. A címer fényképét Dénes Józsefnek köszönöm.
42. Siebmacher, Kroatien 145. Az oklevelet akkor a horvát Országos Levéltárban őrizték. Képe u. ott a 104. táblán.
43. U. ott. Akkor Laszowski E. zágrábi pecsétgyűjteményében.
44. NYULÁSZINÉ op. cit. 262., 197. old. 660. ábra.
45. A PALLAS nagy lexikona. 13. Bp. 1896. 999.
46. Siebmacher, Kroatien 145., NYULÁSZINÉ op. cit. 150.
47. Siebmacher, Kroatien 145., NYULÁSZINÉ op. cit. 150. (itt 1712-es év számmal említve!)
48. Siebmacher, Kroatien 145. NYULÁSZINÉ op. cit. 125.
49. GERECE op. cit. (29. jegyzet) 990., BALOGH Jolán: A renaissance építészet Magyarországon. Stílustörténeti vázlat II. Magyar művészet. 1933. 333., TÓTH Melinda: A sárvári vár építéstörténete. Savaria, a Vas megyei Múzeumok értesítője. 4. 1966–1970. Szombathely, 1973. 243–244., 245. old. 46. kép, PÁMER Nóra–TÓTH Melinda: Sárvár. In: GERŐ László: Várépítészetünk. Bp. 1975. 232.
50. CSATKAI i. m. (31. jegyzet) 440–441., 447. A címer fényképét Dr. Gömöri Jánosnak és Nemes Andrásnak köszönöm.
51. CSERGHEŐ Géza: Heraldikai és sphragistikai adalékok a „Harminczhat pecsétes oklevél 1511-ből” című értekezéshez. Turul. 1887. 140., ifj. KUBINYI Miklós: Egy XVI. és XVII. századi magyar címer-album. Turul. 1888. 24., BÁRCZAY op. cit. (20. jegyzet) 438.
52. Ósgalériák 103., 87. kép.
53. Siebmacher, Siebenbürgen 196., KEMPELEN op. cit. (12. jegyzet) 304.
54. HUSZÁR Lajos: Nádasdy Ferenc emlékérmé. Folia Archaeologica IX. 1957. 205–207., XXXIV. tábla 1. kép, RÓZSA György: Nádasdy Ferenc és a művészet. Művészettörténeti Értesítő 1970. 191., 188. old. 5. kép.
55. H. TAKÁCS op. cit. (29. jegyzet) 189.
56. CRESCENS: Der Gnadenort Loreto in Ungarn von Adolf MOHL. Könyvismertetés. Századok 1894. 837., Magyar művelődéstörténet III. Szerkeszti: DOMANOVSKY Sándor. Bp. é. n. 438. old. képe, HÓMAN Bálint–SZEKFÜ Gyula: Magyar történet IV. Bp. 1935. 112. old. képe, RÓZSA op. cit. (54. jegyzet) 192. old. 10. kép.
57. KARÁCSONYI János: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Bp. 1985. 182.
58. BARTA János: Miért halt meg Zrínyi Péter? A Wesselényi összeesküvés története. Bp. 1986. 104. old. képe, RÓZSA op. cit. (54. jegyzet) 186. old. 2. kép, 200. old. 21. jegyzet.
59. RÓZSA op. cit. (54. jegyzet) 198. old. 18. kép, 202. old. 107. jegyzet.
60. KÁROLY János: Fejér vármegye története. V. Székesfehérvár, 1904. 24., MAROSI Arnold: Székesfehérvár műemlékei. Székesfehérvár, 1927. 12., FITZ Jenő: Székesfehérvár. Bp. 1957. 54.
61. ÁLDÁSY Antal–CZOBOR Alfréd: A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címerlevelei. 6. (1771–1800) Bp. 1940. 26.
62. NYULÁSZINÉ op. cit. 276., 236. old. 1122. ábra.
63. KEMPELEN op. cit. (12. jegyzet) 304.
64. Ósgalériák 104., 140. kép.
65. NAGY op. cit. VIII. 26. (Ekkor még csak váci püspök volt.)
66. Ósgalériák kötetben további irodalommal, továbbá MAGYARI István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Sajtó alá rendezte KATONA Tamás, az utószót MAKKAI László írta. Bp. 1979. 17. old. képe (Nádasdy Ferenc, a „fekete bég”), valamint PÉTER Katalin: Esterházy Miklós. Bp. 1985. 171. old. 28. kép (Nádasdy Ferenc országbíró), stb.

PÁL RAINER

DIE WAPPEN DER FAMILIE NÁDASDY UND DER FAMILIEN NÁDASDI DARABOS UND GERSEI PETHŐ

Die Rolle der Familie Nádasdy können wir in der ungarischen Geschichte seit dem 13. Jh. verfolgen. Im 16. Jh. wurden sie zu Magnaten (im 1553 Freiherrstand, im 1625 Grafen), und von dieser Zeit ist ihr Vermögen und ihre Macht immer gewachsen, sie haben wichtige Landesämter bekleidet. Fast alle waren zu Habsburgern treu, ausgenommen den Landesrichter Nádasdy Ferenc. Er wurde im Jahre 1671 hingerichtet. Unsere Abhandlung folgt die Umwandlung des Wappens der Familie und der verwandten Familien Nádasdi Darabos und Gersei Pethő mit der Hilfe von Wappendarstellungen einer Zeitspanne von 500 Jahren (1380–1870). Das uralte Wappen des Geschlechtes Nádasdi ist der Folgende: eine Wildente unter Schilfrohr, Helmzier: das Wappenbild wiederholt.

Dieses Wappen wurde durch jahrhundertlang von der Familien Nádasdy und Nádasdi Darabos benutzt. Unser heutigen Wissens nach ist sein erstes Vorkommen aus dem Jahre 1380 bekannt. Die kleinen Änderungen, wie die veränderte Form, die verschiedenen Darstellungen der Ente, die Hügel oder Wasserfläche unten ihren Füßen, die Engel als Wappenhälter, u. s. w. können sich mit dem wechselnden Geschmack erläutern, sie berührten das Wesen der Wappendarstellung nicht. Im Gegensatz dazu veränderte sich das Wappen der Familie Gersei Pethő mehrmals mit der Zeit. Ursprünglich benutzten auch sie das Stammwappen mit der Ente. Es kommen auch im 17. Jh. noch Beispiele vor (1614, 1640). Am Anfang des 16. Jahrhunderts verwendete Gersei Pethő

János das Stammwappen seiner Gattin, Szécsényi Anna aus dem Geschlecht Kacsics (1504, 1514), später nahm er neben seinem eigenen Stammwappen (Wildente) auch die Wappenbilder der verwandten Geschlechtern im Laufe der Wappenerweiterung im Jahre 1507 an. (Kacsics: Löwe, Hont- Pázmán: Mond, Sterne, Hermán: Drache). Im 16–18. Jh. veränderte sich das Wappen der Familie Pethő immer, wenn unsere Könige Habsburg das wiederholtermassen neugestalteten. Das originale Wappen (Wildente) verlor immer mehr an Wichtigkeit und wurde zu einem Ergänzungsteil des neuen Wappens. Die Familien Nádasdi Darabos sind im Jahre 1585 oder 1642, die Gersei Pethő in 1766 im Mannesstamm ausgestorben, die Familie Nádasdy lebt aber wahrscheinlich auch heute.

FÜLÖP GYULA

VESZPRÉM MEGYE ÖNKORMÁNYZATI IGAZGATÁSA A FELSZABADULÁSTÓL A TANÁCSOK MEGALKOTÁSÁIG (1945–1950)

Veszprém vármegye 1945. március 23-a és 30-a között szabadult fel, tehát az ország legkésőbbben szabaddá vált területei közé tartozott. Ennek oka, hogy a náci Németország vezetői Ausztria és D-Németország megvédése érdekében ellentámadást szerveztek a Velencei-tó és a Duna irányában 1945. március elején. Végül az ún. 1945. évi bécsi hadművelet sikeres végrehajtása szabadította fel a megyét. Ennek következménye, hogy a nyilasok és a reakciók többsége már nem menekült tovább, sőt az ország keleti és középső területeiről ide sodródott reakciós elemek is itt maradtak és a különböző hivatalokba, szervezetekbe beférkőztek. Így a vármegye, de maga Veszprém is a reakció egyik fészke lett. Ebben a helyzetben rosszabb körülmények között kezdődhetett el a demokratikus átalakítás, mint az ország más korábban felszabadított területein.¹

I. A KÖZIGAZGATÁS DEMOKRATIKUS ÁTALAKÍTÁSA 1945-BEN

A felszabadulás első napjaiban az élet beindítását a hadi események befolyásolták. A háborús következmények elhárítását (halottak földelését, a sebesültek ellátását, a tűzoltást, az élelem, a víz biztosítását, a személtakarítását stb. tennivalókat) nehezítette, hogy közigazgatás nem volt. A vármegye területén a változó front-helyzet miatt, az elemi feltételek megteremtését csak a kommunisták kezdeményezései tették lehetővé. Ők keltették életre a várost, a falut, szervezték a lakosságot a legsürgősebb tennivalók ellátására. A helyzetet nehezítette, hogy a kommunista pártok szervezetekkel nem rendelkeztek. Időrendben először Várpalotán jött létre a párt szervezete (1945. március 21-én). Munkához kezdtek, de csak április elején alakultak meg. A felszabadulás előtt egyedül csak Pápán volt illegális párttevékenység, de különböző okok miatt itt is csak pár

nappal a felszabadulás után tudtak megalakulni.

Veszprémben a háború előtt és alatt egy harcos baloldali, de a párt-hoz nem tartozó csoport az antifasiszta eszmék hirdetésével harcolt a fasiszmus ellen, majd a felszabadulás után pártot is alakítottak. Egy héttel a felszabadulás után pártszervezőként Budapestről Veszprémbe érkezett Molnár Ferenc és Simon József (aki később alispán lett), majd további kommunisták érkeztek a városokba, a falvakba is elindul a pártszervezetek megalakításának a folyamata.²

A vármegyében a függetlenségi Front helyi szervei, a Nemzeti Bizottságok (továbbiakban: NB) is csak a megye felszabadulása után tudtak megalakulni. Nagyrészt 1945 áprilisában jöttek létre. Elsőként a megyeszékhelyen, majd a megye többi településén a városokban és a falvakban egyaránt. A NB tehát abban az időben jött létre, amikor a kormánynak a közigazgatás rendezéséről szóló 14/1945. M. E. sz. rendelete már hatályban volt. (1945. január 4-én került kihirdetésre és a M. K. 1. számában jelent meg.) Ez a jogszabály a helyi közigazgatás újjászervezése érdekében a kormány első megnyilatkozója volt. A kormány azt szeretné, ha a helyi önkormányzatok önállóan és a maguk erejéből gondoskodnának az igazgatási szervezet létrehozásáról és a működésük biztosításáról. Egyben felszólította a NB-t, hogy mindenütt alakítsák újjá az önkormányzati testületeket, de saját maguk mint a demokratikus pártok helyi szövetségei továbbra is maradjanak politikai szervek és ne illeszkedjenek be a közigazgatási szervezetbe. A fentiekből kitűnik, hogy a kormány lényegében a NB-nak mint társadalmi-politikai szervnek, az önkormányzati testületeknek mint közigazgatási szerveknek a kettősségére vett irányt. A kiépülő kettősség tehát egyfelől a NB-k megtartását jelentette társadalmi-politikai szerveként, másfelől ezen szervek felügyelete és ellenőrzése mellett a közigazgatási funkciót gyakorló önkormány-

zatok testületi és egyedi szerveinek az újjáalakítását.

A 14/1945. M. E. sz. rendelet úgy intézkedett, hogy a NB-k hívták életre az önkormányzati szerveket oly módon, „*hogy abban minden demokratikus párt, ezek híján, illetve, ahol csak egyes pártok alakultak meg kiegészítésként a szakszervezeteken és egyéb társadalmi érdekképviseleti szerveken keresztül a társadalom minden rétege választás nélkül is arányos képviseletet nyerjen.*” A rendelet a tagok számának a csökkentésével személyi összetételben is átalakította és egyben eredményesebbé is tette az önkormányzati testületeket. Azokban a községekben és megyei városokban, ahol a közlekedési nehézségek nem gátolják a testület munkáját ugyanannyi tagot rendelt, mint a régi képviselőtestület volt, a törvényhatósági jogú városokban azonban megközelítőleg ennek a felét, míg a megyei törvényhatóságokban – ahol a közlekedési nehézségek a nagylétszámú testület működését lehetetlenné teszik – a régi-
nek megközelítőleg a negyede lett.

A rendelet szerint az így újjáalakított, vagy újjáalakítandó ideiglenes önkormányzati testületek a régi törvények szerint megalakított önkormányzati testületek jogaiba léptek. Jogosultak bizottságokat alakítani és határozhattak mindazokban a kérdésekben, amelyek korábban a jogkörükbe tartoztak. „*A rendkívüli helyzetben ezen túlmenően is gyakorolni kell önkormányzati jogait.*” Különösen gondoskodni kell az önkormányzati tisztviselői állások választás útján való ideiglenes betöltéséről, valamint a közigazgatási bizottságok megalakításáról.

Amikor a kormány az önkormányzati szervek újjáalakítását elrendelte, gondoskodott a NB-k társadalmi és politikai, egyes vonatkozásban állami szerveként való elismeréséről is. A kormány ugyanis egyidejűleg utasította a közigazgatás minden tisztviselőjét, hogy „*a NB-k és ezeken keresztül megalakított ideiglenes önkormányzati testületek*

megalakulását ismerjék el, működésüket ne akadályozzák és korlátozzák, és a hivatali eljárásaikban a határozatokhoz alkalmazkodjanak."³

A jogszabály azon szakasza, hogy a NB-k tartózkodjanak a közigazgatási tevékenységtől, az akkori időszakban nem valósulhatott meg. A meglévő háborús helyzet és az ebből adódó egyéb körülmények, valamint a központi utasítások és más intézkedő szervek hiányában a NB-ra hárult a közigazgatás szervezése, vezetése, több esetben annak az ellátása is. Amíg az ország egész területe nem vált szabaddá, a NB-k a legtöbb helyen kizárólagos hatalmi és igazgatási tevékenységet végeztek, a kormánynek Budapestre érkezéséig (április 12.) a helyi közigazgatás igen fontos szervei maradtak.⁴

A fenti megállapítás különösen érvényes Veszprém vármegyére. A már vázolt okok lényegében a NB-k megalakulására is kihatnak. Jellemző a reakció beépülése. A legtöbb helyen népgyűlésen történt a megválasztásuk. Azonban arra is volt példa, hogy a – közigazgatás helyi, nem demokratikus szellemű vezetői – a községi jegyzők, vagy a bírók hívták össze és ők is irányították az üléseket. Így el tudták érni, hogy az embereiket jutassák be a NB-okba. A kialakulásukat nagymértékben hátráltatta az a körülmény is, hogy az egyes pártok vagy egyáltalán nem, vagy csak lassan szerveződtek. A taglétszámuk is változó volt, pl. Révfülöpon 4, Nemesszalókon 11, Bakonytamásin 17 tagú NB-t hoztak létre. A főispán meg is állapította, hogy: „*a Vármegei körutam alkalmával sajnálattal tapasztaltam, hogy a NB-k nincsenek szabályszerűen megalakítva. A községek teljesen tájékozatlanok erre vonatkozóan*”. Így több helyen a NB-kat újjá kellett szervezni, mert nem a Függetlenségi Frontba tömörült pártokból jöttek létre.⁵

A vármegyében a NB-k látták el az összes állami teendőket. Újjászervezték a rendőrséget, helyreállították a közbiztonságot, megszervezték a közlekedést, az újjáépítést, a közmunkát, a romeltakarítást, a mezőgazdasági termelés beindítását, segítették a földosztást, az egészségvédelem megszervezését. Több közigazgatási feladatot is elláttak. Pl. a Veszprémi NB nevezte ki a megyei rendőrkapitányt, a pénzügyi igazgatás vezetőjét, az adóügyi tanácsnokokat és az aljegyzőket. Megerősítette állásukban a kórházi orvosokat, a tanonciskolába főhivatású tanerőket osztott be, stb. Hasonló tevékenységet láttak el a megyében létrejött többi NB-k is. Így a balatonfüredi, a gyenesdiási, a révfülöpi stb. NB-ok.⁶

A fenti példából is látható, hogy a NB-k ebben az időben széleskörű igazgatási tevékenységet végeztek, amelyet sokszor a közigazgatás kiépülése után is gyakoroltak. Ez vitákra, összetűzésekre adott okot, nem javította a közigazgatási szervek és az NB-k kapcsolatát. A főispán 1945. május 28-án körlevélben szólította fel a járási székhelyek NB-ait, hogy tartózkodjanak a kinevezések gyakorlásától, ne végezzenek közigazgatási feladatokat, mert a 14/1945. M. E. sz. rendelet szerint nem közigazgatási szervek. Míg megyei szinten a főispán, községi vonatkozásban a jegyzők próbálták fokozatosan szűkíteni a NB-k közigazgatási tevékenységét.

A 14/1945. M. E. sz. rendelet a közigazgatás megszervezésének csak az alapvonalait jelölte ki, az ország felszabadításával ennek a részletes rendezése is szükségessé vált. Ezért bocsátotta ki a kormány április 26-án az 1.030/1945. M. E. sz. rendeletét „*A közigazgatás ideiglenes rendezéséről szóló 14/1945. M. E. sz. rendelet kiegészítéséről*”.⁷ Ez a jogszabály valójában az önkormányzati szervek (testületek és egyéni) működésével kapcsolatos legfontosabb kérdéseket rögzítette.

Elsősorban arról rendelkezett, hogy „*ahol eddig még nem történt meg, haladéktalanul meg kell alakítani a törvényhatósági bizottságokat és a képviselő testületeket*”. A megalakításuknál elismerte a szakszervezetek képviseletét is. A pártok és a szakszervezetek képviseleti arányait a NB-k állapítják meg, a képviselőket maguk a pártok, illetve a szakszervezetek küldik. (2. §.) A tagok létszámát már a 14/1945. M. E. sz. rendelet is csökkentette s az új szabály ezt megerősítette. Jelentős változást eredményezett az önkormányzatok belső összetételében, a régi formát új tartalommal töltötte meg. Így többek között:

- teljesen eltörölte a virilizmust;
- kimondta, hogy az önkormányzati testületek hivatalbóli tagjai közül csak az önkormányzati testületek által választott tisztségviselőknek van szavazati joga;
- az önkormányzati testületek a választott és kiküldött tagokból alakulnak meg. Minden más címen történő tagságot megszüntette;
- rendes tagok egynegyedének megfelelő számú póttagok választását rendelte el.

Az önkormányzati testület tagja lehetett (7. §.), aki (24-dik életévét betöltötte és gyámság, gondnokság vagy csőd alatt nem állott, (2) élet-, vagyon- vagy szemérem elleni bűntett, nyereségvágyból elkövetett vét-

ség, valamint népbíróság által büntendő bűntett, vagy vétség miatt elítélve nem volt – kivéve, ha a büntetés kiállítására, végrehajtására elévülése, vagy kegyelemből való elengedése óta 10 év már eltelt.

A rendelet megismételte, hogy „*A törvényhatósági bizottságok, illetve a községi képviselő testületek megalakulásával a Nemzeti Bizottságok közigazgatási hatásköre megszűnik*.” (11. §.) Szabályozta az önkormányzati állások betöltését, visszaállította a háború alatt az 1942. XXII. tc. alapján „átmenetileg” megszüntetett tisztségviselői választásokat, a régi hirdett főszolgabírói állást járási főjegyzői állássá szervezte át. (12. §.) Részletesen szabályozta a politikai tisztogatás kérdéseit, így a tisztségviselők visszavonását, visszafogadását és megerősítését (15–16. §.), a politikai megbízhatóságuk NB által történő igazolását. (13. §.) Egyes vezető állásokra, pl. polgármester, polgármester-helyettes, a képesítést megszüntette, más állásoknál pl. jegyző, a szükséges képesítéssel nem rendelkező személy alkalmazását lehetővé tette – egy éven belül vizsgáló letétele mellett. (22–23. §.) – Új szabályozást kaptak az egyes testületi szervek szervezeti és hatásköri vonatkozásban, pl. a kisgyűlés (30–31. §.), igazoló választmány stb. Összeségében megállapítható, hogy az 1030/1945. M. E. sz. rendelet megteremtette a közigazgatás újjászervezésének a reális alapjait. Rendezte a NB-k szerepét, amelyek politikai szervként működnek tovább, mint a Függetlenségi Front széles népi-nemzeti összefogásának helyi szervei. Elsősorban ellenőrzési funkciót végeztek, s állami feladatot csak külön jogszabályi rendelkezések alapján láthattak el. A közigazgatás tehát a NB-k szervezése mellett alakult újjá és a 1030/1945. M. E. sz. rendelet most már számukra a népi demokratikus átalakításnak megfelelő jogi kereteket dolgozott ki.

A rendelet kihirdetése után valósult meg Veszprém vármegyében is az önkormányzati szervezet újjáalakítása. A vármegyében csak 1945 június, július hónapjaiban történt meg a visszaállításuk, sőt a vármegyei törvényhatósági bizottság csak augusztusban alakult meg. A törvényhatóságokat és a képviselőtestületeket a megyében most már mindenütt a nemzeti bizottságok hozták létre, ők állapították meg a pártok képviseleti arányait, a tagjaikat pedig az egyes pártok és a szakszervezetek jelölték. Az önkormányzati testületekben a pártok megfelelő arányait a nemzeti bizottságok csak komoly politikai harcok útján tudták megál-

lapítani.⁸ A nemzeti bizottságoknak az önkormányzati testületek összetételére vonatkozó befolyása – mint erre a későbbiekben az egyes testületeknél utalok – a működésük későbbi szakaszán is érvényesült.

A megyékben a helyi-területi igazgatási beosztást a vármegye-rendszer határozta meg. A vármegyében köz-igazgatási szervként működött a vármegyei törvényhatósági bizottság (továbbiakban: v. thb.), közigazgatási szervként működtek a megyei városok a kis- és a nagyközségek. A vármegye közigazgatási beosztása – 1945. január 1-jén – kettő megyei város (Pápa és Veszprém), öt járás (devecseri, enyingi, pápai, veszprémi, zirci) és 174 volt a községek száma. Közülük 50 nagyközségi, 124 pedig kisközségi kategóriába tartozott. A kisközségek közül 16 nagyközséghez volt beosztva, a többi 108 kisközség 39 körjegyzőséget alkotott.⁹

A nemzeti bizottságok mellett – mivel valamennyi feladatot megoldani nem tudtak – létrejöttek olyan további szervezeti formák is, amelyek keretében a demokratikus átalakulást óhajtók nagyobb számban vehettek részt az egyes konkrétan felmerülő feladatok megoldásában. Ezek az ún. népi bizottságok, amelyek jelentős szerepet töltek be ebben a történelmi folyamatban. E szervek ugyancsak koalíciós alapon a Függetlenségi Frontba tömörült pártok és a szakszervezetek képviselőiből szerveződtek. Ezért ezek sem lehettek mentesek a koalíció során beszívargott reakciós elemektől, az esetek többségében sikerült bennük a haladó erők túlsúlyát biztosítani. Többségükben demokratikus fejlődés ügyéhez hű személyekből tevődtek össze. A népi bizottságokat a forradalmi átalakulás követelményei hozták létre, egyrészt a kommuniszták kezdeményezéseire közvetlenül társadalmi úton alakultak meg, csak később szabályozta a helyzetüket és működési formájukat jogszabály.¹⁰

Ilyen népi bizottságként működtek a demokratikus állam földbirtokrendező szervei: a községi földigénylő bizottságok, valamint ennek területi és országos szervei,¹¹ valamennyi településen működő termelési bizottság,¹² az üzemi bizottságok,¹³ a földművelésszervezetek,¹⁴ valamint egyéb – a köz érdekében tevékenykedő bizottságok.

A népi demokratikus forradalom időszakát követően e szervek többsége fokozatosan eltűnt, a megmaradtak is megváltozott formában tevékenykedtek tovább.

E tanulmánynak nem célja a népi szervek tevékenységének az elemzése, de mint a korszak arculatát je-

lentősen befolyásoló szerepük miatt tartottuk indokoltnak a meglétüknek és tevékenységüknek az említését. A tanulmányban a közigazgatás¹⁵ egyik részterületének az önkormányzati igazgatásnak Veszprém vármegyei felszabadulás utáni változásait – a tanácsok megalakulásáig – dolgoztuk fel két fő részben:

I. rész: A vármegyei önkormányzati igazgatás,
II. rész: A helyi önkormányzati igazgatás – címmel.

II. A VÁRMEGYE ÖNKORMÁNYZATI IGAZGATÁS

A) A vármegyei törvényhatósági bizottság

A vármegye – a jelzett jogszabályok alapján – továbbra is az állam jellegzetes önkormányzata maradt. Jogi személy, amely a vármegye közösségében testesült meg. A közösség testületi jogait az önkormányzat keretében gyakorolta a felszabadulás utáni időszakban is. A vármegye önkormányzati szerve a vármegyei törvényhatósági bizottság. Hatáskörét – alapjaiban – az 1886. XXI. tc. állapítja meg, amely szerint a vármegye:

- saját belügyeiben önállóan intézkedik;
- közvetíti az állami közigazgatást;
- politikai ügyekkel is foglalkozik, illetve ilyen ügyeket is megvitathat és a többi önkormányzattal, valamint a kormánnyal közölhet.

A törvényhatósági bizottság a törvényhatóság egyetemét képviseli a törvényhatóság ügyeiben, a területét, a szervezetét és a gazdaságát érintő kérdésekben. Működését a polgári kor utolsó ilyen tárgyú törvénye: az 1929. XXX. tc. szabályozza.

1. A törvényhatósági bizottság létrehozása és összetétele

A v. thb. létrehozása illetve feléléstése a már hivatkozott rendeletek alapján történt, de az összetételében jelentősen eltért a felszabadulás előtti szervezeti formától. A v. thb. összetételét – az M. E. sz. rendeletnek megfelelően – az ún. „megyei jellegű” Veszprémi Nemzeti Bizottság¹⁶ alakította ki a koalíciós pártok és a szakszervezetek jelölése alapján. Így a megyében is gyökeresen megújult az önkormányzat tagsága, lényegében a nemzeti bizottsággal azonos politikai, szociális összetétel alakult ki. Ez megyei viszonylatban azt jelentette, hogy a kisgazdapártiak kerültek többségbe, míg a kommunista

és a szociáldemokrata, valamint a parasztpárt közel azonos létszámban kapott képviselőket. A létrejött szervezeti forma az alábbi volt:¹⁷

FKP	27 tag (34,61%)
MKP	14 tag (17,95%)
SZDP	14 tag (17,95%)
NPP	13 tag (16,67%)
Szakszerv. Tan.	7 tag (8,97%)
PDP	3 tag (3,85%)
	78 tag (100,00%)

A pártok által javasolt jelölés a póttagok számát is magában foglalta, mert a rendes tagok egynegyedének megfelelő számú póttagot is kellett választani, akik a rendes tagok kiesése esetén ezek helyére léptek.

Az önkormányzati testületi tagságra már az I. fejezetben utaltam. Az említett rendelet 7. §-a a v. thb.-ra – mint önkormányzati szerve – is vonatkozik. Az önkormányzati testületekben továbbra is megmaradt a hivatalbóli tagság intézménye. A v. thb.-nak hivatalból tagja: az alispán, a főjegyző, a másodfőjegyző, a tiszti főorvos, a járási főjegyzők, az árvászéki elnökök, az alügyészek és a megyei városok polgármesterei.¹⁸ (Ez Veszprém vonatkozásában kezdetben 18, majd 21 főt jelentett.) Új vonzása a szervezetnek, hogy a hivatalbóli tagok közül szavazati joga csak annak volt, akit az önkormányzat választott, míg a kinevezett tisztviselőket csak felszólalási és tanácskozási jog illette meg.

Az így létrejött thb. alakuló közgyűlését 1945. aug. 4-én tartotta meg. Ezen ifj. Rainprecht Antal főispán elnökölt és az alábbiakkal nyitotta meg az újonnan megválasztott és létrejött v. thb. alakuló közgyűlést: „*Ősi vármegyénk történelmi jelentőségű pillanatait éli. A demokratikus elvek alapján létrejött törvényhatósági bizottság megalakulásával egy ezredév történelme zárult le, hogy forradalmi erővel és lendülettel helyet biztosítson egy új korszaknak, amelyet mi itt akik ebben a tereben összegyűltünk valamennyien a réginel, a letűntnél szebbnek, jobbnak remélünk.*”¹⁹

A v. thb. összetétele 1946. január 1-jei időponttal változik. A balatonfüredi járás átcsatolása miatt a bizottsági tagok száma 82 főre nő. Egy-egy tagot delegált a KGP., a MKP., a SZDP., és a NPP., – természetesen a nemzeti bizottság közreműködésével.²⁰

A v. thb. összetételében időközben több kisebb változás történt. Pl. az 1946. szept. 3-i ülésen 3, az 1947. szeptemberi ülésen 1 póttagnak a behívására került sor. A bizottság tagjainak létszámban jelentős változást hozott a Veszprém vármegyei Nem-

zeti Bizottság 1947. november 25-én tartott ülése, amely a v. thb. munkáját vizsgálta. Megállapította, hogy a bizottság tagjai közül többen nem látják el a feladatukat, ezért őket a pártok egyetértésével visszahívták, illetve pótolták. – Mivel a párttagság megszűnését követte a thb.-i tagság megszűnése is, így a v. thb. eredeti összetétele erre az időpontra már átalakult. – (Így a bizottság póttagjainak a behívása megtörtént, tartalék nincs.) Ebből adódóan az egyes bizottságok létszáma hiányosak, a pártok képviselője nem biztosított, a v. thb. tevékenysége nem lehetett hatékony, lényegében munkaképtelen lett. A változtatást az 1947. évi választások során bekövetkezett új helyzet is igényelte. A módosulást a következőkben összegezték.²¹ (1. táblázat)

A fenti változtatás sem tudta hatékonyra tenni a szervezet munkáját. Az 1948. évi politikai helyzet (az MDP létrejötte) lényegesen kihatott az összetételre és a Vármegyei Nemzeti Bizottság 1948. szeptember 15-i ülésén ismét átszervezte a v. thb.-ot, (megj.: időközben is történt átalakulás, mert pl. az 1948. április 21-i ülésen 7 tag lemondott a tisztségről, három főt pedig az SZDP visszahívott) annak egyes tagjait visszahívta és újakat választott.²²

	vissza- hívta	újakat küldött
MDP	12 tagját	13 tagot
FKP	10 tagját	8 tagot
NPP	3 tagját	3 tagot
Szabad Szaksz.	3 tagját	3 tagot.

Az 1949. évi választásokat követően most már a Magyar Függetlenségi Népfront Veszprém megyei Bizottsága átalakította a megyei thb.-ot és új módon állapította meg a pártok képviselőit.²³

MDP	40 fő, 47,1%
FKP	20 fő, 23,5%
NPP	10 fő, 11,8%
Szabad Szaksz.	15 fő, 17,6%
Összesen:	85 fő, 100,00%

Az újonnan létrehozott szervezeti formát az alábbi kimutatás tartalmazza. (2. táblázat)

A v. thb. összetétele az 1949. évi választásokat követően alapjaiban megváltozott. A korábbi bizottsági tagok 54%-ának szűnt meg a tagsága és a tagok 56%-a újult meg. Annak ellenére, hogy a két párt egyesülésével a pártok közötti erőviszonyok megváltoztak a megyében, még mindig jelentős maradt a FKP és a NPP szerepe, ezért a választásokat követően is ennek megfelelő képviselőhöz jutottak.

1. táblázat

Párt megnevezése	Megszűnt a párttagsága	Új, rendes tagot küld	Eddig is a bizottság tagja volt
		fő	
FKP	9	6	–
MKP	12	15	3
SZDP	3	15	1
NPP	8	8	6
Szabad. Szaksz.	3	7	4
Összesen:	35	51	14

2. táblázat. Kimutatás a v. thb.-i tagok létszámának a változásáról

Párt megnevezése	Összes tag (fő)	Tagsága megszűnt (fő)	Tagsága megmaradt (fő)	Új tagok (fő)
MDP	40	15	16	24
FKP	20	18	9	7
NPP	10	8	6	4
Szabad Szaksz.	15	5	2	13
Összesen:	85	46	33	48

Sőt, a FKP négy helvet üresen is hagyott, mert megfelelő személyt nem tudott delegálni. (A v. thb. 1949. július 21-i ülésén a négy helyből kettőt betöltött, de a további 2 hely az önkormányzat működési ideje alatt üresen maradt.)

2. A vármegyei törvényhatósági bizottság közgyűlése

A v. thb. működésének testületi formáját megalapozó szerv a közgyűlés. A közgyűlés hatásköre a törvényhatóság területét, szervezetét és gazdaságát érintő, általában azok a kérdések, amelyek a testület állásfoglalását, vagy irányító akaratát kívánják érvényre juttatni. (1929: XXX. tc. 13. pontja.)

A közgyűlést a főispán hívta össze. Akadályoztatása esetén ez a jog az alispánt illette meg, mindkettő távollétére pedig ezt a jogot az alispán hivatali helyettese gyakorolta. A közgyűlés rendes és rendkívüli lehetett. Rendes közgyűlést évi 3 esetben hívtak össze, rendkívülit pedig ha azt a főispán indokoltan tartotta, illetve az összehívást a v. thb. nem tisztviselő tagjainak 25%-a, vagy 50 nem tisztviselő tag a tárgy megjelölésével írásban kérte. Ebben az esetben köteles volt a főispán a közgyűlést 15 napon belüli időpontra összehívni. (Megjegyzem, hogy a vizsgálataim során ilyen esettel nem találkoztam.) A közgyűlés összehívása előtt az alispán az időpontot és az általa megállapított tárgysorozatot általában 8 nappal korábban a vár-

megye hivatalos lapjában közzétette. A főispán a tárgysorozatot módosíthatta, a kettőjük közti vitát végül a kisgyűlés dönthette el. A tárgysorozatba fel nem vett indítványt csak a rendes közgyűlésen, interpellációt azonban a rendes és a rendkívüli közgyűlésen is lehetett tárgyalni, de a témakört 48 órával korábban elő kellett terjeszteni. Esetenként sürgős ügyeket is tárgyalhattak, mint erre a gyakorlatban többször is volt példa.²⁴ A v. thb. 1945 és 1949 között az alábbi közgyűléseket tartotta: (3. táblázat)

A közgyűléseken történő megjelenés tarka képet mutatott. Ennek indoka, hogy a v. thb. tagjainak a számában az 1. pontban leírtak miatt nagy volt az ingadozás, a változás, továbbá a határozatképesség nem volt a tagok megjelenéséhez kötve. Évenkénti bontásban az alábbiakat tükrözi: (4. táblázat)

A közgyűlést az összehívó elnök nyitotta meg és vezette. Ez a jog a főispánt illette meg, az alispán 1946-ban két, 1948-ban egy esetben gyakorolta a jogkört, míg 1949-ben a főispáni szék üresedése miatt az üléseket ő vezette.

A vitában minden tag csak egyszer szólalhatott fel, a többszöri felszólalást csak a közgyűlés engedélyezhette és a felszólalás időtartamát többször is korlátozhatta. (Erre a gyakorlatban több esetben is volt példa.) A közgyűlésen a jelenlevők szótöbbséggel határoztak, ha szükségesnek tartották szavazást rendelhet-

3. táblázat

Év	Rendes közgyűlések száma	Rendkívüli közgyűlések száma	Együtt	Megjegyzés
1945.	3	—	3	Alakuló közgyűlés 1945. aug. 4-én
1946.	3	3	6	—
1947.	3	3	6	—
1948.	4	6	10	A márc. 14-i ünnepi díszközgyűlés 1848 tiszteletére
1949.	4	2	6	—
Összesen:	17	14	31	—

4. táblázat

Kimutatás a v. thb. közgyűlésén megjelentek számáról

Év	Közgyűlések száma	Megjelentek száma						Átlaglétszám (fő)
		20–30 között	31–40 között	41–50 között	51–60 között	61–70 között	71-en felül	
1945.	3				1	1	1	63
1946.	6	1	2	2	1	—	—	38,1
1947.	6	1	2	2	1	—	—	40,1
1948.	10	1	2	5	1	—	1	45,5
1949.	6	1	3	1	1	—	—	35,1

5. táblázat.

Kimutatás a v. thb. által tárgyalta ügyek számáról

Év	Közgy. száma	Ülésenként tárgyalta ügyek száma						Egy ülésre jutó átl. ügyszám	Össz. ügyszám
		10 alatt	11–20	21–30	31–40	41–50	51 felett		
1945.	3	—	—	1	1	1	—	37,6	113
1946.	6	—	2	2	—	1	1	34,6	208
1947.	6	1	3	—	1	—	1	28,5	171
1948.	10	5	2	1	1	1	—	14,7	147
1949.	6	2	1	1	2	1	—	18,3	110

tek el. Ez kötelező volt, ha 10 jelenlevő tag kívánta.²⁵

A jegyzőkönyvek tanúsága szerint általános tapasztalat volt, hogy a döntéseket egyhangúlag hozták, de esetenként volt ellenszavazatra is példa. Így az 1946. április 17-i közgyűlésen a pártközi bizottságnak a közigazgatás megtisztítására vonatkozó javaslatát a vármegyei főjegyző a nemzeti bizottság hatáskörébe akarta utaltatni, de a közgyűlés úgy döntött, hogy a mai ülésükön döntsenek és mindenkire külön szavazzanak,²⁶ továbbá a kinevezéseket illetően volt többször is ellenszavazat, illetve tartózkodás. A jogi gyakorlat ismerte a névszerinti és a titkos szavazás intéz-

ményét is. Névszerinti szavazást kellett elrendelni, ha:

- új adó megállapítása, adóemelés és mérséklés történt;
- a vármegyében 10 000 Ft-ot meghaladó ingatlan, vagy ingó megszerzésére, illetve elidegenítésére került sor, másrészt az ilyen összegű terhes szerződéseknél, egyezségről, bérleti-, haszonbérleti szerződések kötésénél, továbbá kölcsön felvételénél;
- szabályrendelet alkotása történt.

A v. thb. munkája során a névszerinti szavazást többször is gyakorolta, (Évenként általában 10–20 esetben.) de a jegyzőkönyvek nem mindig utalnak erre a konkrét tényre.

A titkos szavazást a választásoknál és a tisztségviselők fegyelmi ügyeinél alkalmazták. (Erre az iratok tanúsága szerint többször is sor került, számszerűleg nem részletezem.) Ilyenkor az ülés elnökének nem volt szavazati joga, csak szavazategyenlőség esetén dönthetett. Ez a jog azonban a választásoknál nem illette meg, mert a választást a szavazategyenlőség esetén meg kellett ismételni, ha ez sem hozott döntést, a legközelebbi közgyűlés elé kellett terjeszteni.

A v. thb. közgyűlése nyilvános, azonban a tanácskozási rendelt részben csak a törvényhatósági bizottság tagjai és a hivatalból jelenlevők tartózkodhattak.

A v. thb. által tárgyalta ügyek sokféle témakörből tevődtek össze, lényegében magába foglalta a feladatai között felsorolt ügyek mindegyikét. Megoszlásukat a mellékelt kimutatások tartalmazzák: (5., 6. táblázat)

A v. thb. előtt felmerült ügyek elemzése során az alábbiakat állapítottam meg:

a) Az ügyek többségét az ún. (általában elnevezett) személyi ügyek tették ki. Összesen az ügyek 49,26%-át. Évenkénti bontásban: 1945-ben 63,7%, 1946-ban 54,7%, 1947-ben 43,2%, 1948-ban 46,2%, 1949-ben 38,1%-ot.)

A személyi ügyek összetétele változó volt. Az alábbi ügycsoportokat foglalta magába:

- kinevezéseket, megbízásokat. Így a törvényhatósági tisztviselők megbízásait; vármegyei és járási főjegyzők, valamint vármegyei tiszti főügyész és egyéb vármegyei alkalmazottak; (az árvaszéki elnök és ülnökök, a vármegyei rendőrkapitány és a járási rendőrkapitányok és politikai osztályvezetők, vármegyei útbiztosok) kinevezéseit;

— felmentések megadását a képesítés megszerzése alól (a vármegyei és a járási főjegyzők vonatkozásában);

- a vármegyei és egyéb alkalmazottak munkáltatói ügyeiben való döntéseket (fizetés átsorolások, nyugdíjazás, élet-, árva-, özvegyi járadék és kegydíj megállapítása;

— alkalmazottak szolgálati idejének a beszámítása;

— tanulmányi-, és méltányossági családi pótlék megállapítása;

— a béli tázasokat követően döntött a végkielégítés és a végelbírás alá vont dolgozók személyi ügyeiben.

b) A másik jelentős ügycsoport a törvényhatóság kialakítása (kisgyűlés, kijelölő választmány, igazoló választmány, összeférhetetlenségi bizottság,

6. táblázat.
Kimutatás a v. thb. által tárgyalt ügyek
megoszlásáról

Ügyek megnevezése	Előfordulás időszaka (év) és száma					Össze- sen
	1945.	1946.	1947.	1948.	1949.	
Személyi ügyek	72	113	74	68	42	369
A thb. szervezetével kapcsolatosak	5	12	19	23	29	88
Thb. kezdeményezéseinek támogatásai, javaslatok	3	19	16	1	—	39
Szabályrendeletek alkotása	2	5	4	4	6	21
Törvényhat. utakkal kapcs. ügyek	5	—	6	2	2	15
Rendészeti kérdés	1	—	—	—	—	1
Egészségügy	20	28	18	11	8	85
Pénzügyi kérdések	4	10	29	31	21	95
Terület átcsatolással kapcsolatos kérdések	1	13	—	1	—	15
Művelődési ügyek	—	1	1	1	—	3
Állategészségügyi kérdések	—	3	2	2	—	7
Törvényhatósági vagyon védelme	—	4	2	2	2	10
Mezőgazdasági kérdések	—	—	—	1	—	1
Összes ügyek száma:	113	208	171	147	110	749

számonkérő-szék, szakbizottságok létrehozása);

– igazgatási és egyéb szervezettel összefüggő kérdések. Pl. a központi ügybeosztás megállapítása, az alispáni jelentések (ezeket 1947-től negyedévenként terjesztette elő az alispán), különböző szakbizottságokba tagok delegálása, pl. üdülőhelyi, népjóléti,

– kéményseprői munkaterületek megállapítása és módosításai,

– a községi szabályrendeletek jóváhagyása (1949-től).

c) A különböző vármegyei és törvényhatósági jogú városok kezdeményezéseinek a támogatása és a Veszprém v. thb. javaslatainak a megtétele. A vármegyei és a törvényhatósági jogú városok több kezdeményezést tettek a központi igazgatás szerveihez (Minisztertanácsához, miniszterekhez), amelyekhez a többség, így a Veszprém v. thb. is csatlakozott. Ez lényegében abból adódott, hogy az igazgatási tennivalók többségét a központi szervek által irányított dekoncentrált szervek látták el, így a törvényhatóságok az igazgatási feladatokhoz csak így tudtak kapcsolódni. Pl. a vármegyék kezdeményez-

ték az állami alkalmazottak fizetésének a rendezését, az államrendőrség megszervezését, az államosításokat (szén, vas, stb. bányák esetében), a szabadkereskedelem megszüntetését, az élelmiszerárak korlátozását, a földreform befejezését, a korábbi földbirtok-politikai jogszabályok hatályon kívül helyezését stb. központi hatáskörbe tartozó ügyeket.

Jelentősek voltak a Veszprém v. thb. saját kezdeményezései is. Így:

– javasolta, hogy a köztársaság kiáltásának a napja legyen nemzeti ünnep;²⁷

– a Magyar Népköztársaság címeréből a Szent Korona legyen eltávolítva;²⁸

– a Balaton legyen „fellendítve”. E témakörben indokoltnak tartotta Somogy és Zala vármegyék törvényhatósági bizottságainak a megkeresését.²⁹

d) A vármegyei törvényhatósági bizottság szabályrendeletet is alkotott.³⁰ Az alkotott szabályrendeletek tematikáját az 1. sz. mellékletben csatoltam.

e) Ütügyi kérdések. Az ügycsoportban a törvényhatósági utak fenn-

tartásának a kérdéseivel foglalkoztak. Pl. 1945-ben az útüri szakaszok számát 165-ről 235-re, az útbiztosokét pedig 7-ről 9-re növelték, majd később (1947-ben) döntöttek a technikai felszereltség növeléséről – motorkerékpárokat, lakókocsit, körhengert vásároltak. Többször is megállapították a törvényhatósági közutak hálózatának a nagyságát.

f) Rendészeti kérdésként az államrendőrség létrehozásával kapcsolatban döntöttek. Minden járásban toborzó bizottságot hoztak létre (egy-egy bizottság 4 rendes és 4 póttagból állt). Megjegyzendő, hogy e témakörben több kinevezési és egyéb munkáltatói jogkörben döntöttek, de ezeket a fent vázolt személyi ügyekhez soroltam.

g) Egészségügyi kérdésekkel a v. thb. több esetben is foglalkozott. Így pl. évenként jóváhagyta a deveseri és a zirci kórházak költségvetését és zárszámadását, létrehozta a közkórházi bizottságokat, orvosi okleveleket iktatott be és kihirdette azokat. 1947-ben valamennyi járásban megszervezték az egészségügyi szolgálatot.

h) A pénzügyi és gazdasági kérdések széleskörűen képezték a v. thb. döntéseinek a tárgyát. Évenként jóváhagyták a pénzügyi terveket és a zárszámadásokat. Így a háztartási-, nyugdíj-, és egyéb alapokat, az út-, az ebadó-, a lótenyésztési alapot. (Kivéve az 1944-es évet, mert az iratok megsemmisülése miatt azt előterjeszteni nem lehetett.) Jóváhagyták az árvaszék és a gyámpénztár zárszámadását és a maradék összegeket gyümölcsözően (takarékban) elhelyezték. Évenként járásonként létrehozták az adófelszámolási bizottságokat. 1948-tól kezdve pedig hitel-átcsoportosítási ügyekben is döntöttek.

i) Terület-átcsatolási ügyként a Zala vármegyétől (1946. január 1-jei időponttal) átkerült balatonfüredi járás ügyei jelentkeztek, valamint figyelemreméltóak voltak az egyes községek közötti terület-átcsatolási kezdeményezések.

j) Művelődési vonatkozásban a múzeum és a könyvtár szervezése, valamint az itt dolgozók ügyeinek a rendezése, illetve az egyházi iskolák államosításának a kérdései (1948-ban) jelentkeztek.

k) Állattenyésztés és állategészségügy területén – a dekoncentrált szervek munkájának a segítéseként – az állattenyésztési, illetve a ménvizsgáló bizottságba törvényhatósági bizottsági tagok delegálása ügyében döntöttek.

l) A törvényhatósági vagyon védelmeként a vármegyei tulajdont képező épületek biztosítása és tűzvédelme,

valamint egyes központi igazgatási egységek szervezeteinek, pl. a közéleti szövetségek, tanfelügyelőség elhelyezéséhez szükséges helyiségek biztosítása képezte a feladatukat.

m) Mezőgazdasági ügyként – jogkör hiányában – csak 1948-ban döntöttek a vármegyei mezőgazdasági munkaverseny értékeléséről.

3. A vármegyei kisgyűlés

Az 1030/1945. M. E. sz. rendelet a vármegyékben és a törvényhatósági jogú városokban a kisgyűlést is felújította, mégpedig a nem tisztviselő tagjainak a száma 16 fő lett. Mind a 16 tagot a törvényhatósági bizottság választotta a saját tagjai közül. A kisgyűlés nem tisztviselő tagjai köréből csak a választott tagoknak volt szavazati joga, a kinevezett tagokat csak a felszólalás joga illette meg. A vármegyében hivatalból volt tagja a kisgyűlésnek az alispán, a főjegyző, az árvaszéki elnök, a tiszti főügyész (illetve helyettese) és a tiszti főorvos. A kisgyűlés elnöke a főispán, akadályoztatása esetén a helyettesítése a v. thb. közgyűlésénél leírtak alapján történt.

A kisgyűlést a v. thb. alakuló közgyűlése a fentiek alapján hozta létre (1945. aug. 4-én). A tisztviselőknél kívüli 16 tagot területi alapon választották. (Veszprémből 11, Pápáról 2, a további településekről Devecserből, Zircről és Berhidáról 1–1 fő lett a kisgyűlés tagja.)³¹ A v. thb.-hoz hasonlóan a kisgyűlést többször át kellett szervezni. (Az 1946. aug. 21-i és a szept. 18-i közgyűlésen lemondás miatt egy-egy póttagot választottak, majd 1947-ben a június 27-i, illetve szept. 17-i közgyűlésen 2, illetve egy tagot pótoltak.)³²

1948-tól a kisgyűlés tagjai egy-egy évre kapták a megbízásukat.³³ 1948 szeptemberében újjászervezték a kisgyűlést,³⁴ a december 15-i közgyűlésen pedig megtörtént az újjá-választásuk 1949-re.³⁵ Ezt követően az 1949. évi február 19-i közgyűlésen nyolc új tagot választottak.³⁶ (Megjegyzem, hogy a kisgyűlés tagjainak a változása nagyon sok esetben érintette a közigazgatási bizottság tagságának a változásait is, ezért a II/4. pontban a közigazgatási bizottság tevékenységének az értékelésénél az összetétele változásaival nem foglalkozom.)

A kisgyűlés hatásköre:

– határozott a vármegyében a 20 000 Ft-ot (az értékhatárt forint összegben a 10 050/1946. M. E. sz. rendelet állapította meg) meg nem haladó vagyonszerzési, elidegenítési, megterhelési és az ezekkel kapcsolatos jogügyletek megkötése tárgyában;

– határozott a költségvetésben előirányzott, de nem részletezett hitel felhasználása tárgyában, vagy költségvetés hiányában a 20 000 Ft-ot meg nem haladó összegű kiadások tárgyában;

– a háztartási-, nyugdíj-, és az utaláp kivételével határozott az alapok költségvetésileg le nem kötött, de felhasználható jövedelmének hova fordítása kérdésében;

– határozott a vármegyei törvényhatósági tisztviselők és alkalmazottak részére a törvényhatóság első tisztviselője által engedélyezhető időtartamnál hosszabb szabadságidő engedélyezésében;

– felülbíráta a községi szabályrendeleteket;

– másodfokon határozott azokban a közérdekű ügyekben – a községi költségvetések jóváhagyásának és zárszámadások felülvizsgálatának kivételével – amelyekben elsőfokú hatóságként a törvényhatóság első tisztviselőjénél alsóbb önkormányzati hatóság járt el;

– előkészítette a törvényhatósági bizottság elé kerülő ügyeket;

– végül minden olyan egyéb kérdésben, amely eddig a kisgyűlés hatáskörébe tartozott a jövőben a törvényhatósági bizottság járt el.³⁷

Veszprém vármegyei kisgyűlés a jogszabályban leírt rendeltetését lényegében betöltötte. A gyakorlatban arra is volt példa, hogy a v. thb. a kisgyűlésen hozott döntést megváltoztatta, lényegében a kisgyűlést megszavazta. Pl. az 1946. május 30-i közgyűlés elvetette azt a kisgyűlési határozatot, hogy a Gecse községhez tartozó Ujtelep külterületi lakott hely a Győr vármegye törvényhatósági bizottságához tartozó Gyarmat nagyközséghez legyen csatolva,³⁸ vagy ugyanezen az ülésen nem értettek egyet a kisgyűlés azon kezdeményezésével, hogy a törvényhatósági tiszteltdíjasok is alkalmazotti OTI bejelentést kapjanak.³⁹

A kisgyűlés havonta egyszer ülésezett. Azokban a hónapokban, amikor a közgyűlés is ülést tartott a kisgyűlés üléseit – szerintem helyesen – a közgyűlése ülése előtt tartotta meg. Rendkívüli ülést a tagok egynegyedének írásos kérelmére 4 napon belüli időpontra hívták össze. A határozatképességhez legalább 5 nem tisztviselő tag jelenlétére volt szükség. Amennyiben határozatképtelenség miatt új kisgyűlést kellett tartani, a jelenlevők határoztak a tárgysorozatban felvett ügyekben.

4. A közigazgatási bizottság

A közigazgatási bizottság a v. thb. szerve, létrehozása a törvényhatóság jogköre. Elnöke a főispán, tagjai a

törvényhatósági bizottsági tagok, valamint tisztviselők lehetnek. A bizottság tagjait a v. thb. választotta, mégpedig a kisgyűlésbe megválasztott 16 tag közül nyolc főt a közigazgatási bizottság tagjává, további nyolcat pedig a bizottság póttagjává választottak meg. A kisgyűléshez hasonlóan területi alapon jött létre.⁴⁰ Mint az előző fejezetben említettem, a közigazgatási bizottság összetétele – a v. thb. tagjainak a változása miatt – több esetben is változott. 1947-től ezt a bizottságot is évenként újjá-választották.⁴¹

A tisztviselő-bizottsági tagok egyrészt törvényhatóságiak, másrészt államiak. A törvényhatósági tisztviselők közül az alispán, a vármegyei főjegyző, a tiszti ügyész, és az árvaszéki elnök volt bizottsági tag, míg az állami tisztviselőknél a pénzügyi igazgató, az államépítészeti hivatal főnöke, a vármegyei tanfelügyelő, a vezető ügyész, a gazdasági felügyelőség vezetője, a tiszti főorvos és az államrendőrség vármegyei főkapitánya. Az állami tisztviselő tagokat, illetve helyetteseiket az illetékes miniszter névszerint jelölte ki. A helyetteseknek tárgyalási és szavazati joguk akkor volt, ha a rendes tag távol maradt. A bizottság ülésén még tanácskozási joggal résztvevett a törvényhatósági állatorvos és a szociális felügyelő.

A közigazgatási bizottság jogköre kiterjedt,

– általános felügyeleti és ellenőrzési jogra,

– javaslat és jelentéstételi jogra és kötelezettségre,

– általános jellegű rendeletek (miniszteri) és a törvényhatósági bizottság határozatainak és szabályrendeleteinek a végrehajtására – ha az ügy a hatáskörébe tartozott,

– az általános közigazgatás összhangjának és zavartalanágának biztosítására,

– a fegyelmi választmányának és a gyámügyi fellebbviteli küldöttségnek első, illetve másodfokú hatáskörére. (E két szerv 1945 előtt a közigazgatási bizottság egy-egy albizottsága volt), és egyes különleges alakulatainak a hatáskörének a gyakorlására. Ezért a kormány új jogkörökkel is felruházhatta.

A közigazgatási bizottság havonta ülésezett. Üléseinek időpontját 1947-től az alispán a vármegye hivatalos lapjában közzétette.⁴²

A bizottságot a főispán hívta össze és vezette az üléseit. A közigazgatási bizottságnak a törvényhatósági és az állami tisztviselők a tevékenységükről havonta jelentést tettek, amelyet legtöbbször ebben a sorrendben tárgyaltak meg: az alispán, a tiszti főügyész, az árvaszék elnöke.

a pénzügyi igazgató, a tiszti főorvos, az államügyészség vezetője, a gazdasági felügyelő, a tanfelügyelőség, az államépítészeti hivatal vezetője, a törvényhatósági állatorvos, a népbíróság vezetője és a rendőrkapitány jelentése.⁴³

A közigazgatási bizottság a törvényhatósági és az állami tisztviselők beszámolója során egyéni ügyekkel is foglalkozott. Főként a következő kérdésekben hozott döntéseket:

– a tulajdonszerzés (adásvételi szerződések jóváhagyása, ingatlan bekebelezés);

– ingatlanokkal összefüggő ügyek (megosztások, ingatlanok lejegyzése);

– az ügyforgalom adatainak az értékelése (az előző bekezdésben leírtak részletezése szerint);

– a népiskolákkal kapcsolatos valamennyi ügy (pl. az iskolák számadása és pénzügyei, a vagyonkezelésük, hozzájárulás a tanítók és az óvónők alkalmazásához, a tanfelügyelők kinevezése);

– a közutak fenntartásával kapcsolatos kérdések (közúti hozzájárulások megállapítása, az átkelési szakaszok fenntartásáról való gondoskodás, a vasúti átjárók rendbetétele);

– a különböző fellebbezések elbírálása, pl. adóügyi, földadó, pénzügyi, árvaszéki, hadigondozással kapcsolatos ügyek;

– a közbirtokossággal összefüggő kérdések;

– a különböző fegyelmi ügyek;

– a mezőgazdasággal összefüggő kérdések (legelők, fűberek mérséklése);

– erdőgazdálkodási kérdések (erdőrendezési, fakivágási engedélyek, erdőörök eskütétele stb. hatáskörébe tartozó ügy).⁴⁴

A közigazgatási bizottság határozata a törvényhatóság területén levő összes állami, törvényhatósági és községi közegre (az igazságügyiek kivételével) kötelező volt. E szervek a bizottság döntésének kötelesek voltak engedelmessé válni.

A közigazgatási bizottság keretén belül különleges alakulatok működtek, ezen az ún. albizottságok. Valamennyi albizottság elnöke a közigazgatási bizottság elnöke, az alispán. Az albizottságok testületekben jártak el, a határozathozatalhoz az elnökön kívül legalább két tag jelenlétére volt szükség. A különleges alakulatonként működtek:

a) Az adóügyi bizottság, amely a fogyasztói adóügyekben jár el II. fokú hatóságként.

b) Gazdasági albizottság.

Az albizottság működését külön is tanulmányoztam. Ez időszakban a tevékenysége két szakaszra osztható. A kezdetben II. fokú hatóságként

járt el a legelők, az állattenyésztési, a fásítási és egyéb mezőgazdasági ügyek vonatkozásában, majd a 12. 510/1948. Korm. sz. rendeletben új feladatokat kapott. Az átalakított albizottság 1949. február 24-én kezdte meg a tevékenységét és 1950. június 1-ig működött. 11 tagú szervezet lett, amelynek elnöke a főispán, alelnöke az alispán, titkára a vármegyei termégbizott. Tagjai: a pénzügyi igazgató, a közellátási felügyelő, a szövetkezeti felügyelő, az építési-, és közmunkaügyi igazgató, a gazdasági felügyelőség vezetője és a közigazgatási bizottság három tagja. Üléseit szombati napokon tartotta. 1949-ben tartott 48 ülésen 151, 1950-ben tartott 22 ülésen pedig 102 napirendet tárgyalt meg.

Az albizottság üléseinek főként az alábbi kérdésekkel foglalkozott:

– szervezetével összefüggő ügyek;

– mezőgazdasági munkák állása (tavaszi, nyári és az őszi);

– növényvédelemmel kapcsolatos kérdések (eperfák védelme, cserebogar-elleni védekezés, egyéb növényvédelmi kérdések);

– a falusi földművesszövetkezetekkel összefüggő kérdések;

– a termelőszövetkezetek tevékenységének az értékelése;

– erdő-, és favédelem, a fakitermelések ellenőrzése;

– a termelési szerződésekből adódó feladatok;

– a népgazdasági tervekkel kapcsolatos kérdések, (a hároméves terv végrehajtása, az ötéves terv előkészítése);

– az állatvágások ellenőrzése (sertés, juh) és a vágóállat-tervek megállapítása;

– a törvényhatósági bizottságok és az állam által kivetett adók beszedése;

– a települések vízellátásának a megoldása. (Különösen Ajka és Pét vízellátásának a gondjai szerepeltek többször is az albizottsági ülésein);

– a közlekedéssel kapcsolatos témák (vasúti, útügyi).⁴⁵

– ellátta a II. fokú hatóság tennivalóiból származó feladatokat is.

c) A népoktatási albizottságnak I. és II. fokú hatásköre van azokban az ügyekben, amelyekben korábban – valamely jogszabály szerint – a közigazgatási bizottság teljes ülése döntött.

d) Ütügyi albizottság.

Az ütügyi albizottság első fokon döntött a községeknek a törvényhatósági utak fenntartási költségeihez történő hozzájárulás ügyében. (Mivel a v. thb. évenként állapította meg az útalapot, a bizottság is évenként határozta meg ehhez a lakosság hozzájárulását).

További feladatát képezte, az állami, a törvényhatósági és a vasúti állomásokhoz vezető utak törzskönyveinek a hitelesítése.

e) A kisajátítási albizottság folytatta le a kisajátítási eljárásokat és I. fokon döntött azokban az ügyekben, amelyek a közigazgatási bizottság hatáskörébe tartoztak. A bizottságnak a megyében 1948-tól kezdve volt jelentősebb szerepe.

f) A telepítési albizottság I. fokon döntött a telepítés engedélyezése ügyében és egyben a befejezett telepítéseket hitelesítette.

g) Közegészségügyi albizottság.

I. és II. fokú hatóságként járt el. I. fokon engedélyezte, hogy az új gyógyszerár megnyitásának a jogát személyesen ki kapja meg. (A döntés előtt pályázatot írtak ki és a bizottság lényegében ezeket bírálta el.) II. fokon felülbírálta – fellebbezés folytán – a kórházi albizottságok döntéseit és azokat a kisdud-óvodás ügyeket, amelyekben a tanfelügyelő I. fokon hatósági jogkörben járt el. (Megjegyzem, hogy a gazdasági albizottság üléseiről készült jegyzőkönyvek kivételével a többi albizottság iratai a közigazgatási bizottság iktatójában szerepelnek. A 44. lánnyelvet alatti iktatószámok az albizottságok által intézett ügyeket is tartalmazták.)

5. Kijelölő választmány

A v. thb. testületi szerve ad hoc alapon jött létre. Elnöke a főispán, tagjai közül három főt a v. thb. választott, míg további három személyt a főispán hívott meg a v. thb. tagjai közül. Feladata: a v. thb. hatáskörébe tartozó állásokra a pályázók közül kijelölte azokat, akiket a feladatra a legalkalmasabbnak tartottak. Minden állásra legalább három egyént kellett jelölni, kivéve ha ennyien nem jelentkeztek. Érvényesen csak a jelöltekre lehetett szavazni. A választmány határozatát titkosan, szótöbbséggel hozta, szavazategyenlőség esetén az elnök döntött.

A kijelölő választmány lényegében javaslattevő szerv volt, amely a funkcióját eredményesen gyakorolta.

6. Igazoló választmány

A v. thb. megalakulásával kapcsolatos tennivalókat látta el. Elnökből és kilenc főből állt, a v. thb. alakuló közgyűlésén területi alapot hozták létre. 1947-től évenként újjáválasztották. Elnöke a főispán. Feladata: a törvényhatósági választói névjegyzéknek az összeállítása, a választói névjegyzék ellen tett felszólalások elbírálása, a választások szabályellenességének, vagy a választhatóság hiánya miatt beadott felszólalások elbírálá-

sa. Határozott – az összeférhetlenségi ügyek kivételével – a bizottsági tagság megszüntetése tárgyában és előkészítette az összeférhetlenségi bejelentéseket.

7. Összeférhetlenségi bizottság

A bizottság döntött az igazoló választmány által előkészített ügyekben, az összeférhetlenség kérdésében. A v. thb. 30 nem tisztviselő tagjából alakult, akiket a kijelölt bizottság évenként jelölt ki. Amikor összeférhetlenségi ügy várt eldöntésre – a vizsgált időszakban egy esetben történt – a főispán összehívta a 30 tagot és közülük 8 rendes és 3 póttagot kisorsolt. A létrejött 8 tagú bizottság saját maga választotta meg az elnökét és a jegyzőjét. Az összeférhetlenség kérdésével titkos szavazással végérvényesen döntöttek. Az összeférhetlenségi állapot megléte esetén a tagot felhívták a megszüntetésére, ha ennek nem tett eleget, a törvényhatósági bizottsági tagsága automatikusan megszűnt. Szavazategyenlőség esetén nem volt összeférhetlenség.

8. Számonkérés

A közigazgatás működésének, az ügyiratok intézése ellenőrzésének a szerve. A főispán elnöksége alatt működött. Tagjai: az alispán, a főjegyző, a tiszti főügyész, és a kisgyűlés által évenként kiküldött 2 fő nem tisztviselő tag. Ülését a rendes közgyűlés előtt tartotta és tájékoztatta a közgyűlést a hivatali ügymenet ellenőrzési tapasztalatairól. 1949. január 1-jétől hivatali tevékenységet ellenőrző bizottságként működött.

B) A főispán

A vármegyei törvényhatóság élén a főispán állt, akit a belügyminiszter előterjesztésére az államfő nevezett ki. A főispáni állásra képesítés nem volt meghatározva. A kormány bizalmi embere, fegyelmi hatóság alatt nem állott, bármikor indoklás nélkül felmenthető volt. A törvényhatósági bizottság közgyűlésén a kinevezését követően esküt (fogadalmat) tett. A vármegye első főispánja 1945 után ifj. Rainprecht Antal, a Kisgazdapárt jobboldalának a képviselője, aki még az 1945. évi választások előtt kénytelen volt a funkciójáról lemondani. Oka: mert „szabotálta a közellátást, a vetőmag-ellátást, állásukban tartotta a népnéző jegyzőket, védte és bátorította a reakciót.” ... A Pápai Néplap lemondását a nép összefogásának tudta be. „Ilyen eredménye lehet a népi egységnek! Reménykeltő lépés ez.

*Még szorosabb egységgel, még nagyobb eredményeket is elérhetünk!”*⁴⁶ Az új főispán Németh József, a Kisgazdapárt balszárnyának a képviselője lett,⁴⁷ aki 1947. december 17-ig közmegelegedésre látta el a funkciót. Ettől az időponttól a köztársasági elnök a BM-hoz helyezte át és Vas Károly soproni lakost bízta meg a főispáni feladatok ellátásával.⁴⁸

A főispán hatásköre főként az önkormányzati testület szerveihez kapcsolódott. E szervekben az elnöki tiszttel viselése és ezáltal a törvényhatóság működésének az ellenőrzése, a tisztviselők egy részének a kinevezése, illetve a kormány hatóságai által kinevezett tisztviselők kérdéseiben a véleményadás volt a feladata. A törvényhatóság felügyeleti szerve, így az ott működő valamennyi tisztviselői eljárásról – az igazságügyi tisztviselők kivételével – az illetékes miniszterhez előterjesztést tehetett, illetve felszólalhatott. Az állami tisztviselőktől az egyes konkrét esetekre felvilágosítást kérhetett. Az előléptetéseknél, illetve az új kinevezéseknél jogosult volt javaslatot tenni, a fontosabb állások betöltésénél a miniszter köteles volt a véleményét megkérni.

Alapvető feladata a közigazgatás ellenőrzése. Ezért évente egyszer megvizsgálta a központi és a külső tisztviselők hivatalos eljárását, az ügykezelést és ellenőrizte a törvényhatóság ügyvitelét. Joga volt fegyelmi eljárást elrendelni és a tisztviselőket az állásukból felfüggeszteni. Jogkörében havonta törvényhatósági tiszti értekezletet tartott. A BM-nek havonta tájékoztató jelentést küldött. Ebben értékelte a vármegye társadalmi és politikai helyzetét, tájékoztatót az igazgatási, a gazdasági, az adóbeszedési tevékenység állásáról, a mezőgazdasági munkák végzéséről, a földreform végrehajtásáról, a közellátási, a közegészségügyi stb. a vármegyében előforduló fontosabb kérdésekről.

Kinevezte az egyes vármegyei alkalmazottakat, pl. levéltárnokok, vármegyei kezelőszemélyzet, sőt joga volt a járási jegyzőket is a járásokba beosztani és őket áthelyezni. Az alispánnak rendeletet bocsáthatott ki, – aki ez ellen 24 órán belül a főispán útján a BM-hez fordulhatott, de azt sürgős esetben végre kellett hajtani – továbbá jelentést kérhetett tőle. Ha valamely közgyűlési, vagy kisgyűlési határozatot törvénybe, vagy miniszteri rendeletbe ütközőnek tartott, illetve az állam érdekeire az sérelmes volt, elrendelhetette a felterjesztését, de a minisztert az intézkedéséről tájékoztatnia kellett. Ebben esetben

a döntést csak a miniszteri felülvizsgálat után lehetett végrehajtani.

A főispáni hivatalban keletkezett iratok lényegében két nagy csoportra oszthatók:

– általános iratok,

– közellátási kormánybiztosi tennivalók ellátása során keletkezett iratok.⁴⁹ Az általános iratok közül kiemelkedők a már említett közigazgatás ellenőrzése során keletkezett anyagok, illetve a Balatonmenti főispáni értekezlet intézménye.⁵⁰ Veszprém vármegye többszöri kezdeményezésére Tolna, Somogy és Zala vármegyék főispánjai – a kormány képviselőjének a jelenlétében – közös értekezletet tartottak a tó körüli kérdések rendezése tárgyában.

Megoldandó feladatként vetődtek fel:

– a keszthelyi öböl eliszapodásának a kérdése,

– a Balaton védelme, amelynek érdekében szükségesnek tartották kormánybiztos funkció létrehozását és hatáskörének meghatározását,

– problémát jelentett még: az energia-ellátás, a közlekedés (utak, vasutak) kérdése, a természetvédelem, a szünyogtalanítás, a Hévíz-i fürdő védelme (hidegvíz beáramlása ellen), a bortermelés fejlesztése, Tihanyban tudományos intézet létesítése, a bel-, de elsősorban a külföldi idegenforgalom fejlesztése.

A főispán, mint a kormány embere és képviselője a közellátási kormánybiztosi feladatokat is ellátta. Itt lényegében az alábbi kérdésekkel foglalkozott: a népi kollégiumok ügyei, a Vörös Hadsereg ellátása és a jóvátétel kérdései, a beszolgáltatás, a gabonafelvásárlás, a szarvasmarhák és a sertések szállításának engedélyezése stb. közellátással összefüggő ügyek.

A fentiekben kívül a főispán kivételes jogkörrel is rendelkezett. Amennyiben a törvényhatóság első tisztviselője a rendelkezéseket nem hajtotta végre, a főispán közvetlenül is rendelkezhetett mindazokkal a tisztviselőkkel és hatósági közegekkel, akikre a rendelkezés végrehajtása során szüksége volt. A nem engedelmessé tett tisztviselőket vizsgálat alá vonhatta és az állásukból felfüggeszthette. Ez a kivételes hatalom a törvény végrehajtásával véget ért. Megemlítem, hogy a vármegyében a főispán kivételes jogkörének az alkalmazására egy esetben sem került sor. A főispán intézkedései ellen a vármegyei törvényhatóság a Közigazgatási Bírósághoz panasszal fordulhatott.

A főispáni feladatok és hatáskörök vázlatos ismertetéséből is kitűnik, hogy a feudális korából visszamaradt korszerűtlen intézmény

megléte is igényelte a vármegye reformjának a végrehajtását.

C) A vármegyei tisztviselők

A vármegyei tisztviselők központi és külső tisztviselők voltak.

1. Központi tisztviselők.

A vármegyei központi tisztviselők funkciójának elnevezését és létszámát a 2. sz. melléklet tartalmazza.

a) Alispán.

A vármegyei törvényhatóság első tisztviselője, a közigazgatás vezetője, a vármegyei tisztviselői kar főnöke. A funkciót 1945-ben Simon József töltötte be,^{5,1} aki kommunistaként 2 év 2 hó és 20 napig volt a vármegye alispánja. Az 1947. május 17-i közgyűlésen nyugdíjazták,^{5,2} majd ugyanezen a közgyűlésen ideiglenesen (később véglegesen) Dr. Kovács István miniszteri segédtitkárt, volt budapesti lakost bízták meg az alispáni tennivalók ellátásával.^{5,3} Ő a funkcióját 1948. szeptember 21-ig gyakorolta, majd BM osztálytanácsosi munkakörbe nyert kinevezést és utóda Harmat Jenő – volt Somogy vármegyei másodfőjegyző – lett.^{5,4}

Az alispán feladata és hatásköre:

- minden olyan ügy, amely a vármegyében nincs a közgyűlés, a kisgyűlés, a közigazgatási bizottság, illetve egyéb szerv hatáskörébe utalva – az alispán jogköre;

- ő végezte az utalványozási jogot;

- megállapította a kezelőszemélyzet munkakörét és szolgálati beosztását. Megillette ezen dolgozók más munkakörbe helyezését, a joga, amely történhetett a járásba, illetve a vármegyei központba;

- fegyelmi eljárást rendelhetett el a vezető tisztviselők kivételével az összes alkalmazott ellen, őket az állásukból felfüggeszthette;

- szükség esetén kérhette a karhatalom kirendelését;

- ő végezte a vármegyéhez érkezett küldemények bontását, osztályozását, a különböző jelentéseket, folyamodványokat elkészítette;

- aláírta a törvényhatóság nevében kiállított ügyiratokat;

- őre volt a vármegyei pecsétnek;

- képviselte a vármegyét más hatóságok, illetve szervek előtt;

- ellenőrizte a községek belső ügykezelését és a pénzvitelét;

- jóváhagyta a községek költségvetését és felülvizsgálta a zárszámadásukat;

- az intézkedéseiről, a vármegye állapotáról a közgyűlésnek, a közigazgatási bizottságnak, illetve a BM-nek jelentést tett.

Az alispán a fenti feladatai ellátása során több irányú intézkedés megtételére volt jogosult. Ezek során keletkezett iratok lényegében két csoportra oszthatók, egyrészt közigazgatásiak, másrészt kihágásiak.^{5,5}

Az alispán irányító tevékenységének az eszközöként szerepelt a Veszprém Vármegye Hivatalos Lapja, amely havonta két esetben jelent meg.^{5,6} Tartalmilag az alábbi kérdésekkel foglalkozott:

- a vármegyei szabályrendeletek és közérdekű határozatok közzététele;

- további intézkedéseket igénylő általános jellegű rendeletek;

- általános jellegű, de további intézkedést nem igénylő rendeletek, értesítések és más közlemények;

- személyi jellegű hírek;

- különböző jellegű pályázatok, (munkakörök betöltésére, ismeretlen helyen levők közzététele stb. időszerű ügyek). A hivatalos lapot a vármegye érdekelt szerveihez, valamint a járásokba és a községekbe juttatták el.

b) Az alispán munkáját segítő fontosabb funkciót betöltő vármegyei tisztviselők:

ba) *vármegyei főjegyző*, aki az alispán törvényes helyettese. Az alispán akadályoztatása esetén, vagy ha az alispáni szék üres, az ő jogkörében járhatott el. Mellette működött a másodfőjegyző, az aljegyzők stb. irodai alkalmazottak. (Lásd. 2. sz. melléklet);

bb) *tiszti főügyész*. Ő a törvényhatóság jogtanácsosa. Véleményét jogi ügyekben meg kellett hallgatni, őre a törvénynek, jogosult minden határozatot megfellebbezni. A fegyelmi ügyekben közváltói szerepet töltött be, a magánjogi ügyekben pedig a vármegyét képviselte;

bc) *Az árvaszék*, amely önálló hatóságként tevékenykedett. Az alispánnak nincs alárendelve. A gyámhatósági, a távollevők és gondnokoltak ügyeivel és a légmentesítés kérdéseivel foglalkozott.^{5,7}

bd) *az alispán mellé beosztott tisztviselők*. Az alispán mellé beosztott tisztviselőként a tiszti főorvos, a posta-takarékpenztár, a vármegyei számvevőség, az államépítészeti hivatal, a rendőrség vármegyei főkapitánysága, a törvényhatósági állatorvos, a szociális felügyelő és a gazdasági felügyelő tevékenykedett. E tisztviselők feladata a szakmai képzettségüknek megfelelő tevékenység ellátása. Munkájukat lényegében az alispán mellett, de központi irányítással végezték. E korszak közigazgatását jellemezte, hogy a szakigazgatási ügyeket fokozatosan leválasztották az önkormányzati szervektől

és a tárca szerinti illetékes minisztérium irányítása alá helyezték. Így épültek ki a szakigazgatás központi és helyi szervei. Pl. a BM irányítása alatt működött a rendőrség, később az árvaszékek, a PM-hez tartozott az adóügyi, a földügyi stb. szervezetrendszer. A szakigazgatás fokozatosan elkülönült az önkormányzati igazgatástól.

2. Külső tisztviselők

A vármegyei külső tisztviselői kart a járások képezték. (1945 után a főszolgabírói hivatal helyett főjegyzőségek működtek.) A vármegyében 1945-ben 5, 1950-ben 8 járási főjegyzői hivatal működött. Indoka, hogy 1946. január 1-i időponttal a balatonfüredi járás,^{5,8} 1950. március 16-i hatállyal pedig a keszthelyi, a sümegi és a tapolcai járás Veszprém megyéhez került, míg az enyingi járás Veszprém megyétől lett elcsatolva.^{5,9}

Közismert, hogy a 4343/1949. MT. sz. rendelet a „vármegye” elnevezést megszüntette, s helyette a „megye” elnevezést vezette be.

A főjegyzőségek létszámadatait a 3. sz. melléklet mutatja be.

A főjegyzőségek élén a *főjegyző* állt. Ő volt a járás első tisztviselője, az I. fokú közigazgatási és rendőrhatalóság. Feladata volt a járásban kis- és nagyközségek közvetlen ellenőrzése. Az alispán az intézkedéseket az ő közreműködésével vette meg és fordítva is így volt. Irányította a községi választásokat, ő volt az elnöke a tisztújító közgyűlésnek.

Hatósági tennivalói:

- ellenőrizte az anyakönyvek vezetését;

- a vallás és közoktatási igazgatásnál biztosította a szabad vallásgyakorlatot, a tankötelesek beiskolázását, megtorolta az igazolatlan iskolai mulasztásokat, felügyelte az iskolák egészséges és tiszta állapotát;

- a közegészségügy területén: fogantatosította az egészségügyi rendészeti szabályokat, végrehajtatta a közegészség és a testi épség védelmére kiadott rendelkezéseket;

- a közutak esetében: ellátta a községi közlekedési és dűlőutak feletti felügyeletet (hóvívás, hegyomlás, árvíz esetén a lakosság közreműködését igényelhetette). Szakközege az útbiztosítási hálózat.

- A katonai ügyekben: sorozás, elszállásolás, honvédelmi szolgáltatók biztosítása;

- iparügyeknél: I. fokú iparhatóságként ellenőrizte az ipartestületek működését és vagyonkezelését, kiadta a telephely-engedélyeket, az iparigazolványokat és az iparendélyeket;

– mezőgazdasági rendészetnél: ügyelt a mezőőrök és a hegyőrök működésére, a kártékony állatok és a káros növények irtására, gondoskodott az apaállat-tartásról, felügyelte a hegyközségek működését, az erdészet, a vadászat és a vízjog területén is volt jogköre, záradékolta a gazdasági cselédek, a mező- és erdőgazdasági munkások alkalmazására kötött szerződéseket, rendezte a munkaviszonyokkal kapcsolatos kérdéseket;

– állategészségügy területén: felügyelte a marhalevelkezelést és az állatvásárokat, vizsgálta az emberi étkezésre szolgáló húst, ellenőrizte az állatjárványok elleni védekezést és vágóhidakat, elbírálta az állategészségügyi kihágásokat;

– szociális területen: figyelemmel kísérte a szociális viszonyok alakulá-

sát, elősegítette a dolgozó népszá-
tály gazdasági megerősítését.

A járási főjegyzők intézkedése során keletkezett iratok egyrészt általános, másrészt kihágási kategóriába sorolhatók.⁶⁰ Az általános iratok számának az alakulását a 4. sz. mellékletben tüntettem fel. A kihágási iratok száma évenként egy-egy körjegyzőségen 10–500 között volt.

A főjegyző segítőitársai a *járás* *jegyzők*, a *segédelőadók*, az *irodakezelők*. (Lásd 3. sz. melléklet). A járási főjegyző mellett is működtek szakközegek. Így a járási tisztiorvos, a zöldkeresztes védőnő, az útbiztosok, a járási állatorvos, a gazdasági, a munkaügyi és a vadászati felügyelő, a szociális titkár és a számvevőszék. Tehát a járásban is érvényesült a szakigazgatás elkülönítése. (Lásd az előző C/1. b. (bd/pontot).)

3. A vármegyei tisztviselői állásokat választás útján töltötték be.⁶¹ Ez alól kivétel volt a főispán által kinevezett levéltámok és a kezelőszemélyzet. A számvevőség személyzetét az alispán javaslatára a BM nevezte ki. A munkakörök közül az alispáni és a járási főjegyzői funkció volt képesítéshez kötött, az utóbbi jogi, vagy községi jegyzői képesítést igényelt. A tisztviselők választása határozatlan időre szól, kivéve az alispáni munkakört, amelyet 10 évre lehetett betölteni. A tisztviselők kijelölését a kijelölő választmány végezte, a kinevezési jogkört az ún. „tisztújító széken” gyakorolta a vármegyei törvényhatósági bizottság, ahol az alispánt általános, a többi tisztviselőt viszonylagos szótöbbséggel választották.

1. sz. melléklet

Kimutatás a v. thb. által alkotott szabályrendeletekről

1	2	3	4	5
Sorszám	Ülés időpontja	jkv.-i száma	Szabályrendelet tárgya	Kihirdetése (Várm. H. lap)
1.	1945. VIII. 4.	33/45.	Községi és körjegyzői magánmunkálatokról szóló szabályrendelet módosítása	–
2.	1945. XII. 12.	85/45.	Tenyészállatok és haszonállatok díjának megállapítása	–
3.	1946. II. 3.	17/46.	Községi és körjegyzői magánmunkák díjának emelése	–
4.	1946. IX. 18.	99/46.	Vármegyei állattenyésztési szabályrend. módosítása	1946/13. sz. 45–48. old.
5.	1946. IX. 18.	160/46.	Balaton-parti építkezésekről szóló 1934. évi szabályr. m.	–
6.	1946. IX. 18.	161/46.	Községi és körjegyzői magánmunkálatokról szóló rendelet újabb módosítása	–
7.	1946. XII. 11.	202/46.	Kéményseprői munkaterületek megállapítása	1946/17. sz. 88. old.
8.	1947. IV. 16.	27/47.	Zsibáros iparendedélyek számának megállapításáról szóló 76 jkv-i 10102/1934. évi szabályrend. módosítása	–
9.	1947. IV. 16.	28/47.	Ózseres iparendedélyek számának megállapításáról szóló 77 jkv-i 12.518/1934. sz. szabályr. módosítása	–
10.	1947. IV. 16.	38/47.	Állatorvosi tevékenység gyakorlásának a díjazása	1947/13. sz. 62–70. old.
11.	1947. XII. 10.	167/47.	A törvényhatósági hordójelző hivatalokról	1948/3. sz. 14–21. old.
12.	1948. IV. 21.	14/48.	Az iskolai épületek berendezése és az iskolához tartozó telkek védelme	1948/11. sz. 69–71. old.
13.	1948. IV. 21.	15/48.	A törvényhatósági útörök szolgálati viszonyának rendezése	–
14.	1948. IV. 21.	27/48.	Közhivatalok munkaidejének szabályozásáról szóló 4 jkv-i 2851/41. sz-u szabályrend. módosítása	–

1	2	3	4	5
15.	1948. VI.	62/48.	Állatorvosok magányakorlatának folytatásáról szóló szabályrend. módosítása	–
16.	1949. II. 19.	1/49.	A vármegyei vendégszobákról	1949/3. sz. 19–21. old.
17.	1949. II. 19.	25/49.	A vármegyei Szociális Otthonról	1949/9. sz. 64–66. old.
18.	1949. VII. 2.	63/49.	A törvényhatósági közutak hálózatának ismételt megállapításáról	1949/11. sz. 73–77. old.
19.	1949. VII. 15.	71/49.	Veszprém vármegyei Kéményseprő Községi Vállalat megalapítása	1949. 13. sz. 88–97. old.
20.	1949. IX. 22.	75/49.	Községi és körjegyzők egyes hivatalos működésükért engedélyezett díjak és magánmunkák árának megállapítása.	1949. 13. sz. 88–97. old.
21.	1949. XII. 22.	102/49.	A törvényhatósági háztartási alap terhére fenntartott személygépkocsi használatáról	1949/17. szám 119–124. old.

2. sz. melléklet

Kimutatás Veszprém vármegye központi tisztviselőiről (1945. évi állapot szerint)

Sor-sz.	Funkció megnevezése	Létszám (fő)
1.	Alispán	1
2.	Vármegyei főjegyző	1
3.	Vármegyei másodfőjegyző	1
4.	Vármegyei főügyész	1
5.	Vármegyei aljegyző	5
6.	Árvaszéki elnök	1
7.	Árvaszéki ülnök	5
8.	Főlevéltáros	1
9.	Irodaigazgató	1
10.	Irodatiszt	14
11.	Altiszt	7
12.	Közigazgatási gyakornok	4
13.	Kisegítő szolgáló	5
14.	Kezelő	1
15.	Díjnok	5
	Együtt:	53

JEGYZETEK

- Részletesebben lásd *BESZTERI Béla*: A Nemzeti Bizottságok Veszprém megyében (1945 április–1949 január) c. művét. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 3. sz. 1965. 206. old. Veszprémi Állami Levéltár (továbbiakban: VÁL)
- Részletesebben lásd *CSABA Imre*: Pártok és pártharcok a felszabadulás utáni években. A koalíció története 1945–1948. Veszprém megyei fejlődése 1945–1970. Veszprém, 1970. Veszprém megyei Lapkiadó Vállalat. 19–23. old.
- A 14/1945. M. E. sz. rendeletből a megyére jellemző általam fontosnak tartott részeket emeltem ki. Törvények és Rendelet Hivatalos Gyűjteménye, 1944–45. (VÁL)

3. sz. melléklet

Kimutatás a járási főjegyzőség létszámadatairól:

a) 1945-évi állapot szerint:

Járás megnevezése	Főjegyző	Főjegyző h.	Irodatiszt	Díj-nok	Altiszt	Összesen (fő)
Devecser	1	1	1	2	1	6
Enying	1	1	1	2	1	6
Pápa	1	1	1	2	1	6
Veszprém	1	2	1	2	1	7
Zirc	1	1	1	2	1	6
Összesen:	5	6	5	10	5	31

b) 1950-évi állapot szerint (június 1.)

Járás megnevezése	Főjegyző	Jegyző	Iroda-kezelő	Segéd-előadó	Hiv.-segéd	Összesen (fő)
Balatonfüred	1	2	1	–	1	5
Devecser	1	1	3	1	1	7
Keszthely	1	1	2	2	1	7
Pápa	1	2	3	1	1	8
Sümeg	1	1	2	–	1	5
Tapolca	1	1	3	1	1	7
Veszprém	1	1	3	1	1	7
Zirc	1	1	2	1	1	6
Összesen:	8	10	19	7	8	52

- A nemzeti Bizottságok korszakban betöltött szerepét részletesen elemzi *CSIZMADIA Andor*: Önkormányzatok – nemzeti bizottságok a felszabadulás után c. tanulmányában. Állam és Igazgatás 1970. évi 4. sz. 304. old. Mivel a jelen tanulmányban nem célja a nemzeti bizottságok tevékenységének az elemzése, de a közigazgatásban és annak újjászervezésében betöltött szerepük miatt nélkülözhetetlen volt megalakulásuk és működésük néhány kérdését felvetni. A nemzeti bizottságokkal és azok szerepével a fentén kívül több tanulmány is foglalkozik. Ezeket felsorolja *Csizmadia Andor* az említett műve láb-

jegyzetének 22–43. pontjaiban, továbbá *MÁTHÉ Gábor*: A közigazgatás demokratikus átalakítása Fejér megyében 1944/45-ben c. tanulmánya. Állam és Igazgatás 1970. évi 4. sz. 302–306. old. *BERÉNYI Sándor*: A magyar népi demokratikus állam közigazgatási 1944–45. c. műve. Kossuth Könyvkiadó 1987. 23–25. old. foglalkozik a nemzeti bizottságok szerepének az értékelésével.

- BESZTERI Béla* 1. sz. lábjegyzetben idézett műve 207–208. o.
- u. o. 218–219. old.
- A tanulmányban nem kívánom a rendeletet sematikusan ismertetni, de a jelentőségénél fogva az önkormány-

4. sz. melléklet

Kimutatás a járási főjegyzőségeken keletkezett iratok számáról (1945–1949 között)

Sorsz.	Járás megnevezése	Keletkezett iratanyag száma (iktatószám szerint)				
		1945.	1946.	1947.	1948.	1949.
1.	Balatonfüred	2000	3228	3593	3841	2644
2.	Devecser	3578	4870	5652	6280	5300
3.	Enying	3912	4779	5251	.....	.....
4.	Pápa	2685	4440	3978	-----	-----
5.	Veszprém	3208	6668	6466	7289	5674
6.	Zirc	3504	4762	5397	6085	4080

Megjegyzések:

- a balatonfüredi járás adatai csak a Veszprém megyéhez csatolt területek iratanyagát tartalmazza;
- a keszthelyi, a tapolcai és a sümegi járási iratanyaga a zalaegerszegi Állami Levéltárnál vannak elhelyezve; (Mivel a kimutatás az iratanyagról lényegében átfogó képet ad, ezért ezen járási adatait nem tartottam szükségesnek felkutatni.)
- az enyingi járás elcsatolásával az iratanyagot 1948-tól a Somogy megyei Állami Levéltárnál őrzik;
- ---- nincs pontos, megbízható adat.

- zati szervek működését meghatározó közös vonásokat célszerűnek tartom itt kiemelni. Ezekre a későbbiek során már nem kívánok visszautalni. Hivatkozásként a jogszabály egyes paragrafusait tüntetem fel.
8. *BESZTERI Béla* 1. sz. lábjegyzetben említett műve, 218. o.
  9. *FEJES Imre*: Veszprém megye közigazgatási beosztása és tanácsi vezető (1945.) 1950–1981. Veszprém, 1982. VÁL.
  10. Részletesebben lásd *BEÉR János*: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945–1960.) c. művét. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962. 92. old.
  11. A községi földigénylő bizottságok a felszabadulást követően spontán módon valamennyi településen létrejöttek. Működésüket a 600/1945. M. E. sz. rendelet szabályozta, amely létrehozta a területi és országos szerveként a földbirtokrendező tanácsokat.
  12. A termelési bizottságok megalakulásáról a 22.500/1945. F. M. sz. rendelet intézkedik. Ilyen bizottságok működtek községekben, járási szinten, városokban és a megyében. Országos szinten pedig a területi termelési miniszteri biztosi intézmény nyert megszervezést.
  13. Az üzemi bizottságok létrehozását a 14.700/1945. K. K. M. sz. rendelet kötelezővé teszi minden olyan kereskedelmi cégnél, ahol a rendszeres alkalmazottak száma a 15 főt eléri.
  14. A földművelésszövetkezeteket 1946. december 31-ig kellett megalakítani minden olyan községben, ahol a földreform során fel nem osztott vagyoni javak maradtak, vagy legalább egy községben 300 kat. h. mezőgazdasági terület került felosztásra. (131.000/1945. F. M. sz. r.) Később ide olvadnak be a régi szövetkezeti formák, mint a Hangya, Futura stb.
  15. A közigazgatás fogalma alatt – egyet értve *CSIZMADIA Andor* és *KARCSAY Sándor*: Magyarország közigazgatása c. műben leírtakkal (Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézete, 1946.) VÁL. 5–7. old. – a község életének a közcélok megvalósítása érdekében kifejtett tevékenységét értem. Ezt a község e célra rendszeresített szervezete végzi, a község által meghatározott szabályok végrehajtásával, illetve e keretek között a köz céljainak a figyelembevételével, esetenként a közhatalom kikényszerítő erejének az igénybevételével. Tehát a jog és a hatalom az a két elem, amely a közigazgatás jelentős meghatározója. Ebből következik, hogy a kiépült állami szervezet rendszerén belül több szervezeti forma is jogosult e két meghatározó elem alkalmazására. E szervek egyik típusát az önkormányzati szervek alkotják.
  16. „Megyei jellegű” kellett írnom, mert megyeinek nem mondható a Veszprémi Városi Nemzeti Bizottság. Mivel a megyei nemzeti bizottság csak 1945 novemberében alakult meg, a városi az első perctől kezdve megyei feladatot is ellátott. Részletesebben lásd a 2. sz. alatti lábjegyzetben feltüntetett szerző és mű 28. old.
  17. A veszprémi Nemzeti Bizottság 1945. július 13-i ülésének határozata. 1. sz. lábjegyzet alatt említett szerző és mű 210. old, továbbá *BESZTERINÉ Dr. BLICKLE Ilona*: A szocialista állam helyi szerveinek létrejötte és fejlődése Veszprém megyében. Veszprém, 1970. Veszprém megyei Lapkiadó Vállalat 211. old.
  18. 1929: XXX. tc. 6. §.
  19. Veszprém megyei törvényhatóságának közgyűlési jegyzőkönyvei 1938–1947. Alakuló ülés jegyzőkönyve 507. old. VÁL. (Megjegyzem, hogy a vármegyei törvényhatósági bizottság működésével kapcsolatos tényeket és adatokat ebből a forrásmunkából gyűjtöttem. Valamennyi adatnál a forrásmunkára nem hivatkozom.)
  20. *Ibidem* 587.
  21. *Ibidem* 769. oldal
  22. *Ibidem* (1948–49. évi jegyzőkönyvek) 58. oldal
  23. *Ibidem* 102. oldal
  24. 37. jkv.-i sz. 4338/1931. sz. szabályrendelet a Veszprém vármegyei törvényhatósági bizottság közgyűlése számáról, idejéről és ügyrendjéről. 1. és 3. §. VÁL.
  25. uo. 4. §.
  26. A 19. sz. lábjegyzet alatt említett közgyűlési jegyzőkönyvek 606. old. VÁL. Az említett közgyűlésen azonnali hatállyal az állásból 27 tisztviselőt függesztettek fel.
  27. *Ibidem* 1946. február 13-i rendkívüli közgyűlés 1. sz. határozata, 587. old. VÁL.
  28. *Ibidem*. A kezdeményezés az 1946. február 13-i közgyűlésen történt (2. jkv.-i szám), de végleges döntés a következő ülésen 1946. április 17-én történik (26. jkv.-i sz.), 607. oldal, VÁL.
  29. *Ibidem* 1947. április 16-i közgyűlés (1. jkv.-i sz.) 701. oldal, VÁL.
  30. A közigazgatás ideiglenes rendezéséről szóló 14/1949. M. E. sz. rendelet 35. §-a a v. thb., a megyei városok és a községek szabályrendeletalkotási jogát továbbra is megtartotta.
  31. A 19. sz. lábjegyzetben említett anyag, 510. old. VÁL.
  32. *Ibidem* 629.643, 752. oldal
  33. *Ibidem* 1947. december 10-i v. thb. ülésének jegyzőkönyve 154. jkv.-i sz. 780. oldal, VÁL.
  34. *Ibidem* 58. oldal. A szeptember 15-i ülésen 7 új kisgyűlési tagot választottak.
  35. *Ibidem* 86. oldal
  36. *Ibidem* 104. oldal
  37. 1030/1945. M. E. sz. r. 32. §.
  38. A 19. sz. lábjegyzetben említett jegyzőkönyvek, 54. jkv.-i sz. 623. oldal, VÁL.
  39. *Ibidem* 63. jkv.-i sz. 626. oldal, VÁL.
  40. 1030/1945. M. E. sz. r. 32. §-a, illetve a 19. sz. lábjegyzet alatt említett jegyzőkönyvek (alakuló ülés jegyzőkönyve) 510. oldal, VÁL.
  41. A 19. sz. lábjegyzet alatt említett jegyzőkönyvek. A bizottság összetételének a változásai megtalálhatók a 739. oldal (83. jkv.-i sz.) újjáválasztása a 780. oldal (152. jkv.-i sz.), 58. oldal (90. jkv.-i sz.), 86. oldal (118. jkv.-i sz.), 104. oldal (9. jkv.-i sz.) alatt. VÁL.
  42. Lásd Veszprém Vármegyei Hivatalos Lapja. Az 1947. évi ülés időpontját a 2. sz. (5–6. old.), az 1948. évi szintén a 2. (5–6. old.), az 1949. évi is a 2. sz. (12–13. oldal) tartalmazza. VÁL.
  43. A v. thb. közigazgatási bizottsága ülésének a jegyzőkönyvei. VÁL. (Vármegyei thb. iratai X. alatt)
  44. *Ibidem* (Megjegyzem, hogy a közigazgatási bizottság iktatókönyve 1945-ben 450, 1946-ban 2009, 1947-

- ben 2764, 1948-ban 3781, 1949-ben 1888 db ügyet tartalmazott.) VÁL.
45. Ibidem. Közigazgatási bizottság gazdasági albizottságának a jegyzőkönyvei XXI. 10/b. VÁL.
46. A 2. sz. lábjegyzetben említett szerző és mű 31. old. Veszprémi Népiújság 1945. október 13-i szám 20. oldal, a Pápai Néplap 1945. október 27-i száma. VÁL.
47. A 19. sz. lábjegyzetben említett anyag 1945. december 12-i közgyűlés jkv. – 559. oldal, VÁL.
48. Ibidem. 1948. február 17-i közgyűlési jkv. – 6. és 7. jkv.-i sz. 6–7. oldala, VÁL.
49. Vármegei főispáni iratok. Általános iratok (1945-ben 1789, 1946-ban 819, 1947-ben 612, 1948-ban 757, 1949-ben 594 db.) XXI/1/a. VÁL.
50. Ibidem 771/1946. sz-u irat. VÁL.
51. Simon József Homokbödögén (Veszprém megye, pápai járás községe volt) született. A Tanácsköztársaság leverése után kénytelen volt elhagyni az országot. A Szovjetunióba került, ahol mérnök lett és a szovjet hadsereg őrnagyaként vett részt a felszabadító harcokban. A magyar hatóságok kérésére leszerelték és így került egy héttel a felszabadulás után pártszervezőként a megyébe. A 2. sz. lábjegyzet alatt említett szerző és mű 20. oldala
52. A 19. sz. lábjegyzetben említett anyag. 1947. május 17-i közgyűlés, 73. jkv.-i sz. 1733. oldal, VÁL.
53. Ibidem 81. jkv.-k sz. 737–739. oldal
54. Ibidem 1948. október 23-i közgyűlés jegyzőkönyve, 106. jkv.-i sz. 69. oldal, VÁL.
55. A közigazgatási iratok megtalálhatók a XXI/4/b., a kihágási iratok pedig XXI/4/c. alatt. VÁL.
56. A hivatalos lapnak 1945-ben 10, 1946-ban 17, 1947-ben 24, 1948-ban 10, 1949-ben 17, 1950-ben 18 száma jelent meg. VÁL.
57. Az árvaszék iratait az alispáni iratoktól elkülönítetten kezeli a levéltár a XXI/5. sz. alatt. VÁL.
58. 4300/1945. M. E. sz. r. VÁL.
59. 4343/1949./259. M. T. sz. r. VÁL.
60. A járási főjegyzői iratokat a XXI. sz. csoportosításban minden járás vonatkozásában külön számon rendezte a levéltár. Lásd. VÁL.
61. 1030/1945. M. E. sz. r. 12. §. VÁL.

GYULA FÜLÖP

SELBSTVERWALTUNG VON KOMITAT VESZPRÉM NACH DER BEFREIUNG BIS ENTSTEHUNG DER KOMITATS RAT. (1945–1950.)

In der Studie wird die Selbstverwaltung ab 1945 bis der Entstehung de Komitatsrates bekanntgemacht. Das Ziel wurde durch zwei Quellen erreicht. Die damaligen Rechtsvorschriften wurden mit den Archivdaten verglichen und aus diesem Aspekt wurde die Autonomie der Komitatsverwaltung analysiert.

Im ersten Teil der Studie werden die juristische und politische Möglichkeiten der demokratischen Umformung der Verwaltung untersucht. Ganz konkret handelt es sich hier um die Verordnung 1030/1945. ME und die Ergaenzung 14/1945. ME „über die provisorische Organisation der

Verwaltung“, das war die gültige Regelung bis 1950. Bei Realisierung der lokalen autonomen Verwaltung wird aus politischem Gesichtspunkt die Rolle der Nationalkomites hervorgehoben. Aus diesem Aspekt kann dieses Werk nicht vollkommen sein, naemlich aus der autonomen lokalen Verwaltung wird nur die Komitatsverwaltung vorgezeigt, die Taetigkeit der kleineren Einheiten, (Komitatsstaedte, Gemeinden) werden nicht analysiert.

Im zweiten Teil wird die Taetigkeit der korporativen Behörden in der Selbstverwaltung das Komitat bewertet, so die Entstehung und Wirkung der Gesetzkomi-

tee des Komitats (Vollversammlung, Kleinversammlung, Verwaltungsausschuss, Bestimmungsausschuss, Inkompatibilitaetsausschuss). Nachher werden die einzelnen Behörden des Komitats dargestellt. Hier wird mit dem Obergespanamt (II/B) beschäftigt und die Taetigkeit der Komitatsbeamten (II/C) bewertet. Hier werden als zentraler Beamter der Untergespan und sein Amt (Obernotar des Komitats, leitender juristischer Komitatsbeamter für Rechtssachen, Waisenamt und andere Beamten) vorgezeigt und schematisch wird die verwalterische Rolle der im Komitat wirkenden ausseren Beamten bekanntgemacht.

TUSKÉS GÁBOR
KNAPP ÉVAPADÁNYI BIRÓ MÁRTON ÉS A
DUNÁNTÚLI PROTESTANTIZMUS

Padányi Bíró Márton veszprémi püspök alakja, tevékenysége és a vallási életre gyakorolt hatása hosszú időn át egymástól jelentősen eltérő megítélésben részesült a katolikus és a protestáns egyháztörténetírásban. Ennek az eltérő megítélésnek az egyoldalú felekezeti szempontok érvényesülésén túli oka elsősorban az, hogy a püspök működésére vonatkozó források egy része ma is feltáratlan. Különösen érvényes ez a megállapítás Padányinak a protestáns felekezetekhez fűződő viszonyára, amely bár a különböző nézetek egyik fő ütköző pontja, mégis több olyan jelentős forráscsoportot tudunk számba venni, amely ezideig részben vagy teljes egészében elkerülte a kutatás figyelmét.

A források részleges feltártságán és az egyoldalú forrásismereten kívül a téma vizsgálatának másik nehezítő körülménye, hogy a történetírás általában szívesebben foglalkozik a történeti folyamatok olyan szereplőivel, akik egy adott elképzelés szerinti fejlődés irányába hatnak, un. előrevivő vagy előremutató jelenségek, míg az adott korban túlhaladottnak, kevésbé korszerűnek ítélt személyiségek és gyakran restaurációs törekvéseknek minősített megnyilvánulásaik rendszerint kevesebb figyelemben részesülnek. Ennek a megközelítésnek egyik veszélye abban rejlik, hogy az adott történeti korszakokról így megrajzolt kép töredékes marad, mivel hiányoznak belőle a korszak lezáró fejezetének, utóregzéseinek sajátosságai. Különösen fennáll ez a veszély akkor, amikor valaki nem az őt közvetlenül megelőző évtizedekhez kapcsolódik, hanem – mint például Padányi a kezdődő felvilágosodás idején a barokk fénykorához – egy korábbi korszakhoz nyúl vissza. Talán nem szükséges külön bizonyítani, hogy az ilyen, a maguk korában „korszerűtlen”-nek, megkésettnek számító személyiségek vizsgálata nemcsak az őket megelőző korszakok megértését teheti teljesebbé, hanem hozzájárulhat az éppen születőben lévő új keletkezési körülményeinek és történeti sajátosságainak tisztázásához is.

Padányi Bíró Márton működését egyetlen mondatban összefoglalva úgy is jellemezhetjük, hogy a saját korában egy szűk társadalmi rétegben már konzervatívnak számító eszméknek volt a továbbvivője és a szélesebb rétegek felé közvetítője. Ha azonban olyan kérdésekre keresünk választ, hogy például milyen eszközökkel, milyen társadalmi, politikai, vallási körülmények között, a mindennapi élet és vallásosság szempontjából milyen gyakorlati eredménnyel ment végbe és milyen társadalmi reakciókat váltott ki ez a közvetítő tevékenység, már lényegesen bizonytalanabb talajon mozgunk a válaszadásban. Ezért a továbbiakban a Padányi és a protestantizmus kapcsolatára vonatkozó főbb tudományos nézetek ütköztetése és a téma szempontjából releváns mozzanatokat kiemelő rövid életrajz felvázolása után a püspök protestánsokat is érintő egyházszervező és pasztorációs tevékenységének, áhítatirodalmi munkássága vonatkozó részeinek és a szélesebb rétegek vallásosságára gyakorolt hatásának újraértelmezésére teszünk kísérletet, különös tekintettel az ilyen szempontból csak részben kiaknázott forrásokra. Mindezen túlmenően Padányi protestantizmushoz fűződő viszonya fényt vet az abszolutisztikus államhatalom és az egyházak közti kapcsolat 18. század közepi alakulásának eddig kevésbé vizsgált területeire, a vallási türelem gondolatának és az állam politikai stabilitásának összefüggéseire.

1. Historiográfiai áttekintés

Padányi korabeli protestáns megítélésére nyomtatott forrás a sajtócenzura miatt nem áll rendelkezésre. Annál figyelemreméltóbb Pados Ferenc esperes Padányi halála után 12 évvel, 1774-ben keletkezett kézirat feljegyzése a veszprémi református egyházmegye elárvult ekklézsiáiról.¹ Ebben az esperes a korabeli tanúságtételek és írott források alapján tárgyilagos hangnemben hű képet rajzol Bíró Márton erőszakos templomfoglalásairól, protestánsok elleni pereskedéseiről, fenyegetéseiről, a vár-

megei hatalom protestánsok elleni felhasználásáról stb. Thury Etele a 19. század végén a zánkai református templom visszafoglalása kapcsán már Bíró „dühöngései”-ről, „örjöngésig vitt kegyetlenkedései”-ről ír.² Ezt követően a protestáns történetírás a kortárs katolikus püspökök közül Padányival foglalkozik a legtöbbit, s a figyelem Enchiridion c. könyvére összpontosul. A Zsilinszky-féle egyháztörténet például foglalkozik a mű keletkezési körülményeivel, tartalmával, diplomáciai következményeivel, ugyanakkor Bíró „közönséges tehetségű ember”-nek nevezi, s bár stílusától nem tagadja meg az eredetiséget, benne megítélése szerint „az erő durvasággal párosul”, könyve hangját pedig, melyben – mint írja – „eretneküldözésre izgatott”, „bárdolatlan”-nak, „uszító”-nak mondja.³ Ugyanez a munka másutt megemlíti a Bíró püspöksége idején bebörtönzött protestáns lelkészeket,⁴ valamint a prédikátorok „valóságos üldöző rémé”-nek mondott püspök vizitációit a református lelkészeknél.⁵ A Bíró Sándor és Szilágyi István szerkesztésében 1949-ben megjelent református egyháztörténet a Mária Terézia korában újrainduló ellenreformációs hullám bemutatása közben már valamivel tárgyilagosabban, de lényegében hasonló értelemben szól Bíró vizitációiról.⁶ Ezek a kiragadott példák már jelzik, hogy Bíró elfogulatlan megítélése és tevékenységének tanulmányozása a protestáns egyháztörténetírásban milyen főbb nehézségekbe ütközik.

Míg a protestáns történetírásban a Padányi-jelenség terén a protestáns-gyűlölet irányában mutatkoznak bizonyos torzítások és túlzások, a katolikus egyháztörténetírás elsősorban a püspök terítő és egyházszervező tevékenységének eredményességére helyezi a hangsúlyt. Hornig Károly Padányi naplójának kiadása kapcsán nem ad átfogó értékelést, a szempontunkból leginkább érdekes Rómába küldött két püspöki jelentés adatait pedig minden kommentár nélkül közli.⁷ Pehm József terjedelmes Padányi-monográfiája alapos forrásfeltárás nyomán kiegyensúlyozott véleményalkotásra törekszik ugyan a püs-

pök protestánsokhoz való viszonyának megítélésében, a protestánsokkal kapcsolatos módszereit és elképzeléseit mégis többhelyütt a 20. századi vallási helyzet szempontjából igyekszik igazolni.⁸ Hermann Egyed egyháztörténete Padányi tevékenységét a török uralom alatt álló területeken felbomlott katolikus egyházi szervezet helyreállítása iránti igénnyel teszi érthetővé, s a szervezés fénykorát a Dunántúlon Padányi püspöksége idejére helyezi.⁹ Hermann inkább pozitív emberi vonásait hangsúlyozza, kimutatja a protestánsokról vallott felfogásának előzményeit és korabeli párhuzamait, s felhívja a figyelmet arra, hogy a püspök az egyházmegyéje területi integritását fenyegető horvát katolikus papokkal szemben is ugyanolyan eréllyel lépett fel, mint a protestantizmussal kapcsolatban.¹⁰ Az Enchiridionnal összefüggésben Pehm nyomán Hermann utal arra, hogy a könyv udvari megítélésében a politikai bonyodalmaktól való félelmen kívül szerepet játszott az udvari körök eltávolodása is saját korábbi egyházpolitikai nézeteitől.¹¹ Mindez mutatja, hogy bár a katolikus egyháztörténet több ponton új megvilágításba helyezi Biró Márton alakját és a protestantizmussal kapcsolatos tevékenységét, véleményalkotása mégsem mentes az egyoldalúságtól.

Végül vessünk egy pillantást a felekezetekhez nem kapcsolódó, „világi” történetírás Padányi-képére. Marczi Henrik például Biró Mártont „kemény, energikus, magyaros”, „megalkuvást nem ismerő” embernek mondja, miközben széles egyháztörténeti és -politikai háttér előtt mutatja be az Enchiridion előzményeit, főbb tételeit és az általa kiváltott reakciókat.¹² Marczi felhívja a figyelmet arra is, hogy az ellenreformáció támadásai ebben az időszakban sokhelyütt dacos ellenállást hoztak létre, és a valóságos vallási helyzet megítélésében óvatosságra van szükség.¹³ Szekfü Gyula átfogó történeti szintézisében független ítéletet alkot, amikor a 18. századi katolikus uralmi törekvések keretében a protestantizmussal kapcsolatos nézetek között Biróét a leg-szélsőségesebbnek nevezi, alapvető tévedéseit pedig az államhatalom katolikus jóindulata iránti túlzott optimizmusban, a katolikus egyházi tradíció hiterjesztésről vallott felfogásával való szembekerülésben és az állam egyházi célokra történő igénybevételeiben rejlő veszélyek fel nem ismerésében jelöli meg.¹⁴ Szekfü a magyar barokk állam- és társadalomfelfogás jellemzőinek hosszán idézi Padányinak az 1741. évi országgyű-

lésen Mária Terézia koronázása alkalmával mondott egyik beszédét,¹⁵ amely egyben példázza Biró nem mindenütt elismert képpalkotó fantáziáját, szónoki képességét és irodalmi tehetségét.¹⁶ A nézetek különbözőségének érzékeltetésére érdemes megemlíteni, hogy művelődéstörténeti szintézisében Kosáry Domonkos Padányit a katolikus restauráció újabb szakasza „különösen elszánt és erőszakos képviselőjé”-nek és „ünnepelesen bonyolult barokk szónoklatok szerzőjé”-nek nevezi, majd rámutat arra az ellentmondásra, amely a magyar protestantizmus fizikai megsemmisítésének gondolatát felvető Enchiridion betiltása és Biró gyakorlati térítő tevékenységének zavartalan folytatása között megfigyelhető.¹⁷ Az idézett példák alapján megállapíthatjuk, Padányi Biró Márton és a protestantizmus kapcsolatának képe a különböző kiindulású történeti megközelítésekben egymástól több ponton eltérő vonásokat mutat, ami már önmagában is kellőképpen indokolja a kérdés beható vizsgálatát.

2. Életpálya

Biró Márton 1696-ban született a csallóközi Padány faluban praediális egyházi nemesi családból.¹⁸ Szülei vegyesházasságban éltek: apja kiterjedt rokonságával együtt református, anyja katolikus. Az alistáli református templomban keresztelték, keresztzülei is reformátusok. Ennek kapcsán érdemes felidéznünk, hogy a 17. századi ellenreformáció olyan vezető egyéniségei, mint Forgách, Pázmány, Lósy és Kollonich érsekek is mind protestáns származásúak. Apja már születése előtt meghalt, anyja özvegyen neveli 3–4 éves koráig, aki ekkor másodszor is férjhez megy, fiát pedig Jászárokszállásra viszi és további nevelését katolikus rokonságára bizza. Alapfokú tanulmányait jezsuitáknál, piaristáknál és más katolikus gimnáziumokban folytatja nehéz anyagi körülmények között. Veszprémben kéri felvételét a kispapok közé, a teológiát Nagyszombatban végzi, 1722-ben pappá szentelik. A következő évben a Fejér megyei Bicskére kerül plébánosnak. A csaknem teljesen református lakosságú mezővárosban a 16. század óta nem járt katolikus pap, de Batthyány Lajos kancellár, a helykegyura 1701-ben elvette a reformátusoktól a templomot és a katolikusoknak adta. Bicskei plébánosként mintegy kicsiben mindazokat az eszközöket igénybe veszi, ame-

lyekkel majd veszprémi püspökként is élni fog: a település életrendjét szabályozó törekvéseit (harangozás, munkatilalom stb.) az egész lakosságra, így a reformátusokra is kiterjeszti, az anyakönyveket szigorúan vezeti, vegyesházasságot nem köt, a temetéseken magyar beszédet mond, melyekre a reformátusok is eljárnak, a katolikus templom tornyából korábban elvitt harangot visszaszerzi, restauráltatja a plébánia-épületet.

1728-ban a felsőörsi prépostság javadalmasa, a következő évben veszprémi kanonok lett, 1733-tól veszprémi székesegyházi főesperes, 1734-től pedig püspöki helynök. Felsőörsi prépostként eszköztára tovább bővül: a préposti fundusról a református lelkészt és iskolamestert elűzi, épületeiket lebontatja, plébániát szervez, az általa helyreállított templom felszentelésekor a veszprémi katolikusok és a helybeli reformátusok között összeütközésre is sor kerül. Püspöki helynökként azt az Acsády Ádámot képviseli, akinek korábbi működése nem hagyott mély nyomokat az egyházmegye történetében.¹⁹ A betegeskedő Acsády láthatóan mérsékelni igyekszik radikális intézkedéseit, 1739-ben el is mozditja a helynökségtől, majd megbékül vele. Az 1741-es pozsonyi országgyűlésen a veszprémi káptalan követe, itteni szereplése nyomán a legmagasabb körök is felfigyelnek rá. Acsády halála után, még püspökké való kinevezése előtt az egész egyházmegyre érvényes rendeletet ad ki, melyben többek között megtiltja a vegyesházasságokat, az ezekből született mindkét nemű gyermekek nevelését katolikus szellemben kívánja, s a protestáns lelkészeknek is megtiltja a vegyes vallású jegyesek összeadását. Püspöki kinevezésével 1745-ben egyben Veszprém vármegye főispánja és inkább névleges címként a királynő kancellárja lesz, majd 1746-ban magyar királyi tanácsosnak, a következő évben pedig valóságos belső titkos tanácsosnak nevezik ki, ami egyben utal arra, hogy pályája csúcán a királyi udvar teljes bizalmát élvezi.

Püspöki kinevezésével egy olyan, a fél Dunántúlra kiterjedő egyházmegye élére kerül, amelynek püspöki székhelyét többségében protestánsok lakják, amelyben a török uralom alatt a falvak mintegy háromnegyed része elpusztult, a katolikus egyházszerkezet, -igazgatás és birtokrendszer széttzilálódott, a lakosság többsége valamelyik protestáns felekezethez tartozik, s a kevés számú katolikus alsópapság sem áll

hivatása magaslatán.²⁰ Az előbb említett ok is hozzájárult ahhoz, hogy püspöki palotáját nem Veszprém-ben, hanem a 17. század vége óta híres zarándokhelye révén az erősödő dunántúli katolicizmus egyik központjának számító Sümegen kezdi építeni. Nagy lendülettel fog az immár az egész egyházmegyére kiterjedő egyházszervező és pasztorációs tevékenységhez, melynek elvi-teológiai alapjait az 1750-ben megjelent Enchiridion-ban fejt ki részletesen.²¹ A mű által előidézett legfelső szintű nemzetközi diplomáciai bonyodalom, a magyar protestánsok kérésére II. Frigyes közvetett intervenciója a pápánál, majd a könyv elkoboztatása a császári udvar részéről jelentős megrázkódtatást okoz neki, pályája mintegy belső törést szenved. Nem sok sikerrel vesz részt az 1751. évi országgyűlésen, jogi harcai és pereit – köztük elsősorban különböző protestáns gyülekezetekkel, valamint saját egyházmegyéje szerzeteseivel és a zágrábi püspökséggel – ettől kezdve szinte állandósulnak, főispáni tevékenységét két alkalommal királyi bizottság vizsgálja felül. Udvari kapcsolatai lazulnak, egy királyi rendelet engedély nélküli kinyomtatásáért 1757-ben királyi nemtetszést nyilvánítanak neki. 1752-ben és 1757-ben terjedelmes jelentést küld Rómába egyházmegyéje vallási helyzetéről és eddigi tevékenységéről, melyért mértéktartó elismerésben részesül. Közben állandóan küzd az Enchiridion egyházi engedélyezéséért, amely azonban csak közvetlenül halála előtt adatik meg neki. Püspöksége utolsó éveiben csalódott, visszahúzódó, fáradt, keserű ember, egészségi állapota romlik, halála előtt két évvel utódlási joggal segédpüspököt kap, s 1762-ben 67 éves korában meghal. Halála után nem sokkal alakja körül megindul a legendaképződés, emléke a szélesebb rétegek körében hosszú ideig fennmaradt.

3. Egyházszervezés

Az életpálya vázlatos áttekintése után vegyük szemügyre Biró Márton egyházszervező tevékenységének a protestáns felekezeteket is érintő főbb vonásait. Az 1745. dec. 8-án kelt királyi rendelet értelmében Biró megbízást kap az egyházmegyéje területén élő nem katolikus lelkészek, imaházak meglátogatására is, a püspök tehát az egyházmegye egész lakosságát hatáskörébe tartozónak tekinthette.²² Egyházlátogatásai során következetesen felkeresi a protestáns templomokat és lelkészeket,

ez utóbbiakat kikérdezi, a protestáns gyülekezetekben is prédikál. Megkétszerezi a főesperességek számát, gondot fordít a papképzésre, s legfőbb törekvései közé tartozik a katolikus plébániák, tanítói állások és templomok számának növelése, aminek érdekében a régi építmények helyreállítása és újak emelése mellett – szükség esetén főispáni hatalmával is élve – a protestáns tulajdonban lévő templomok elvételeitől és a protestáns egyházi tisztségviselők elűzésétől sem riad vissza. A veszprémi egyházmegye területén a 17. század közepére csaknem 500-ról 5-re zsugorodott plébániák száma a század második felében lassan emelkedni kezd, majd püspökségének kezdetére 90-re szaporodik,²³ Biró 17 év alatt ezt a számot csaknem megkétszerezi.²⁴ Emellett 93 új templomot épít, az egyházmegyéjében helyreállított templomok és kápolnák száma összesen 112, 28 helyre pedig katolikus iskolamestert vezet be.²⁵

A plébániák létesítésének egyik első lépése gyakran a protestáns kézben lévő templomok el-, illetve visszafoglalása. Biró idejében több, mint félszáz templomot és imaházat foglaltak vissza elsősorban a protestánsoktól, de más felekezetűektől visszaszerzett templomról is tudunk.²⁶ Nem egy alkalommal kerül sor a másvallásúak kezén lévő templomok lerombolására, a protestáns imaház használatának akadályozására, a prédikátor vagy iskolamester, sőt néha a protestáns lakosság elűzésére. Ezekben az esetekben Biró a néha egyoldalúan értelmezett királyi rendeletekre, a földesúri jogra vagy a korábbi katolikus birtoklásra hivatkozik, s szükség esetén vármegyei vagy kegyúri támogatást is igénybe vesz. A megszerzett vagy újonnan épített templomot ellátja a szükséges egyházi felszereléssel, katolikus papot és/vagy iskolamestert vezet be, akinek fenntartásáról gondoskodik. Azokon a helyeken, ahol ilyen úton nem remélt gyors eredményt, így mindenekelőtt a vegyes vallású és a protestáns többségű településeken, a harcot jogi úton folytatta, amely sokszor éveken át elhúzódott.²⁷

Mindennek következtében nemcsak az egyházszervezet, hanem a vallásgyakorlat szerkezete is az egész egyházmegye területén jelentős mértékben átalakult, amit a protestáns lelkésszel, illetve lakossággal rendelkező települések számának megváltozása is jól érzékeltet. A 17. század közepi 16 protestáns lelkésszel szemben a 18. század első harmadának végén 141 település rendelkezik pro-

testáns lelkésszel az egyházmegyében, a részben vagy teljesen protestáns települések száma 159. Ezek közül mindössze 7 helyen van katolikus pap, 22-ben a szomszédos plébános vagy szerzetes látja el a szolgálatot.²⁸ Biró püspöksége alatt összesen 28 helyről űzik el a protestáns lelkészt, azoknak a helyeknek a száma pedig, ahol ez idő alatt a protestáns vallásgyakorlat megszűnt, összesen 40.²⁹ Ez azt mutatja, hogy a protestáns lakosságú települések száma Biró idejében csaknem egyharmaddal, a protestáns lelkésszel rendelkező települések száma pedig csaknem egynegyeddel csökkent. Ez a csökkenés akkor igazán szembetűnő, ha figyelembe vesszük, hogy a katolikus plébániák, tanítói állások és templomok megszorodása ugyanabban az időszakban részben éppen a protestáns egyházszervezet visszaszorítása révén történt. Minde mellett Biró Márton egyházszervező tevékenysége több alkalommal jelentős ellenállásba ütközött: az évekig elhúzódó peres ügyeken és a bizonyos mértékű stabilizáción kívül ezt tanúsítják azok az esetek, amikor a protestánsok tettelegességhez folyamodnak.³⁰

4. Pasztoráció

A katolikus egyházszervezet kiépítése csupán a keretet adta Biró széles körű pasztorációs tevékenységének, amelyben a protestáns ellenes tendenciák ismét előtérben állnak. Különösen kedveli a nagy tömegeket megmozgató, látványos, s éppen ezért a más felekezetűekre is hatással lévő áhítatformákat.³¹ Felvirágoztatja a körmeneteket, zarándoklatokat, speciális alkalmakra való népi áhítatgyakorlatokat, a szentek – így elsősorban Vendel – tiszteletét, súlyt helyez az egyházi év jeles ünnepeire, s mindezt nemcsak a szigorúan ellenőrzött papságon keresztül, hanem számos ünnepi megnyilvánuláson maga is részt vesz. Legkedveltebb áhítatformája a szentháromság kultusz, amit – nem utolsósorban protestáns ellenes színezete miatt – széles körben terjeszt. Ez az áhítatforma Közép-Európában a 16–17. században éli fénykorát: a törökkel és a protestantizmussal vívott harcban a katolikus hitvallás szimbóluma, s egyben része a császári hatalom vallási legitimációjának.³² A 18. század közepére a felső társadalmi rétegek körében mindhárom vonatkozásban veszt aktualitásából, Biró mégis alkalmasnak találja arra, hogy segítségével a szé-

lesebb rétegek vallási életét fellendítse, s hathatós eszközként használja fel a protestáns felekezetekkel szemben. Az áhítatformával még bicskei plébános korában kerül közelebbi kapcsolatba, amikor a királyi udvar által 1725-ben megszervezett budai szentháromság társulat előtt prédikál. A társulatot püspökként az egész egyházmegyére kiterjeszti, s társadalmi, vallási hovatartozásra való tekintet nélkül minden hívét a társulat tagjának jelenti ki. A társulati tagoknak külön szabályokat és áhítatformákat szerkeszt, amelyeket több nyelven nagy példányszámban nyomtatásban is megjelentet.³³ Ezek közül legelterjedtebb a szentháromság naponta közösen végzett ángyali olvasója,³⁴ amelyet gyakran maga vezet be ott, ahol még nem ismerik. A mágikus vonásoktól sem mentes újholdvasárnapi körmeneteket is összekapcsolja a szentháromság tisztelettel, amikor hordozható szentháromság szobrokat készíttet, és a körmeneteken ezeket viteti a legnagyobb fényvel. A külön erre a célra készített háromszögletű perselyben összegyűlt adományokat karitatív, szociális célokra fordíttatja. A veszprémi székesegyház előtt 1750-ben hatalmas szentháromság szobrot emeltet, amely előképe az egyházmegye számos településén állított, szerényebb méretű és kvalitású köztéri szentháromság emlékeknek. A szentháromság tisztelet fokozása érdekében megjelentetett kiadványaiban nemcsak a kultusz protestáns ellenes vonását hangsúlyozza, hanem felhasználja ezeket a protestantizmussal kapcsolatos gyakorlati elveinek (így például a vegyesházasságok tiltásának, az ilyen házasságból származó gyermekek katolikus nevelésének, a katolikus ünnepek protestánsokra is kötelező voltának)³⁵ a hirdetésére is. Mindezek alapján nem csodálkozhatunk azon, hogy – mint maga írja egyik levelében – a szentháromság tisztelete terjedt a protestánsok körében is, s hogy a szentháromsággal kapcsolatos áhítatgyakorlatok jelentős számú áttérést eredményeztek.³⁶

Bíró pasztorációs tevékenységének másik hatásos eszköze a prédikáció. Beszédeit, melyek a bennük rögzített különböző néphagyományoknak és Bíró protestantizmusához való viszonyának egyaránt fontos forrásai, rendszerint magyar nyelven, népies stílusban mondta, majd utóbb kidolgozva nagy számban, több kiadásban nyomtatásban is megjelentette. A nem katolikus felekezetek pellengére állításában változatos nyelvi eszközöket használ: a protestantizmus nála „*Jelki sántikálás*”, „*eleiktül*

nyomzott sötétség”, másutt „*nagyralátó, fényen néző, főbb pökő kevély*”,³⁷ „*a magok értelme és agyok veleje után járó, okoskodó eretnek*”-ről beszél.³⁸ A beszédek alkalma és tartalma között általában szoros a kapcsolat: így például a Szt. Simon és Judás apostolok napján 1724-ben mondott beszédében a szentekről vallott kálvini tanítást bírálja.³⁹ az 1729-ben úrnapiján „*számtalan kálvinistaság és lutheránusság jelenlétében*” mondott beszédében az oltárszentségről vallott katolikus és protestáns tanítás különbségét ismerteti,⁴⁰ egy másik prédikációjában pedig a házasságot „*ördögi találmány*”-nak mondó protestáns felfogást kárhóztatja.⁴¹ Szemére hányja a protestánsoknak, hogy térítő törekvéseik elsősorban a katolikus Európára irányulnak, és a világ távolabbi pogány részeire nem mennek téríteni.⁴² Több alkalommal a protestantizmus idegen eredetét hangsúlyozza a régi magyar katolikus hittel szemben.⁴³ A „*csupa eretnek helység*”-nek mondott Hagymáskéren például így szólítja meg hallgatóit: „*ne igyekezzetek már ez után magatoknak új vezért, úgy mint Kálvinus Jánost, Luther Mártont, vagy más akármelly ámitó hamis új prófétát keresni és szerezni: Ne mennyetek vissza Egyiptusba az ördögnek hatalma alá*”, majd így folytatja: „*Már most különösen titeket szállítak meg hagymáskéri kálvinista lakosok. Oh, szegény husban zabálló, és bűdös hagymában gyönyörködő Egyiptusok, vagyis Egyiptusnak rabjai, szolgálói*”. Ezt követően hosszú etimológizálásba kezd, melyben a település nevét használja fel a megtérésre való felszólításra.⁴⁴ Nem sok gyakorlati eredménye lehetett ennek a beszédnek, mert Bíró hat év múlva, 1752 húsvétján ismét Hagymáskéren prédikál abból az alkalomból, hogy a kálvinista prédikátort és iskolamestert elűzette, az oratóriumot leromboltatta, a faluban pedig csak „*kevés számú együgyű római hiten lévő*” van.⁴⁵ Az 1746-ban Mórton mondott beszédével a település kegyurának azt a szándékát támogatta, amivel az a kálvinista prédikátor halála után meg akarta akadályozni új prédikátor behozását.⁴⁶ Előfordul az is, hogy a protestáns felekezetek pozitív értelemben szerepelnek a prédikációban. Egyik Szt. Márton napi beszédében például a templomba járásban buzgó protestánsokat így állítja példaként a katolikusok elé: „*ezek a lutheránusok és kálvinisták alig hallják a harangszót, legottan nem csak vasárnapokon, de még hétköznap is ugyan tolyongva sietve sietnek az ő imád-*

ságos házokba. Egyedül mi anya hitű katolikusok . . . olly restek, gondviseletlenek és magunk felejtettek vagyunk, hogy majd legnagyobb tunyaságot mutatunk a mi lelkünk üdvösségének keresésében.”⁴⁷ Ez az idézet egyben rávilágít arra, hogy Bíró fő céljai közé tartozott a „*hideg katolikusok*” vallásosságának felébresztése és hitben való megerősítése.

Beszédeinek egyik kedvelt alkalmai voltak a nyilvános áttérések, melyek szélesebb rétegekre gyakorolt hatása minden bizonnyal jelentős volt. Így például 1746 Szt. Márton napján a veszprémi székesegyházban egy zsidó család,⁴⁸ 1747 nagycsütörtökjén a nemesdédi prédikátor,⁴⁹ 1748-ban Sümegen két szülőföldjéről való kálvinista és egy morvaországi zsidó,⁵⁰ ugyanebben az évben Veszprémben⁵¹ és Magyarbarnakon⁵² a magyarbarnaki kálvinista prédikátor, ugyanez év advent 4. vasárnapján a veszprémi székesegyházban több különböző helyről származó kálvinista és felekezet nélküli személy,⁵³ 1749 Péter és Pál napján ugyanott a hoboli kálvinista prédikátor⁵⁴ áttérése alkalmával mond beszédet. Ezekben a prédikációkban Bíró az áttérteket áldásban részesíti,⁵⁵ példaként állítja a még „*lelki vakságban sinylődők*” elé, az áttért prédikátorok tanultságára, magas életkorára hivatkozik, s különösen az „*igazságot már megismerő, de még kálvinista név alatt lappangó*”-kat ostromozza.⁵⁶ Az áttért lakosságú településekre többször visszatér, mint például Felsőörsre, ahol 1756-ban mondott beszédében ellentétet építve többek között ezt mondja: „*valamikor setétség voltatok, most pedig világosság az úrban*”, majd az adott helyzetre az eltévedt juh és a jó pásztor hasonlatát alkalmazza,⁵⁷ ami arra enged következtetni, hogy kétség merült fel benne az áttértek hitbeli álthatatossága felől. Ha valamilyen ok miatt nem vehet részt egy jelentős egyházi eseményen, prédikációnak is beillő hosszú buzdító levelet küld, amit a jelenlévőknek felolvasnak. Így például a nagyberényi plébános beiktatása alkalmával 1746-ban kelt kinevező levelében a hívek kötelességeinek felsorolása közben így ír: „*azok is, akik nem a mi aklunkból valók, semmi gonoszat felöletnek ne mondhassanak, sőt inkább azoknak is lelki épületére legyen a ti keresztényi jámbor, és istenes magatok viselése.*”⁵⁸ Az így kinevezett Benignus Farkas ferences szerzetes Bíró egyik kedvelt embere lehetett, mert még ugyanebben az évben sümegi gárdiánnak nevezi ki. A magyarázatot sírfelirata adja, a-

mely szerint életében több, mint 2000 eretneket térített a katolikus hitre.⁵⁹

Ez az adat egyben átvezet Bíró pasztorációs munkájának a protestantizmushoz fűződő viszony szempontjából meghatározó területéhez, a tulajdonképpeni térítő tevékenységhez. Az előbbieket már rávilágítottak arra, hogy Bíró nem lehet egyszerűen erőszakos térítőnek nevezni, eszköztára ennél lényegesen változatosabb volt. Térítő tevékenysége az összes nem katolikus felekezetre kiterjed, az egyházmegyéjén kívüli területekről és olyan társadalmi csoportokból is vannak áttérői, amelyekre erőszakkal nem lehetett hatni. Egyik körlevelében így utasítja plébánosait a katolikus hitről más felekezetre áttértekké váló bánásmódra: „*Ha valamelyik hitelhagyó tisztí fenyítőszek elé kerül, az ilyenekhez tüstént Krisztus gyengédségével és szelídségével közelítsen a plébános, kedvességgel oktassa őt a hit alapelemeire, és így vezesse vissza Krisztus aklába. Aki ingadozik, azt kolostorba, szemináriumba, illetőleg plébánosokhoz, iskolamesterekhez juttassák, a hit elemeire oktassák, ruhával, élelemmel lássák el, magasabb tanulmányokra segítsék. Ha pedig ehhez nincs tehetsége, adják jó katolikus iparosokhoz mesterségre. A vegyesvallású szülőket kedveskedve vegyék rá, hogy gyermekeik katolikus vallásúak legyenek.*”⁶⁰ Az áttérteket megkülönböztetett gondossággal vette körül: a volt lelkészek közül többet udvarában tartott, ellátott vagy máshol helyeztet el, az egyik áttért iskolamesternek pénzt küld, a gondozatlan vagy másvallásúak nevelésére jutott katolikus vagy más felekezethez tartozó elhagyott gyermekeket pedig Sümegre vitette és ott gondoztatta. Hogy mennyire tisztában van ezeknek az áttéréseknek a távolabbi mozgósító hatásával, mutatja az az adat, amely szerint az egyik áttért kálvinista lelkész vizitációs körútjain magával vitte.⁶¹ Saját rokonai áttérését az 1746-ban karácsony napján Veszprémben mondott prédikációjában színpadi elemektől sem mentesen így adja elő: „*Midőn így püspöki öltözetben prédikállanék itten és ilyenképpen szölitám meg az édes atyámmal egy testvér, hatvanegy esztendő Padányi Bíró János bátyámat is: Járullyatok hozzája és világosodgyatok meg. Aki is ezen szókat hallván, legottan az egész nép előtt Istók jóval együtt színem elejében járulván, és ott letérdepelve, égő gyertyákat tartván kezükben, és kezeikkel az én ölemben lévő szent evangéliomot illet-*

vén, a Kalvinus tévelygésének setéségébül a római közönséges igaz hitnek világosságára jöttek: melyrül is nyilvánossan vallást tévén, és a Kalvinus bolyongásának ellene mondván, a Krisztus szent testét is az én kezeimbül mind a ketten magokhoz vették.”⁶²

Bíró természetesen nemcsak maga térített, hanem kanonokjait is térítő útra küldte, ha meghallotta, hogy a protestáns prédikátor valahol meghalt vagy elment. Példája másokra is hat az egyházmegyében és annak határain túl is. Többször előfordult azonban, hogy ez a térítő törekvés erélyes ellenállásba ütközött, mint például Lovason, ahol az érkező kanonokokat és kíséretüket az asszonyok sóprúkkal kergették ki a faluból.⁶³ Az áttértek számáról a Rómába küldött két püspöki jelentés, valamint más források összevetése alapján kaphatunk némi képet, az adatok azonban nem mindig pontosak és néha ellentmondanak egymásnak. Az 1752. évi jelentés szerint az áttértek száma az egyházmegye területén Bíró püspökségétől kezdve összesen 2524 fő,⁶⁴ ehhez járul az 1757. évi jelentés szerint további 1250 személy,⁶⁵ ami jól mutatja, hogy a térítések lendülete Bíró püspöki idejének második felére valamelyest alábbhagy. Az 1752. évi jelentés szerint Bíró saját munkája révén összesen 145-en katolizáltak.⁶⁶ Az áttértek nem mind tartanak ki a katolikus hit mellett: a források 1757–1762 között például 200 protestáns hitre visszatérőt említenek.⁶⁷ Az 1752. évi jelentés rendszertelen adatai a nem katolikus lakosságról területi bontást nem tesznek lehetővé,⁶⁸ az 1757. évi jelentés viszont az áttértek számát területi és felekezeti bontásban is közli,⁶⁹ a nem katolikus felekezethez tartozók összlétszámára pedig csak következtetni tudunk. 1752-ben az egyházmegyében összeírt összlélekszám megközelíti a 150 ezret, 1757-ben pedig mintegy 115 ezer katolikusról adnak számot. Ezeket az adatokat hitelesnek elfogadva tehát a lakosságnak ekkor már csak alig valamivel több, mint egyötöd tartozik valamelyik nem katolikus felekezethez. Az áttértek számának területi bontása az 1757-es jegyzékben a térítések intenzitásának területi ingadozása mellett a nem katolikus felekezetek arányának helyi eltéréseire és a térítések asszimilációjának felekezetek közti különbségére is utal. Eszerint a legtöbb áttérőt a veszprémi esperességben jegyezték fel, ennél valamivel kisebb az áttértek száma a palotai, fehérvári, segesdi, tapolcai és kanizsai esperesi kerületben, a ráckevei, budai,

kaposi, keszthelyi és zalaegerszegi esperességekben pedig még ennél is kevesebb. Az áttértek felekezeti megoszlását vizsgálva a reformátusok összességükben kb. egyharmados többséggel szerepelnek az evangélikusokkal szemben, a fehérvári, tapolcai, kanizsai és keszthelyi esperességben azonban az evangélikusok vannak kisebb-nagyobb többségben. Ezeknek az adatoknak további területi bontására nincs mód, de összevetésük az ugyanerre a területre vonatkozó, nagyrészt még kiadatlan Padányi-féle vizitációkkal és protestáns összeírásokkal további következtetésekre adhat lehetőséget.^{69a} Másfelől az értelmezésnél figyelembe kell venni azt is, hogy a regisztrált áttérések száma datai jól kiegészítik az egyházszervezet átalakulása alapján arról a folyamatról rajzolt képet, melynek során nem utolsó sorban éppen Bíró tevékenysége révén a Dunántúlnak ezen a részén a 17. század végétől kezdődően a felekezetek közti határok eltolódnak, a homogén protestáns területek vallási egysége meg bomlik, a katolikusok és protestánsok közti arány megváltozik, s a korábbi protestáns többséggel szemben fokozatosan a katolikusok jutnak túlsúlyra.

5. Egyházpolitikai háttér

Ha most egy pillantást vetünk Bíró Márton nem katolikus felekezetekkel való kapcsolatának udvari megítélésére, sajátos kettősséget tapasztalunk, ami fényt vet az állam és az egyház közti viszony alakulására és utal arra az alapvető szemléletváltozásra is, amely Bécs egyházpolitikáját ebben az időszakban jellemezte. Bíró pályájának felfelé ívelése és püspöksége első éveinek pozitív állami értékelése arra enged következtetni, hogy összhangban van kora eszméivel. Egyrészt valóban ez az az időszak, amikor nemcsak Ausztriában, hanem a Habsburg-birodalom más részeiben is újjáélednek az ellenreformációs tendenciák.⁷⁰ Erdélyben például a rekatolizációs folyamat udvari támogatással az 1730-as, 1740-es években éri el tetőpontját, de még 1774-ben is sor kerül protestáns paraszti királyi rendeletre történő áttelepítésére a birodalom egyik részéből a másikba.⁷¹ Másfelől azonban megfigyelhető, hogy az ekkor szembenálló katolikus és protestáns törekvéseknek már nem a különböző felekezetek állami támogatással történő konfrontációja volt a célja, hanem az állam és a katolikus egyház látszólagos egyetértésének formájában már az állam és az egyház közti

kapcsolat reformjának, a kettő szétválasztásának tendenciái jelentkeztek.⁷² Elkezdődik az uralkodói hatalom vallási eredetéről és az állam szerepéről alkotott felfogás megváltozása, s az uralkodóház egyre szélesebb önállóságra törekszik az egyházi ügyek intézésében.⁷³ A bécsi kormányzat egyre inkább ellenzi a vallási béke bármilyen megzavarását⁷⁴ (így például az Enchiridionot megelőző és követő évtizedekben kiadott hasonló szellemű protestáns ellenes röpiratokat is elkobzó királyi rendelet sújtja), és fokozódó mértékben magának igyekszik fenntartani az egyházpolitikai kérdések intézését. Bécs Rómához fűződő viszonya függetlenebbé válik, s a katolikus egyház fokozatosan instrumentalizálódik az állam kezében. Az új egyházpolitikai felfogásnak kezd részévé válni a vallási tolerancia gondolata, amely már a század harmadik évtizedétől felmerült a Habsburg-birodalom különböző részein felfedezett titkos protestáns mozgalmakkal kapcsolatban.⁷⁵

A vallási tolerancia gondolatának jelentkezését szélesebb társadalmi, politikai, gazdasági összefüggésekben vizsgálva Európa abszolutisztikus berendezkedésű államaiban a 17–18. században különböző modellek figyelhetők meg. Az adott helyzetben érvényesülő modellt többnyire az államhatalom, az uralkodó egyház, a különböző társadalmi csoportok és a köztük lévő viszony jellemzői határozzák meg. Ezek közül fontos tényezőnek számítanak az államhatalom politikai stabilitása, az államegyház önállósága és gazdasági ereje, valamint a külpolitikai helyzet és az uralkodó felekezeten kívüli felekezetek nemzetközi kapcsolatai.⁷⁶ Mind ezt a vizsgált jelenségre alkalmazva a Habsburg-birodalom az állam politikai legitimitációja egészen Mária Teréziáig vallási fogalmakkal történt.⁷⁷ Amikor azonban a Monarchia hivatali szerkezetének központosító átszervezésével megkezdődött az állami berendezkedés és irányítás, a hatalom szerkezetének átalakulása és a vallási tartalmak kiüresedése, ugyanakkor széles körű társadalmi, gazdasági reformtevékenység indul, ez a folyamat legitimitációs krízist eredményezett először az uralkodó elit körében, majd pedig a társadalom egyre szélesebb rétegeiben. A vallási türelem gondolatának előtérbe kerüléséhez jelentősen hozzájárult az a tény, hogy stabilitásának megőrzése, a politikai és vallási konfliktusok együttes jelentkezésének elkerülése érdekében az államhatalom a korábban háttérbe szorított felekezeteknek egyre szélesebb mozgásteret tett lehetővé.⁷⁸ Ehhez járul, hogy időköz-

ben a katolikus egyházon belül is túlsúlyra jutott a protestantizmussal szemben türelmet tanúsító álláspont: a Biró Márton előtti és alatti időszakban a magyar püspökök a protestánsok jogait biztosító törvényeket egykét kivételtől eltekintve igyekeztek megtartani.⁷⁹ Ilyen egyházpolitikai háttér előtt érthető, hogy a 17. század eretnek-szemléletét és -gyakorlatát felújító Biró protestáns ellenes törekvései egyre inkább anakronisztikussá válnak, szélsőséges nézetei és eszközei udvari és katolikus egyházi körökben is egyre kevesebb megértésre találnak.

6. Összegzés

Az áttekintés végére érve megállapíthatjuk, Biró Márton és a protestantizmus kapcsolatának vizsgálata jó alkalmat kínált annak a folyamatnak a bemutatására, melynek során egy átmeneti korszakban élő, elveiben és gyakorlatában egy korábbi korszakra visszanyúló egyházi vezető a megváltozott társadalmi és egyházpolitikai viszonyok következtében szembekerül saját kora kibontakozó eszméivel. A jelenségről igyekeztünk nem az egykorú szereplők, egyik vagy másik felekezet egyoldalúságával ítélni, hanem arra figyeltünk, hogy a különböző felek hogyan és miért kerültek szembe egymással. Biró egyházi regenerációs törekvéseit származásán és életpályáján kívül érthetővé teszi az a tény, hogy a török uralom alatt állt országrészben jelentős késéssel, tulajdonképpen csak az ő idejében kezdődhetett meg az az ellenreformációs folyamat, amely az ország többi részében már a 17. században végbement. Figyelt arra, hogy a török alól felszabadult területen a katolikus egyházi szervezet helyreállítása vonatottan halad, melynek következtében a Dunántúlon kialakult a különböző felekezetek viszonylag békés egymás mellett élése. Ebbe a helyzetbe nyúlt bele radikális eszközökkel, de az uralkodó körökben ekkor már a felvilágosodás eszméi terjedtek, s törekvései nem illettek bele az időközben megváltozott egyházpolitikai koncepcióba sem. Tevékenysége nyomán jelentős változások következtek be a Dunántúli vallási térképén, az általa közvetített kulturális megnyilvánulások számos vonatkozásban több évtizedre meghatározták a dunántúli népi katolicizmus arculatát. Sorsa paradigmatiságát, s a klasszikus barokk vallásosság formáinak széthul-

lása mellett előre vetíti a vallási türelem elvének törvénybe iktatását és a felvilágosodás áramlatának szélesebb körű érvényesülését.

JEGYZETEK

1. THURY Etele 1902. 50–63.
2. THURY Etele 1886. 950–952.
3. ZSILINSZKY Mihály 1907. 364–365., 519., vö. RÉVÉSZ Imre 1925. 49.
4. ZSILINSZKY Mihály 1907. 408.
5. Ibidem 443.
6. BIRÓ Sándor–SZILÁGYI István 1949. 191–192.
7. HORNIG Károly 1903. 219–374.
8. PEHM József 1934. 60., MALYUSZ Elemér 1939. 506. 49. j.
9. HERMANN Egyed 1973² 297–298.
10. Ibidem 361.
11. HERMANN E. 1973² 362., vö. PEHM J. 1934. 230.
12. MARCZALI Henrik 1898. 334–335.
13. Ibidem 336–337., vö. LADÁNYI Sándor 1972.
14. HÖMANN Bálint–SZEKFÜ Gyula 1943⁷. 548.
15. Ibidem 373–374.
16. Vö. PÉHM József 1934. 367–368., HORNIG Károly 1903. 10. 1. j.
17. KOSÁRY Domokos 1983². 88.
18. A továbbiakhoz vö. PÉHM József 1934.
19. Vö. PETRÁK Mihály 1949. 12–13.
20. PFEIFFER János 1947. 12–23.
21. PADÁNYI BIRÓ Márton 1750.
22. PEHM József 1934. 119.
23. PETRÁK Mihály 1949. 15., 20., 24.
24. PEHM József 1934. 457–458.
25. Ibidem 458–462.
26. Ibidem 462–463., vö. TÓTH Endre 1940. 23–25.
27. PEHM József 1934. 179., vö. BALOGH József 1944–1946.
28. PFEIFFER János 1947. 14., PETRÁK Mihály 1949. 17., 43.
29. PEHM József 1934. 464–465.
30. Ibidem 221–223., vö. BOZSOKY Pál Gerő 1983. 110–112.
31. A továbbiakban: PEHM József 1934. 137–154.
32. CORETH, Anna 1982². 15–16.
33. PADÁNYI BIRÓ Márton 1754.
34. PADÁNYI BIRÓ Márton 1747
35. PADÁNYI BIRÓ Márton 1754. 422–423., 427., 670.
36. PEHM József 1934. 148–149.
37. Ibidem 348.
38. PADÁNYI BIRÓ Márton 1756. 76.
39. PADÁNYI BIRÓ Márton 1761. 894.
40. Ibidem 246–261.
41. PADÁNYI BIRÓ Márton 1762. 37.
42. PADÁNYI BIRÓ Márton 1760. Aa2.
43. Ibidem Aa2., 1761. 369–370.
44. Ibidem Ll–Nn., Mm. 2.

45. Ibidem Ddd–Eee2.
 46. Ibidem Li2–Li1.
 47. PADÁNYI BIRÓ Márton 1761. 923.
 48. PADÁNYI BIRÓ Márton 1760. Pp2–Qq2.
 49. Ibidem Rr–Ss.
 50. Ibidem Ss–Tt.
 51. Ibidem Tt2–Uu2.
 52. Ibidem Uu2–Yy2.
 53. Ibidem Yy2–Aaa2.
 54. Ibidem Aaa2–Ddd.
 55. PADÁNYI BIRÓ Márton 1756. 239.
 56. PADÁNYI BIRÓ Márton 1760. Rr2., Tt2., Xx., Ddd.
 57. Ibidem Nn–Pp.
 58. SOMOGYI György 1865. 153.
 59. Ibidem 154.
 60. PEHM József 1934. 152. 5. j.
 61. Ibidem 150–153.
 62. PADÁNYI BIRÓ Márton 1747. 83–84.
 63. PEHM József 1934. 154.
 64. HORNIG Károly 1903. 296.
 65. Ibidem 318–320.
 66. Ibidem 289–290.
 67. PEHM József 1934. 424.
 68. HORNIG Károly 1903. 239., 270.
 69. HOIDEM 318–320.
 69a. HORVÁTH József 1975.
 70. KOVÁCS, Elisabeth 1986. 138–139.
 71. LIEBMANN, Maximilian 1987. 54.
 72. KOVÁCS, Elisabeth 1986. 139.
 73. Ibidem 137.
 74. VANYÓ Tihámér 1986. 114.
 75. Ibidem 46–47.
 76. FULBROOK, Mary 1984.
 77. CORETH, Anna 1982². 69.
 78. Vö. MÁLYUSZ Elemér 1939. 112–114., RAVASZ Boriska 1935.
 79. HERMANN Egyed 1973². 360–361.
- BOZSOKY Pál Gerő: Adalékok Segesd nemzeti és vallási történetéhez. Párizs. (Kézirat) 1983.
 CORETH, Anna: Pietas Austriaca. Österreichische Frömmigkeit im Barock. Wien. 1982²
 FULBROOK, Mary: Legitimation Crises and the Early Modern State: the Politics of Religion Toleration. In: GREYERZ, Kaspar: (Ed.) Religion and Society in Early Modern Europe 1500–1800. London–Boston–Sydney. 1984. 146–156.
 HERMANN Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München. 1973²
 HÓMAN Bálint–SZEKFÜ Gyula: Magyar történet. IV. Budapest. 1943⁷
 HORNIG Károly: Padányi Biró Márton veszprémi püspök naplója. Veszprém, 1903.
 HORVÁTH József: Padányi Biró Márton veszprémi püspök egyházi látogatási jegyzőkönyve Somogyvárról és leányegyházairól. Somogy Megyei Múzeumok Közleményei. 1975. 235–248.
 KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest. 1983²
 KOVÁCS, Elisabeth: Die österreichische Kirche im Zeitalter des Barock. In: FEUCHTMÜLLER, Rupert–KOVÁCS Elisabeth (Hgg.): Welt des Barock. Wien–Freiburg–Basel. 1986. 123–140.
 LADÁNYI Sándor: 1721. évi vallásügyi vizsgálat Somogy megyében. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv. 3. 1972. 91–118.
 LIEBMANN, Maximilian: Kirchliche und religiöse Verhältnisse in der Steiermark vom ausgehenden 15. Jahrhundert bis Joseph II. In: VALENTINITSCH, Helfried (hg.): Hexen und Zauberer. Die grosse Verfolgung – ein europäisches Phänomen in der Steiermark. Graz–Wien, 1987. 43–57.
 MARCZALI Henrik: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congresszuszig (1711–1815). Budapest, 1898.
 MÁLYUSZ Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Budapest. 1939.
 PADÁNYI BIRÓ Márton: Lelket öröző látogatás, az az: . . . a Szent Háromságnak angyali olvasója . . . Buda. 1747.
- PADÁNYI BIRÓ Márton: Enchiridion Martini Bironii Padáni episcopi Wesp-
 rimiensis, de fide, haeresiarchis, ac
 eorum affectis . . . Jaurini. 1750.
 PADÁNYI BIRÓ Márton: Angyali Tár-
 saságnak Szövetsége . . . Győr. 1754.
 PADÁNYI BIRÓ Márton: Micae, et Spicae
 Evangelico–Apostolicae, Avagy evan-
 gyéliomi Kenyér Mor'zálékok, és Apos-
 toli Buza–Kalászok. Győr. 1756–
 1762.
 PADÁNYI BIRÓ Márton: Compendiosa,
 genuina et sincera relatio actorum
 generalis canonicae visitationis dia-
 ecesis Wesp-remiensis. Jaurini. 1760.
 PADÁNYI BIRÓ Márton: Ünne-
 napokon Diaetáknak alkalmatosságával, s egyéb
 jeles napokon mondatott . . . prédik-
 kátziók . . . Győr. 1761.
 PEHM József: Padányi Biró Márton vesz-
 prémi püspök élete és kora. Zalaeger-
 szeg, 1934.
 PETRÁK Mihály: Acsády Ádám veszprémi
 püspöksége. Veszprém, 1949.
 PFEIFFER János: A veszprémi egyházmeg-
 ye legrégebbi egyházi látogatásai (1554–
 1760) Veszprém, 1947.
 RAVASZ Boriska: A magyar állam és a
 protestantizmus Mária Terézia uralko-
 dásának második felében. (1760–
 1780) Budapest, 1935.
 RÉVÉSZ Imre: A magyarországi protes-
 tantizmus történelme. In: A magyar
 történettudomány kézikönyve. (Szerk.:
 Hóman Bálint.) III. 4. Budapest, 1925.
 SOMOGYI György: Biró Márton levele.
 Magyar Sion. 1865. 152–154.
 THURY Etele: A zánkai ev. refor. egyház
 rövid története. Protestáns Egyházi és
 Iskolai Lap. 1886. 949–954., 980–
 985., 1016–1020., 1079–1083.,
 1110–1114.
 THURY Etele: Árva ekklesiák a vesz-
 prémi ref. egyházmegyében. Magyar
 Protestáns Egyháztörténeti Adattár.
 1902. I. 50–63.
 TÓTH Endre: A belsősomogyi református
 egyházmegye Mária Terézia korá-
 ban. Csurgó. 1940.
 VANYÓ Tihámér: A bécsi pápai követség
 levéltárának iratai Magyarországról
 1611–1787. Budapest. 1986.
 ZSILINSZKY Mihály (szerk.): A magyar-
 honi protestáns egyház története. Bu-
 dapest, 1907.

NYOMTATOTT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- BALOGH József: Tíz esztendő Somogy megye vallási harcaiból. (1740–1750) 1944–1946. Regnum. 31–39.
 BIRÓ Sándor–SZILÁGYI István (szerk.): A magyar református egyház története. Budapest. 1949.

TIBOR TÜSKÉS ÉVA KNAPP

Figur und Tätigkeit von Herm Bischof Márton PADÁNYI BIRÓ und seine Wirkung auf das Religionsleben wurde lange sehr unterschiedlich beurteilt. Wenn man das Verhältnis des Herrn Bischofs zum Protestantismus untersucht, kann man demonstrativ den Prozess darstellen in dem ein in Theorie und Praxis konservativer geistlicher Würdenträger in einer Übergangsepoche mit den modernen Ideen seiner Zeit konfrontiert. Seine Regenerationsanstrebungen stammen aus seiner Herkunft und Lebensbahn sowie die Gegenreformation konnte im von Türken

HERR BISCHOF MARTON BIRÓ VON PADÁNYI UND DIE PROTESTANTE RELIGION IN PANNONIEN.

bereits befreiten Landteil mit Wesentlicher Verspätung nur während seine Amtszeit (1745–1762) gestartet werden. Dieser Vorgang wurde in anderen Landesteilen schon im 17. Jahrhundert durchgeführt.

Er hat gemerkt dass in den von den Türken befreiten Gebieten die Rekatholisierung nur sehr langsam ging und im Pannonien war eine relativ friedliche Koexistenz der verschiedenen Religionen. Er hat in diesem Zustand mit sehr radikalen Methoden hineingemischt, aber in den Hofkreisen haben sich schon die

Ideen der Aufklärung verbreitet. Seine Anstrengungen passten nicht zu den veränderten Kirchenkonzeption. Durch seine Tätigkeit wurde die Kirchenlandkarte Pannonien wesentlich modifiziert, die durch ihm vermittelten kulturellen Erscheinungen für mehr Jahrzehnten den volkstrachtlichen Katholizismus in Pannonien bestimmten. Sein Schicksal hat paradigmatischer Wert. Neben der Zerfall der Klassischen Barockformen der Religion zieg das Gesetz der Religions-toleranz und die breite Durchsetzung der Aufklärung vor.

EGY ZALAI KISDIÁK EMLÉKEI A REFORMKORBÓL

RÉSZLETEK GALSAI KOVÁCH ERNŐ EMLÉKIRATÁBÓL

Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára őrzi Galsai Kovách Ernő negyvennyolcas honvédőrnagy nyolckötetes, mintegy 1300 oldalas emlékiratát.¹ A kézirat egy részét még maga a szerző publikálta életében,² visszaemlékezéseit ma is a legbecsebb források között tartják számon az 1848/49-es szabadságharc történetének kutatói.³ Ezzel szemben a szabadságharc előtti, ifjúkori élményeit leíró vaskos, 291 oldalas kötet adatait senki sem használta fel, most ebből adjuk közre a pápai diákélményeire vonatkozó részleteket.

Galsai Kovách Ernő 1825. szeptember 12-én született a Zala megyei Túrjén, Kovács Vendel megyei katonai biztos (később zalaegerszegi várnagy) családjában. Alsófokú iskoláit szülőfalujában kezdte meg, és Pannonhalmán (az akkori Győrszentmártonban) fejezte be édesanyja szüleinél. (Nagyapja, Rákóczy József előbb a premontrei prépostság uradalmának türjei tiszttartója, majd 1828-tól Pannonhalmán a bencés rendi főapát-ság főszámvevője volt.) 1835 őszén, tíz éves korában került a pápai bencés gimnáziumba, az első osztályba. Pápán csak egy évet töltött, tanulmányait előbb a premontrei rend keszthelyi iskolájában (1836), majd 1837–39-ben a kőszegi bencés gimnáziumban folytatta, ahova németet tanulni küldték szülei. Az ötödik osztályt (1840-ben) ismét Keszthelyen, a hatodikot a nagykanizsai piaristáknál végezte el (1841-ben). Szülei, felismerve rendkívüli rajztudását, építésznek akarták taníttatni, ezért, hogy a bécsi műegyetemre bekerülhessen, a horvátországi belovári katonai intézetbe küldték németül tanulni. 1841 októberében azonban, eltérve a család eredeti szándékától, apja beadta Varasd-kőrösi (Warasdiner Kreutzer) határőrezred hadapródjai közé. Tanulmányai befejezése után, 1844 októberében került ezredéhez, de alig néhány hónap múlva Zala megye ajánlására felvették a bécsi királyi testőrséghez. Testőrtisztként, Bécsben élte át 1848-ban a márciusi forradalmat, majd szeptemberben a kormány hívó szavára haza-

tért, és szolgálatra jelentkezett a szerveződő honvédseregben. Szeptember 27-én kinevezték főhadnagynak a Hódmezővásárhelyen szerveződő 30. honvédszázalóhoz, november 16-án már százados volt ugyanitt, és 1849. április 25-én lett ideiglenesen, július 5-től pedig őrnagyi rangban a 30. honvédszázalój parancsnoka. Miután részt vett több véres délvidéki összecsapásban, július 14-én a hegyesi csatában elfogták. Megjárta Titel, Zimony, Pest és Arad börtöneit, amíg 1849 novemberében hadbíróság elé állították. Először kötél általi halálra, majd „kegyelemből” 16 évi, vasban töltendő várfogságra ítélték a császáriak. Hét hosszú évet töltött le az aradi várbörtönben, míg végre (szinte az utolsók között) 1856. december 2-án kegyelmet kapott.

Kiszabadulása után földmérő mérnöksegédként dolgozott, 1861-ben néhány hónapig Pest megye mérnöke volt, majd kinevezték a váci püspökség uradalmi mérnökének. Nyilván a börtönök alatt szerzett tapasztalataiban bízott az új magyar Igazságügyminisztérium, amikor 1868. május elsején kinevezték a lipótvári fegyintézet igazgatójává. 1874-ben az illavai, 1885-től megint a váci fegyintézet igazgatója. 1890-ben a szamosújvári fegyintézetbe akarták áthelyezni, ekkor lemondott. Nyugdíjazása után, 1890. szeptember elsején választották meg a váci ipari és kereskedelmi bank vezérigazgatójának.⁴

Szinnyei József szerint az „aradi fogságában írta naplóját”. Ezt azonban megkérdőjelezi feltűnő tárgyi pontossága, ami csak azzal magyarázható, hogy olvasmányaival egészítette ki, pontosíthatta később a börtönben papírra vetett vázlatát. Az emlékirat első kötetén („Naplóm I. rész. Az atyám és anyám gyermekesége idejéből az 1848. év szeptember 21-iki eseményekről) ez a helymegjelölés szerepel: „Vácson.” Kéziratának az OSZK-ban őrzött, letisztázott változata így legkorábban az 1860-as években készülhetett, de találhatók benne az 1890-es években „beszűrt” kiegészítések is. 50 év körülí lehetett tehát a szerző, amikor leírta 10 éves

korában szerzett pápai diákélményeit. Emlékezetében csak annyi, és csak úgy maradhatott meg, ahogy azt annak idején a jobbára asszonyok szoknyája mellé húzódó kisdiák elfogta, ami egy nemesgyerek számára leginkább szokatlan, furcsa, új volt a polgárváros közegében. Benyomásai így jöllehet felszínesek, mégis egy-egy részlet találon jellemzi az iparosok öntudatos világát. Különösen figyelmet érdemlő a mesterségek, a polgárőrségben élő szokás, és a szállásadó mester családjának leírása. Galsai Kovách Ernő emlékiratának e része a korabeli forrásokkal összehasonlítva hitelesnek mutatkozik, rokonságot mutat Francis Károly borbélymester és Voyta Adolf pápai építőmester önéletrajzával.⁵ A germanizmusokkal telezsúfolt, ezért helyenként nehezen érthető szöveg helyesírását a maihoz közelítettük, de érintetlenül hagytuk a tájnyelvet tükröző régies alakokat.

„1835 év nyarán végeztem el Sz[en]t Mártonban a felső normál osztályt, mely után már a gimnáziumi tanulmány következett. Hogy szülőim és nagyszüleimhez is közelebb legyek, Pápa városába adtak engem az első gimnázialis osztályra 1835 év október hóban kezdődő előadásra. [...]”⁶

Kosztra és szállásra engemet Pápán Hegedüs nevű öreg csizmadia mester párhoz adtak, kinek háza nem messze a gimnáziumhoz, a megyeház melletti kis utcában volt balra. Hegedüs Pápán az előkelő emberek közé tartozott az iparos osztályban, ekkor már 70 éven felüli ember volt, a neje hozzá hasonló korban, mutatja, hogy azelőtt fiatalabb éveiben Pápa város magyar polgárőrségének a kapitánya volt. Pápán ekkor úgy két századot képező polgári őrség volt, magyar és német. De azért ne gondolja valaki, hogy Pápán akkor német ajkú lakosság lett volna! Az nem volt, kivéve egy két mesterembert, amilyen bevándoroltak Magyarországnak minden városában voltak, de ezek csak egyes családok voltak.⁷

Hanem a mesterségek voltak akkoriban két, egymástól elkülönített ágra

osztva, úgy mint a magyar és a német mesterségek, mind egymástól elkülönített céhekben voltak, éspedig voltak a magyar mesterségek közt az elsők és a legszámosabbak a csizmadiák – vagyis amint ott mondták, a „csizmaziák”.⁸ Suszter vagy cipész már német mesterség volt, melynek munkaeszközei és szerszámai is mások voltak, mint a csizmadiáké. Még a bőrök is másképp voltak a csizmadiák és a cipészek számára készítve. Magyar csizmákhoz voltak a kordován és szattyán bőrök, azután a fekete fértett marha- és lóbőrök. A német munkához pedig a festetlen tehén- és lóbőrök, fénymázta, vagyis a „nixléder” melynek a belső oldalát fordították kifelé. Sajátságos volt a csizmadiák csizma készítése, amit most a házigazdánál alkalmam volt tapasztalni. A csizmát kifordítva varrták, és a talpát is úgy reája, azután vízbe áztatták, és kifordították a fordítófával, vagyis a természetes oldalára fordították át, ez a műtét nagy erőfeszítéssel ment végbe, azután a csizma sarkát szegezték reája.⁹ Az uraknak számára ekkor már rámás csizmát csináltak, – vagyis a fejbőr körül egy úgynevezett bőrrámát varrtak, és azután kívülről arra varrták a talpat. Ekkor jöttek az úgynevezett dupla talpú csizmák forgalomba, mert a kifordított csizmára csak egyes talpat lehetett varrni, duplát nem. Csak a rámás csizmára lehetett dupla vagyis kettős talpat varrni. A rámás csizma készítés már német munka volt, azért azt a suszter vagy cipész csinálta.

A szabó-iparnál is egészen külön volt a magyar és a német szabó, külön céhekkal bírtak ezek. A szűrszabók és szűcsök magyar ipar volt.

A polgári őrség is tehát a magyar és a német iparosok szerint felállítva, azonban kötelezve arra nem volt, mert a magyar iparos beléphetett a német polgári őrségbe, és megfordítva: de minden iparos, ha mester lett a céhében – akkor minden mesterségnek külön-külön céhe volt – tartozott a polgári őrségbe is beállni, magának egyenruhát és fegyvert szerezni.

A polgári őrség egyenruhája a következő volt Pápán. A magyaroknak fekete csákó kakastoll forgóval, búzavirág kék atilla és magyar nadrág, sárga zsinórral, fehér tölténytáska és szuronytartó szíjjal. A németeknek volt fehér csákó, forgó nélkül, zöld atilla rózsaszín zsinórzattal, és zöld posztó pantalon nadrág, szintén rózsaszín szegéllyel, azután fekete tölténytáska és szuronytartó szíjjal. Puskájuk volt a közönséges gyalogsági kohás löfegyver, mint a hadseregénél.¹⁰

Eredeti volt, midőn a polgári őrség kirukkolt akár parádéra, akár fegyvergyakorlatra. A mesteri auktoritás¹¹ úgy hozta magával, hogy a puskáját maga után mindig a mesterinas gyermek vitte, és csak a glédába vette attul át a puskáját, és ha vége volt a parádénak, megint az inasgyerek kapta át a puskát haza vinni. Az lenézésben részesült a mesterek részéről, akinek mesterségében nem volt inasgyereke, és ő magának kellett a puskát vinni, azonban ezek közül meg többen, kik nősek vagy családosok voltak, vagy a feleségük, vagy a gyerekek által vitették maguk után a puskát, hogy tekintélyükben csorba ne essék.

Ezen polgári őrségek Magyarországon 1848 évig álltak fenn, amidőn azután ezekből a többi néposztállyal együtt nemzetörök lettek – ami azután a magyar szabadságharc legyőzése után az is, meg ez is végképp megszűnt! A polgári őrség maradványa volt a régi feudális jogviszonyoknak Európában és hazánkban, amidőn a polgári elem a középstatust képezte a nemesség és a parasztok között. [. . .]

Tehát a városokban ezek alakítottak annak közbiztossága fenntartására, és régi időkben a városoknak az ellenséges megtámadása esetében szükséges védelmi szempontból a fegyveres polgári őrséget, amely akkor Pápán is, mint privilegizált városban meg volt még, és katonailag voltak felszerelve, beosztva és begyakorolva. [. . .]¹²

Rossz helyem itt nem volt, a háziúr Hegedüs egy kedélyes, régi korból való ember volt, természetében hasonlított nagyatyámhoz, csupa kedély, minden hirtelen harag és indulat nélküli öregember volt, azért is a házi kormányt az asszony kezelte, ki egy meglehetősen éles természetű, nagy rendet és tisztaságot tartó öregasszony volt, és amellet jó családból is való volt, akinek édes- és nagyanyja után többféle, drága selyem ruhái voltak színes virágokkal kivarrva, amint a múlt századokban a nagyúri asszonyságok hagyatékaiban olvashatók, amelyek leányai és unokáikra is hátra maradtak örökségben, amit azok azután ünnepélyes alkalommal hordottak is. Csudálatos, hogy ilyen drága selyem női ruhák, amelyek azelőtt nagy árt képviseltek, és egész vagyont képeztek, hogy most egy pápai csizmadiáné birtokában vannak, amilyenek még nagyanyámnak sem voltak!

Hegedüséknél fiúk nem volt, hanem egy leányuk, ki szintén csizmadiához ment férjhez, és itt folytatták a mesterséget a szülők házában, de az öreg Hegedüs az már nem dol-

gozott semmit, és a mesterség után sem nézett, a vásárookra az öregasszony járt egy legénnyel. Örömmelre megtudtam, hogy Türrjére is el szoktak a vásárra járni, fel is használtam az alkalmat 1836. évi tavaszkor mikor Türrjén Sz[en]t György-napi vásár volt, én is velük mentem a kocsin, felültem a portékás ládák tetejére, úgy mentem haza szüleimet meglátogatni, ami kínos utazás volt visszafelé, egész éjjel át ülni a kemény ládán a szundikáló asszony és legény közt. [. . .]

Az őszi és a téli idő itt Pápán reám kellemetlen volt. A bal lábamon a térdem hajlása alatt egy nagy daganat támadt, mely sokáig visszatartott, hogy iskolába nem járhattam, míg az orvos azt felvágta, de akkor is még hetekig szántikáltam. Így múlt el az 1835. évi tél.

Tavaszkor már jobban bele szoktam helyzetembe. A pápai lakosságának a város mellett folyó Tapolca hosszában voltak az úgynevezett Tökertek, ahol kitűnő zöldség és káposzta növények termettek. Itt voltak összegyűlve naponként vagy öt-hatszáz asszony és cseléd, veteményezni és öntözni, és velők én is, mint aféle kisdíák, ki még leginkább az asszonyok mellett szokott tartózkodni és ögyelegni.

Azonban nyáron át eljártunk még a terjedelmes grófi parkba, hol vad Szentjánoskenyeret termő fák voltak, és itt kígyókat fogtunk. Ezelőtt a régi időkben a tökertek és ez a park is nagy tó volt, amelyről a vizet lecsapolták, és abból keletkezett a Tapolca folyó, egy fő ütere Pápa városának, amelyből vizet hordtak, az asszonyok mostak, és a kerteket öntözték, úgy, hogy e nélkül a város lakossága élni sem tudna.¹³

Itt Pápán láttam életemben először színjátékot, ami nagy benyomást gyakorolt reám. A város piaca szegletén volt az egyemeletes Griff vendéglátó, itt ütötték fel a színpadot az emeleti táncteremben a színészek. Akkor kezdett Magyarországon a magyar színészet fellendülni, lelkesült a magyarság mindenfelé a magyar színészet irányában. Ez az idő volt a magyar nemzeti érzület lendülésének első korszaka, mely minden magyar ember keblét lelkesítette, mint egy bájos balzsamos érzés, a hosszú tél után követő tavasz virultával, fogta el az ember kebelét, és az ezt hirdető apostola volt a magyar színészet, melynek felkentjeit, vagyis színészeit, mint a prófétákat a pusztában, úgy tekintettük és becsültük. Azért is mi diákok, csak úgy csüngtünk a színház ajtajában, hogy pénztelenségünk dacára is valamit láthassunk.¹⁴

Itt Pápán a katolikus gimnáziumnak csak négy osztálya lévén, azért is mi csak mind kisdíákok voltunk, de nem úgy az itteni református kollégium tanítványai, kiknek a teológusai már bajszos és szakálos legények voltak és a diákok arisztokráciáját képezték. Csak az volt furcsa, hogy ezek mind fekete reverendában voltak, papi övvel, mint a katolikus papok, úgy büszkélkedtek fel alá a város utcáin, magas fényes cilinder kalappal a fejükön – amely bennünk kisdíákokban igen nagy respektust keltett irányukban, és mint valami felsőbb lényeket, tekintettük mi, az apró diákság őket, kik bizonyos többséggel tekintettek mireánk.

Hegedüs házigazdám házában, a kaputól jobbra egy külön szobában szintén el volt szállásolva egy ilyen nagyobb kálvinista deák, *Mórocz* nevű, Fehér megyéből, azonban miután ennek nagyobb igényeit a kardos természetű Hegedüs nem akarta teljesíteni, a kollégiumból eljött hozzánk akkor egy híres *Tarczali* nevű tanár,¹⁵ vele veszekedni, és azon fiút onnan elvinni, amiért azután köztük per folyt a vármegye házában a főszolgabíró előtt, ahova én is mint tanú meg lettem idézve, és én sánta lábbal, bottal meg is jelentem – amit én nagyon szégyeltem. Végre is Tarczali tanár magát megbosszulandó kiragasztotta egy cédulára a kollégium ajtajában, hogy ezentúl kálvinista deák lakásra ne menjen Hegedüsekhez.

Ekkor Griff vendéglős *Franknak* is egy fia járt velem az iskolába, ki később *Szabadi* névvel híres zenészsé vált az országban, és a pesti Komló-kertben volt ő egyúttal bérlő.¹⁶ Pápán a deákok előtt még álmélkodás tárgyát képezte az úgynevezett uradalmi *tizes malom*, amelynek tíz őrlő kereke volt, melyeket a Tapolca vize hajtott.

Ebben az évben az atyám is néhányszor ellátogatott Pápára, keresztül utazva Sz[en]t Mártonba. [...] Atyám ekkor már észrevéven az én rajzolásai tulajdonomat, itt Pápán tavasztul kezdve egy német úgynevezett piktornál, rajzolni kezdett taníttatni, fekete rajzonnal, amely az alapját képezte ezen tudományom-

nak az életben. [...] Pápán bevégezően az első gimnáziumi osztályunk tanulását, eminesn osztályzatban (Classificatio), noha sok hátramaradást szenvedtem a lábbajom végett, és szünidőre július hó vége felé Túrjére, szülőim körébe jöttem, amit ott is töltöttem.”

JEGYZETEK

1. OSZK Kézirattár. Fol. Hung. 1419.
2. Ezeket felsorolta Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1899. VI. kötet. 1210. hasáb.
3. Legutóbb Bona Gábor méltatta az emlékirat jelentőségét a „Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49.” c. munkájában (Bp. 1987. 2. jav. bőv. kiad. 64–65. o.)
4. Életrajzi adataink legmegbízhatóbb és legalaposabb forrása saját önéletrajza: OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1419. IV. kötet. „Az aradi magyar 1848–1849. politikai foglyok személyes jellemzései 1849–1856 évekből” 58–61. o. Jórészt ebből merítettek későbbi életrajzírói is: Szinnyei József i. m. VI. kötet. 1209–1211. hasáb, Bona Gábor i. m. 209. o.
5. Franciscus Károly: Kis kamorámban gyertyát gyújték. (Válogatta és sajtó alá rendezte Vörös Károly) Bp., 1973., Voyta Adolf: Életrajzom – Veszprém Megyei Levéltár Kézirattára.
6. A kisdíáknak ekkor már nem volt teljesen idegen a város: szülei és nagyszülei (Túrje és Pannonhalma) között utazgatva rendszeresen a bencés rendházban tartott pihenőt a család. Ilyen utazásai során figyelt fel egy sajtószerű jelenségre a borsosgyőri temetőben:
„itt [...] láttam még egy régi vitéz korabeli szokást, melyet máshol sehol sem láttam, és meglepő volt reánk. A temetőben a nemes emberek sírdombja mellett egy-egy rövid nyelvű kis fekete lobogó volt a földbe szúrva. Itt különösen a temetőnek nagy része fel volt feketén lobogózva, és csak úgy lebegtette a szellő mindenfelé az új és már régen kopott színű fekete lobogókat. Ez egy régi ősi magyar szokás maradványa volt, amidőn a magyar nemes dalja sírja mellé egy *kopját* (rövid lándzsát) szúrtak, fekete lobogóval, mint egy harcosnak a *sír jelvényét!*”

7. Elfogult, valótlán állítás. Pápán ebben az időben viszonylag nagy számú német nemzetiségű polgár és német anyanyelvű zsidó élt.
8. Az 1828-as összeírás adatai szerint a csizmadiák céhe valóban a legnagyobb pápai céh volt: a város 481 iparosának 12,7%-a, 61 fő csizmadiák volt! (Ila Bálint – Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964. 316., 322. o.)
9. Ilyen csizmakészítési technológiát írt le a Magyar Néprajzi Lexikon is. (Bp. 1977. 1. kötet. A–E. 521. o.)
10. Mindezek megerősítik Mithay Sándor kutatásainak eredményeit. (A pápai fegyveres polgárság. In: Veszprém megyei honismereti tanulmányok. XII. Veszprém, 1986. 43–52. o.) Egyedül az öltözet leírásában van némi különbség: az emlékirat szerint a német polgárőrség kalapja fehér, nadrágja zöld volt, a Mithay által idézett Kiss Ernő szerint pedig a kalap fekete, a nadrág sárga volt. (Pápa város fegyveres polgársága. In: Pápai Lapok 1902. 3–4. sz.) Ez utóbbi állítást erősíti meg a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményében őrzött polgárőrségi díszklevél ábrája: (Molnár András: A pápai nemzetőrség 1848 tavaszán. In: Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 18. 1986. Veszprém, 1987. 484. o. 3. ábra.)
11. auktoritás = tekintély
12. A polgárőrség „intézményének” reformkori történetét a közeli Köszeg példáján keresztül vázolta: Molnár András: A községi polgárőrség fegyveres testületei 1794–1848. In: Vasi Szemle 1988. 1. sz. 75–88. o.
13. Hasonló leírást ad a korabeli hírlapokban, folyóiratokban közzétett úti élmények alapján Páparól: Antalffy Gyula: Reformkori magyar városrajzok. Bp., 1982. 139–149. o.
14. 1835-ben Abbay Sándor „Német Színész Társaság”-a járt két ízben is Pápán, ennek előadásait láthatta a kisdíák. (Nádasdy Lajos: A pápai kőszínház története. 1817–1931. Veszprém, 1911. 23. o.)
15. A pápai kollégium vezető tanáráról, Tarczay Lajosról lehetett szó (vö. A pápai kollégium története. Bp., 1981. 176–184. o.)
16. Frank Ignác korának népszerű zeneszerzője volt, (Pápán született 1825. december 14-én) népies műdalokat, csárdás zenét, cimbalom dalokat szerzett. (Magyar Zsidó Lexikon. Szerk.: Ujvári Péter. Bp. 1929. 291. o.)

ANDRÁS MOLNÁR

ERRINERUNGEN EINES JUNGEN SCHÜLERS AUS KOMITAT ZALA ÜBER STADT PÁPA IN DER REFORMZEITALTER – ERSTE HAELFTE DER XIX. JAHRHUNDERT. (DETAILS AUS DEN ERRINERUNGEN ERNŐ KOVÁCH GALSAI.)

Das Alltagsleben der privilegierten Kleinstadt Pápa wurden in den Erinnerungen von Herr Honvedmajor Ernő Kovách Galsai von 1848. Der Autor ging im Herbst 1835 als er 10 Jahre alt war in katholisches Gymnasium zu Pápa. Die Erinnerungen über seine Erlebnisse dieses eines Jahres hat er nach Jahrzehnten als ein reifer Mann geschrieben. In seinem Gedächtnis blieben nur die merkwürdige,

ungewöhnliche, Neuheiten in der Bürgerwelt für einen jungen Schüler, er stammt naemlich aus einer adeligen Dorffamilie. Er gibt interessante Einzelheiten über die Unterkunft gebende Familie, über die Gewohnheiten einer kleinstädtischen Schumacherfamilie, über das Leben, die Technik der Handwerker und über ihre bewaffnete Bürgerwache, sowie über die

kleine Feude und Sorgen des Schülerlebens (dazwischen auch das erste Theatererlebnis).

Diese Quelle, vergleichend mit anderen, schon bekannten ähnlichen Erinnerungen gibt eine bunte, lebhaftes Bild über Pápa vom Reformzeitalter, eine authentische Beschreibung über die Gesellschaft der Kleinstadt.

TÖLGYESI JÓZSEF

DOROSMAI JÁNOS EMLÉKEZETE (1886–1966)

Megyénk irodalmi hagyományainak gazdagsága, a Pannon táj igézetét magában hordozó szelleme egyaránt magába foglalja híressé vált költőinket, íróinkat, de azokat is, akik a széppróza vagy a költészet határmezsgyéjén, nem egyszer szívós kitartással, emberi, szellemi erőfeszítést nem kímélve, tettek kísérletet elismertetésükért. Többnyire évfordulók alkalmából, a múlt egy-egy időszaka történetének kutatása során fedezzük fel ismét értékeiket, nem egyszer olyanokét, akik a maguk korában neves alkotó személyiségek voltak, azonban az irodalmi értékek átrendeződése révén többségüknek a lassú feledés lett osztályrésze.

A közelmúltban fellendült – és megyénkben is beindult – irodalmi topográfiai gyűjtőmunka alkalom lehet arra, hogy felkutassuk azokat a helyi irodalmi hagyományokat, amelyek irodalomtörténeti szempontokat figyelembe véve, lehetőséget adnak arra, hogy értékékként tartsuk számon azokat is, akik akárcsak egy-egy kötetrel rendelkeznek, de ez a táj volt életterük, munkásságuk, szellemi költődésük színhelye.

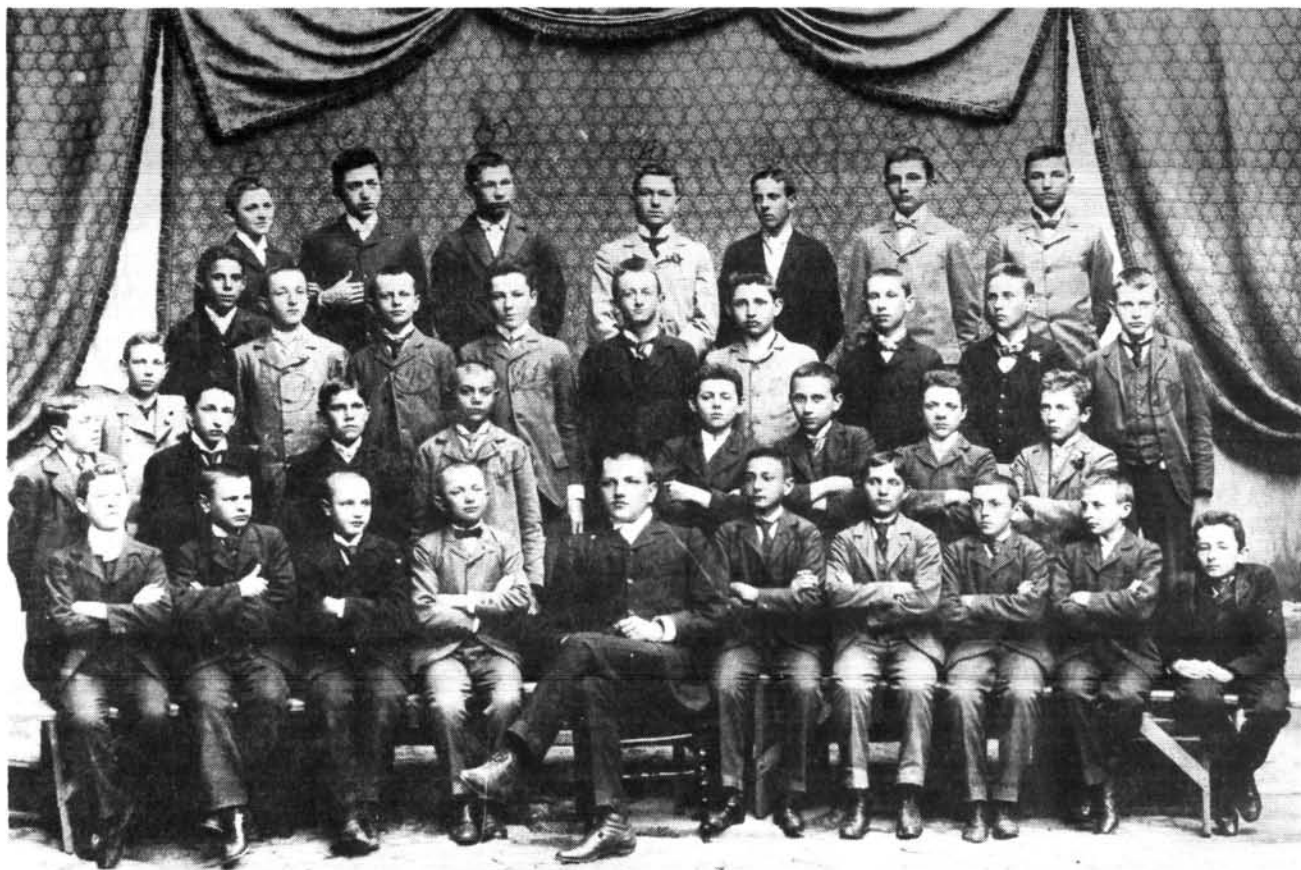
Századunk tízes éveiben indult szellemi útjára az a három, megyénkben született író és költő, akiknek életútjában, irodalmi munkásságában bár sok az eltérő vonás, egyben mégis egyezők: csak a szűkebb szülőföld tartja számon őket. Ők hárman: Do-

rosmai (Drosnyák) János, Váth (Horváth) János és (Böszörményi) Varga Lajos Veszprém megye irodalmi hagyományainak jeles képviselői.¹ Szellemi teljesítményük (az írott művek számát tekintve) különböző, s ez nem elsősorban kvalitásuk, hanem életkörülményeik, kapcsolataik, irányultságuk eltérő jellegéből adódik. Varga Lajos mindössze egy verseskötetet, Váth János viszont több, mint félszáz prózait jelentetett meg.

Dorosmai János költőként indult és a fabula-, a tanítómese-írás európai rangú képviselőjévé vált. Tizenkét önálló kötetet adott közre, közel száz (köztük számos külföldi) lap, folyóirat közölte munkáit, s több kötetnyi, ami kéziratban van. Munkássága a két világháború közötti időszakra esik. A dunántúli irodalmi élet egyik jeles alakja volt, akit barátságába fogadott Benedek Elek, Benedek Marcell, Veres Péter, Vikár Béla

1. ábra. Dorosmai János az 1930-as évek elején

2. ábra. Aradi középiskolásként (a felső sor jobb szélén)

és számos irodalmi társaság választotta tagjává, tisztségviselőjévé.

Életére, munkásságára születése centenáriuma alkalmából emlékezünk, azért, mert munkáit nem csak szerzte e hazában ismerték és szerették, hanem külföldön is. Ugyanakkor az életrajzi, irodalmi lexikonok hiányosan közlik adatait.²

Adásztevelen született 1886. április 26-án. Édesapja kovácmester, olyan iparosember, akit még kötött a föld szeretete, de szakmájának igazi értője. A jobb megélhetés reménye vitte el a községből, amikor Dorosmai János még gyermek volt. Budapest, majd rövidesen a németajkúak lakta bánati kisközség, Máslak lett otthonuk. Édesanyja még az iskola-kezdés előtt megtanította írni, olvasni. Máslakon a német iskola két osztályát végezte, s utána Erdélybe, Aradra költöztek, majd innen is tovább, Sofronyára. Aradon járt polgári, majd felsőkereskedelmi iskolába. 1904-ben érettségizett.

E sokoldalú hatás segítette irodalmi érdeklődése kibontakozásában, hajlamai, irányultsága megerősödésében. Így az egyévi katonaidő után az Aradi Közlöny munkatársa lett. Miután elvégezte a vasútiszt-

képző tanfolyamot, állást változtatott, s az Arad-Csanádi Egyesült Vasutaknál teljesített szolgálatot. Élete ettől kezdve a vasút iránti hűségben és a toll iránti elhivatottságban telt el. Mindkettőt teljes szellemi és fizikai teherrel vállalta. Élete alkonyán e kettős vonzódására így emlékezett: „*Életpályám valóban kettős volt nekem. Vasutas voltam és (olyan, amilyen) költő. Vasutas nyelven szólva két sinpáron futottam egyszerre, amit kevés kartársam tud felmutatni. Az igaz, hogy mindkét sinpáron aztán csak tehervonatként, amit az elért állomások is mutatnak.*” Pesszimizmusának oka minden bizonnyal az ötvenes években történt irodalmi mellőztetése, a nyugdíjasként végzett nehéz fizikai munka volt, mert így folytatta: „*Életpályám az elért eredményeket véve figyelembe, eredményesnek nem mondható. Akik nem két, csak egyetlen sinpárt futottak, jóval előttem futottak már régen...*”³

Erdélyben az 1918-as hatalomváltást követő időszakban újjászerveződött az irodalmi élet, amely 1867 után elvesztette önálló jellegét. A sajtóosan erdélyi jellegű irodalmi központ létrehozásának korábbi kudarcai után lehetőség nyílt arra, hogy a magyar nyelvű irodalom lapjainak, folyóiratainak száma növekedjen, új, Budapesttől függetlenedő, nacionaliz-

mustól mentes, politikai és kulturális tekintetben egyaránt önálló magyar szellemi élet fejlődjön ki. A hazainál kedvezőbb légkör lehetővé tette, hogy már az első években 130 erdélyi magyar lap jelenhessen meg, s a könyvkiadásban is liberális volt a cenzúra.⁴

Első verse 1908-ban jelent meg Brádon, a Zaránd című hetilapban. Mint annyi más prózaíró, Dorosmai szintén versírással kezdte pályáját, s csak harmadik kötetében tűnnek fel majd azok a tanítómesék, amelyek meghatározók pályája megítélésében, írói munkásságában.

Az az új írónemzedék, amely Erdélyben az első világháború után lépett fel, igen markáns egyéniségekből állt. Reményik Sándor, Kós Károly, Franyó Zoltán jelzői ennek a körnek, s az egyesületek, kiadók közül a Szépművés Céh és az Erdélyi Helikon.⁵

Ennek az új írónemzedéknek egyik tehetséges szerzőjeként indult újtjára Dorosmai János. Ekkor már erős kapcsolatok fűzték a munkásmozgalomhoz, azon belül is az eszperantistákhoz. 1910–11-ben Végh Endrével együtt szervezték meg az aradi eszperantó csoportot. Tagja lett a hágai központú Eszperantó Világegyesületnek.⁶ Az eszperantó nyelvet jól elsajátította, annyira, hogy saját munkáit is lefordította, s eszperantó-

ból is ültetett át prózai szövegeket magyar nyelvre. Élete alkonyán több munkája jelent meg e nyelven, mint magyarul, s egy kis füzetnyi kötet tanítómeséje is kiadásra került.

Az eszperantisták méltányolták e tevékenységét.⁷ Alapítója és szervezője volt az aradi Kölcsey Egyesület-nek is.

A forradalmi változások időszaka-ára így emlékezett vissza: „1919-ben a vasutak fiatal tisztviselője voltam, egyben afféle forradalmár poéta, aki az igéző újért teljes lélekkel lángolt. Ami beszéd akkor a vasutasok gyűlésein elhangzott – ők vittek akkor Aradon a szocializmus zászlaját és harangját is –, azt csaknem mind én gyártottam, a névtelen újságcikkekről nem is szólva... Mikor 19 megszűnt, kérdőre vonták annak szereplőit, köztük engem is, aki az akkori örökös munkába egészen belesoványodtam. A nevem sehol sem szerepelt, de titokban sem maradhatott. Úgy volt, hogy elbocsátanak... A harmadik gyermekünket vártuk és a közvetlen főnököm kiállt mellettem, mint mindenre használható, szorgalmas munkatársa mellett.”⁸

Első kötete az aradi Reiner si Reismann nyomdában jelent meg, 1922-ben, Tücsök-dalok címmel, gyönyörű tipográfiával. Képeit Pálffy Kálmán rajzolta. A versek a természetből vett képek, személyes vallomások, az idő múlásán töprengő, valamint sorsát, találkozásait megörökítő alkotások. Filozofikus, tanító jellegű írói hajlamának vonásai már ezekben a versekben is fel-feltűnnek. E vonások erősödnek fel aztán később prózai munkáiban, a tanítómesékben.

Az erdélyi író-társaságok többnyire egy-egy jelentős költő, író vagy műhely köré szerveződtek. A viszonylag szabadabb szellemi környezetben az ott élő magyarság nemzettudatának megőrzésében, erősítésében, a nyelvi kultúra ápolása feladatában segítettek azok is, akik önként tértek vissza Erdélybe. Ilyen volt Benedek Elek (1859–1929), aki lapjai, folyóirata révén nagy szerephez jutott. Budapestről 1921-ben költözött vissza szülőfalujába, Kisbaconba, hogy a Cimbora című gyermeklap köré szervezze azokat, akik a gyermekirodalom révén akarják segíteni a szellemi, kulturális életet.⁹

A két író kapcsolatának forrása, hogy Dorosmai megküldte számára a Tücsök-dalokat. Barátságuk, együttműködésük, kölcsönös rokonszenvük dokumentumai azok a versek, amelyek a lap hasábjain megjelentek és azok a levelek, amelyeket Szabó Zsolt, Benedek Elek dédunokája tett közzé két kötetben. Ebben azonban

csak a fennmaradt levelek szövege szerepel, számos bizonyíthatóan nyoma veszett.¹⁰ Valamennyi levél tartalmi elemzése arra utal, hogy nem előzmények nélküliek a fennmaradt levélváltások.

Benedek Elek első, 1923. február 24-i válaszelevelében a következőket írta: „Köszönöm a Tücsök-dalokat, s a lelki gyönyörűséget, mit velük szerzettél. Először találkoztam neveddel, s oly kellemes, üdítő volt ez a találkozás, hogy megismétlését szívemből óhajtom. Szíves engedelmeddel három verset le is közlök... Örömmel venném, ha egyenesen a Cimbora részére is írnál effajta verseket...”¹¹

Április 4-i levelében így folytatja: „A Pásztortűz hozzám juttatta nekem szóló költői leveledet, amely mélyen megindított.” Tanácsokat ad az illusztrációk készítésére vonatkozóan – Dorosmai számos verse illusztráltan jelent meg –, majd magára vonatkoztatva így folytatja: „... soha még ekkora nagy kedvvel és szeretettel nem csináltam újságot”.¹²

Dorosmai elkötelezettje lett az íróknak, a Cimbora-nak. Annyira szívügyének tartotta a lap céljait, hogy nem csak verseinek küldésével segítette, hanem ötleteket, tanácsokat is adott az anyagi nehézségekkel, a lapkiadás gondjaival küszködő író-szerkesztőknek. Ezekre hálás szívű válasz érkezett: „Felvetted azt a tervet, hogy kívánatos volna a Cimbora terjesztése végett a nagyobb városokban mesedélutánokat rendezni... Köszönöm neked, hogy szüntelenül foglalkozol a gyermekújság minél szélesebb körben való elterjesztésének gondolatával, mert ez is mutatja, hogy Te csakugyan tisztában vagy azzal, mit jelent ez idő szerint egy jó magyar gyermekújság.”

A lapban sorra jelentek meg a népszerű Dorosmai-versek, többek között a Gyógyulás, Nyissuk ki az ablakunkat, Az én édesanyám, Tavasz reggel, Fiamnak és a Hittel. A két író levelezésében megnyilvánuló őszinte, baráti hang hosszú évekre meghatározta együttműködésüket. Később ez lett az alapja Dorosmai és Benedek Marcell kapcsolatának.

1927-ben két kötetet is közzétesz. A Hegyoldalon verseket és allegóriákat, a Mert szent a lant című a versek és allegóriák mellett már tanítómeséket is tartalmaz. (Mindkettő Aradon jelent meg.) A műfaji váltás tanúbizonyosságát jelenti az utóbbi kötet. Dorosmai kísérletező kedve mellett ebben az is közrejátszott, hogy egyrészt érezte, mondanivalóját prózában jobban ki tudja fejezni, másrészt egy mások által alig-alig művelt

műfajjal nagyobb sikert arathat, mint verseivel, amelyeket bőséggel ontottak a lapszerkesztőknek a legkülönbözőbb kvalitású szerzők.

A nehezedő körülményeket jelzik Benedek Elek sorai: „Én magam olyan kevés pénzért szerkesztem és írom a Cimbora-t, amilyen kevésért még írói pályám kezdetén sem dolgoztam, de ki hozzon áldozatot ebben a szerencsétlen országban, ha mi írók nem hozunk, hiszen a világ teleremtése óta mindig az írók hoztak áldozatot, mert hát azért írók...”¹³

A fokozódó anyagi nehézségek, családi gondjai Dorosmaist arra készítik, hogy visszatérjen Magyarországra. Erről szóló levelére – bízva a további együttműködésben –, Benedek Elek így válaszol: „... ha már a sors úgy akarta, hogy vándorbotot végy a kezvedbe, onnét is segíteni fogsz nekem az én munkámban.”

Számára rövid kitérők után a végleges haza Sopron, ez a patinás, történelmi hangulatot árasztó, nagy kulturális hagyományokkal rendelkező kisváros lett. Itt kapott állást a Győr-Sopron-éberfurti vasútnál, a GySEV-nél. Családjának először az Ötvös utca 19, majd a Magyar, később a Csengery, az Erzsébet utca 31, a József Attila utca, s legvégül a Deák tér (ma Május 1 tér) adott otthont.

Sopronból küldött, első megjelent verséhez (Harangszó) Benedek Elek a következő megjegyzést írta: „E meghatározó szép költemény szerzője rég nem szólalt meg a Cimbora-ban, minnek az a magyarázata, hogy Aradról Szegedre, majd Sopronba vetette a sors, s hosszú időn át családjától elszakítva élt.”

3. ábra. A Tücsök-dalok című kötete egyik ciklusának kezdőlapja

„Körös-partján — Maros-partján”

(Ciklus)

Reményim lávól, hívó erdejére
Egyre gyérbőben süt a nap,
Zöld lombja is minthogyha hullna, hullna,
Körötem mintha alkonyulna:
Nem voltál te, csak én álmodtalak.

4. ábra. Soproni irodalombarátok a Lő-
verekben (Dorosmai a bal sor végén)

Kapcsolatuk Benedek Elek halálával (1929. augusztus 17.) ért véget. Ugyanakkor megkezdődött Dorosmai alkotó tevékenységének egy új, mindvégig Sopronhoz, a Dunántúlhoz kötődő írói korszaka. Ha az erdélyi éveket a költői, írói önszermelés, a sajátosan egyéni stílusú és műfajú korszak kialakulásának tartjuk, a következő éveket már magabiztosan, elhivatottsággal teljes irodalmárként éli át.

1928-ban közreadja az *Én szerelem az egyszerűség* című, két év-tized terméséből válogató kötetét. A puritán, csaknam aszkétikusnak nevezhető, a világ apró és nagy dolgaira egyaránt figyelő Dorosmai életfilozófiája a kötet címlapján olvasható:

„Építsen, aki akar, palotát,
Én holtomig kunyhóban élek.
Nekem nincs dúsabb, drágább,
szentebb cifraság,
Mint egy egyszerű, tiszta lélek.”

E jelképes, egész életfelfogását meghatározó sorok tükrözik igazi én-jét: a szociális beállítottságú embert, aki önmaga sorsát felmérve, s a küzdelést vállalva lesz szószólója azoknak, akik az élet elesettjei. Kötetének ciklusai (mint például a *Hazajáró vágyak*, *Édesanyám*, *Madársors a viharban*, *Egyszerű dalok*) üzenetek: a költőt foglalkoztató érzések, gondolatok májai. Aggódik a társáért, asszonyáért, sorsukért:

„S úgy hull a könnyem árja,
Mikor valakit látok,
Tarlón vagy tében járva,
Ki nem látott fényt, virágot”
írja az *Egy kis virág* című versében.

Erdélyre, egykori otthonára nosztalgiával emlékezik:

„Volt egyszer egy ország
Valahol, valahol.
Róla csak a bánat
Ha dalol, ha dalol,
Nem lesz olyan ország
Több e nagy világon
– Milyen is volt az az ország!?”
– Szép volt, mint egy Álom,
Elmúlt, mint egy Álom! –
(Volt egyszer)

A „haza”, mint tudat- és érzelmforrás állandóan jelen van verseiben. Ez a mérce, ami köti és elválasztja. Még Aradon írta a *Haza!* című verset, amelyet e kötetébe is felvett.

„Akinek megvan a hazátok,
Tudjátok is ti: mi az, hogy Haza!
...
S honnan sejtethetnék, mi az, hogy
Haza,
Akieknek nem volt hazájuk soha?!
...
Csak én, kinek a Haza minden
kincsem,
Csak én tudhatom, mi az, hogy
Haza.
...”

A messze hagyott társ iránti vágyódás, legbensőbb érzései is helyet kapnak a kötetben, Sopronnal jégyezve a megírás helyét:

„Rád gondolk: hol, merre jársz?
Mi kísér: napfény, fellelgyász?”

Mi vagy: halk tó, dalos patak?
Más, vagy aminek hagytalak?

Engem néha úgy elfog valami,
Hogy lássalak, hogy
felkeresselek ...

S úgy szeretnék valamit mondani.
Vagy tán szótlán megfogni kezéd
És a szemedbe nézni hosszan,
réveteg – (Rád gondolk)

Kötetének bevezető soraiban írja első versének megjelenéséről: „... 1908. szeptember 10-én Budapesten, mint a kis vidéki Aradról a nagyvárosi Pestre keveredett hamvas lelkű fiatal tisztképző tanfolyamhallgató irtam és ugyanez év október 3-án mint első versem a Brádon megjelent Záránd című hetilapban látott napvilágot... Azóta Erdély különböző folyóirataiban háromszázharmincegy versem jelent meg.”¹⁴

Dorosmainak kötetei mellett továbbra is a hírlapok, folyóiratok jelentik a publicitást. A két világháború közötti időszakban a napilapok – politikai jellegüknek megfelelően – helyet adtak a szépirodalmi alkotásoknak. Irodalmi rovataik folytatásos regényt, elbeszéléseket, novellákat, verseket egyaránt közöltek. Különösen széles lehetőségek nyíltak a vidéki írók, költők számára a helyi lapokban, folyóiratokban, amelyek az ismertebektől – lapjuk keresettségének növeléséhez – külön is kértek anyagot. Dorosmai számos helyi és dunántúli lapnak lett munkatársa, s e lapok, valamint a helyi egyesületek révén sok városba kapott meghívást felolvasó estekre, műsoros rendezvényekre. Ha nem is voltak nagyok a honoráriumok, szorgalmas munka esetén elfogadható keresetkiegészítést jelentettek a szerző számára.

Más volt a helyzet a könyvkiadásal, amelyet elsősorban üzleti vállalkozásnak tartottak a lapkiadók, a nyomdatulajdonosok. A kiadók érdekelttségét a nagy közönségsikerű, olcsón adható kötetek árusítási lehetőségai határozták meg. Az általában alacsony szerzői díjak az alkalmi, vagy nem túl nagy rendszerességgel író szerzők számára nem adtak létbiztonságot. Sikeres írók, költők életrajzában is vissza-visszatérő motívum a kiadókkal való örökös küzdelem. Elsőkötetes, vagy a pályájuk delelőjét el nem ért szerzők könyvét – a kor szokásának megfelelően – csaknem kivétel nélkül bizományban, vagy a nyomdai számla előre történt kifizetésével vállalták.

Dorosmai János is hasonló módon adta ki könyveit. (Ugyanígy többnyire magánkiadásban jelentek meg Váth János munkái is.) Egy-egy hivatalos kiadás már írói rangot jelentett a szerző számára. Dorosmai kötetait a legkülönbözőbb bizományosok árusították, s ő maga személyesen is közbenjárt kötetei eladásáért. 1945 előtt kiadott munkáit például 1958-ban még az Állami Könyvterjesztő Vállalat is átvette árusításra.¹⁵ Természetes, hogy a magánkiadás költségei csak szerény

példányszámú megjelenést tettek lehetővé, így a művek (és szerzőjük) ismertségét nagy mértékben befolyásolta, mely lapok, milyen terjedelemben és minőségben foglalkoztak a kötettel. A kialakult szokásoknak megfelelően a szerzők ajánló sorok kíséretében küldték meg munkáikat azoknak a lapszerkesztőknek, ahol már voltak kapcsolataik vagy feltételezték, hogy érdeklében foglalkoznak vele. Az ismertetések végén többnyire ott szerepelt: „*Megrendelhető a szerző (esetleg még: a kiadó) címén.*”

Az irodalmi közvélemény, a sajtó felfigyelték Dorosmai költői, írói tehetségére, s az Én szeretem az egyszerűséget című kötete kiindulópontja lett soproni, dunántúli sikereinek. Bekapcsolódott a város társadalmi, közéleti mozgalmába, s egymás után lett tagja különböző irodalmi, művészeti társaságoknak.

A két világháború közötti időszakban az íróknak nem volt általános jellegű országos szervezetük. A hivatalos kormányzat mellett különböző politikai csoportosulások, pártok (ezek sajtója, kiadója), valamint a nagy számban alakult, többnyire regionális jellegű körök, egyesületek, társaságok voltak azok, amelyek lehetőséget adtak (a valamilyen tekintetben) azonos nézeteket vallóknak a publicitásra, a társadalmi, társasági életben való részvételre. A legtöbb ilyen egyesületnek megvolt a maga kiadói bázisa, amely könyveit e körök szerzőinek tollából jelentette meg, s lapjában is túlnyomóan őket szerepeltette. Elterjedt publicitási forma volt a baráti összejövettel egybekapcsolt felolvasóest, amely Dorosmai Jánosnak is lehetőséget adott művei népszerűsítésére, önmagá elismertetésére.

A Dunántúlon csaknem minden nagyobb városban működött néhány olyan irodalmi jellegű közösség, amely maga köré gyűjtötte az író és írogató embereket. Dorosmainak kivételes szerencséje volt Sopronban: olyan szellemi élet bontakozott ki az 1920-as években, amely egészen 1945-ig meghatározó lett. Számos kiadó és helyi lap adott lehetőséget – igaz, elsősorban a konzervatív beállítottságú, a „hazafias” nézetű irodalmároknak, történészeknek, társadalomkutatóknak –, hogy megjelentessék írásaikat.

Az irodalmi egyesületek, körök nem csak együttműködtek, hanem időnként rivalizáltak is egymással: pályázatokat írtak ki, s ezeknek nem titkolt céljuk volt, hogy „átcsábítsák” magukhoz, illetve érdeklapjukhoz azokat a népszerű, sikeres szerzőket, akik vonzóak voltak az újságolvasók, a lapvásárlók számára. S

ha nem sikerült életben tartani a lapot, megszüntették, nem egyszer úgy, hogy rövid időn belül ugyanazokkal a munkatársakkal újraindult, természetesen más címmel. Minden ilyen változtatást nagy reklám, hírverés, előfizetésgyűjtés előzött meg. Ebből a potenciális szerzőknek is részt kellett vállalniuk.

Dorosmai sem kerülhette el (s minden bizonnyal nem is akarta), hogy tagja legyen néhány irodalmi, kulturális egyesületnek, mert lapjaik révén megjelentethette munkáit. Tagja lett többek között a nagykőrösi Arany János, az Országos Gárdonyi Géza, a Magyar Goethe, a Tömörkény és az Országos La Fontaine Társaságoknak. Kapcsolatban állt a pápai Jókai Körrel, a nagykanizsai Zrínyi Irodalmi és Művészeti Körrel és még sok mással. A helyi, soproni egyesületek közül számára különösen jelentős volt a Frankenburg Irodalmi Kör, elsősorban azért, mert e révén álltak kapcsolatban egymással a helyi és a környékbeli írók. (Országos kisugárzása is volt e körnek.) Mivel azonban Dorosmai közíróként a szociális igazságtalanságok ellen küzdött (s tárcái eléggé nyíltan bírálták a helyi közéletet), sokáig megakadályozták, hogy ennek tagja lehessen. (A tagsághoz végül Parragi György, a Magyar Nemzet későbbi főszerkesztője révén jutott.)¹⁶

Dorosmait szívesen látták a körök és egyesületek. Részvételének szinte számtalan alkalmáról a korabeli lapok, saját feljegyzései, a lapok által közölt felolvasott írásai adnak hiteles képet. Mint a soproni Országos Széchenyi Társaság alapítója, maga is rendelkezett olyan potenciális szellemi presztízzsel, amely lehetőséget adott számára, hogy megforduljon más városokban, sőt budapesti meghívásoknak is eleget tegyen.

Dorosmai műfajváltása sikeresnek bizonyult. Sopronban találta meg igazi hangját a tanítómese-, a fabulairás területén. A költőből fabulairóvá válásában nagy szerepe volt Vikár Bélának (a La Fontaine Irodalmi Társaság elnökének), aki nem csak felismerte, hogy Dorosmai fanyar humora, éles meglátásai, filozofikus hajlama révén kitűnő mestere lehet e műfajnak, hanem ösztönzést, biztatást is adott számára.

Méltatói később valamennyien Aesopus, La Fontaine, Krülov és Fáy András utódjaként említik, aki képes volt hazai és európai vonatkozásban egyaránt a tanítómese olyan huszadik századi feltámasztására, amely révén kiemelkedő író-képviselője lett a műfajnak. E „Kis me-

sék”, ahogyan a legtöbbször jelzi a felcím lapok tucatjaiban, sikert jelentettek számára. Alkotásai elsősorban Fáy András tanítómeséivel mutatnak rokonságot, azonban mégis sajátosan egyedi stílusúak, „dorosmaisak”. Erdeme, hogy vállalta egy olyan műfaj feltámasztását, amelyet már alig-alig műveltek, mert úgy vélte, mondanivalóját, a társadalmi környezetben tapasztalt személyes élményeit a legjobban így tudta visszaadni, s talán megértetni: egy társadalmilag, morálisan egyaránt elítélhető rend nem képes a humanista eszmék megvalósítására. Dorosmai humánuma pedig vitán felül álló: kötetei, egész élete bizonyítják ezt.

Néhány, szociális kérdéssel foglalkozó írása: *Gondolatok – A nyomorkérdéshez* (Soproni Hírlap, 1930. márc. 6.) című cikkében azt követeli, a város állítson fel nyomorbizottságot. *Egy szülői értekezletről* (SH. 1930. márc. 23.), a gyermeknevelés kapcsán. *Gondolatok – a nyomorról* (SH. 1930. április 29.): „*Az általános nyomor miatti elkeseredés sötét órája tizenkettőt mutat és mindjárt üti is. Most már tovább hallgatni bűn, a segítséget meg sem kísérelni: nemzetárulás . . . Ameddig nyomorgók vannak, ne legyenek fényűzők!*” A lap május 8-i számában az állatalansággal, június 28-i számában a vasútról elmélkedve az autózás jövőjéről szól (ma látjuk, milyen reális következtetéssel): „*Az autóforgalom feltétlenül megmarad, sőt, egészen bizonyosan még fejlődni is fog.*” S megírja véleményét a Frankenburg Körről is. (SH. 1932. augusztus 10.)

1933. május 6-án a La Fontaine Társaság budapesti Magyar estjén Dorosmai meséit Vikár Béla méltatta, amelyek „*feltűnő tetszést váltottak ki.*” Ezen az esten többek között József Attila, Nagy Lajos és még néhány fiatal író, költő olvasta fel munkáját.¹⁷ Dorosmait tehát elismertség vette körül. Ekkor már csaknem kizárólag egyedül ő foglalkozott tanítómesék írásával. Előzően, ha nem is kortársa, de társa akadt a 20. századi magyar irodalomban: Bartóky József békéscsabai író.¹⁸

Dorosmai tanítómese-írásának első gyűjteménye *Kis mesék nagyoknak* címmel 1936-ban a La Fontaine Társaság kiadásában jelent meg, amelyhez Vikár Béla írt meleg hangú előszót. E kötet osztatlan sikert aratott. Az országos, a dunántúli, de különösen a soproni lapok számos ismertetéssel, dicsérő kritikával köszöntötték az írókat és műve megjelentését.

Egy országos lap így kezdi a könyv ismertetését: „*Az író Fáy*

Andrásnak, ha úgy tetszik, La Fontaine-nek vagy Phaedrusrnak, sőt, – ha nagyon messze akarunk menni –, Aesopusnak kései, de nem elkésett tanítványa. Nem elkésett azért, mert az emberek csak úgy emberek ma is, mint La Fontaine vagy Aesopus korában s hibáik, lépten-nyomon kiütőköző gyarlóságai éppoly színes és gazdag témakört nyújtanak az emberi élet és társadalom fonákságait pellengérező állító meseíró számára, mint egykor... Ahogy fűbe-fába elrejtette orvosságait a betegek számára, úgy adta körülöttem mindenre tanítását, melyet csak értened kell, mint örök csudálatos nyelvet – az emberiség anyanyelvét.”¹⁹

A Soproni Hírlap 1937. május 15-i számában közölt kritikát Csánány Sándor (a soproni Széchenyi gimnázium tanára) tollából.²⁰ A kritikus meglátásai, véleménye ma is helytálló Dorosmai írásművészetével kapcsolatban. Többek között így vélekedik: „A tanítómesében az erkölcsi és művészi elemek egyensúlyjátéka finom rezdülésekkel méri le az író tehetségét. Egyetlen szó fölösleges lehet, egyetlen szórendi hiba felboríthatja a mese cicoma nélküli épületét... Lelki feszültségben születik meg a mese tanító célzatának és művészi értékének összhangja... Dorosmai méltó folytatója nagy meseíróink kevés tagot számláló sorának. Művészi formája a rövid, kevésbeszédű mese, mindazonáltal vagy éppen ezért világos, kerekded a legtöbb meséje... belső megindultsággal vizsgálja az emberi élet folyását, annak fonákságait, hibáit és tévedéseit.” Végül ezzel zárja: „Dorosmai Jánosra a magyar (tanító) meseirodalomban nagy feladat vár és azt be is fogja tölteni. Tömör stílusa, eredeti szerkezete, nemes felfogása, jóízű humora, tiszta látása, világos ítélete hiánytalan egységbe összefonódva új meseformát, gazdagodást jelent irodalmunkban.”

Általa összegyűjtött újságkivágatok, saját kezű feljegyzései őrzik, mikor hol járt felolvasóesteken, művészeti és irodalmi társaságok programjain. Sopronban 22-szer szerepelt. A La Fontaine Társaság budapesti ülésén 1932-ben és 1936-ban, a Goethe Társaságén 1937-ben, a Gárdonyi Társaságén 1934-ben, Nagykanizsán 1936-ban kétszer, s Pápán a Jókai Körben 1936-ban.²¹ Tényleges szerepléseinek száma megközelíti a százat.

Levele bizonyítja, hogy a felolvasásokat ő maga is kezdeményezte: „... ezévből érem meg harmincadik évfordulóját annak, hogy első versem megjelent. Elhatároztam, hogy ebből az alkalomból válogatott

apróságaim egy-egy csokrával országos körútra indulok, amelynek során szívesen jelenek meg bárhol, ahová csak hívnak.” Önzetlensége ma is példamutató lehet, s különösen az volt az akkori viszonyok közepette: „Ezt az elhatározásomat – ismerve a vidéki körök helyzetét –, legyen szabad azzal kiegészítenem, hogy körutam kapcsán sem úti-, sem pedig más költséget nem igényelek, utam célja a fabulairodalom felújítása mellett inkább az, hogy a vidéki irodalmi körök valamely összefogása útján a vidéki írókat és mai tehetségeket megfelelő érvényesüléshez juttassuk.”²²

Sopron újra közel hozta szülőföldjéhez. Munkái megjelentek a szülőfalu-közeli Pápa lapjában, a Pápai Hírlapban. (1940. március 10., 1942. március 28. stb.) Először 1936. január 19-én szerepelt a Jókai Kör rendezvényén. A lap január 25-i száma így írt erről: „Irodalmi értékű, nagyon szép előadó ülése volt múlt vasárnap a Jókai Körnek. Az irodalmi rész vendégszereplője a szomszéd Adásztevelről származó Dorosmai János egy, ma nemigen kultivált műfaj életre keltésével lepte meg a közönséget. A túlnyomólag állatképekbe öltöztetett, saját korunk sok gyarlóságait éppoly változatosan, mint amilyen frappáns ötletességgel gúnyoló, sok erkölcsi tanulságot nyújtó fabulák mindegyike megmutatta, hogy ez a műfaj ma is népszerű tud lenni, ha ilyen tehetséges író kultiválja, mint aminőnek D. J. bizonyult.”

Megegybebeli kapcsolatához tartozik, hogy munkái több lapban együtt szerepelnek Váth Jánoséval. Például a kolozsvári Hírnök 1941. 10. számában verse, az 1942. 4. számában öt fabulája. Még korábban, e lap 1937. évfolyama 128. oldalán található az a Váth-kritika, amelyet a *Kis mesék nagyoknak* című kötetéről írt.²³

1937-ben Budapesten megjelenik a *Kis mesék*, majd 1940-ben Sopronban az aforizmákat tartalmazó *Ferde magyar tornyok között* című kötete. Ez utóbbi címe egyértelműen Sopronra utal. Fejezetcímei mutatják, milyen témakörökben gondolkodott, s mennyi helyen látta meg az igazságtalanságot, s akart segíteni jobbító szándékkal. (A hit, Igazság, Élet, Ember, Sors, Tudás, Okosság, Erő, Tanácsok fiaimnak stb.) Sikere olyan, hogy csakhamar követi a második kiadás.

Újjáéled kapcsolata a Benedek családdal. Marcell veszi pártfogásába, elismerve azt a hatalmas szellemi teljesítményt, amelyet munkái tükröznek. Együttműködésük eredménye az 1942-ben a gyomai Kner nyom-

Dorosmai János:

Ferde magyar tornyok között

— Gondolatszilánkok. —

Kiadja: Király nyomda, Ct. Gáspár Zoltán.
SOPRON, 1942.

5. ábra. Kötetének belső címlapja

dában készült, 111 tanítómesét tartalmazó *Akinek nem inge, ne vegye magára* című kötet. Benedek Marcell a régi családi barátság révén nem csak az utószó megírását vállalta, hanem ő maga rendezte sajtó alá.²⁴

A terjedelmes utószó hű tükrö a barátságának, az írói megbecsülésnek. Kapcsolatukról többek között így vall: „En Dorosmai Jánost örökölttem. Az örökség jogán és az örökség elkötelezettségével fogtam kévébe írásait...” Az előző kapcsolat dokumentumairól írja: „Ezeket a leveleket – mindegyik fölér egy hadiéremmel – akkor láttam először, amikor Dorosmai János szürke-magyarruhás alakját és először pillantottam meg egy magyar mecénás budai házában. Itt vettem át az örökség jogait és kötelességeit...” S hogy fontosnak, megbecsülendőnek tartotta e kapcsolatot ápolását, bizonyítják azok a sorok, amelyekben az apja iránt megnyilvánuló bizalmat, segítséget elismerte és viszonzta: „Dorosmai János azért állt oda a Cimbora szerkesztője mellé reménytelennek látszó, keserves időkben, mert így látta a világot s a maga kötelességét. S mert így látta és mert kötelességét becsületes művész módjára teljesítette: ezért álltam most a háta mögé marokszedőnek, ezért kötöttem kévébe, amit learattott.”

A kötet fejezetekbe gyűjtött fabulái a klasszikus hagyományok és a modern hangvétel ötvözetével készültek: aktuális mondanivalójuk évszázados, évezredes tanulságok hordozói, azoknak az örök emberi jellemvonásoknak a cselekvés – és gondol-

kodásbeli megnyilvánulásai, amelyek az embereket tetteik szerint állítják az igazság vagy a hamisság oldalára.

Dorosmai műveiről szólva Benedek Marcell így folytatja: „Van olyan felfogás is, amely azt mondja: nem az én dolgom megítélni, hogy a világ jó-e vagy rossz, hogy az életben a kellemes vagy a kellemetlen dolgok vannak e túlsúlyban. . . Ha a világ és az ember rossz: kötelességünk erőnkől telhetően javítani rajta. . .” S a kezdődő világégés közepette mennyire időszerűen szólnak e szavak, Dorosmai meséinek erkölcsi tanulságai: „Emlékeznie kell minden jóra, amit emberben valaha meglátott és megérezett, s hinnie kell abban, hogy véres, kegyetlen és ostoba, értelmetlennek látszó kitérések és süllyedések után, az emberiség útja mégis csak fölfelé vezet.”²⁵

Ez az időszak Dorosmai pályájának csúcspontja. Megjelenik *A mosolygó Justicia* és legterjedelmesebb kötete, a *Mesék, aforizmák*, amelyet a nagykorú Arany János Társaság adott ki. Ez utóbbi előszavát a társaság elnöke, Göde Lajos írta, utószavában pedig Csanády Sándor méltatja munkásságát. Mindkét kötet nagy siker. A helyi lapok különösen elismerően írnak a közel félezer oldalas kötetéről. A Soproni Hírlap ilyen címmel tudósít: „A soproni könyvpiac egyik legszebb eseménye”, s mindjárt közöl is öt szép tanítómesét.²⁶

Göde Lajos így értékeli munkáját: „Ezek a művek arról tesznek bizonyosságot, hogy szereti a természetet. Ott minden jellemzőt meglát, és amit meglát, azt a kiforrott író szellemességével és stílusművészetével írja meg. Meséinek olvasása közben egyszer mosolyogva látjuk az élet furcsaságait, máskor mélyen elgondolkozunk, ismét máskor bizonyos meghatottságot érzünk felettük. . . Mindről van valami mondanivalója, helyesebben mindnek van valami mondanivalója az ember számára.”

Töprengő, az apró részleteket, összefüggéseket meglátó, filozofikus, asszociatív gondolkodású író mese-szövege egyszerű, logikus, a történet végi csattanók újraértelmeztetik a leírtakat: „. . . nem elégszik meg azzal, hogy az olvasó gyönyörköd-jék. Mint minden meseíró, úgy ő is tanítani akar. S tanítása annál eredményesebb, mivel azt sohasem erőlteti. Az olvasóra bízta a tanulság levonását. Bölcsen tudja, hogy az igazság maga a legjobb tanítómester.”

Csanády Sándornak számtalanszor volt alkalma megfigyelni Dorosmai írói alkotómódszerét, az élmény, a tapasztalat írássá születését. Erről, a fabulairás „titkáról” az utószóban

így ír: „Ott áll egy ember a járda szélén és figyeli a város mozgalmasságát, ott ül az erdők árnyán és meglepi a madarak szokásait, ott sétál a mezőn és szemügyre veszi annak jelenségeit, járja a hivatali szobákat, a baráti köröket, a hangos összejöveteleket, hallgatja a szónoki emelvények ígéreteit és nagy kijelentéseit, az ifjúság magabizó fogadkozásait, az öregek megpróbált tapasztalatait, meghallgat és meglát minden szépre és jóra való buzdulást, önzetlen elhatározást, és közben hol itt, hol ott találkozik a fabulák hőseivel. . . Közben titokzatos módon megérnek, művészi formát nyernek a fabulák, és a növényvilág meg az állatvilág történeteivé szépülnek az emberek körében szerzett tapasztalatok. . . Ez az ember, aki néha elmerengve, máskor elszomorodva figyeli a körülötte zajló életet, elcsodálkozva szemléli a természet világát: Dorosmai János.”

Az alkotói folyamatba is belelátott: átérezte azokat a vívódásokat, töprengéseket, amelyeken az író átment: „A fabulák nem parancsszóra teremnek, nem is megrendelésre, mint a lakodalmi ebéd, hanem az író lelkéből sok-sok tapasztalat keservei között születnek, mint gyöngyszemek a kagylóban. Tíz évig lestem és figyeltem az itt vándorútra induló fabulák születését, írójuknak belső vívódását és győtrődését. A kínlás azonban sohasem azért marta az író lelkét, hogy művészi formába tudja kényszeríteni a mondanivalóját, hanem azért kísérte a vajúdás fájdalma ezeket a fabulákat, mert – emberekről szólnak.”²⁷

Dokumentumok hiányában ma már nem deríthető ki, Dorosmai hogyan került kapcsolatba Veres Péterrel. Lengyel András irodalomtörténész úgy véli, Dorosmai kezdeményezte a kapcsolatot, talán mert támogatást szeretett volna szerezni a nehéz körülmények között élő, dolgozó balmazújvárosi írónak. Az a levél, amely fennmaradt, irodalomtörténeti értékű, mert 1945 előttről nem ismerünk olyan V. P. levelet, amelyben ennyire önkítárukózan mutatja be családját, s vall önmagáról, írói munkájáról, a könyvkiadásról, terveiről. Dorosmai alkotásait így értékeli: „Meséid között remek dolgok, klasszikusan szép és világos példázatok vannak. Például: „Az igazi költő”: remek: Logikus és kikezdetlenül igaz. Elejétől végig érdek-lődéssel és kedvvel olvastam.”

Gondjairól írja: „. . . nem éhezünk, ellenben teljesen parasztosan élünk. A gyerekek még nem keresnek, hát úgy, ahogy futja. Kenyér, szalonna, lebbencs, krumpli és tej.

Két tehenem van s hizlalgatni is szoktam. . .” Másutt a következőket olvashatjuk: „Tulajdonképpen ma sem a szükség bánt, hanem a gond. Egyenlőben tartani ezt az én bugyborek-gazdaságomat, ez túl sok időt és főleg szellemi erőt rabol el tőlem. Sok nagy könyv terve föl bennem, de nem érek rá, mert tavasztól őszig lefoglal a munka s csak télidőn írhatok. Minden könyvemet téiben írtam.” A levél befejezése írói öntudatának megnyilvánulása: „Egészséges vagyok testileg-lelkileg: az én utam fölfelé vezet. Nem az olcsó anyagi siker, hanem a közösségi becsület irányába.”²⁸

Dorosmai életművének jelentős része azok a művek, amelyek idegen nyelven jelentek meg. Anyanyelvi szinten beszélte a németet, így sok fabuláját maga fordította le e nyelvre. Az eszperantót is jól beszélte, s oda-vissza fordított. Feljegyzése szerint tizenegy holland lap közölte meséit.

Életének egyik tragikus vonása, hogy amikor 1945 után fokozatosan megszűntek a helyi lapok, s szűnőben voltak a helyi irodalmi társaságok, Dorosmai János is teret vesztett, az új lapok új szerzőket, friss hangú, aktuális politikai, irodalmi műveket vártak. Dorosmai ehhez már életkoránál fogva sem tudott alkalmazkodni. Néhány tudósítása, cikke meg-megjelent még a hazai lapokban, s minden terve, hogy nagyobb munkát tegyen közzé, sikertelen maradt. Ugyanakkor Dorosmai fabulái Nyugat-Európában reneszánszukat élték. Különösen a már említett holland kapcsolata alapján Európa-terez ismertté lett a neve. A *De Echo* fényképes írásban mutatta be és sorozatban közölte meséit, ugyanígy a *Vrije Volksblad* és a *Nieuwe Stemmen*.²⁹ Ezeket A. G. M. Abbing fordította, akivel Dorosmai Sopronban találkozott (vendégként hozzá érkezett), még 1937-ben.³⁰

Számos írása jelent meg hazai és külföldi eszperantó lapokban. Fordították olasz, lengyel, ógörög, francia és más nyelveken. Két idegen nyelven sikerült kötetét közreadnia: egyet hollandul, egyet eszperantóul. (Ld. e tanulmány végén.)

Több füzetnyi beragasztott mese, kritika, feljegyzés, fordítás őrizi a külföldi megjelenések nyomát, művésztének elismerését. Itthon a kor szelme nem kedvezett a csipős, fanyar, a társadalmi, közéleti visszasságokat szóvá tevő meséknek. Dorosmai visszavonultan, csaknem a múltnak élve élte éveit. Igaz, kísérletei voltak. Kidókhöz, filmgyárhoz, szerkesztőségekhez írt, levélben kereste fel az iro-

6. ábra. Dorosmai 1964-ben

dalom vezető személyiségeit, terveit azonban nem váltak valóra.

Magánélete is kedvezőtlenül fordult. Már nyugdíjasként vállalt fizikai munkát, s ez visszafogta szellemi alkotómunkájában. Viszont sokat levelezett, rendezgette írói hagyatékát. Ezzel az egykor oly sikeres író alkotói korszaka – legalábbis a nyilvánosságnak – lezárult. Nyolcvanegyedik életében, 1966. november 29-én halt meg Sopronban.

A magyar irodalom történetében számos a példa, hogy az életében sikeres íróknak később a feledés jut

osztályrészül, különösen, ha olyan éles társadalmi változás szakítja meg (ilyen vagy olyan okból) a pályát, mint amilyen 1945 volt. Talán ez nem lett volna sorsszerű, ha életkora lehetőséget adott volna még számára, hogy megújuljon szellemi törekvéseiben, akár azon az áron is, hogy új műfajban fogalmazza meg gondolatait. Inkább vállalta a nehezebbet: a régiek átmentését, amely sikertelen kísérlete maradt.

Dorosmai János azonban az elmúlt két évtizedben is jelen volt irodalmunkban. Itt-ott megjelent meséi, rádióadás, róla szóló cikkek, irodalomtörténeti kézikönyvek, lexikonok szócikkei tartják ébren emlékezetét.

Az elmúlt fél évszázad irodalomtörténetét feldolgozó munkák valamilyen vonatkozásban felemlítik nevét, munkásságát. A Veszprém megye irodalmi hagyományait bemutató kötet (immár 4. kiadásban) pedig Adásztevel község neve alatt kötetkezdő szócikként közli életrajzát.

A Győr-Sopron megyei lap, a Kisalföld „Emlékvirágok a magyar La Fontaine sírjára” című írásában búcsúzott tőle,³¹ a Soproni Szemlében halála ötödik évfordulóján így méltatták: „Nagy elődök árnyékában élt és alkotott Dorosmai János, olyan műfajban, amely már réges-régen kihaltnak számított, hiszen Fáy András óta számottevő magyar tanító-mese-irodalom nem volt, a világirodalmi ősök közül pedig Aesopus huszonöt évszázaddal, La Fontaine háromszáz, Krülov százötven évvel ez előtt írta azokat a csipős vagy harapós fabulákat, melyek mondanivalójának mélysége szöges ellentétben állt szövegük rövidségével.”³²

Külföldön és itthon még napjainkban is felbukkan egy-egy írása, emlékezetéül annak, akinek varázsa, vonzereje művei igazságában, szépségében rejlik. Születése centenáriumán több írás idézte fel alakját, írói munkásságát.

Az életút öröksége tucatnyi könyv, bennük több száz vers, aforizma, tanító-mese, néhány újságcikk, számtalan róla szóló tudósítás, könyveinek kritikái és vaskos füzetekben kézíratos anyagok: egy Veszprém megyéből indult és soproni íróvá vált ember életműve.

7. ábra. Eszperantó nyelvű kötetének címlapja

MŰVEI:

- Tücsök-dalok. Arad, 1922.
 Hegyoldalon. Arad, 1927.
 Mert szent a lant. Arad, 1927.
 Én szeretem az egyszerűséget. Sopron, 1928.
 Kis mesék nagyoknak. Sopron, 1936.
 Kis mesék. Budapest, 1937.
 Ferde magyar tornyok között. Sopron, 1940.
 Akinek nem inge, ne vegye magára. Sopron, 1942.
 Mesék, aforizmak. Sopron, 1943.
 A mosolygó Justícia. Sopron, 1943.
 Fabeltjes voor grote mensen. Hollandia, 1953.
 Fabeloj (eszperantó nyelven). Budapest, 1968.

JEGYZETEK

- Váth (Horváth) János (Balatonkenese, 1887. március 3 – Balatonalmádi, 1962. április 6.) A Balaton írója, a halászelet, a partvidék kulturális örökségének méltatója, irodalomszervező, számos irodalmi társaság tagja, tisztségviselője. Falusi iskolák tanítója, majd 1919-től 1939-ig a balatonalmádi iskola igazgatója, körzeti iskola-felügyelő. Kapcsolatban állt kora csaknem valamennyi jelentős dunántúli írójával, költőjével, szerkesztőségével. Alapítója volt a Nemzedékek irodalmi vállalkozásának. 1929-ben a Balatoni Szövetség tíz kötetben jelentette meg munkáit. Életműve több, mint félszáz kötet, közel ezer elbeszélés, novella, tanulmány, kritika, ismertetés és kultúrtörténeti írás. Munkásságát Kutassy János (1933) és Orosz Iván (1936) önálló kiadványban méltatták. Centenáriumára jelent meg e tanulmány írójának tollából: Váth János emlékezete (Balatonalmádi, 1987. 27. o.)
 Bősziroményi Varga Lajos (Monoszló, 1887. március 1 – Hajdúböszörmény, 1967. január 1.) Pápan szerez tanítói oklevelet, majd kisközségek tanítója. Az első világháború következményeként Szovjet-Oroszországban hadifogoly hét éven át, ezt követően telepszik le az előnevét adó városban, ahol tanító, iskolaigazgató. Pedagógushivatása mellett versírással, nótaszerzéssel foglalkozott. Versei számos korabeli lapban jelentek meg. Egyetlen verseskötetét Sötét ablakok címmel 1936-ban Debrecenben adta ki. Az Országos Tanítóegyesület titkára volt. Pedagógiai és irodalmi munkásságának méltatását ld. Tölgyesi József: B. V. L. emlékezete. Horizont, 1987. 4. sz.
- BALOGH Edgár: Romániai magyar irodalmi lexikon. Bukarest, 1981. 421. o. (Dorosmai J. erdélyi működéséről)
 GULYÁS Pál: Magyar írói álnévlexikon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. 541. o.

- HARMATH István, KACSÁNYI Sándor: Veszprém megye irodalmi hagyományai. Veszprém, 1984. 357. o. (4. kiadás)
- Autográf feljegyzése. (A szegedi József Attila Tudományegyetem könyvtárában levő D. J. irodalmi hagyatékban. A továbbiakban: Szegedi DJ hagyaték.)
  - Egykorú statisztikák szerint például 1919 és 1924 között 1066 magyar nyelvű könyv jelent meg, ami azonos az előző két évtized termésével. (Ebből a szépirodalmi művek száma 352.) A hivatásos írók, költők mellett számosan jelentkezték írásaikkal, kötetekkel olyanok, akik polgári foglalkozású főállásuk mellett vettek részt az irodalom útkereső küzdelmeiben. Az utóbbiakhoz tartozott D. J. (Szabolcsi Miklós szerk.: A magyar irodalom története. VI. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978. 924–925. és a következő lapok.)
  - I. m. 928–936. o.
  - Az erre vonatkozó adatokat (és más, az író életével kapcsolatos eredeti és másolatú dokumentumokat) ezúton köszönöm az író fiának, Dorosmai Imrének. (Sopron, Mátyás király tér 16.)
 D. Imre jelenleg nyugdíjas, armenológus, az örmény nyelv és a magyar vonatkozások kutatója. Szakcikkeit több lap közölte. Két jelentős tanulmánya: A karacsaj-balkár rovásírás és feltehető magyar kapcsolatai. Forrás. 1981. 11. sz. 52–59. o. és Az első honfoglalás népe. Népszava, 1984. febr. 18. 10. o. Kéziratban van az Antarktisz című ifjúsági regénye. A világegyesületi tagságra vonatkozóan ld. Jarlibro, 1914. 177. o.
  - „... én is személyesen ismertem és én is eszperantista vagyok, így szorosabb kapcsolatban voltam vele. Én a magam részéről nagyon sajnálom, hogy nem jelent meg több műve eszperantó nyelven.” Dr. Czencz Sándor ny. postafőtanácsos (Sopron, Csengery u. 53.) 1987. szept. 16-i levele. (A szerző D. J. gyűjteményében.)
  - D. Imre 1982. szept. 3-i leveléből, apja egy feljegyzését idézve. (A szerző DJ gyűjteményében.)
  - Benedek Elek e munkásságával foglalkozó írások: Pálffy G. István: Elek apó öröksége (Magyar Ifjúság, 1986. nov. 28. 29–30. o.), illetve ehhez fűzött kiegészítés. D. Jánossal való kapcsolatáról a szerző írásai: (Magyar Ifjúság, 1987. január 2. 41. o.), valamint: A Benedek család írói kapcsolata D. J.-sal. (Magyar Nemzet, 1985. október 1. 4. o.) és Lisztóczy László: Benedek Elek és a Cimbor. (Magyartanítás, 1986. 5. sz. 236–240. o.)
  - Szabó Zsolt: Benedek Elek levelezése, I–II. Bukarest, 1979., 1984. Benedek E. egyik viszontválaszából idéz Benedek Marcell D. J. Akinek nem inge, ne vegye magára c. 1942-ben megjelent kötete utószavában: „Mindent el kell követnünk, hogy az elszakadt magyarság gyermekeihez eljusson ez az újság, mert napról-napra világosabban látom, hogy... a nemzeti szellemet, magyar öntudatot egy jó és magyar lelkű gyermekújsággal plántálhatjuk gyermekeink lelkébe...”
  - Pásztortűz. Képes szépirodalmi és kritikai folyóirat. Kolozsvárott jelent meg 1921–1944 között. A lap az erdélyi magyar szellemi élet egyik központja volt. A lapban számos D. J. vers jelent meg.
  - Szabó Zsolt I. kötet, 128. o. a 94. sz., 1923. ápr. 4-i levél részlete.
  - Szabó Zsolt I. kötet, 203. o. a 161. sz. 1924. január 3-i levél részlete.
  - Többek között a következő lapok adtak helyet írásainak: az aradi Délvidék, Szezon, Vasárnap, Arad és Vidéke, Aradi Fáklya, Aradi Közlöny, Erdélyi Hírlap, a kolozsvári Pásztortűz, Hírök, Jóbarát, a marosvásárhelyi Székely Szó, a temesvári Déli Hírlap, Temesvári Zeitung, a beregszászi Tiszaháti Gazda, az ungvári Kárpáti Magyar Gazda.
  - Az ÁKV 1958. január 29-i elszámolása szerint 4 kötetét vették át terjesztésre, összesen 204 pld.-ban. Az eladott kötetek száma 84 db, 1720 Ft értékben, 27%-os bizományi engedmény kikötésével. D. J. ceruzával írott feljegyzése: van még kb. 400–600 közötti kötet. Árulták: Budapesten 5 és vidéken ugyancsak 5 bolt. (Debrecen, Pécs, Győr, Szeged, Miskolc.) Az értesítés D. Imre magángyűjteményében található.
  - A kört, mint irodalmi társaságot Frankenburg Adolf író (1811–1884) alapította Sopronban. Emlékirataiban igen sok irodalomtörténeti vonatkozású eseményről számol be. A város és környéke írói és más értelmiségiek e társaságban tömörültek. Működésében a konzervatív jelleg dominált, s csak néhány éven át jelentett progresszív erőt Sopron életében.
  - A La Fontaine Irodalmi Társaság a nemzetközi együttműködés segítésére alakult szervezet volt. Hazánkban 1920–1951 között működött. Előadójait a népek közötti megbékélés gondolata szolgálatába állította. Folyóirata a Literatura volt. Dorosmait sok szál kötötte e társasághoz. Az estre és a társaságra vonatkozó bővebb anyag Lengyel András: Adatok József Attila életrajzához című munkájában olvasható. (Különnyomat a Somogyi könyvtári műhely 1980. évi 1–2. számából, 43–49. o.)
  - Bartóky József (1965–1928) két műve tartalmaz fabulákat: Magyar fabulák (1921) és Új magyar fabulák (1929). Tanítómeséit formai szempontból izes nyelvezet, humor és mérsékletesség, ugyanakkor tartalmilag konzervativizmus jellemzi. A Magyar Nemzetben megjelent írásmunkáiban (A Benedek család írói kapcsolata Dorosmai Jánossal. 1985. október 1. 4. o.) Kovalovszky Miklós írt róla méltató sorokat. (Egy ősi műfaj megújítói. Magyar Nemzet. 1985. október 29. 4. o.)
  - Református Élet. 1937. 225. o.

20. A cikk átvétel a Protestáns Tanügyi Szemle című lapból.
21. A levél dátuma 1938. szeptember 1. Fejlécén: „Országos Széchenyi Társaság Sopron”. 12-es számmal jelezte ezt az autográf levelet, „Igen tisztelt Cím!” megszólítással. A levél D. Imre családi archívumában, a D. J. anyagban található.
22. E levelében kétféle programot ajánl: 10–20 perces felolvasást valamely program keretében vagy önálló mesedélutánt az iskolák 5–8. osztályos tanulóinak és a szülőknek.
23. A veszprémi Eötvös Károly Megyei Könyvtár tervbe vette egy bibliográfiai sorozat indítását, amelyben helyet kap a Váth-irodalom kötete s remélhetően egy Dorosmai-bibliográfia is. E két anyag alapján lehetőség lesz a két író kapcsolatának teljes feltárására. Egyelőre sem a Dorosmai- sem pedig a Váth-hagyatékban nem leltük nyomát levelezésüknek.
24. Egy adat arra utal, hogy Conrád Antal volt a mecénás, Benedek Marcell a mű szellemi előkészítését vállalta magára. (Conrád Ottó 1945. augusztus 23-i levele. Lelőhelye: a szegedi DJ hagyatékban.)
25. Kévekötés. Benedek Marcell utószava a kötet 161–169. lapjain. A rendes kiadáson kívül kétszáz számozott példány is készült okmánypapírra nyomva a könyvbarátok számára. (Ld. a kötet kolofonját.)
26. Soproni Hírlap, 1943. december 30. 3. o.
Írásait vagy a róla szóló cikkeket az alábbi soproni lapok, folyóiratok közölték: S. Hírlap, S. vármegye, Oedenburger Zeitung, Hétfői Újság, Természet és Állatvilág, Színházi Hét, Új-S. vármegye, Szemle, S. Helikon, S. Újság, Evangélium.
27. Göde Lajos előszava a kötet 5–9., Csanádi Sándor utószava a 445–446. lapjain található.
28. Veres Péter háromlapos autográf, tintával írott levele hat számozott oldalnyi. (Egy nagy és két kis alakú lap.) Dátum nélküli. A levél D. Imre archívumában található. A levelet Lengyel András tette közzé magyaró jegyzetek kíséretében. (Az én
- utam felfelé vezet – Veres Péter levele Dorosmai Jánoshoz. Magyar Hírlap. 1980. december 14. 8. o.) Feltehetően a két író kapcsolatának köszönhetően Veres Péter 1941-ben mégis megfordult Sopronban: előadást tartott. Lengyel András értékelése: „... mindamellet, még ha egyéb eredménye nem is lett volna, gesztusa révén megszületett egy fontos V. P.-írás: az író már-már szociografikus erejű önjellemzése. S ez nem kevés.”
29. De Echo. 1959. január 15. 1. o. és az ezt követő számokban. (A lap Amszterdamban jelent meg.)
30. A látogatásról beszámoltak a korabeli soproni lapok. Egy lapkivágat alatt D. saját kezű feljegyzése: „Abbing hozzám jött. Miattam jött. Sopronba is csak II. sorban tartott előadást. Uzsonnán nálam volt.” (Abbing holland író, tiszteletbeli magyar konzul volt, aki jól beszélt magyarul. Hazánkban számos előadást tartott.)
31. Radó Ferenc írása, 1966. december 23. 2. o.
32. Becht Rezső: Dorosmai János. Soproni Szemle, 1971. 282–285. o.

JÓZSEF TÖLGYESI

ERRINERUNGEN AN JÁNOS DOROSMAI. (1886–1966.)

János Dorosmai (1886–1966) wurde in Adásztevel in Komitat Veszprém geboren. Als er noch ein Kind war fuhr er nach Siebenbürgen. Er hat in eine Lehrgang für Eisenbahnofizier studiert, aber in seiner Jugend schrieb er Gedichten für die lokalen Zeitungen. Er hatte zwei Berufen: bis seiner Pansionierung arbeitete er als Angestellte der Eisenbahn, aber er nahm als Dichter und Schriftsteller auch im literarischen Leben teil. Er hat als ein talentierter Mitglied der Schriftsteller-Generation von Siebenbürgen angefangen. Drei seiner Baender wurden in Arad herausgegeben. Er hat auch im Blatt von Elek BENEDEK publiziert. über ihren Freundschaft kann man aus ihrem Briefwechsel erfahren, das wurde durch Zsolt SZABO offengelegt.

Dorosmai zog in 1927 nach Sopron, er lebte dort bis seinem Tod. Er wurde als Mitglied in mehrere Gesellschaften, literarische Kriesen gewaehlt. Seine Werken haben die örtlichen und die regionalen Zeitungen publiziert.

Inzwischen hat er Stil gewechselt, er schrieb Lehrmerchen, Fabeln, damit ist er ein Nahfolger der grossen Merchenerza-

ehler. Die sozialen Grundstellung ist typisch für seine Lebensanschauung. Er dachte seinem Schicksal nach und unternahm Kampf gegen den gesellschaftlichen Unrechten. In den zwanziger Jahren war in Sopron ein so intensives Kulturleben, dass das war nocht jahrzehntenlang massgebend. Er wurde Mitglied der Gesellschaft „Arany János” in Nagykovács, der „Gárdonyi Géza”, der ungarischen Goethe-Gesellschaft, der „Tömörkény” und der Gesellschaft „La Fontaine”. Er war in Kontakt mit der „Jokai-Kreis” in Pápa und er war auch mehrmal in dieser Kleinstadt, die nahe liegt zu seinem Geburtsort. Im war besonders bedeutsam der literarische Kreis „Frankenburg”, damit waren die örtliche und die regionale Schriftsteller in Verbindung miteinander.

Seine Baender erscheinen in verschiedene Perioden (1928, 1936, 1937, 1940, 1942). In 1943 hat sein Hauptwerk „Merchen, Aforismen” herausgegeben.

Bei Formung seines Lebenswerkes haben Marcell BENEDEK und Béla VIKÁR eine wesentliche Rolle gespielt, sie haben den Weg seiner Baender leichter

gomacht. Er war auch mit Péter VERES in kontakt gestanden, darüber erzeahlt der naechste Brief: „Unter Deiner Maerchen sind excellent Dinge, auch Fabeln mit Klassiser Schönheit zu finden” hat er in seinem Brief geschrieben.

Wesentliche Teilen des Lebenswerkes sind die in Fremdsprachen herausgegeben wurden, unter anderen in Deutsch, in Esperanto, in Flaemishc.

Nach 1945 wurden die literarischen Kreisen stufenweise vernichtet, er wurde aus der Literatur hinausgedraengt. In Ausland erschienen aber auch in weitem seine frühere Schriften, Aforismen, Maerchen.

Er stirb in 1966. In 1968 erschien ein kleines Heft mit seinem ausgewaehltten Fabeln in Esperanto.

Die Erbschaft von János Dorosmai sind Dutzende von Bücher, mehrhundert Gedichten, Aforismen, Fabeln, Artikel in Zeitschriften, Journalen, uzaehlige Reportage von ihm, Kritikschriften seiner Werke und Manuscript in dicken Heften. Lebenswerk eines Schriftstellers wer aus Komitat Veszprém gestartet war aber ein soproner Bürger wurde.

Borító címoldal:
Pápa (1617) G. Houfnagel színezett metszete. (Veszprém Megyei Levéltár)

Borító hátoldal:
*Bohus Zoltán: Statikus forma (1985). Ragasztott, csiszolt, savazott üveg.
(Bakonyi Múzeum üvegyűjtemény)*

ISSN: 0864-7887

Felelős kiadó: Dr. Praznovszky Mihály

Készült a Prospektus GM Nyomdájában
Veszprém, Pápai út 37/A. Tel.: (80) 22-914
Felelős vezető: Szentendrei Zoltán

Edény a veszprémi honfoglalás-kori köznépi temetőből. (1973: magántulajdonban.)

120,-Ft

